

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA
ÇOKAN VALİHANOV'UN YERİ VE
SOBRANİYE SOÇİNENİY İ'İN TAHLİLİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ayşe BULUT

BİŞKEK 2021

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA
ÇOKAN VALİHANOV'UN YERİ VE
SOBRANIYE SOÇİHENİY İ'İN TAHLİLİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ayşe BULUT

Danışman
Doç. Dr. Cengiz BUYAR

BİŞKEK 2021

ETİK BEYAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

26.05.2021

Ayşe BULUT

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

Диссертациялык иш Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Коомдук илимдер институтунун «Магистрдик жана доктордук диссертация жазуу эрежелерине» ылайык жазылып, диссертацияда берилген маалыматтар, эмгектер жана документтер академиялык жана этикалык эрежелерди сактоо менен пайдаланылды. Ар кандай булактардан, отчеттордон алынган маалыматтар илимий жана моралдык эрежелерге ылайык берилди. Диссертацияда колдонулган бардык адабияттарга жана булактарга шилтеме жасалды. Диссертациянын оригиналдуулугуна ынандырып кете алам. Эгерде, эрежелердин бузулгандыгы аныкталса, мага каршы колдонула турган укуктук жоопкерчиликти тартууга даярмын.

26.05.2021

Айше БУЛУТ

TEZ ONAYI

1750Y01001 numaralı Ayşe BULUT tarafından hazırlanan “Türk Tarihi Araştırmalarında Çokan Valihanov’un Yeri ve Sobraniye Soçineniy I’ın Tahlili” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ/ OY ÇOKLUĞU ile Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı, Adı ve Soyadı	Çalıştığı Kurum	Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum / onaylamıyorum	İmza
Başkan				
Üye (Danışman)				
Üye				
Üye				
Üye				
Üye				

Tez Savunma Tarihi:25/06/2021

Juri tarafından kabul edilen bu tez Enstitü Yönetim Kurulu sayılı ve tarihli kararıyla onaylanmıştır.

.....

.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ПРОТОКОЛ

1750Y01001 номерлүү Айше БУЛУТ даярдаган “Түрк элдеринин тарыхын изилдөөдөгү Чокан Валихановдун орду жана “Собрание Сочинений I”дин анализи” аттуу диссертациясы төмөндө көрсөтүлгөн жюри тарабынан **бир добуштан / көпчүлүк добуш** менен Кыргыз - Түрк “Манас” университети, Коомдук илимдер институтунун Тарых багытында магистрдик диссертациясы болуп кабыл алынды.

Жюри	Академиялык даражасы, аты-жөнү	Иштеген жери	Диссертациянын мазмуну жана сапаты боюнча магистрдик диссертация деп тастыктайм/ тастыктабайм	Колу
Төрага				
Мүчө (илимий жетекчи)				
Мүчө				
Мүчө				
Мүчө				
Мүчө				

Диссертацияны коргогон күнү: 25/06/2021

Жюри тарабынан **бир добуштан / көпчүлүк добуш** менен кабыл алынган диссертация Институттун башкаруу кеңешинин номердүү жана күнкү чечими менен бекитилди.

.....

.....

Коомдук илимдер институтунун мүдүрү

ÖZ

Yazar :Ayşe BULUT
Üniversite :Kırgızistan–Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı :Tarih Anabilim Dalı
Tezin Niteliği :Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı :xx+303
Mezuniyet Tarihi :25/06/2021
Tez Danışmanı :Doç. Dr. Cengiz BUYAR

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA ÇOKAN VALİHANOV’UN YERİ VE SOBRANIYE SOÇİHENİY P’İN TAHLİLİ

Türk Tarihi Araştırmalarında önemli bir yere sahip olan ünlü Kazak bilim adamı Çokan Valihanov eğitimci, seyyah, etnograf, filolog, Orta Asya halklarının tarih ve kültür araştırmacısıdır. Çokan Valihanov tarih, felsefe, filoloji, etnografya, coğrafya, doğu çalışmaları, ekonomi, hidrografi ve topografya gibi çeşitli alanlarda araştırmalar yaparak bilime katkı sağlamış ve çok sayıda eser kaleme almıştır.

Rusya Coğrafya Derneği 1867 yılında Valihanov’un eserlerinin bir külliyat halinde yayımlanmasına karar vermiştir. P. P. Semenov ve K. K. Gutkovski Valihanov’un eserlerini derleme çalışmalarına başlamış, fakat Gutkovski’nin ölümü üzerine derleme çalışmasına uzunca bir süre ara verilmiştir. Onun çalışmalarının külliyatının birincisi 1887’de Petersburg Üniversitesi profesörlerinden N. İ. Veselovskiy editörlüğünde, Potanin’in desteğiyle tamamlanmıştır. Başta Potanin olmak üzere Valihanov’un dostlarının onun hayatıyla ilgili makalelerinin de yer aldığı derleme, Rusya Coğrafya Derneği’nin süreli yayını olan Araştırma Notları’nın XXIX. cildi olarak *Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova* adıyla yayımlanmış (Petersburg 1904) ve uzun yıllar Valihanov hakkında temel başvuru kaynağı olmuştur. Büyük bir titizlikle toplanan bilimsel makaleleri, notları, mektupları, elyazmaları ve resim çalışmaları ölümünün 100. yıldönümünde *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah* adıyla beş ciltlik bir külliyat halinde yayımlanmıştır. Daha sonra (Alma-Ata 1961-1972), bu külliyat, düzeltmeler ve eklemelerle birlikte Kazak bilim adamı Alkey Margulan tarafından derlenerek 1984-1985’te tekrar basılmıştır. Külliyat’a Valihanov hakkında yapılan bütün çalışmaların toplandığı kapsamlı bir bibliyografya cildi de eklenerek altı cilt halinde *Köp Tomdik Şığarmalar Jinağı* ismiyle Kazak Türkçesine çevrilip yayımlanmıştır (Almatı 2010). Çokan Valihanov’un hayatına ve çalışmalarına dair birçok araştırma kitabı, öykü, piyes, roman yazılmış, tez hazırlanmış, hayatı birçok sinema filmine ve belgesele de konu olmuştur. Çokan Valihanov’un en önemli özelliği, görevi boyunca gezdiği bütün bölgelerle ilgili bilgileri bir asker disiplin ve titizliğiyle yazıya aktarmasıdır. Bunun yanında bu bölgelerle ilgili illüstrasyonlar da yapmış olmasıdır. Bu bilgiler günümüzde Türkistan’ın siyasi, sosyo-kültürel ve etnografik tarihi için birinci elden önemli kaynaklar niteliğindedir. Ancak Valihanov’un hayatı ve eserleri hakkında Türkçe literatüründe bazı genel bilgilere ulaşma imkânı bulunsa da bu bilgiler yetersiz kalmaktadır. Bu çalışma ile amacımız, Türk Tarihi Araştırmalarında

Çokan Valihanov'un yeri ve önemi, hayatı, eserleri araştırılarak Sobraniye Soçineniy I adlı eserin tercümesini ve tahlilini yapmak, onun eserlerini Türkiye'deki bilim dünyasının istifadesine sunmaktır.

Tez çalışmasının genel çerçevesini Türk Tarihi Araştırmalarında Çokan Valihanov'un yeri oluşturmaktadır. Bu bağlamda hayatı, Türk Tarihi ile ilgili olan eserlerinin değerlendirilmesi, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah (Beş Ciltlik Makaleler Külliyyatı) adlı çalışmasının birinci cildinin Rusça'dan Türkçeye tercümesi ve tahlili oluşturmaktadır. Bu şekilde Çokan Valihanov'un *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah* (Alma-Ata 1984) adıyla beş ciltlik külliyyatın ilk cildinin çevirisiyle Türk Tarihi Araştırmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Çokan Valihanov'un biyografisi, ilmi ve fikri hayatı, şahsiyetine ve Kazak halkı, Kırgız halkı, Doğu Türkistan ve diğer Türk halkları hakkında yaptığı çalışmalara yer verilirken, ikinci bölümde Çokan Valihanov'un neşredilmiş Sobraniye Soçineniy I'in çevirisi ve son bölümde ise tercüme edilen çalışmanın analizi yapılmıştır.

Tercümesi yapılan eserin muhtevası ise şu şekildedir: Birinci bölümü Çokan Valihanov'un hayatı ve faaliyetleri üzerine oluşturulmuştur. İkinci bölümde Çokan Valihanov ve N. İ. Veselovskiy, A. N. Pıpin, P. İ. Nebolsin, İ. V. Muşketov, P. P. Semenov Tyan Şanskiy, A.A. Dostoyevskiy, G. N. Potanin, N. M. Yadrintsev, John ve Robert Michell, M. İ. Venyukov gibi araştırmacılarla anılarına yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Çokan Valihanov'un ortaya çıkarttığı ve Türk Tarihi açısından önemli olan çalışmaları bulunmaktadır. Daha sonra bilgi notları, kısaltmalar bölümü ve dizin (indeks) yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türk Tarihi Araştırmaları, Çokan Valihanov, Kazak, Türkistan, Kırgız, Sobraniye Soçineniy.

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Айше Булут
Университет	: Кыргыз-Түрк Манас университети
Багыты	: Тарых
Иштин сыпаты	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: xx+303
Бүтүрүү датасы	: 25/06/2021
Илимий жетекчиси	: Доц. докт. Женгиз БУЯР

Түрк элдеринин тарыхын изилдөөдөгү Чокан Валихановдун орду жана “Собрание Сочинений I”дин анализи

Түрк тарыхы изилдөөлөрүндө маанилүү орду бар, казак элинин таанымал окумуштуусу Чокан Валиханов - педогог, саякатчы, этнограф, филолог, Орто Азия элинин тарыхын жана маданиятын изилдеген окумуштуу. Чокан Валиханов тарых, философия, этнография, география, чыгыш таануу, экономика, гидрография жана топография сыяктуу тармактарда изилдөө жүргүзүү менен илимге салымын кошкон жана анын бир топ чыгармасы орус тилинде жарыяланган.

Орусия география коому 1867-жылы Валихановдун чыгармаларын жыйнак кылып чыгарууну чечет. П. П. Семёнов менен К. К. Гутковский жыйнак иштерин баштап, бирок Гутковскийдин өлүмүнөн кийин узун убакытка токтолот. Бул иш 1887-жылы Петербург университетинин профессору Н.И.Веселовскийдин жетекчилигинде жана В. Потаниндин колдоосу менен аягына чыгат. Валихановдун Потанин баш болгон досторунун анын жашоосу жөнүндөгү макалалары орун алган жыйнак Орусия география коомунун «Изилдөө жазууларынын» 24-жыйнагы катары «Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова» деген аталышта жарыяланат (1904-жыл, Петербург) жана көп жылдар бою Валиханов боюнча негизги булак катары каралат. Аябай кылдаттык менен топтолгон илимий макалалары, жазуулары, каттары, кол жазмалары жана сүрөт иштери өлүмүнүн 100 жылдыгында «Собрания Сочинений в пяти томах» деген ат менен беш томдук жыйнак болуп чыккан. Андан кийин (Алма-Ата, 1961-1972) бул жыйнак оңдоолор жана толуктоолор менен казак окумуштуусу А. Маргулан тарабынан каралып, 1984-1985-жылы кайра басылып чыгарылган. Жыйнакта Валиханов жөнүндөгү бардык эмгектер топтолуп, автобиографиялык том да кошулуп, «Көп томдук Чыгармалар жыйнагы» деген аталыш менен алты томдук жыйнак казак тилине которулуп басылып чыккан (Алма-Ата, 2010). Чокан Валихановдун өмүр баяны жана чыгармалары жөнүндө бир топ изилдөөлөр, аңгемелер, пьесалар, романдар жазылып, дипломдук иштер даярдалган. Бир топ документалдуу жана толук метраждуу кинолордо да жашоосу чагылдырылган. Бирок Валихановдун жашоосу жана эмгектери жөнүндө түрк адабиятында жалпы маалымат болгонуна карабастан, бул аздык кылат. Чокан Валихановдун эң

маанилүү өзгөчөлүгү катары барган жерлерин аскерий дисциплина жана кылдаттык менен кагаз бетине түшүргөндүгүн белгилөөгө болот.

Муну менен биргеликте бул аймактарга байланыштуу иллюстрация тартканы. Бул маалыматтар учурда Түркстандагы саясий, социалдык жана этнографиялык тарых жаатындагы абдан маанилүү булак болуп эсептелинет.

Түрк элинин тарыхын изилдөөдө Чокан Валихановдун орду чоң экендиги диссертациялык ишибиздин негизин түзөт. Мындан улам эмгегибиздин мазмунун Чокан Валихановдун өмүр баяны, түрк тарыхына байланыштуу эмгектерине саресеп салуу, «Собрание сочинений в пяти томах» (Беш томдук дилбаяндар жыйнагы) деген эмгегинин биринчи томунун орус тилден түрк тилине которулушу жана анализи түзөт. Чокан Валихановдун «Собрание сочинений в пяти томах» (Алма-Ата, 1984) деп аталган беш томдук эмгегинин 1-бөлүмүн которуу менен түрк тарыхын изилдөөдө салым кошуу максат кылынган.

Диссертациялык ишибиз үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө Чокан Валихановдун өмүр баяны, илим тармагындагы жетишкендиктери, казак эли, кыргыз эли, Чыгыш Түркстан жана башка тектеш түрк элдери жөнүндөгү эмгектери берилген. Экинчи бөлүмдө Чокан Валихановдун жарыяланган Собрание Сочинений Идин котормосу жана акыркы бөлүмдө котормонун анализи берилген.

Которулган чыгарманын мазмуну төмөнкүдөй: Биринчи бөлүмүндө Чокан Валихановдун жашоосу жана анын иш-аракеттери жөнүндө сөз козголот. Экинчи бөлүмүндө Чокан Валиханов жана Н.И.Веселовский, А.Н.Небольсин, И.В.Мушкетов, П.П.Семенов Тянь-Шанский, А.А.Достоевский, Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев, Джон жана Роберт Микаел, М.И.Венюков сыяктуу окумуштуулардын эскерүүлөрү баяндалат. Диссертациялык иштин үчүнчү бөлүмүндө Чокан Валихановдун түрк тарыхында орчундуу мааниге ээ болгон эмгектери орун алат. Андан соң жазып алынган маалыматтар, кыскартылган сөздөрдүн тизмеги жана каталог (индекс) бар.

Ачкыч сөздөр: түрк тарыхынын изилдөөлөрү, Чокан Валиханов, Казак, Түркстан, Кыргыз, Собрание Сочинений.

АБСТРАКТ

Автор : Айше Булут
Университет : Кыргызско-турецкий университет «Манас»
Направление : История
Вид работы : магистерская диссертация
Количество страниц : xx+303
Дата окончания : 25/06/2021г.
Научный руководитель : Доц. докт. Дженгиз БУЯР

Роль Чокана Валиханова в исследовании истории тюркских народов и анализ “Собрание Сочинений I”

Известный казахский ученый Чокан Валиханов, который занимает важное место среди исследователей тюркской истории, является педагогом, путешественником, этнографом, филологом, а также исследователем истории и культуры народов Средней Азии. Чокан Валиханов внес огромный вклад в науку, проводя исследования в таких областях науки, как история, философия, филология, этнография, география, востоковедение, экономика, гидрография и топография, и опубликовал многие свои работы на русском языке.

В 1867 году Русское географическое общество решило издать работы Валиханова в виде полного собрания сочинений. П. П. Семенов и К.К. Гутковский приступили к работе над собранием, но в связи со смертью Гутковского работа над собранием была приостановлена на долгое время. Работа над собранием сочинений была завершена в 1887 году под редакцией Н. И. Веселовского, одного из профессоров Петербургского университета, при поддержке Потанина. Сборник сочинений, в который вошли статьи друзей Валиханова, а также его друга Потанина, посвященные его жизни, был опубликован под названием «Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова» (Петербург, 1904 г.) двадцать девятым томом Русского географического общества и много лет являлся основным справочником о Валиханове. Его тщательно собранные научные статьи, заметки, письма, рукописи и рисунки были опубликованы в пятитомном издании под названием «Собрание сочинений в пяти томах» к 100-летию со дня его смерти.

Позднее (Алма-Ата, 1961-1972 гг.) данный сборник был составлен казахстанским ученым Алкей Маргуланом с внесением исправлений и дополнений и переиздан в 1984-1985 гг. В сборник был включен обширный библиографический том, содержащий все исследования о Валиханове, и он был переведен на казахский язык и издан в шести томах под названием «Коп томдык шығармалар жынаи» (Алматы, 2010). О жизни и творчестве Чокана Валиханова было написано много исследовательских книг, рассказов, пьес, романов, подготовлены диссертации, также о его жизни были сняты множество художественных и документальных фильмов. Однако, хотя в турецкой литературе имеется хоть какая-нибудь общая информация о жизни и творчестве Валиханова, эта информация остается недостаточной. Самая важная особенность Чокана

Валиханова заключается в том, что он передает информацию обо всех регионах, которые он посетил во время своей службы, с дисциплиной и дотошностью военного. Кроме того, он также делал иллюстрации об этих регионах. На сегодняшний день эти сведения представляют собой важные источники из первых рук, касающиеся политической, социокультурной и этнографической истории Туркестана.

Целью данного исследования является изучение жизни и творчества Чокана Валиханова, определение его места и вклада в исследования тюркской истории, осуществление перевода и анализа его работы под названием «Собрание сочинений I», а также представление его произведений вниманию научного мира Турции.

Основной целью данной магистерской диссертации является определение места Чокана Валиханова в исследованиях тюркской истории. В данном контексте был выполнен обзор и анализ его жизни, его работ, связанных с тюркской историей, а также выполнен перевод первого тома его «Собрания сочинений в пяти томах» с русского языка на турецкий язык. Таким образом, была поставлена цель внести свой вклад в исследования тюркской истории путем выполнения перевода первого тома произведения Чокана Валиханова под названием «Собрание сочинений в пяти томах» (Алма-Ата, 1984).

Диссертация состоит из трех глав. В первой главе представлена биография Чокана Валиханова, описывается его научная и интеллектуальная жизнь, его личностные качества и его работы о казахам, киргизам, Восточном Туркестане и других тюркских народах. Во второй главе представлен перевод первого тома «Собрания сочинений» Чокана Валиханова, в заключительной главе представлен анализ переведенного произведения.

Структура переведенного произведения состоит из следующих глав: В первой главе описывается жизнь и деятельность Чокана Валиханова. Во второй главе представлены воспоминания исследователей Н.И. Веселовского, А.Н. Пыпина, П.И. Небольсина, И. В. Мушкетова, П. П. Семенова Тянь-Шанского, А.А. Достоевского, Г. Н. Потанина, Н. М. Ядринцева, Джон и Роберт Мичеллей, М. И. Венюкова о Чокане Валиханове. В третьей главе диссертации представлены произведения Чокана Валиханова, имеющие важное значение для тюркской истории. Затем идут информационные заметки, раздел сокращений и указатель (индекс).

Ключевые слова: Исследования тюркской истории, Чокан Валиханов, Казак, Туркистан, Кыргыз, Собрание сочинений.

ABSTRACT

Author :Ayşe BULUT
University :Kyrgyz-Turkish Manas University
Department :History
Type of dissertation :Master Thesis
Number of pages :xx+303
Graduation date :25/06/2021
Supervisor :Assoc. Prof. Dr. Cengiz BUYAR

THE PLACE OF CHOKAN VALIKHANOV IN THE STUDIES ON THE HISTORY OF THE TURKS AND ANALYSIS OF HIS “SOBRANIYE SOCHINENIY I”

The famous Kazakh scientist Chokan Valikhanov, who has an important place in Turkish History Studies, is an educator, traveler, ethnographer, philologist, and a history and cultural researcher of the people of Central Asia. Chokan Valikhanov contributed to science by researching in various fields such as history, philosophy, philology, ethnography, geography, eastern studies, economy, hydrography and topography and published many of his works in Russian.

In 1867, the Russian Geographical Society decided to publish Valikhanov's works as a corpus. P.P. Semenov and K.K. Gutkovski started the compilation work, but upon the death of Gutkovski, the compilation work was suspended for a long time. This work was completed in 1887 under the editorship of N. I. Veselovskiy, one of the professors of St. Petersburg University, with the support of Potanin.

The compilation, which includes Valikhanov's friends articles about his life, especially Potanin's, was published as the twenty-ninth volume of Research Notes, a periodical of the Russian Geographical Society, with the name of Sochiniya Chokana Chingisovicha Valikhanova (Petersburg, 1904), and it has been the basis reference source of Valikhanov for many years. His scientific articles, notes, letters, manuscripts and painting works, which were collected with great care, were published in a five-volume corpus under the name of Sobraniye Sochineniy v Pyati Tomah on the 100th anniversary of his death. Later (Alma-Ata 1961-1972), this corpus, with corrections and additions, was compiled by Kazakh scientist Alkey Margulan and reprinted in 1984-1985. A comprehensive bibliography volume containing all the studies about Valikhanov was added to the corpus, and it was translated into Kazakh Turkish in six volumes with the name of Köp Tomdık Şığarmalar Jınağı (Almaty 2010). Many research books, stories, plays, novels were written, a thesis was prepared on the life and works of Chokan Valikhanov, and his life has been the subject of many movies and documentaries. However, although it is possible to reach some general information about Valikhanov's life and works in the Turkish literature, this information remains insufficient. The most important feature of Chokan Valikhanov is that he transmitted the information about all the regions he had visited during his duty, with a military

discipline and meticulousness. In addition, he had also made illustrations about these regions. These information are important first hand sources for the political, socio-cultural and ethnographic history of Turkistan today.

Our aim with this study is to investigate the place, importance, life and works of Chokan Valikhanov in Turkish History studies, to translate and analyze the work named *Sobraniye Sochineniy I*, and to present his works to the benefit of the scientific world in Turkey.

The general framework of the thesis work is the place of Chokan Valikhanov in Turkish Historical Studies. In this context, the study will evaluate his life, his works related to Turkish History, and the translation and analysis of the first volume of his work *Sobraniye Sochineniy v Pyati Tomah* (Five-Volume Articles Collection) from Russian to Turkish. In this way, it is aimed to contribute to Turkish Historical Studies with the translation of the first volume of the five-volume corpus named *Sobraniye Soçiniy v Pyati Tomah* (Alma-Ata 1984) by Chokan Valikhanov.

The thesis study consists of three parts. In the first part, Chokan Valikhanov's biography, his scientific and intellectual life, his personality and his works on Kazakh people, Kyrgyz people, East Turkistan and other Turkic people are included. In the second part, the translation of *Sobraniye Sochineniy I*, published by Cokan Valihanov is made, and in the last part, the translated work is analyzed.

The content of the translated work is as follows: The first part is based on the life and activities of Chokan Valikhanov. In the second part, Chokan Valikhanov's memoirs are included with researchers such as N. İ. Veselovskiy, A. N. Pıpin, P. İ. Nebolsin, İ. V. Mushketov, P. P. Semenov Tyan Şanskiy, A.A. Dostoyevskiy, G. N. Potanin, N. M. Yadrintsev, John and Robert Michell, M. İ. Venyukov. In the third part of the study, there are works created by Chokan Valikhanov which are important in terms of Turkish history. Then there are information notes, abbreviations section and index.

Keywords: Turkish History Studies, Chokan Valikhanov, Kazakh, Turkestan, Kyrgyz, *Sobraniye Sochineniy*

ÖNSÖZ

Orta Asya'nın geniş stepleri ve Altaylara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, XV. yüzyılda Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla birlikte bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. XVIII. asırda Kazak bozkırlarına yapılan Rus istilasının sonucunda Kazaklar yalnızca bağımsızlıklarını kaybetmeyip dil, din ve kültürlerini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus emperyalizm ve asimilasyon politikalarına karşı Kazaklar arasında doğan tepki, önce milli isyanlara sebep olmuş ama Ruslara karşı başarı sağlanamamıştır. Bu yüzden tepkilerini fikri ve siyasi alanda göstermeyi tercih etmişlerdir. Rusya'ya karşı doğan bu tepki XIX. ve XX. yüzyıl Kazak aydınlarının düşünce yapılarının şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Kazak bozkırlarının tarihini, kültürünü, dilini ve edebiyatını araştıran Rus aydınlarının sayısı artmış ve Kazak toplumunda farklı alanlarda incelemeler yapan Rusça eğitim alanların sayısı da artmaya başlamıştır. Bunlara örnek olarak Çokan Valihanov, İbiray Altınсарın, Ebubekir Divayev, W. Radlov, N. Potanin, M. Melioranskiy gösterilebilir.

Tez çalışmasının genel çerçevesini Türk Tarihi Araştırmalarında Çokan Valihanov'un yeri oluşturmaktadır. Bu bağlamda hayatı, Türk Tarihi ile ilgili olan eserlerinin değerlendirilmesi, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah (Beş Ciltlik Makaleler Külliyyatı) adlı çalışmasının birinci cildinin Rusça'dan Türkçeye tercümesi ve tahlili oluşturmaktadır. Bu şekilde Çokan Valihanov'un *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah* (Alma-Ata 1984) adıyla beş ciltlik külliyyatın ilk cildinin çevirisiyle Türk Tarihi Araştırmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Böyle önemli bir konuyu seçmemde bana yardımcı olup çalışma süreci boyunca değerli vaktini ve her türlü desteği benden esirgemeyerek büyük bir sabır ve titizlikle çalışmamı takip eden değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Cengiz BUYAR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Üzerimde büyük emekleri bulunan emekli Prof. Dr. Fahri UNAN'a şükranlarımı sunarım. Tez çalışmam sırasında hem maddi hem manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Ayten CAN'a da teşekkürü borç bilirim. Bunun yanında başta bölüm başkanım Prof. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV ve diğer bölüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe BULUT

Bişkek, 2021

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	ii
TEZ ONAYI	iii
ÖZ.....	v
КЫСКАЧА МАЗМУНУ	vii
АБСТРАКТ.....	ix
ABSTRACT	xi
ÖNSÖZ.....	xiii
İÇİNDEKİLER	xiv
KISALTMALAR	xvii
RESİMLER LİSTESİ.....	xviii
GİRİŞ	21

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKAN VALİHANOV'UN HAYATI VE ÇALIŞMALARI

1.1. Çokan Valihanov'un Biyografisi, İlmi ve Fikri Hayatı.....	36
1.2. Çokan Valihanov'un Çalışmaları.....	41
1.2.1. Kazak Halkına İlişkin Çalışmaları	41
1.2.1.1. Kazak Halk Ağız Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları.....	41
1.2.1.2. Kazak Halkının Etnografyası ile İlgili Çalışmaları	44
1.2.1.3.Kazak Halkının Tarihiyle İlgili Çalışmaları	45
1.2.2.Çokan Valihanov'un Kırgız Halkının Tarihi, Etnografyası ve Coğrafyası Hakkında Yazdığı Çalışmaları.....	47
1.2.3. Çokan Valihanov'un Doğu Türkistan Hakkındaki Bilimsel Çalışmaları.....	49
1.2.4. Türk Halkları Hakkındaki Diğer Çalışmaları.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOKAN VALİHANOV'UN SOBRANIYE SOÇİNENİY I'IN TERCÜMESİ

2.1.Çokan Valihanov'un Hayatı ve Faaliyetleri.....	53
2.2. Ç.Ç. Valihanov Hakkında Hatıralar	120
2.2.1. Meteor	120
2.2.2. Çokan Çingisoviç Valihanov Hakkında.....	122
2.2.3. Ç.Valihanov Petersburg'da	124
2.2.4. Çokan Valihanov ve Onun Jeolojik Derlemeleri	125
2.2.5. Çokan Valihanov'un Kaşgar Seyahati'nin Önemi Üzerine	126

2.2.6. Çokan Çingisoviç Valihanov	128
2.2.7. Çokan Valihanov Hakkında Anılar	132
2.2.8. “Ç. Ç. Valihanov, M.I Venyukov ve Diğer Rus Gezginlerin Orta Asya Hakkındaki Çalışmalarının İngilizce Baskısında Önsözün Çevirisi	136
2.2.9. Nekrolog.....	138
2.3. Çokan Valihanov’un Çalışmaları.....	139
2.3.1. Profesör N.İ. Berezin’in “Han Yarlığı Kitabına Notları”	139
2.3.2. İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri	147
2.3.3. Ulu Cüz Kırgız-Kaysakları Hakkında	155
2.3.4. Kırgız-Kaysak Barutunun Bileşenleri	158
2.3.5. Tarım Hakkında	159
2.3.6. Kırgız-Kaysak Mezarları (Mola) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında.....	166
2.3.7. XVIII. Yüzyılın Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler	174
2.3. 8. Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında	181
2.3. 9. Örnek (Ağıtlar) (Ölen Ablay Han için Buhar-Cıray’ın Ağıtları)	184
2.3. 10. Ablay Hakkında Destan	186
2.3. 11. Ulu Cüz Kırgız-Kaysaklarının Gelenek ve Efsaneleri Hakkında Yazılar	196
2.3.12. Ulu Cüz’ün Atasözleri.....	200
2.3.13. Kazak Halk Şiirinin Türleri Üzerine	202
2.3.14. Güney Sibirya Kabilelerinin Tarihi Üzerine Notlar	209
2.3.15. Issıkköl Seferinin Günlüğü	222

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SOBRANIYE SOÇİHENİY İ’İN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. “Profesör N.İ. Berezin’in “Han Yarlığı Kitabına Notları”” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	274
3.2. “İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	275
3.3. “Ulu Cüz Kırgız-Kaysakları Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	277
3.4. “Kırgız-Kazak Barutunun Yapısı” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	277
3.5. “Tarım Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	278
3.6. “Kırgız-Kaysak Mezarları (Mola) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	279
3.7. “XVIII Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	280
3.8. “Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	285

3.9. “Ağıt (Örnek)” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	285
3.10. “Abılay Hakkında Destan” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	287
3.11. “Ulu Cüz Kırgız-Kaysaklarının Gelenek ve Efsaneleri Hakkında Yazılar “ Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	287
3.12. “Ulu Cüz’ün Atasözleri” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	287
3.13. “Kazak Halk Şiirinin Türleri Üzerine” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	288
3.14. “Güney Sibirya Kabilelerin Tarihi Üzerine Notlar” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi	291
3.15. “Issıkköl Seferinin Günlüğü” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi.....	291
SONUÇ	296
ДИССЕРТАЦИЯНЫН КЫСКАЧА МАЗМУНУ	298
KAYNAKLAR	315
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.md.	adı geçen madde
Akt.	aktaran
a.g.tz.	adı geçen tez
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
çev.	çeviren
der.	derleyen
ed.	editör
nu.	numara
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
y.y.	basım yeri yok

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1.	Ayganım'ın Sırimbet'teki malikanesi. Ç. Valihanov'un çizimi. 1853.....	34
Resim 2.2	Ayganım'ın malikanesinin planı. Valihanov'un çizimi. 1853.....	36
Resim 2.3.	Sırimbet Köyü'nde yetkili (yönetici) ile görüşme. Ç. Valihanov'un karakalem ile çizimi. 1854.....	37
Resim 2.4.	Doğu tarafından malikane görünümünü. Valihanov'un karakalem çizimi. 1853.....	38
Resim 2.5.	Ayganım'ın malikanesinin bir parçası. Ç. Valihanov'un tüy kalemi çizimi. 1853.....	39
Resim 2.6.	Çingis Valihanov	41
Resim 2.7.	Turgay bozkırının ve Kuşmurun ilçesinin şematik haritası. Ç. Valihanov'un karakalem çizimi. 1852	44
Resim 2.8.	Çokan'ında yaşadığı Çingis Valihanov'un Sırimbet'teki evi.....	44
Resim 2.9.	Kazakların Sırimbet dağlık bölgesinde sonbaharda duraklama ve kışlak alanlarının şematik haritası. 1853'te Ç. Valihanov'un tüy kalemi çizimi	47
Resim 2.10.	Omsk şehir görünümü (1850). Pomerantsev'in Çizimi.....	48
Resim 2.11.	Balodan sonra eşleri ve görevli memurların karikatür görüntüsü. Tüy kalemi ve mürekkep ile 1855'te Ç. Valihanov'un çizimi.....	49
Resim 2.12.	Omsk'taki Genel Valilik Binası, Çokan Valihanov'un 1847 suluboya çizimi.....	50
Resim 2.13.	Valihanov'un eğitim gördüğü Omsk Kadet Kolordu binası.....	53
Resim 2.14.	Çokan Kardeşler grup portresi. 1855'te Çokan Valihanov'un karakalem ve mürekkep çizimi.....	55
Resim 2.15.	1853-1859 yılları arasında Ç. Valihanov'un görev yaptığı Omsk'daki eski Genel Valilik (General Gubernator) Sarayı.....	58
Resim 2.16.	1862-1864'te Ç. Valihanov'un görev yaptığı Batı Sibirya'nın eski Genel Müdürlüğü'nün binası.....	58
Resim 2.17.	Ç. Valihanov'un çeşitli Doğu dillerindeki eski yazıtların deşifre edilmesi üzerine çalışması. (İmza).....	61
Resim 2.18.	Karahanlı sikkelerinin efsaneleri. Ç. Valihanov tarafından deşifresi (İmza).....	64
Resim 2.19.	Çokan Valihanov'un anıt mezarı, G.N. Potanin'in çizimi.....	84
Resim 2.20.	Ç.Ç. Valihanov Müzesi, Kerbulak Bölgesi Kolhozu, Taldı-Kurgan bölgesi.....	84
Resim 2.21.	Valihanov'un mezarındaki dikilitaş (1958).....	85
Resim 2.22.	Valihanov (1979) Anıtı.....	85
Resim 2.23.	Kaşgar'dan Çokan tarafından getirilen vazo (Kökçetav Bölge Müzesi).....	107
Resim 2.24.	N.M. Yadrintsev.....	114
Resim 2.25.	Boğa Başı.....	119
Resim 2.26.	Ç. Valihanov'un Hanlık Notları Üzerine Çalışması. (İmza).....	124
Resim 2.27.	Ç. Valihanov'un Hanlık Notları Üzerine Çalışması. (İmza).....	125
Resim 2.28.	1860 Çokan Valihanov'un çizdiği kilometre taşı.....	130
Resim 2.29.	Casılkul Gölü (Issık). Sanatçı P. Koşarov'un suluboya çalışması.....	132

Resim 2.30.	Dulat kabilesinin Kaskarau boyundan olan Kazakların Rehberi, P.P. Semenov (1857) Sanatçı P. Koşarov'un çizimi.....	137
Resim 2.31.	Kazak Mezar Taşları Tipleri. 1853 Çokan Valihanov'un Çizimi.....	150
Resim 2.32.	Kamır Han Türbesi.....	151
Resim 2.33.	Alaça Han Türbesi.....	151
Resim 2.34.	Dombaul Mezarı.....	153
Resim 2.35.	Bulgan Ana Türbesi.....	153
Resim 2.36.	Kadim Cüz Kazakları, Çizim Ç. Valihanova.....	177
Resim 2.37.	Ulu Cüz Kazak Kadını P. Koşarov'un Çizimi.....	179
Resim 2.38.	Ç. Valihanov'un 1862 Kazak halk müziği ile ilgili notları.....	185
Resim 2.39.	Kozı Korpeş ve Bayan Sulu'nun antik mezarındaki taş heykeller 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi.....	206
Resim 2.40.	Ayaguz Nehri'ndeki heykel profiller Çokan Valihanov'un çizimi.....	207
Resim 2.41.	Zailiyskiy Alatau, Bugurtı ve Turaygır dağlarının manzarasına sahip İli nehri vadisinin panoraması. Ç. Valikhanov'un Günlüğündeki metnindeki karakalem çizimi.....	212
Resim 2.42.	Çarın ve Merke nehir vadilerinin manzarası, Ç. Valikhanov'un günlüğündeki metnindeki karakalem çizimi.....	212
Resim 2.43.	Ravaş(Ravent) Ç. Valihanov'un 1856'da karakalem çizimi.....	213
Resim 2.44.	Kursaklı Ceylan. 1856 Ç.Valihanov'un karakalem çalışması.....	214
Resim 2.45.	Kozlenok Antilopu, 1856 Ç.Valihanov'un karakalem çizimi.....	215
Resim 2.46.	Rus müfrezesi Merke Nehri üzerinde geceleme. 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çalışması.....	216
Resim 2.47.	Çarın Nehri geçidinde kervan.1856'da Çokan Valihanov'un seyahat günlüğündeki çizimi.....	217
Resim 2.48.	Karkara nehir vadisinin sistematik haritası 1856 seyahat günlüğünde Çokan Valihanov'un çizimi.....	219
Resim 2.49.	Dağ kazı. Çokan Valihanov'un 1856 seyahat günlüğündeki karakalem çizimi.....	222
Resim 2.50.	Tasma Dağı'nın eteklerinde bir yerleşke. Çokan Valihanov'un 1856 seyahat günlüğündeki karakalem çizimi.....	226
Resim 2.51.	Tyup Nehri'nde Kırgız Mezarlıkları. 1856'da Ç. Valihanov'un seyahat günlüğünde karakalem ve mürekkep çizimi.....	229
Resim 2.52.	Tyup'ta balık tutanlar. 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi.....	230
Resim 2.53.	Kırgız Manap Buranbay'ın Ailesi P. Koşarov'un çalışması.....	234
Resim 2.54.	Üç Ayaç (Issık Göl Kırgız Kadınları) 1856' da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi.....	236
Resim 2.55.	Ekibin uç urukta konaklaması, 185'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi.....	240
Resim 2.56.	Tyup Nehri'nde konaklama çadırı, 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi.....	241
Resim 2.57.	Issık Göl'ün Batı Kıyısı, N. Sirotkin'in Topografik Çizimi.....	242
Resim 2.58.	Alatau ve Terke Alatau dağlarının zirvesi, 1856'da Çokan Valihanov'un suluboua çalışması.....	244

Resim 2.59.	Issık Nehri üzerindeki şelale. Topograf M. Sirotkin tarafından çizilmiştir.....	246
Resim 2.60.	Tahkimatın güçlendirilmesi, Sanatçı D. Koşarov'un çizimi.....	247
Resim 2.61.	İli Nehri Vadisi. sanatçı P. Koşarov'un kaleminden.....	249
Resim 2.62.	Kapal Şehir meydanı, P. Koşarov'un kaleminden.....	249
Resim 2.63.	Ulu Cüz Sultanı Tezek. Suluboya sanatçı 1857'de P. Koşarov tarafından.....	251
Resim 2.64.	Koksu geçidi, M. Sirotkin'in topografik çizimi.....	252

GİRİŞ

Bağımsız bir topluluk olarak Kazaklar'ın ne zaman ortaya çıktığı bilim dünyasında hala daha tartışma konusu olup Özbek Ebülhayr Han'a tabi olmayan bir grup halkın Çu ve Talas nehirleri arasında hakimiyet kurmasıyla Kazakların ortaya çıktıkları kabul edilir. Etimolojik olarak da Kazak ismi konusunda herhangi bir uzlaşma sağlanamamıştır. Ancak Kazak adının “başına buyruk hareket eden yiğit, cesur, bekar” anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Hazar'ın kuzeyinden Altaylar'a kadar uzanan geniş alana hâkim olan Kazakların¹ “Tarih-i Raşidi”ye göre, Yedisu'ya göçüp yerleşen Janibek ve Kerey'in başkanlığındaki siyasi topluluğu ifade etmek için kullanılmaktadır.²

Zeki Velidi Togan “Kazak” adının ilk zamanlarda sadece Sultanlara özgü olduğunu belirtmektedir. Yani fert olarak “Sultan”ı ifade etmektedir. Ardından aynı kelime tek bir kişiye değil, kişiler topluluğuna ve bir kuruma mahsus olarak kullanılmıştır. Togan'a göre, bunlar kabile ve devlettir. O zamana kadar “Kazak” kelimesinin devlete değil kabileler heyetine dahi kullanılmadığını açıklamaktadır. Togan'a göre, Kazak adının siyasi bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesi olmadan bazen de aile ile birlikte bağlı olduğu topluluktan uzaklaşması ve bu fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alıncaya kadar bağımsız bir şekilde dolaşan kişiye veya gruplara (sergüzeştlere); Türk kavimlerinde ergenlik çağına erişen erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarma adeti, veyahut eşkıyalık maksadıyla elinden, yurdundan, ailesinden ayrılanlara bu ad verilmiştir. A. Zeki Velidi Togan'a göre de, “Barak Han'ın oğulları Kerey ve Janibek Sultanların 1466'da Özbek Ebu'l-Hayır Han'dan ayrılıp “Kazak” olduklarını belirtmiştir. Terimin tekil kullanımı öncesinde Özbek-Kazakları şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, XV. yüzyılda Özbekler ve Kazaklar ayrımının etnik bir anlamı olmadı. O dönemde bu terim sadece doğu Deşt-i Kıpçak'daki Türk kabilelerinin siyasi birliğini ifade etti.³

Asa, Kasa, Hasa, Haysak, Kosok, Gasag, Hasık, Kasok, Kazak, Kzsak gibi çeşitli biçimlerde yazılan Kazak ismi Kumuk lehçesinde “silahşör, kızan, asker” gibi manalar da taşımaktadır. Aynı zamanda Orta Asya'daki iç karışıklıklarla birlikte

¹ Keith Hitchins. (2002) Kazaklar, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 25(131-132)

² Lazzat Bazarbayeva. (2017) Çokan Valihanov (Eserleri), Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde,1.

³ Zeki Velidi Togan. (1981), Bugünkü Türkili Türkistan Ve Yakın Tarihi, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 37.

“derbeder, haydut” gibi anlamlarda yüklenmiştir. V. V. Bartold “Rabotı Po İstoriyi Filologiyi Türskih İ Mongolskih Narodov” adlı çalışmasında “Kendi devletinden ayrılan ve ona karşı savaşanlara Kazak adını vermişlerdi” açıklamasında bulunmakta ve Rus literatüründe Kırgız ve Kazak isminin birbiri ile karıştırılmaması için gerçek Kırgızlara “Kara Kırgız” denildiğini belirtmektedir.⁴ Kazak isminin kullanımı XIV. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Erken dönem Rus seyyahları Kazaklar’ı önceleri Kırgız-Kaysak (Kazak) olarak adlandırırken XIX. asırdan itibaren yalnızca “Kırgız” kelimesini kullanmışlardır.⁵ XIX. yüzyıl Kazak aydınlarından olan Çokan Valihanov’da çalışmalarında Kırgız-Kaysak adlandırmasını kullanmış⁶ ve Valihanov’a göre “Kazak” ismi askeri bir terim olarak “cesur, yürekli” manalarına gelmektedir.

Çokan Valihanov’un dikkat çekmek istediği konu etnik bir grubun oluşumu ve gelişimini ifade eden, halkların yaşadığı toprağı, dili, ekonomisi, kültürü, ruh yapısını araştıran etnogenezi sorundur. Merkezi Asya’nın eski halklarından olan Kırgızlar’ın da ortaya çıkışı meselesi; tarihçi, etnografyacı, arkeolog, dilci ve antropologların dikkatlerini çekmiştir. Bu meselenin karışık olmasının esas sebebi, tarihi kaynaklarda “Kırgız” ismini kullanan iki halkın yaşamasıdır. Kırgız etnogenezi sorunu, Çokan Kırgız ve Kazakların belli bir dönemde aynı ismi kullanmaları onların birbiri ile karıştırılmaması gerektiğini ve farklı milletler olduğunu vurgulamaktadır. Kırgız etnogenezi sorunu, yalnızca Kırgız tarihi araştırmalarında değil, genel olarak Türk araştırmalarında da en zor ve tartışmalı konulardan biridir. Bu etnik sorun sadece Orta Asya tarihi ile değil, aynı zamanda Güney Sibirya, Moğolistan ve Çin ile de bağlantılıdır.⁷

Kısa ama çok verimli bir hayat sürdüren ünlü Kazak bilim adamı, etnograf ve eğitimci-demokrat Çokan (Muhammed-Hanafiya) Çingisoviç Valihanov (1835-1865), Kazakistan kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ünlü Rus gezgin G.N. Potanin, Cadet Korpus Kolordusu’nda Ç.Ç Valihanov ile tanıştıktan sonra, etnografik öykülerini özel bir defterde yazmaya başladığını ve özellikle Kazak şahin avcılığının ayrıntılı bir

⁴ Wilhelm Bartold. (2002), Rabotı Po İstoriyi Filologiyi Türskih İ Mongolskih Narodov, Moskva, 2002, s. 189.

⁵ K. Hitchins, a.g.m., s.131.

⁶ K. Hitchins, a.g.m., s.131.

Ayrıca Bakınız Lawrence Krader.(2014) Kazak Etnonimi. Serkan A. Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX / 2, , 657-662
Ayrıca Bakınız Ç. Ç. Valihanov, *İzbrannıe Proizvedeniya*, Alma-Ata, 1965.

⁷Asel Mansurova. (2014). Rol Ç.Valihanova v İstoričeskom Nasledii Narodov Sredney Azii i Kazahstana. UDK,94(574):930(092):17-22.

tanımını yapıp daha sonra Kazak av silahları, şahincilik ve davullar hakkında çizimler yaptığını belirtmektedir. Bunlara ek olarak Çokan'ın Kırgızlar hakkındaki hikayelerinin ilginç olduğunu ve bu hikayeleri şarkılarla halk efsane ve gelenekleri, ritüelleri ile açıkladığını belirtmiştir.⁸

Çok yönlü bir araştırmacı olan Ç. Valihanov 1861 yılında Kazakların çeşitli geleneksel silah türlerini anlatan “Voorujenie Kirgiz v Drevnie Vremena i İh Voennie Dosphehi - Eski Çağlarda Kırgız[Kazak] Silahları ve Askeri Zırhları” adlı eser N.I. Veselovsky tarafından düzenlenmiş ve Valihanov'un el yazması eskizleriyle birlikte hayatta kalmıştır. Bu çalışmada Kazakların günlük yaşamda kullandıkları kırbaç, kement ve okların yapımına değinmektedir. “Çam ağacından uzunluğu 150-195 cm ve 3,5 cm kalınlığında mızraklar yapılır ve üçgen demir uçludur. Ucun yerleştirildiği yerde, siyah ipekten veya at kılından bir fırça yapıldı. Sonunda, mızrağı taşımak için bir ilmek vardı.”⁹ gibi ifadelerle çalışmasında yer vermiştir.

Kırgızların nerede ortaya çıktığı ile ilgili bilim dünyasında farklı görüşler bulunmaktadır. Kırgızların günümüzde yaşadıkları toprakların yerli halkıdır tezini savunan N. Y. Biçurin'in görüş ve düşüncelerini Çokan Valihanov sürdürmüştür.¹⁰

Yenisey Kırgızlarının Başkurtlar, Nogaylar veya Kazaklardan mı geldiği yoksa tam tersi Başkurtlar, Nogaylar ve Kazaklar Kırgızlardan mı geldi? Bilgili keşiş, ne doğuya ne de kendi Çin kaynaklarına hiç önem vermedi. Hakas adı altında olan Kırgızlar Türk Hoy-Hu(Uygurlar) ile alakası olan halk Gök İmparatorluk tarihçileri tarafından bahsedilmektedir (Klaproth, Mémoires relatifs á l'Asie); Cengiz Han hikayesinde Kırgız elçiliğinden bahsedilir. Kırgızların Kalmıklar arasından çıkması düşüncesi Kırgızların göç ettirilmesinden sonra kalan kalıntılarından veya savaş esirlerinden kaynaklanmış olabilir; Kırgız-Kaysaklar arasında ve Kundurov Tatarları arasında olduğu gibi; Georgi, 1779'da yayınlanan halklarla ilgili açıklamasında şöyle diyor: “Aralarında (Kundurov Tatarları), 1758'de belirli sayıda Cungar ile birleşen birkaç Burut veya Kırgız Büyük Ordası var. Kırgızlar, Başkurtlar ve Nogaylar arasına

⁸ Edige Aydarbekovich Masanov. (1965) Vıdayuşçıysya Uçenyy Kazahskogo Naroda Ç. Ç. Valihanov. Voprosy Obşçey Etnografii i Antropologii s. 57.

⁹ Valihanov, Ç. Ç. (1985). Voorujenie Kirgiz v Drevnie Vremena i İh Voennie Dosphehi. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, ss. 35.

¹⁰ Tamara Kabilbekova.(1997) Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı Bilig-4/Kış'1997.

da aynı nedenle girebilirlerdi.”¹¹ ifadelerine yer verilmekte birlikte Kırgızların nasıl ortaya çıktığı bilim dünyasında tartışılmıştır.

Çokan eğitimini 1847’den 1853’e kadar Omsk Kadet Korpus Kolordosu’nda aldı ve bilindiği gibi Sibiry, 1830-31 Polonya ayaklanmasına katılan Dekabrist ve Petraşevistlerin siyasi sürgünün ana yeri idi. Sürgündeki devrimciler, Sibiry’nin gelişmesinde, kültürün yayılmasına, aydınlanmaya, doğal kaynakların incelenmesine vb. konularda büyük bir etkiye sahiptiler. Ancak, siyasi sürgünlerin çoğunun bağlı olduğu materyalist inançlar ve devrimci düşünceler, Çokan Valihanov’un dünya görüşünün oluşumunu etkilemedi. Felsefi bilgisini esas olarak Vissarion Grigorieviç Belinski, Alexander Herzen ve daha sonra Nikolay Çernişevski ve Nikolay Aleksandroviç Dobroliubov’un eserlerinden elde etti. Çokan Valihanov, Rus dilini bilmeden Cadet Korpus Kolordusu’na geldi, ancak olağanüstü yetenekleri sayesinde hızla öğrendi. Genç Çokan’ın derin bilgisi ve olağanüstü hafızası, çalışkanlık ve yüksek ahlaki niteliklerle birleştiğinde, birçok Korpus öğretmeni tarafından takdir edildi.¹²

Çalışkanlığı ile taktir gören Çokan Valihanov Cadet Korpus Kolordu döneminde bilime ilgi duymuş, seyahat etmeyi, bilimsel araştırmalar yapmayı hayal etmiş ve onlar için hazırlandı. Okul müfredatından memnun olmayan Valihanov, bağımsız olarak Doğu halklarının coğrafyası, tarihi, etnografyası, folkloru ve dillerini okudu. Omsk’un özel kütüphanelerinden yararlanılmasına izin verildi. G.N. Potanin Omsk’ta eğitimli bir toplumun, yetenekli bir Kazak çocuğunun ortaya çıkmasıyla ilgilenmeye başladı ve onu korumayı görev edindiğini belirtti. Çokan Valihanov’un çağdaşlarından olan ve onun eserlerini yayımlamak için çok çaba sarf eden araştırmacı Çokan Valihanov’u parlak bir göktaş gibi, Kırgız [Kazak] hanlarının torunu ve aynı zamanda Rus ordusunun bir subayı ve Doğu çalışmaları alanında önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Rus oryantalistler tarafından üstün yetenekli bir araştırmacı olarak kabul edilmiş ve ondan Türk halklarının kaderi hakkında önemli açıklamalar beklenmekteydi, ancak Çokan’ın erken ölümü bu bilgilerden yoksun bırakılmalarına neden oldu.

Ama yine de bu kısa ömrü onun çalışmasına engel olmadı ve birçok alanda malumatları bilim dünyasının istifadesine sunmuştur. Rus eğitim sisteminde yetişmesi

¹¹ Çokan Valihanov. (1984). Zametki Po İstorii Yujnosibirskih Plemen. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, s.300.

¹² M. Simonaytis, (2011) Otnoşenie Ş.Ualihanova K Religii. Mejevuzovskiy vestnik, 2. s. 230.

ve eserlerini Rusça yazmasına rağmen, milli duyguları çok her zaman çok güçlü olan Çokan kendi halkı için her zaman endişe ve sevgi beslemiş, çocukluğundan ömrünün sonuna kadar yaşadığı bozkırlara hayran olmuştur. Orta Asya ve civar bölgelerinde yaşayan halklarının etnografik, coğrafi ve folklorik zenginlikleri konusunda çok önemli bilgiler kaydetmiştir. Ayrıca yaptığı bilimsel araştırma ve çalışmalarında XIX. yüzyılın Kazak ve Türk halklarının manevi, maddi, sosyo-kültürel değerlerini en ince detaylarıyla incelemiştir. Yaptığı çalışmalar günümüzde çok önem arz etmektedir. Valihanov'un yaptığı kapsamlı ve çeşitli çalışmalar, Türk dünyası ile ilgilenen tüm bilim adamlarının ilgisini her zaman çekmektedir. Kazakların ulu oğlu Valihanov'un çalışma ve eserleri tüm derinlik ve yönleriyle Türk dünyasına tanıtılmalıdır. Onun çalışmaları Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça önemli bir servettir ve gelecek nesillere ulaştırılması bizim en büyük görevlerimizdendir. Bu Kazak bilgesinin bilimsel mirasının bundan sonra da Türk halklarının tarihiyle ilgili birçok sorunu çözmeye yardımcı olacağı açıktır.

Çokan'ın kişiliği sadece kendi eserlerine yansımamaktadır. Valihanov'un çağdaşları ve sonraki araştırmacılar çalışmalarında onun biyografisine ve bilimsel mirasına yer vermektedir. Aristov Nikolay Alexandroviç, Babkov Ivan Fedoroviç, Berg Lev Semenoviç, Berezin Ilya Nikolaeviç, Veselovsky Nikolay Ivanoviç, Wrangel Alexander Egoroviç, Aleksandr Konstantinoviç Geys, Gennadi Grigory Nikolayeviç, Georg Adolf Erman, Grum-Grchimaylo Grigoriy Efimoviç, Gubarev Konstantin, Dostoevskaya Anna Grigorievna, Dostoyevski Andrey Andreeviç, Mikhail Znamensky Stepanoviç, Ibragimov Şahmardan Mirasoviç, Semyon Yakovleviç Kapustin, Kurbangali Halidi, Margulan Alkey Hakanoviç, Melioransky Platon Mihayloviç, Muşketov Ivan Vasilieviç, Bartold Vasily Vladimiroviç, Pavel Nebolsin Ivanoviç, Obruçev Vladimir Afanaseviç, Osten-Saken Fyodor Romanoviç, Plotnikov Lev Nikolaeviç, Potanin Grigori Nikolaeviç, Pipin Alexander Nikolaeviç, Sventitskaya Mariya Hrisanfovna, Semenov-Tyan-Şanskiy Petr Petroviç, Louis Henri Félix Emile Jonveaux, Nikolay Yadrintsev, Nikolay Ivanoviç Naumov, Gerasimov Boris Georgieviç gibi araştırmacılar Çokan Valihanov'a eserlerinde yer vermiştir.

Çalışmalara konu olmuş Çokan Valihanov hakkında birkaç esere bakacak olursak onun bilim dünyasındaki yerini ve önemini bir nebze de olmuş anlayabiliriz.

Sapargali Begalin “Çokan Valihanov” adlı çalışmasını 1976 yılında yayımlamıştır. Çokan’ın yaşadığı dönemi ve eserlerini dikkatle inceledi, Kazak halkının tarihi ve günlük gelenekleri hakkındaki zengin bilgileri kitabına uyguladı. Kitap, öncelikle Çokan Valihanov’un kısa ama ilginç ve macera dolu yaşamının gelecekte ilham kaynağı olabileceği genç okuyuculara yöneliktir.

H.G. Aydarova, 1945 yılında yazdığı “Çokan Valihanov” adlı çalışmasında o dönemde benimsenen Sovyetler birliği ideolojine uygun olarak yaşamı ve çalışmaları üzerine, sosyo-politik ve kültürel görüşlerine yer verdiği bir çalışma sunmuştur. Yazar, aşama aşama, Çokan Valihanov’un yaşamını ve çalışmalarını ayrıntılı olarak çiziyor. Kazakistan’ın en büyük eğitimcisinin ortaya çıkışı, ülkenin sosyo-ekonomik yapısının dönüşüyle ilişkilendirilir ve Kazak toplumu ve Rusya’daki siyasi ve idari değişikliklerin arka planında gösterilir. Kitap, giriş ve sonuca ek olarak sekiz bölümden oluşmaktadır: “Kişiliğin Oluşumu”, “Bilimsel Faaliyetin Başlangıcı”, “Kaşgar Gezisi”, “St. Petersburg Gezisi”, “Köyde Yaşam”, “Son Yıllar”, Ç.Ç. Valihanov’un Dünya Görüşü”, “Bir Bilim Adamı Olarak Valihanov”.

“İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney - Eski Çağlardan Günümüze Kazak SSC Tarihi”, SSCB’de Kazak halkının akademik tarihini sunan ilk denemedir. Kitap, Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında bir grup Sovyet bilim adamı ve yazar tarafından Alma-Ata’da 1943’te yayımlandı. I. Omarov ve Anna Pankratova’nın editörlüğünde Han Kenesari’nın kişiliğinin idealleştirilmesi nedeniyle üzerine düşen eleştirilerin etkisiyle 1949’da ikinci baskısı “Kazak SSR Tarihi” adıyla revize edilmiş, Kitapta Sovyetler Birliği’nde ilk kez Çokan’a adanmış bir bölüm yayınlandı.

Ünlü bir yerel tarihçi ve arşivci olan Profesör Nikolay Petroviç Ivlev 1983 yılında yazdığı “İ Ojivaüt Biografii. Zapiski Kraevede - Ve Biyografiler Hayat Buluyor. Yerel Tarihçinin Notları” adlı çalışmasında Çokan Valihanov’a yer vermiştir.

Kadır Hasanov, 1965 yılında yayımladığı çalışmasında “Çokan Valihanov Kak Uyguroved-Bir Uygur Uzmanı Çokan Valihanov” adlı çalışmasında, okuyucuların dikkatini Uygur halkının tarihi ve kültürel mirası üzerine çekmektedir.

Ünlü Kazak yazar Sabit Mukanov’un romanı “Promelknuvşiy Meteor - Parlayan Meteor”, büyük Kazak bilim adamı ve eğitimci Çokan Valihanov’un hayatı ve eserlerini

konu alan biyografik bir çalışmadır. Büyük, çok yönlü çalışma sadece Çokan Valihanov'un göz kamaştırıcı bir görüntüsünü değil, aynı zamanda o dönemin sosyo-politik durumunu, Kazak halkının yaşam tarzını ve geleneklerini de gösteriyor. Romanın ilk kitabı, Valihanov'un çocukluğuna ve ergenliğine adanmıştır. Anlatı, Çokan'ın Omsk Cadet Korpus'taki çalışmaları ile sona eriyor. İkinci kitap, Valihanov'un ideolojik görüş ve inançlarının oluşum yıllarına ayrılmıştır, acemi bir araştırmacının Omsk Cadet Korpus'tan mezun olduktan sonra, kısa ama parlak hayatının ana işine nasıl hazırlandığını anlatır - Asya'nın Az Keşfedilen Bölgelerine Seferler. Kitap bir üçleme olarak tasarlandı, ancak Sabit Mukanov döngünün üçüncü kitabını bitirmeyi başaramadı. İlk kitap, yazarın ölüm yılı olan 1973'te, ikincisi ise 1984'te yayımlandı.

Sabit Mukanov tarafından yazılan "Çokan Valihanov", adlı çalışma Valihanov'a atfedilmiş biyografi çalışmasıdır. "Çokan Valihanov (Nit Ariadnı)- Çokan Valihanov (Ariadne'nin İpliği)" adlı tiyatro eserinde Valihanov'un kişiliği üzerine Kazak dilinde yazılmıştır.

Dünya tarihi ve Kazak felsefesi alanında tanınmış Profesör Oraz Amangalieviç Segizbayev, 1974 yılında yazdığı "İssledovatel, Mıslitel - Araştırmacı, Düşünür" adlı çalışmasında Çokan Valihanov'un çalışmalarına felsefe açısından bakmayı önermektedir.

Musina Makbal Şahanovna ve Tihomirov Boris Nikolayeviç tarafından 2009 yılında yayımlanan "Çokan Valihanov v Sankt-Peterburge - Çokan Valihanov St. Petersburg'da" adlı çalışma Ç. Valihanov'un faaliyetlerine, bilimsel araştırmalarına, F. M. Dostoyevsky ile diğer bilim adamları ve o dönemdeki üst düzey yetkililerle olan ilişkilerine adanmıştır.

Zimanov Salık Zimanoviç ve Atışev Arıstanbek Atışeviç, "Politiceskie Vzglıyadı Çokana Valihanova - Çokan Valihanov'un Siyasi Görüşleri" adlı çalışmada Valihanov'un siyasi görüşlerinin çeşitli yönlerine ve St. Petersburg gençliğinin devrimci ve demokratik çevreleriyle olan bağlantılarına, "Sibirya vatanseverlerine", XIX yüzyılın 50-60'larında köylü meselesine yönelik tutumuna adanmıştır.

"Kırgız v Trudah Çokana Valihanova-Çokan Valihanov'un Yazılarında Kırgız" adlı kitap, Çolpon Turdalieva Caparbekovna tarafından 2015 yılında basılmış ve 1855-

1865'te Kırgızistan topraklarını defalarca ziyaret eden XIX. yüzyılın ünlü Kazak bilim adamı, düşünürü, gezgin ve eğitimcisi Çokan Valihanov'un bilimsel ve yaratıcı çalışmalarına yansıyan Kırgız'ın tarihini ve kültürünü incelemekte ve seyahatlerinin sonuçlarına dayanarak, o dönemde bu topraklarda yaşayan halkların siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel-ideolojik yaşamı hakkında değerli bilgileri araştırıp sistematik bir hale getirdiği konusunda bilgileri içermektedir.

Strelkova Irina Ivanovna tarafından 1983 yılında "Jizn Zameçatelnih Lyudey" adlı kitap serisinin bir parçası olarak "Valihanov" adıyla oluşturulmuş biyografi çalışmasıdır.

Satpaeva Şamşiyabanu Kanışevna tarafından 1987 yılında yayımlanan "Çokan Valihanov i Russkaya Literatura (Monografiya) - Çokan Valihanov ve Rus Edebiyatı (Monografi) adlı çalışma Valihanov'un Rus ve Batı Avrupa kültür ve edebiyatı ile olan bağlantılarına ayrılmıştır.

Valihanov'un eserlerini inceleyen araştırmacılar gerçekten de Çokan Valihanov'un çağdaşlarına değil de, daha çok gelecek nesillere hitap ettiği izlenimi verdiğini ve yıllar sonra sararmış el yazmalarını, gezi notlarını inceleyen araştırmacılar Çokan Valihanov'un zekasına, gözlem ve analiz yeteneğine hayran olmuşlardır.

Büyük Kazak bilim adamı belgesel ve filmlere de konu olmuştur. Çokan Valihanov hakkında iki uzun metrajlı film ve bir belgesel çekildi. "Ego Vremya Pridet" adlı uzun metrajlı film 1957'de Macit Begalin yönetmenliğinde, Nurmuhhan Hanturin'in başrolünde olduğu filmidir. 1985 yılında bilim adamının 150. doğum yıldönümü vesilesiyle, yönetmenliğini Asanali Aşimov'un üstlendiği ve başrolünde Sagi Aşimov'un olduğu "Çokan Valihanov" adlı dört bölümlük uzun metrajlı televizyon dizisi çekildi. 2006'da Igor Gonopolskiy "Çelovek v Mundire" adlı bir belgesel filmi çekmiştir.

Çokan Valihanov'un resmi, posta pullarına basıldı. 1965 yılında, "Anavatanımızın Bilim Adamları" pul serisi Ç. Valihanov'a ithafen basıldı. 2010 yılında Rusya ve Kazakistan, Valihanov'un imajıyla pullar bastı. Onun resmi, 1993 yılında çıkarılan ilk Kazak banknotlarından birinde de yer aldı. Çokan Valihanov'un fotoğrafları bu şekilde güncelliğini korudu. Arkadaşı büyük Rus yazar F.M.

Dostoyevskiy ile birlikte tasvir edilmiştir. 1956'da N. Ya. Tretyakov tarafından çizilen Valihanov'un birkaç pitoresk görüntüsü ve bir portresinin vardır.¹³

Çokan Valihanov'un farklı alanlarda farklı bakış açılarına sahip olduğu aşıkardır. En belirgin olanı da dini ve felsefi bakış açılarıdır. Valihanov'un dini görüşleri incelendiğinde doğrudan açıklanmayacak bir şekilde düşmanlık beslediği görülür. Aslında, Valihanov'un hoşnutsuzluğu sadece Rus yönetiminin Kazak bozkırına sürekli olarak gönderdiği Tatarlarlaydı. Çokan, Tatar Mollaların Kazaklara aşıladığı İslam biçimini yabancı ve doğal olmadığını düşündü. Bununla birlikte, hoşnutsuzluğu ifade ederek, bu soruna felsefi olarak yaklaştı. "Genel olarak, Kazak halkı, Tatar döneminden geçerken, Rusların Bizans döneminden geçtiği gibi, Avrupa uygarlığına ulaşmak için ölümcül bir ihtimal olacaktır"¹⁴ diye yazan Çokan, tarihsel deneyime dayanarak, medeniyet gelişiminde toplumdaki dini yapının güçlendirilmesinin gerektiğini belirtti.

Çokan'ın genel olarak İslam'a bakış açısı, İslam'ı hiçbir zaman inkar etmedi. Bozkırdaki İslam'ın Tatar ve Orta Asya halklarında olduğundan daha farklı olduğuna inanmaktaydı. Toplum yaşamında İslam'ın rolünü anladı ve Kazakların maneviyatını kendileri tarafından oluşturulabileceğini belirtti. Potanin'in anılarında yer verdiği bilgilere göre Çokan'ın "Kazak halkına hizmet etmek istediği için bir Rus kızıyla evlenemeyeceğini ve evlenmesi için Müslüman olması gerektiğini belirtmektedir.

Kazak göçebe hayatını eserlerinde konu edilen Valihanov, Orta Çağ'dan beri bozkırda yaygınlaşmasına rağmen İslam'ın henüz yerel dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası haline gelmediğini ve "Bozkırda İslam Üzerine" adlı çalışmasında şöyle yazdı: İslam henüz bedenimize ve kanımıza işlemedi. (...) Kazaklar arasında hala Muhammed'in adını bilmeyenler var ve bozkırın pek çok yerindeki şamanlarımız önemlerini yitirmemişler.¹⁵

Çokan Valihanov'a göre İslam, Rus sömürge siyasetinde Tatar mollalar tarafından kullanılıyor ve bu nedenle Çokan Müslüman eğitime karşı olumsuz bir

¹³ Yudin Mihail Evgeneviç. (2015). Sohranenie istoričeskoy pamyati o Ç. Ç. Valihanove v mirovoy kulture i iskusstve, Omsk, s.7.

¹⁴ Çokan Valihanov. (1985). O Musulmanstve v Stepi. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, s.71.

¹⁵ Çokan Valihanov., a.g.e., s.71.

tutum içindedir. Bu nedenle Rus okullarının Kazak toplumuna Avrupa eğitimi getirebileceğine inanıyordu.

Aynı zamanda Valihanov'un "Kırgızlar Arasında Şamanizmin İzleri", "Bozkırda İslam Üzerine" gibi eserlerinde göçebelerin dini fikirleri, gelenekleri ve mitolojisine yer vermiştir. Çokan'ın toplumun günlük yaşamı, kültürün özellikleri, dini ve ideolojik görüşlerin oluşumunun tarihsel yönleri, halkların medeniyet farklılıkları üzerine düşüncelerin de yer aldığı önemli çalışmaları bulunmaktadır.¹⁶

Çokan Valihanov'un kısa ama yoğun ve verimli yaşamı boyunca oluşturduğu tamamlanmış ve bitmemiş eserler arasında, yalnızca felsefe konularına adanmış bir çalışmasını bulmak imkansızdır. Felsefe, ünlü Kazak bilim adamı ve araştırmacının özel ilgi alanları arasında yer almıyordu. Bununla birlikte, çeşitli halkların tarihine ve dinine değinen, etnografik ve edebi materyalleri analiz eden Valihanov, felsefe ve dünya görüşü konusunu da görmezden gelemezdi.

Şaman geleneklerinin Kazakların kültürü ve yaşamı üzerindeki etkisinin özünü ve özelliklerini ortaya çıkarmaya çalıştığı "Kırgızlar Arasında Şamanizmin İzleri" yazısı aslında etnografik bir analiz değil, göçebelerin yaşamlarındaki mistik bileşeni materyalist bir bakış açısıyla açıklamaya yönelik somut bir girişimdir. "Şamanizm, bir yandan, genel olarak ve özel olarak doğaya saygıdır. İnsan doğanın etkisi altında hareket eder ve yaşar. Bu anlamda, Şamanizm aşırı materyalizmi temsil ediyor"¹⁷ diye yazan Çokan Valihanov'un felsefi eğilimleri görülmektedir.

A.A. Atışev, XIX. yüzyılın ikinci yarısında - XX. yüzyılın başlarında Kazakistan'daki siyasi düşüncüyü incelemek için Valihanov'un sosyolojik ve devlet hukuku görüşlerini irdelemiştir. Valihanov'un felsefi, sosyolojik ve sosyo-politik dünya görüşülerini K. B. Beysembiev açıklamıştır. O. A. Segizbayev felsefenin teorik kavramlarını Çokan'ın felsefi fikirleri olan siyaset ve hukuk felsefesi, din adamlarının eleştirisi ve ruhbanizm karşıtlığı, din ve ateizm eleştirisi, felsefi materyalizm, sosyoloji, etik ve estetik ile birleştirmiştir. M.S. Burabaev ve O. A. Segizbayev, Valihanov'un ideolojik bağlantılarının ve XIX. yüzyılda Rusya'nın sosyo-felsefi düşüncesinin incelenmesine değerli bir katkı yaptı. Valihanov'un yaratıcı mirasındaki Avrasya fikri,

¹⁶ Kenzhe Torlanbayeva . (2017). Çokan Valihanov O Musulmanstve u Kazahov. UDC,3, (313):246.

¹⁷ Çokan Valihanov. (1985). Sledı Şamanstva u Kirgizov. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, s.49.

A. Nısanbaev ve E. Kurmanbaev tarafından keşfedildi ve felsefi olarak doğrulandı. Sosyal reformlar açısından Çokan'ın yaratıcı mirasının kültürel ve felsefi bir analizi O. A. Segizbaev tarafından verilmektedir.¹⁸

Kazak halkının yaşamını ve tarihini konu alan eserlerinde Valihanov, Kazak toplumunun sosyal ve kültürel yapısının özelliklerine, göçebelerin ideolojik fikirlerinin oluşumunu etkileyen faktörlere vurgu yapmıştır. Kazak dili özelliklerini bile incelerken Valihanov, Kazak toplumunun ahlaki, etik ve geleneksel yaklaşımlarını göz ardı etmemiştir.

XIX. yüzyılda Rus aydınları ile temas eden Türkistan aydınlarından olan Çokan Valihanov, bir reform ve yenilik ihtiyacını fark eder. Modern dünya ile yakından tanışmanın gerekliliğini savunan ve yeni usul eğitimi teşvik etmektedir.¹⁹

Bilim adamına göre, bireysel ve kamusal çıkarlarının örtüşmesini teşvik etmek ve insanlar arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmak, bireyin gerçek mutluluğunu ve erdemi tesis etmek için bilgiye dayalı yasalar olmalıdır. Ç.Valihanov, aydınlanma eksikliğini kişisel ve kamusal çıkarların uyumsuzluğunu olarak belirtiyor. Ona göre bu çıkarların birliği ve uyumu eğitim faaliyetleri ile sağlanabilir. Doğu Türkistan'ın sosyo-politik gelişimini değerlendiren Valihanov, Kaşgarya'daki kırsal nüfusun eğitim seviyesinin düşük olduğunu belirtiyor.²⁰

Ç. Valihanov'un 1860'da St. Petersburg'da yazdığı en önemli eserlerinden biri olan Semireçye topraklarından geçen ünlü Kaşgar seyahatinin ilk aşamasını anlatan "Cungarya Denemeleri" adlı çalışmasında Eski Doğu'nun en aydınlanmış ve en zengin ülkesi olan Maveräünnehir'de (bugünkü Buhara, Hiva ve Kokand) (XIV ve XV. yüzyıllarda), cehalet ve yoksulluk artık her yerde olduğundan daha fazla egemen durumda olduğunu ve Semerkand, Taşkent, Fergana, (...), Hiva, Buhara, vb. kütüphaneleri, Semerkant'taki rasathane, Tatar vandalizmini ve Buhara

¹⁸ Mirlan Imanbekov.(2015). İstoriko-filosofskie aspektı naslediya Ç. Valihanova, İzd-vo KarGU, s.433.

Ayrıca Bakınız Oraz Amangeldiyeviç Segizbaev.(2000) İdei Ç. Valihanova o sotsialnıh reformah. Mısı, 7(54-60)

¹⁹ Enver Kapağan. (2015) Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks , 7, (1),s.258.

²⁰ İlnur İşembetov Rişatoviç.(2006)Vzglyadı Valihanova Ç.Ç. Na Pravo i Gosudarstvo, Başkirskiy Gosudarstvennyy Universitet, Kazan.

Engizisyonu'nun acımasız eli altında geri dönülemez bir şekilde telef olduğunu belirtmektedir.²¹

Çokan Valikhanov'un eserleri bugünün gençliği için çok değerlidir. Çokan'ın çok yönlü yeteneği, eğitimi ve karakteri, modern toplumda talep edilen güçlü ve eğitilmiş bir kişiliğin oluşumu için kullanılabilir ve kullanılmalıdır.

Valihanov, toplumsal gelişmeye en çok katkıda bulunduğu inancına inanarak, tarihsel olarak kurulmuş sosyo-demokratik devlet düzeni biçimlerine önem verdi. Despotizme karşıydı, Cumhuriyetçi sisteme sempati duyuyordu. Valihanov'a göre, devlet politikasında temel öncelik bazı sosyal sınıf ve grupların çıkarları değil, tüm ulusun çıkarları olması gerektiğini belirtmektedir.²²

Ç.Valihanov, Kazakistan ve Rusya'nın jeopolitik çıkarlarına öncelik verdi. Bununla ilgili olarak Valihanov "Rusya olmadan, Ruslar olmadan despotizmde ve karanlıkta kaybolacağız, biz sadece Asya'yız ve onsuz başka bir şey olamayız."²³

Çokan Valihanov'un sadece birkaç eseri bitmiş bir görünüme sahiptir. Diğer tüm kayıtlar, tarih, etnografya, coğrafya, filoloji, edebiyat üzerine yazdığı eserler gelecekte kitapların bir taslağı niteliğindedir. Onun çalışmalarında ekonomi (Çin İmparatorluğu'nun Batı bölgesi Üzerinde, Batı Çin ile Rus Ticaretinin Taslağı...), hukuk (Yargı Reformu Üzerine Notlar) ve hatta mimarlık ve tasarım üzerine araştırma unsurlarını görebilirsiniz (Kırgız-Kaysak Mezarları (Molalar) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında).

Meşhur Kazak ilim adamı Çokan Çingizoviç Valihanov (1835-1865) 1858 yılında Rus hükümeti tarafından Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu seyahati esnasında Uygur şehirleri ve Uygurlarla ilgili olarak tarih ve etnografya malzemeleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Altı Uygur vilayetinin (Yarkend, Hotan, Kaşgar, Aksu, Yenihisar ve Turfan) idari yapısıyla ilgili olarak kaleme aldığı çalışması da bu cihettendir. Çağdaş tarih araştırmalarında Mançu hâkimiyeti altındaki Uygurlarla ilgili olarak daha çok siyasi konulara odaklanılmıştır. Valihanov Çing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da nasıl bir idari yapı kurduğunu ve unvanları

²¹ Çokan Valihanov. (1985). Oçerki Cungarii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, s. 325.

²² İşembetov İlnur Rişatoviç., a.g.t.,s.128.

²³ S.Z., Zimanov A.A. Atışev (1965).Politiceskie vzglyady Ç.Ç. Valihanova. izdatelstvo "HAUKA"Kazahskoy SSR, Alma-Ata,s. 130.

detaylı bir şekilde açıklayarak önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'da baskı altında defalarca ayaklanan Uygurları hâkimiyet altında tutmak için Mançular tarafından alınan idari, iktisadi ve askeri tedbirlerden bahsedilmiştir.

“Doğu Türkistan'daki sanayi, Orta Asya'daki komşu bölgelere göre daha az gelişmiştir. Aşırı vergiler, sanayi ve ticaretin ilerlemesini durdurur. Sık yapılan savaşlar nedeniyle, tarlalar çoğu zaman işlenmiyor. Savaş sırasında köylüler işlerinden uzaklaşır ve isyanın ardından göç ederler. Doğu Türkistan'a özgü tarım türleri: hububat tarımı, pamuk ekimi, kenevir, konjut, suni çayır yetiştiriciliği, ipekçilik (sadece Hotan'da), tütün yetiştiriciliği, bahçecilik ve büyükbaş hayvancılıktır. Hububat ve pamuk yetiştiriciliği, halkın ana geçim kaynağıdır ve yerliler Çinlilere vergi veriyor, ayrıca Moğol hanlarına haraç veriyorlar.”²⁴

“Kaşgarlılar nazik, girişken, misafirperver, çalışkan ve son derece kibardır. Tüm sınıflar titizlikle kibar. Herkes ayrıntılı olarak ahlak kurallarını bilmek ve bu kurallara uymakla yükümlüdür ve Bekler (Beyler) bunu titizlik noktasına getirir.”²⁵

“Malaya Buhara(Küçük Buhara)'daki kentlerin gelirlerini belirlemek son derece zordur, gelirler çok karmaşık ve eşitsizdir; belirli bir bölgelere özgü vergiler vardır. Genel karakter şu şekildedir: Devlet çiftçileri olarak kayıtlı Türkistanlılar, hasadın ½ oranını hazineye aktarmak zorundadır. Diğerleri ise ürünlerin onda biri ile katkıda bulunmakla yükümlüdür. Ayrıca herkes değirmenler, dükkanlar, sebze bahçeleri, pamuk tarlaları vb. için kira ödemekle yükümlüdür.”

“Edindiğimiz bilgilere göre Yarkand'da yerlilerden yılda 61.000 at yüküyle kumaş, 31.000 çuval buğday ve ayda 2.500 tenge, dolayısıyla yılda 30.000 tenge alıyorlar. Bu bigiler Si-yui-vın- tszyan-lu'daki ifadeyle neredeyse aynıdır; müellifin verdiği bilgilere göre, Yarkand sakinlerinden yıllık kira 30.504 çuval tahıl, 57.569 at yükü ham patiska kumaş, 35.370 lan gümüş; Ayrıca yazar 1649 lan gümüş, 30 lan altın,

²⁴ Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostoçnıh Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu V 1858-1859 Gg. Promıšlennost' İ Torgovlya. Narodonaselenie. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, s.197.

²⁵ Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostoçnıh Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) V 1858-1859 Godah. Narodonaselenie. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, s.165.

800 gram bitkisel yağ, 15.000 gram pamuk, 3000 gram bakır, 1432 çumaş parçası, 1297 at yükü haraç verildiğini de ekledi”²⁶

“Altı Şehrin nüfusu tam olarak belirlenemiyor. Çin hükümetinin bu ülkeyi işgali sırasında alınan vergiler ve bu resmi vergi sayımlarına göre yerli halkın nüfusu belirlenmektedir. Buna göre Altı Şehirdeki aile sayısı Kaşgar - 16 bin ev veya aileler; Yehisar - 8 bin, Yarkend - 32 bin, Hotan - 18 bin, Aksu - 12 bin ve Turfan - 6 bin olarak belirlenir.

Nüfusun büyük bir kısmı şehirlerde yoğunlaşmıştır; köyler, geniş bir alanı işgal etmelerine rağmen, seyrek nüfusludur. Çinlilerin en büyük şehir olarak adlandırdıkları yerlerin bile nüfus yoğunluğu azdır. Örneğin Kaşgar bölgesindeki en önemli yerlerinden: Fayzabat, Han Arık’ta sadece 2 bin, Astın-Artış - 1500, Ustun- Artış - 500; Yarkand ilçesinde: Guma - 200, Kargalık - 350; Aksu’da: Bay – 500 ev vardır. Buna göre ailede ortalama 4 kişi olduğunu, köylüleri şehir nüfusunun yarısına eşit olarak varsayarak ve buna 27 bin (Aksu ve Yarkand ilçeleri)kadar eklenir. Altı Şehir’in tüm yerli nüfusu 579 bin... Taşmalı Kırgız, Tszyan-Lun listesine göre 500 aile, 2 bin kişi sayılıyor.”²⁷

“Kaşgar’da ticaret merkezinin kurulması 1862 yılına kadar ertelendiğine dair görüşler mevcuttur. Bu konuyu General Gasfort ile müzakere eden Kaşgar’da bir ticaret merkezi kurmanın tüm zorluklarını ve maliyetini kabul eden Ignatiev ve Zimmerman ticaret yolunun yalnızca Tiyan Şan silsilesinden Narın’a kadar gidebileceğine inanıyorlardı. Kervanlar Kokandlılara haraç vererek vadiden geçebilecekler. Öte yandan Zimmerman, Hocalar aracılığıyla Kokandların tüm Altışar üzerinde Çinlilerden çok daha fazla güce ve etkiye sahip olduğu Kaşgar’da bir ticaret merkezinin kurulmasının aşırı pahalı olduğunu kabul ediyor. Dahası, ona göre Kaşgar üzerinden ticaretin Büyük Orda’nın Kokand ve Kırgızlarını alevlendirebilecek çok olası zararları ve harçlarının ödenmesinin mümkün olmayacağını öngörerek bu ticaret merkezinin fayda sağlamayacağını düşünmektedir.”²⁸

²⁶ Çokan Valihanov, (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostonlı Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii). Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, s.174.

²⁷ ÇokanValihanov, a.g.m., s.,161.

²⁸ Çokan Valihanov. (1985). Ob Ustroystve Faktorii v Kaşgare İ O Dorogah V Kaşgar. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, s. 298.

Çokan Valihanov'un “O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) (Altışehir veya Çin Eyaleti Nan-Lu (Küçük Buhara)'nın Altı Doğu Şehri'nin Vaziyeti Hakkında)” adlı çalışması Doğu Türkistan hakkında yapılan ilk bilimsel çalışma özelliğini taşır ve o zamanlar Avrupa'da neredeyse hiç bilinmeyen Doğu Türkistan ülkesinin coğrafi özellikleri, Uygur halkının tarihi, mevcut siyasi vaziyeti, kültürü ve gelenekleri hakkında kapsamlı bilgiler elde edilmiştir.²⁹

²⁹ Dinçer Koç.(2017) Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri Tarih Dergisi, Sayı 66 (2), İstanbul, s. 116.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKAN VALİHANOV'UN HAYATI VE ÇALIŞMALARI

Kazakistan tarihi açısından çok önemli bir konumda olan Çokan Valihanov, XIX. yüzyılın en seçkin aydını, araştırmacısı, bilim adamı, tarihçi, etnograf ve Kazak düşünürüdür. Yirmi dokuz yıllık hayatının büyük bir bölümünü Kazak tarihini, edebiyatını, etnografyasını, coğrafyasını ve ülkesinin manevi zenginliklerini incelemeye adanmış ve bu konuda büyük başarılar elde etmiştir.

1.1. Çokan Valihanov'un Biyografisi, İlmi ve Fikri Hayatı

Çokan Valihanov 1835 yılında, Rusya İmparatorluğu'na bağlı Batı Sibirya Valiliği sınırları içerisinde yer alan Kuşmurun Bölgesi'nde³⁰, Cengiz Han soyundan gelen bir ailenin ferdi olarak hayata gözlerini açtı. Babasının adı Çıngız yani Cengiz'dir. Kaynaklardaki resmî adı Muhammed Kanapiya olarak geçer.³¹

Soy ağacı incelendiğinde başlangıçtan itibaren, Temuçin, Cengiz han, Joşı, Zeyn Han, Sartak, Janibek, Jadik, Sığay, Tauke, Sameke, Esim, Jangir, Veli, Abılay Han (Kan içer), Veli Abılay (Abilmansur), Veli Cengiz, Çokan (Muhammed Kanapiya) şeklinde olduğu iddia edilmektedir.³²

Çokan Valihanov'un ailesi Kazak hanlık sülalesine mensup olup Valihanov, Abılay Han'ın üçüncü kuşaktan torunudur. Büyük dedesi olan Abılay, Kazak Hanlığı'nın 18. hanıdır. Rusya egemenliğine girmeyi kabul eden hanlardan biri olan Abılay, kurduğu ilişkiler ağı ile siyasi ve ekonomik düzlemde Kazak-Rus işbirliğini savunmuştur. Abılay Han'ın oğlu Vali, babasıyla aynı doğrultuda hareket etmiştir. Valihanov soyadını ondan almıştır.³³

³⁰ Çokan'ın doğduğu Kuşmurun bölgesi şimdiki Kostanay bölgesi, Cetigöl (Yedigöl) ilçesi, Şöptigöl köyüdür. Aman-Karagay bölgesinin idari merkezi, 1835 yılında Kuşmurun'a taşındı. Bundan dolayı bu bölge idaresi artık Kuşmurun adıyla anılmaya başlandı. Burada Kuşmurun İstihkâmı inşa edildi. Valihanov ailesi de oraya taşındı. 1853'te Batı Sibirya Çarlık İdaresi Genel Valisi'nin emriyle Kuşmurun Bölgesi İdaresi ilga edildi. Onun yerine İşim Nehri kenarındaki Atbasar'da yeni bir idari bölge kuruldu. Böylece Çingis ailesiyle birlikte ata yurdu Sırimbet'e taşındı. (Valihanov, *a.g.e.*, s. 12-13.)

³¹Kazak Edebiyatı Ansiklopedisi, Aruna Yayınevi, Almatı, 2010, s.522-524'ten Aktaran Bazarbayeva Lazzat. (2017). Çokan Valihanov (Eserleri). Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 8.

³²Kuandik E, Şıngışannın 17-şi urpağı Çokan Ualihanovtın Kupiya Hizmeti men Ultjandılığı Turalı, Çokan Valihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı, Semey, 2010, s. 63-37'den Aktaran Bazarbayeva Lazzat. (2017). Çokan Valihanov (Eserleri). Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 8.

³³Çokan Valihanov, Sobraniye Sochineyii V Pyatih Tomah (Beş Ciltlik Seçkin Eserleri), Cilt.1, Almatı,1984, s.9.

Kazakistan'ın görkemli bozkırları ve ormanlarla kaplı dağları ile en güzel yerlerinden olan Kuşmurun ve Sırimbet, Çokan üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Küçük yaştan itibaren Çokan, halk şarkılarını, yurttaşları tarafından gerçekleştirilen yerli ezgileri hep sevdi. Sırimbet adlı yerleşim yerinde babaannesi gözetiminde büyüyen Çokan, Vali Han'ın dul eşi, büyükannesi Ayganım'dan etkilenmiştir. Bu bilge, nazik, çok fazla yaşam deneyimi olan kadın torununu çok seviyordu. Beraber uzun vakit geçirmektedirler. Altı Doğu diline sahip olan Ayganım, sevgili torununa eski efsaneleri, yerli toprakların geleneklerini anlatırdı. Sık sık Abılay Han ve Vali'nin hayatlarından hikayeler anlattı. Onun hikayelerini Çokan bir ömür boyu hatırladı.³⁴

Ayganım iyiliksever biri idi. Bunun yanında eğitim seviyesi bakımından o devirde eşine pek rastlanmayan bir kişilikti. Doğu dillerini ve kültürlerini bilmesiyle beraber Rus toplumunu, kültürünü, dilini yakından takip eden bir şahsiyetti. Üst düzey Rus yetkililer ile ikili ilişkileri güçlü olan Ayganım, Sırimbet'e bir Kazak okulu kazandırmıştır³⁵. 1853 yılında hayata gözlerini yummuştur.

Çokan'ın babası Çingis, 1811 yılında doğmuştur. Çokan babasını 7 yaşındayken kaybetmiştir. Ruslarla ve Rus kültürüyle çok küçük yaşlarından itibaren tanışmıştır.³⁶ Rus makamlarınca iyi bilinen Çokan'ın babası Sultan Çingis'in doğumuyla ilgili bilgiler de çelişkilidir. 1834'te okula, iddiaya göre 20 yaşına girdi. Belgelerin bir yıl önce hazırlandığını düşünülürse, Çingis'in doğum yılı 1813 olarak kaydedilebilir. Ancak diğer kaynaklara göre Çingis 1902'de 91 yaşında öldü... Bu durumda 1811'de doğdu. G.N. Potanin, Sultan Çingis'i 1895'te 85 yaşındayken köyünde ziyaret etti. Bu durumda doğum yılı 1810 olacaktır. Her halükarda Çingis'in tam yaşını belirtmek zordur.³⁷

Çokan'ın babası Çingis 1827 yılında annesinin isteği doğrultusunda Omsk Askeri Okulu'na kayıt olmuştur. Burada iyi bir eğitim almıştır. Rusça ve Batı kültürü hakkında bilgilerini pekiştirmiştir. Kendi döneminde yaşayan Kazaklar arasında Rusça bilgisiyle ön plana çıkmıştır. Çingis 23 yaşında Askeri Okulu'ndan mezun olduktan sonra Amankaragaya bölgesine sultanlığına binbaşı rütbesi ile atandı ve sonra Albay

³⁴ İ.A. İminov Ve O.B. Mazbaev.(2015).Po Karavannomu Puti Velikogo Çokana. Kazahstanskoe Natsionalnoe Geografiçeskoe Obşçestvo, Astana,s.9.

³⁵ Mirjakıp Dulatov, Çokan Şingizulu Valihanov, *Kazakistan Tarihi Dergisi*, Almatı, 1994,S.6,s.5'ten Aktaran Bazarbayeva Lazzat. (2017). a. g. t, s.9.

³⁶ Valihanov,a.g.e.,C.1,s.10.

³⁷ Hafızova Klara.(2019). Stepniye Vlastiteli İ İh Diplomatiya v XVIII–XIX Vekah. KAZİSS, Nur-Sultan, s. 179.

oldu. Kazak kültürü ile yerel sanatların savunucusu konumuna gelmiştir. 1834 yılında burada Zeynep Şormanova ile evlenmiştir.³⁸

Çokan Valihanov'un annesi Zeynep Şormanova, iyi eğitilmiş ve akıllı bir kadındır. Aile kökenlerine bakıldığında anne tarafından sultan soyundan gelmekteydi. Çingis Valihanov ile evlendikten sonra on iki çocuk dünyaya getirmiştir. Annesinin babası Şorman aksakal ise çocukluğundan hatiplikle tanınmış, Sibiry Kazakları arasında ilk defa sultanlık valisi olmuş bir şahıstır.³⁹

Çokan, kardeşleri arasında meselelere bakış açısı, atikliği ve şahsiyeti ile dikkatleri üzerine çekiyordu.⁴⁰ Çokan erken yaşlarından itibaren Arapça okuma-yazmayı öğrenmiştir. Arapça'nın yanında doğu dilleri, coğrafya, tarih, matematik ve karakalem resim yapmayı öğrenmiştir. Etrafındaki hayata büyük ilgi gösteren Çokan, sözlü kültürü fırsat buldukça yazıya aktarmaya, kaydetmeye çalışmıştır. Ailesinin arkadaşlık ilişkileri de bu durumda etkili olmuştur. Özellikle babasının çevresi Çokan'ın gelecekteki şahsiyetini etkilemiştir. Bilim insanları, coğrafyacılar, şarkiyatçılar bu çevrenin ileri gelenleri arasındaydı. Babası ile bu kişilerin görüşmelerini büyük bir dikkatle izleyen Çokan içten içe bu kişileri rol model olarak görmeye başlamıştır.⁴¹

1847 tarihinde Omsk Askeri Kadet Okulu'na girmiştir. F. M. Dostoyevski ve S. F. Durov gibi şahsiyetleri bu okulda tanımıştır. Öğretmeni N. F. Kostilestsiy'e Kazak halk şiirinin klasiklerinden "*Kozı Körpeş Bayan Sulu ve Erkökşe*" destanlarını yazılı olarak sunmuştur.⁴²

Okulun ders programı incelendiğinde Rusça, Fransızca, Türkçe, Moğolca, Arapça, Farsça dil dersleri olduğu anlaşılmaktadır. Dil derslerinin haricinde coğrafya, edebiyat, felsefe, fizik gibi temel bilimler de öğretiliyordu.⁴³

Omsk Askeri Kadet Okulu'nda sınıfsal bir ayrım vardı. Zenginler ve önemli ailelerin çocukları "rota" adlı bölüme alınıyordu. Diğerleri ise "eskadron" kısmında

³⁸ Çokan Valihanov, a.g.e., C.1, S.11.

³⁹ Lazzat Bazarbayeva. (2017), a.g.t, s.9.

⁴⁰ Kenan Koç, İlk Kazak Bilim Adamı Şokan Valihanov, Kültür Evereni, 2010, S.5, s.366.

⁴¹ Leyla Derviş, Khalida Devrisheva, 19.yy. .Kazak Türklerinin Aydını Çokan Valihanov Hayatı ve Eserleri, SUTAD, Güz 2016, S. 40, s.128-129.

⁴² K.Alpisbayeva, 'Şokan Ciynağan Folklorlik Ulgilerdin Zerttelui'(Valihanov'un Derlediği Folklor Örneklerinin Araştırılması), Tan-Şolpan Dergisi, No:2,2011, s.8.

⁴³ Çokan Valihanov, a.g.e., C.1., s.18-19.

eğitim görüyordu. Çokan eskadron kısmında eğitim görmüştür. Eskadron’da ki eğitim hayatı Çokan’a farklı sınıfsal gruplardan gelenler ile temas kurma şansı vermiştir.⁴⁴

Valihanov’un askeri okulda eğitime başladığında Rusça bilgisinin çok iyi olmadığı anlaşıyor. Ancak kısa bir sürede Rusça bilgisini geliştiren Çokan, diğer dilleri de öğrenmekten geri kalmamıştır. G. N. Potanin “Çokan, çok hızlı olgunlaştı ve kendisiyle birlikte okumuş olan Rus dostlarının da önüne geçti. Çokan’ın okuldaki başarıları ve kabiliyeti çevresindeki birçok insanı etkilemiştir.” diyerek anılarında onun eğitime olan azim ve isteğini vurgulamaktadır.⁴⁵

1853 tarihinde Omsk Askeri Kadet Okulu’nu bitiren Çokan Batı Sibirya Genel Valisi General Gasfort’un emir komutasında görev aldı.⁴⁶ 1855 tarihinde General Gasfort’un Kazakistan, Semireçi, Tarbagatay bölgelerine düzeldiği keşif hareketinde Kazak halkının örf adetleri, gelenek-görenekleri, tarihi-edebi varlığı ve dini yaklaşımı hakkında çok geniş kaynaklara ulaşır. General Gasfort Çokan’ın bu araştırmacı şahsiyetini beğenir. Çokan her ulaştığı bilgi kırıntısından yola çıkarak öncelikle Rus kamuoyunun daha sonrada dünyanın Kazak tarihi ve edebiyatına ilgisi arttıracak öykü, destan, şiir gibi eserleri toplamıştır. Topladığı bu verilerden yola çıkarak yazılı makaleler ortaya koyar.⁴⁷

Omsk Askeri Kadet Okulu’nu bitirdikten sonra asıl ilgi alanını Kazaklar, Kırgızlar, Sarıbağış ve Soltu kabilesinin Rusya ile yaşadığı sorunları çözmek oluşturmuştur. Bu amaçla giriştiği araştırma faaliyetlerinin sonucunda Kazak ve Kırgız coğrafyası, tarihi, örf ve adetlerinin sözlü edebi eserlerdeki yansımalarına ulaşmıştır. 1856 tarihinde Rus şarkiyatçı P.P. Semenov’la kurduğu dostluk akabinde 1857 yılına gelindiğinde Aladağ Kırgızları alanında saha çalışmaları ve Manas destanının yazılı hale getirilmesi faaliyetini izledi.⁴⁸

⁴⁴Aristanbek Atışev, Çokan Valihanovtın sosiologiyalık jane memlekettik-pravalık közkarastarı, Gilim, Almatı. 1974, s.24-26.

⁴⁵Grigori Potanin. (1985). Biografiçeskie Svedeniya O Çokane Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3. s.347.

⁴⁶E.A.Masanov, Nekotoriye Novye Materialy o Ç.Valihanove(Çokan Valihanov Hakkında Bazı Yeni Veriler), İzvestiya Akademii Nauk Kazahskoi SSR, Seriya İstitoriya, 1.Tom, Almatı 1964, s.9.

⁴⁷C.Beysenbayuli, ‘Şokan Valihanovtın Gılımı- Kırkemdik Dunietanı cane Ruhani Kundılıktar’(Çokan Valihanov’un Bilimsel-Sanatsal Düşüncesi ve Manevi Değerler), Gılım cane Bilim Gasırı Dergisi, No 7-9, 2010ü-, ss.87-99.

⁴⁸Çokan Valihanov, Köp Tomdık Şığarmalar Cınağı, 1.Tom, (Çok Ciltli Eserler Külliyyatı, 1.Cilt), Tolağay Grup, Almatı 2010, s.20.

Manas Destanı çalışması bütün dünyada büyük karşılık buldu. Destanın yapısı, içeriği ve kurduğu evren en az kendisinden önceki eserler kadar önemli bir yer teşkil ettiğini ortaya çıkardı. Manas Destanı, özü itibarıyla Kırgız ulusal kahramanı Manas'ın şahsiyetinden yola çıkarak Kırgız toplumunun mitolojik evrenini konu edinmektedir.⁴⁹ Rus bilim insanları bu çalışmalarıyla Valihanov'u, Rus Coğrafya Kurumu'nun üyeliğine seçti. 1858-59 tarihli Kaşgar seyahati de önemli verilerin toplandığı bir dönemdir. "Jungarya Tasvirleri", "Tan-Lu" ve "Altışehir Ülkesinin Vaziyeti" adlı makaleleriyle bu çalışmalarını bilim dünyasına kazandırmıştır. Bu çalışmaları İngilizceye çevrilerek Batılı bilim insanlarının da erişimine açıldı.⁵⁰

Albay Hometovki'nin davetiyle katıldığı askeri tetkik sırasında Kırgız coğrafyasını inceleyerek Isıkgöl bölgesinin koşullarını tecrübe etti. Bu tecrübelerinden "Kırgızlar Üzerine Notlar", "Issıkgöl Seferinin Günlüğü", "Çin Devletinin Batı Taşrası ve Kulca Şehri" gibi önemli eserler ortaya çıktı. Bu gayretlerinin neticesinde 1860 tarihinde Petersburg'a çağrıldı. Burada geçirdiği süre zarfında Genel Kurmay Askeri Hesap Şubesi, Asya Dairesi ve Coğrafya Kurumunda bilgi ve birikiminden istifade edildi. Haritacılık faaliyetlerinin yanı sıra edebi eserleri tetkik etti. Büyük dedesi Abılay adına Rus Ansiklopedisi'ne bir makale yazdı.⁵¹

1864 tarihinde Çernyaev'in askeri harekâtına katıldı. Bu harekât Evliya Ata kalesi ve çevresine yönelikti. Çokan bu bölgelerin Rusya'ya katılmasının diploması kanalıyla olacağı kanaatine sahipti. O sahada gerçekleşecek bir askeri harekât fikrini benimsemiyordu. Harekât esnasında Çernyaev'in siviller ile olan ilişkisine tepki olarak Vernıy kalesine çekildi. Emir komuta zinciri dışındaki bu hareketi sebebiyle askeri rütbesi düşürülen Çokan Alban boyunun sultanı Tezek'in köyüne yerleşti. Burada onun kız kardeşi ile hayatını birleştirdi. Yakalandığı akciğer hastalığının neticesinde 1865 tarihinde burada hayata gözlerini yumdu.⁵²

⁴⁹ A.Marğulan, *Şokan cane Manas*(Çokan ve Manas), Cazuşı, Almatı 1971, s.49.

⁵⁰ Turatbek Mantayev, 'Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Valihanov'un Eserleri', Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.22.

⁵¹ Arailym Mendualiyeva, 'Çokan Valihanov'un Eserlerindeki Dini ve Etnografik Konular', Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.12.

⁵² Lazzat Bazarbayeva. (2017), a.g.t, s.17.

1.2. Çokan Valihanov'un Çalışmaları

1.2.1. Kazak Halkına İlişkin Çalışmaları

Çokan Valihanov, Kazak halkının tarih, edebiyat ve kültürel mirasını ortaya çıkaran ilk araştırmacılardan birisi olarak tanınır. Türk halklarının örf-adet, gelenek göreneklerinin yansımalarını eserlerinde sıkça vurgulamıştır. Halkın dili folkloru çok küçük yaşlarından itibaren ilgisini çekmiştir. Yaşadığı coğrafya da insana dair izleri öncesi ve sonrasıyla mukayese eden ender düşünürlerdendir.⁵³

1.2.1.1. Kazak Halk Ağız Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları

Halk ağız edebiyatı ile ilgili çalışmaları şunlardır :

“Kozi-Korpeş Bayan Sulu”, “Edige”, “Erkökşe”, “Kazak Şiirinin Türleri Hakkında”, “Orak Türküleri”, “Abılay Hakkında Türkü”, “XVIII. Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler”, “Büyük Kırgız Kaysak Ordasının Efsanevi Hikayeleri”, “Ağıt Örneği”, “Büyük Orda Deyimleri”, “Şuna Batır”.⁵⁴

İlk bakışta, lirik epik şiir olan “Kozi-Korpeş ve Bayan Sulu”, “Altın Saçlı güzel Bayan’ın Kozi Korpeş’e” duyduğu umutsuz aşkı hakkında bir hikayedir. Bazı araştırmacılar onu sosyal ve gündelik bir destan olarak gördüler. Çünkü ana motifte “geleneksel bir evlilik, bir eş edinme, Kazak versiyonunda bir aşk hikayesine ve aşıkların baba keyfiyetine karşı mücadelesine dönüşen taliplerin yarışması, mutlu evlilik” gibi konular vardır. Bu bakış açısı destanın modern araştırmacıları arasında hakimdir ve sırasıyla tüm resmi ve akademik yayınlara yansır: Destan sevginin gençler arasında nasıl ortaya çıktığını, nasıl güçlendiğini göstermek için nasıl savaştıklarını göstermeyi amaçlıyordu. Şiirin merkezi imgesi - Bayan Sulu - göçebe halkların kadın güzelliği, sadakat ve aile ocağının koruyucusu hakkındaki idealini yansıtır. Bununla birlikte, bu görüntünün arkasında, kadimlerin yaratıcı (caratuşu), toprak ve su tanrıçası, doğurganlığı kişileştirme hakkındaki fikirlerinin gizli olduğu güçlü bir arka plan var. “Kozi Korpeş-Bayan Sulu” nın çeşitli versiyonları, birçok Türk-Moğol halkı arasında hayatta kalmıştır. Araştırmacılara göre, destanın en eksiksiz versiyonları, tarihi folklorun Kazak sanatçıları tarafından kaydedildi. Bununla birlikte, destana bu kadar

⁵³Tikeuhan Jumahanov, Bakıt Jumatayev, *Kazak Handığı, Kazakistan Balalar Ensiklopediyası, C.2, Almatı, Aruna yayınevi, 2006, s.219.*

⁵⁴Azhar Shaldarbekova,(2013). Çokan(Muhammed Hanifaya) Valihanov-19.Asrın Türk Bilgesi, Türk Dünyası Kültür Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir, ss.313-324.

yakından bakılmasına rağmen, araştırma uygulaması henüz Kozi Korpeş-Bayan Sulu’da yer alan bilgilerin tam bir çözümünü sağlamamıştır.⁵⁵ 1851 tarihinde Çokan Kuşmurun’da bu eserin derlemesini yapmıştır. Bu derlemeyi öğretmeni N.F. Kostilskiy’ye teslim etmiştir. Çokan Valihanov “Kozi Korpeş-Bayan Sulu” destanın da bazı bölümleri derleyebilmiştir, Kuşmurun nüshası bu derlemeler arasında en önemli kısmı içerir.⁵⁶

“Kozi Korpeş Bayan Sulu” adlı eserde Sarıbay ile Karabay isimli kahramanların bir av sırasında tanışmaları anlatılır. Bu av sırasında başlayan dostluk çocuklarını birbirleriyle evlendirme amacına dönüşür. Sarıbay’ın erken vefatı Karabay’ın verdiği sözden dönmesine sebep olur. Bu durumdan habersiz olan Kozi ise Bayan birbirlerine aşıktırlar. Karabay kızını Kodar adlı bir pehlivanla evlendirmek istemektedir. Kodar, Kozi’yı öldürür. Bayan ise Kodar ise tek bir şartla evleneceğini söyler. Dipsiz bir kuyudan kendisine su getirmesini ister. Kodar kuyunun dibine inip su almaya çalışırken Bayan onu orada bırakır. Kozi’nın öcünü alan Bayan onun mezarına gider ve orada yaşamına son verir.⁵⁷

Çokan, Kazak müziğinin özgünlüğünü “Kazak Halk Şiirinin Türleri” adlı eserinde ortaya koymuştur. Günümüze tamamı ulaşmayan eser “Orak Batır” ve “Er Kökşe-Er Kosay” yırlarından örnekler içerir. Kahramanlar hal ve hareketlerini şiir ya da kopuz yardımıyla gösterirler.⁵⁸ Bu çalışmasında Kazakların şiir geleneğine değinerek ayrıntılı olarak bu konuyu incelemiştir. Eserin el yazısı notları incelendiğinde başlık kısmının olmadığı görülmektedir. Eser N.İ. Berezin tarafından tekrar yayımlandığında başlığın değiştiği fark edilmektedir.⁵⁹ Çalışmasında bir diğer önemli konuya da işaret etmiştir. “Kazak” isminin kökeni, özet kısmında “Eski devirlerde “Kazak” hür ve hür iradeye sahip mealindedir. Kazaklar Asya’ya yaşamakta, Ruslar ve Tatarlar aracılığıyla tanındıkları konusunda şüphe yoktur”⁶⁰ şeklinde belirtilmiştir. Çalışma da Kazak edebiyatına ait şiirlerin 10 tür olduğu tespit edilmiştir. Bunlar: jır, ağıt, söz tartışması,

⁵⁵ Jambıl Omaroviç Artıkbaev .(y.y.) «Kozi Korpeş – Bayan Sulu» - İdeya Poiska Boga V Epose, ss. 1-2.

⁵⁶ Valihanov, a.g.e., C.1, s.315.

⁵⁷ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

⁵⁸ Lazzat Bazarbayeva, a.g.t., s.40.

⁵⁹ Valihanov, a.g.e, C.1,s.347.

⁶⁰ İrina Strelkova, Poslednii god Chokana, *Molodaya Gvardiya*, Moskva,1990,s.66.

söz tartışması (bulmaca), kız ile erkek söz tartışması, epigramma, şakalaşmak, bulmaca, kara şiir ve şiirdir.⁶¹

“Büyük Kırgız-Kaysak Ordasının Efsanevi Hikayeleri” adını verdiği makalesinde Kazak milletin tarih sahnesine çıkışı hakkındaki mitolojik anlatıları ortaya çıkarmıştır. Valihanov’un “Ulu Cüz Atasözleri” adlı makalesi İ.A.Bardaşev’in “Büyük Orda Kırgızların Atasözleri” makalesinden yararlandığını, bu eserleri Kazak diline kazandıran A.Ş. Nurmaşova ile İ.A.Bardaşev belirtmektedir.⁶² İ.A. Bardaşev⁶³’in tercümesinde Ulu Cüz atasözleri şu şekildedir :

“Ötkir pışak kaŋa kas, ötürük söz jaŋa kas(Keskin bıçak kına düşman, yalan söz cana düşman)

Jauda kalğan bulbuldan elge kaytkan it ozdı(Düşman elinde kalan bülbülden eline dönen it iyidir.)

Ata körgen ok jonar, ana körgen ton pişer (Baba gören ok yapar, anne gören don biçer)

Jaksimen joldas bolsan, jetersin muratka, Jamanmen joldas bolsan, kalarsın uyatka(İyi ile dost olsan, erersin muradına/ Kötüyle dost olsan, kalırsın utanarak)

Alıp anadan tuadı, at biyeden tuadı.(Alp anneden doğar, at kısraktan doğar)

Etigin tar bolsa, dünyanın tınıştığının ne payda. (Ayakkabın dar ise, dünya huzurundan ne fayda.)

Baska bale tilden (Başa bela dilden gelir.)”

“XVIII. Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler”⁶⁴ Potanin’in belirttiğine göre, Çokan bu konuya özel bir ilgi duymaktadır. 1852 tarihinde askeri okul döneminden itibaren Kazak kültürü ve tarihinin ilk kaynaklarını kendi elinde toparlamaya başlamıştır. Çalışmasının ilk nüvelerini 1855-56 tarihlerinde aldığı tespit edilmektedir.⁶⁵ Çokan, Kazak halk kahramanları hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Büyük dedesi Abılay Han, Jantay, Bögenbay ve çeşitli bilgi ve bulgularla efsanevi hikayede kendilerine yer bulmaktadır.

⁶¹ Aygöl İsimakavo, *Alaş Edebiyettanu*, Mektep yayınları, Almatı, 2009, s.43.

⁶² Valihanov,a.g.e, C.1. s.347.

⁶³ Bardaşev İnvā Andreeviç(1831-1868) Aladağ Eyaleti Ve Büyük Jüz Kazaklarının Tercümanı.

⁶⁴ Valihanov,a.g.e, C.1, s.186-192.

⁶⁵ Valihanov, a.g.e, C.1, s.332.

“Büyük Orda Deyimleri” ismini verdiği çalışmasında, Kazak atasözü ve deyimleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Akademik anlamda bu çalışmaların en önemli sonucu Kazak halk ağız edebiyatının tarihi bir kaynak olarak gösterilmesidir.

“XVIII. Asır Macerası” diğer bir adıyla “şuna Batır” adlı makalenin ana konusu şuna Batır’ın kahramanlıkları ve bu isimle aynı isimde diğer kahramanların yaptıkları efsane anlatılarıdır.

1.2.1.2. Kazak Halkının Etnografyası ile İlgili alışmaları

“Kırgızlarda şamanizm Kalıntıları”, “Bozkırdaki Müslümanlık Hakkında”, “Tarım Hakkında”, “Keçe adır”, “Kırgız-Kaysak Türbeleri ve Genel Heykeller Hakkında”, “Kırgızların Eski Dönemlerdeki Silahı ve Askeri Teçhizatı”, “Kırgızların G leri Hakkında” Kazak halkının etnografyası ile ilgili çalışmalarına verilebilecek örneklerdir.

“Kırgızlarda şamanizm Kalıntıları”⁶⁶ adlı alışması N.İ. Vaselevski, çalışmanın ilk nüshaları üzerinde çeşitli düzeltmeler ortaya koymuştur.  zg n hali Semenov Tyan şanskiy arşivinde bulunmaktadır. Vaselevski’nin bu nüshayla araştırmalarında karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Valihanov ile ilgili yayınlarını hazırlarken Dostoyevski’den bir mektup aracılığıyla yardım istemiştir. “*Valihanov alışmaları yayınlanmaya hazırlanıp bitmek üzere, ama bir çalışmasını bulamadım. Onların orijinal nüshasını Petr Petroviç Semenov’dan istemiştim ama bulamadığını söyledi. Sizden Valihanov’un iki el yazısını Petr Petroviğten almaya yardım etmenizi rica ederim*”⁶⁷ diyerek mektubunda bahsetmektedir.

El yazısı nüshalar incelendiğinde bir tarihle bulunamamaktadır. Ancak günlük incelendiğinde Valihanov’un köydeyken 1862-63 tarihlerinde bu eseri ortaya koyduğu düşünülmektedir. Araştırmacılar Kırgızların dini inançlarının kökeni hakkında farklı görüşlere sahiptir. şamanizm ve Müslümanlık arasındaki bağlantı her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Valihanov araştırmasını: Ölen Kişilerin Ruhları Hakkında, Tehlikeli Hastalıklar Hakkında, Kurbanlığa alınan Hayvan Hakkında, Uzay Hakkında adını verdiği çeşitli bölüm başlıkları altında incelemiştir.⁶⁸

⁶⁶ Valihanov, a.g.e, C.4, s.52-70.

⁶⁷ Valihanov, a.g.e, C.4, s.433.

⁶⁸ Lazzat Bazarbayeva, a.g.t., s.22.

Doğa ile insan arasındaki ilişkiyi ayrıntılı olarak incelemiştir. Ölüm ve ölümden sonraki yaşam konusunda bu çalışmasında manevi yönden derin düşüncelere kapılmıştır. Şamanizm'in kökenini ölümden sonraki yaşam da bulmuştur. Ona göre ölen insan öldükten sonra bir tanrı olarak doğa ve yaşayanlar ile sürekli iletişim halindedir. İnsan etrafındaki canlı cansız bütün maddelere bir saygı duyacaktır.⁶⁹

“Bozkırdaki Müslümanlık Hakkında”⁷⁰ 1863-64 tarihlerinde Çokan'ın sözlü nakillerinin yazıya geçirilmesi ile oluşturulmuştur. Valihanov ve yazıya geçirenler çeşitli düzeltmeler ile son noktayı koymuştur.⁷¹

Eser de İslam dinine geçmekle birlikte eski Şamanizm kültlerini de uygulayan halkın günlük yaşam pratikleri vurgulanmıştır. İki din bir biriyle iç içe geçmiş şekilde sürdürülmektedir. Günümüzde de Şamanizm pratikleri gelenek olarak bozkır da yaşayanlarda görülmektedir.⁷²

Kazak halkının günlük hayatına ilişkin detayları “Tarım Hakkında”, “Keçe Çadır”, “Kırgız-Kaysak Türbeleri ve Genel Heykeller Hakkında” adlı çalışmalarında inceledi. “Kırgızların Eski Dönemlerdeki Silah ve Askeri Teçhizatı” adlı çalışmasında tarihin ilk devirlerinden itibaren eseri yazdığı döneme kadar Kazak askeri tarihini incelemiştir. “Kırgızların Göçleri Hakkında” adını verdiği makalesinde Kazak konargöçer toplulukları hakkında genel bilgiler vermiştir.⁷³

1.2.1.3.Kazak Halkının Tarihiyle İlgili Çalışmaları

Kazak halkının tarihi ile ilgili eserleri şunlardır:

“Büyük Kırgız-Kaysak Ordası Hakkında”, “Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında”, “Kazak Hanları ile Sultanlarının Seceresi”, “Kırgız Şeceresi” ve “Mahkeme Reformu Hakkında Mektup”.⁷⁴

“Büyük Kırgız-Kaysak Ordası Hakkında” adını verdiği eserinde Büyük Orda ve Kazakların Ulu Cüzü meselelerinde çeşitli bilgiler ortaya çıkarmıştır. Bu toplulukların ait olduğu boylar hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca yerleşim yerleri ve üretim

⁶⁹ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

⁷⁰ Valihanov, a.g.e, C.4, s.76-82.

⁷¹ Valihanov, a.g.e, C.4, s.436.

⁷² Lazzat Bazarbayeva,a.g.t., s.37.

⁷³ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

⁷⁴ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

metotları da okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Valihanov, Talas bölgesi ve Taşkent bölgesinin Büyük Orda topluluğunun büyük dedesi Abılay Han ile ilişkilerini eserinde incelemiştir.⁷⁵

“Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında” adını verdiği eserinde Ulu Cüz toplumun yerleşim yeri olarak belirlediği güney ve güneydoğu Kazakistan bölgelerinin siyasi görünümünü incelemiştir. Rusya’nın bölgedeki faaliyetleri ve Kokan Hanlığı’nın Kazak toplumu ile ilişkileri irdelenmiştir.⁷⁶

“Kazak Hanları ile Sultanlarının Şeceresi” adını verdiği çalışmasında Kazak hanları ve sultanları, Barah Han’ın soy ağacı, Üç Cüzün boy ve soy ağacı, Abılay Han’ın eşlerinden olan çocukları ve dedesi Vali Han’ın soy ağacı konusunda tablo ve şemalarla ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu bilgileri kendi devrinde yaşayan sultan ve han neslinden olanlardan edinmiştir.⁷⁷

“Kırgız[Kazak] Şeceresi”⁷⁸ 1856-57 tarihlerinde bu eseri kaleme almıştır. P.P. Tyan-Şanski Rus Coğrafya Vakfı’nın 1857 tarihindeki seminerinde, Valihanov’un bu çalışmasından önemle bahseder.⁷⁹ Eser de Kazakların töreleri, boyları, şecereleri ile etimolojik kökenleri ve insani ilişkileri incelenmiştir. Nayman, Konırat, Uysin, Alşın, Arğın kabilelerinin tarihi olarak boy olmadıkları kendilerine özgü bir halk oldukları teorisi savunulmuştur. Bu topluluklar tarihsel süreç içerisinde evlilikler yoluyla aynılaşmaya başlamışlardır.⁸⁰

“Mahkeme Reformu Hakkında Mektup”⁸¹ 28 Şubat 1864 tarihinde Omsk’ta kaleme aldığı eserinde tarihi Kazak mahkemelerinin yerini Rus mahkemelerinin alması konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Bu değişimin gerekli olduğunu ancak başlangıçta çeşitli uyuşmazlıkların çıkacağını ön görmüştür. Halkın bu konu ile ilgili detaylı olarak bilgilendirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Çalışması hukuki açıdan dönem mahkemeleri ve ceza sistemini anlamak için kullanılabilecek türde bir eserdir.⁸²

⁷⁵ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

⁷⁶ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., ss.313-324.

⁷⁷ Lazzat Bazarbayeva, a.g.t., s.33.

⁷⁸ Valihanov, a.g.e, C.2, s.163-180.

⁷⁹ Valihanov, a.g.e, C.2, s.410-411.

⁸⁰ Lazzat Bazarbayeva, a.g.t., s.20.

⁸¹ Valihanov, a.g.e, C.4, s.83-114.

⁸² Lazzat Bazarbayeva, a.g.t., s.37-38.

1.2.2.Çokan Valihanov'un Kırgız Halkının Tarihi, Etnografyası ve Coğrafyası Hakkında Yazdığı Çalışmaları

Çokan Valihanov'un Kırgız Halkının Tarihi, Etnografyası ve Coğrafyası hakkında

a) Coğrafi çalışmaları: "Issıkköl Seyahati Günlüğü"

b) Tarihi-etnografik incelemeleri: "Kırgızlar Hakkında Yazmalar", "Köketay Han'ın Ölümü ve Onun Gömülmesi" gibi çalışmaları bulunmaktadır.⁸³

"Issıkköl Seyahati Günlüğü" 1856 yılının Nisan-Haziran aylarında yazılmış olup ilk defa Çokan Valihanov'un "*Tandamalı Eserleri*" kitabında 1959 yılı Almatı şehrinde yayınlanmıştır. "18 Nisan'da Semey'den Ayagöz'e doğru yola çıktık." cümlesiyle başlayan bu çalışmada Issıkköl'e gidişte şahit olduğu yollar, şehirler, anıtlar ve hayvanlar hakkında yazmıştır. Ayagöz şehri; Şaueşek, Kulja ve Doğu Türkistan'ın başka da şehirleri ile ticari kervan yolu üstündeki şehirdir. Şehir, Balkaş gölüne dökülen Ayagöz nehri boyunca yerleşmiştir. 1831 yılında temeli yapıp 1860 yılında Sergipol adını almıştır. Günümüzde Ayagöz, Doğu Kazakistan bölgesinin bir ilçesidir.⁸⁴

"Kırgızlar Hakkında Yazmalar", Kırgızlar hakkındaki bu çalışması yazarın kendi el yazısıyla yazılmıştır, maalesef sonlandırılmamıştır. Bu çalışması Sovyet Bilimler Akademisinin arşivinde korunmaktadır. Çalışmada Kırgız halkının tarihi, tarihi efsaneler, yerleşimi, ekonomi ve sosyal yaşamı, dili, edebiyatı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu çalışma elle yazılmış olup, Çokan tarafından pek çok düzeltmeler yapılmıştır. "Kırgızlar hakkında" çalışması 1856 yılı Mayıs-Haziran aylarından başlamıştır. Çalışmaya başlamadan önce yabancı bilim insanları ve tarihçilerinin, doğu bilimleri araştırmacılarının çalışmalarıyla tanışmıştır. Çokan'ın kendi el yazısıyla yazılan bu çalışmanın başlığı konulmamıştır. Çalışmanın adı yayınlanmaya hazırlanma sürecinde verilmiştir. Çalışma birkaç bölüme ayrılmış: Kırgızların coğrafyası, sınırları, hayvancılık, yaşam tarzı, giyimi, yemekleri hakkında malumatlarla birlikte Issıkgölün ortaya çıkışı hakkında bir efsane de yazılmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmasında Asan

⁸³ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., s.320.

⁸⁴ Lazzat Bazarbayeva,a.g.t., s. 38.

Kaygı hakkında malumat vermiştir. Onun göçmen bir Kazak olduğunu, ismi “Manas” destanında yazıldığını ve mezarının Issıkgöl etraflarında olduğunu yazmıştır.⁸⁵

Bu seyahatlerinde Valihanov Kırgız tarihinin meseleleri, özellikle de, Kırgızların Yenisey vadisini, Pamir, Altay dağlarında bir dönemde nasıl mekan tuttuğu konusunda düşünce yürütülmüştür. Sayan – Tyan-Şan arasındaki bölgenin Kırgızların göç mekanı olduğu konusundaki bilimsel meseleyi ele almıştır. 17-18. asrın yazma kaynaklarını incelemeye girişen Valihanov 1856 yılının kışını Batı Sibirya oblastlarının arşivlerini karıştırarak, Altınhan, Cungar zamanının belgelerini aramakla geçirmiştir. Böylece, Sibirya ile Tyan-Şan arasında göçerek yaşayan Kırgızların Aladağ’ın otokton sakini olduğunu tarihte ilk defa olarak belirlemiştir. Bu eski zamanlarda Kırgızların Yenisey vadisi ile sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu, Yenisey ile Altay’ın, Çungar bozkırının, Tyan-Şan’ın hepsinin birleşik bir coğrafi bölge olduğunu kanıtlamıştır. Kırgızlar yönündeki doğu yazma kaynaklarını da incelemiştir. Kırgızların Yenisey’le ilgisinin üzerinde ancak Altay ile Tyan-Şan arasında 17. asırda Oyrat (Cungar) devleti peyda olduğunda durulduğunu belirlemiştir. Bu incelemesinde Valihanov Kırgızların eski tarihi konusunda bir eser yazan coğrafyacı K.Ritter’in, A.Gumbold’un, doğudaki araştırmacı Schott ile Klaproth’un fikirlerini tenkit etmiştir.⁸⁶

“Köketay Han’ın Ölümü ve Onun Gömülmesi”, Çokan Valihanov bu çalışmasını 1856 yılında Issıkgöl Kırgızlarına gittiği seferi sonucunda yazmıştır. 1903 yılında çevirisinin dörtte üçü, 1904 yılında çalışmanın tamamı yayınlanmıştır. Köketay yazısı Kırgız halkının destanı “Manas”tan alıntıdır.1856 yılında Çokan, Issıkgöl ve Tanrı Dağlarına seyahati esnasında derlemiştir. Ama Valihanov’un 5 Ciltlik külliyatı yayınlarken bu alıntının Kırgızca nüshası bulunamamıştır. N. İ. Veselovskii, bu alıntının çevirisini Rus Arkeoloji Vakfının Doğu Bölümü toplantısında 1902 yılı 21 Nevruz tarihinde, ilk yayına çıkana kadar burada okumuştur. Bu çevirisini Rus bilim insanları değerlendirip Kırgız dilindeki anlamın çevirisi kolay olmayan eseri Rusça çevirisi için çalışmışlardır.⁸⁷

⁸⁵ Valihanov, *age*, C. 2, s. 8-96.

⁸⁶ Azhar Shaldarbekova, a.g.m., s.321

⁸⁷ Lazzat Bazarbayeva,a.g.t., s. 32.

1.2.3. Çokan Valihanov'un Doğu Türkistan Hakkındaki Bilimsel Çalışmaları

Valihanov'un seyahatlerinin doruk noktası, 1858-1859 yıllarında Kaşgarya'ya yaptığı ünlü seyahat oldu. O zamanlar Kaşgarya ya da Doğu Türkistan, kapalı bir ülke ve güvenlik açısından sıkıntılı bir bölgeydi. Gezinin başlatıcıları Ç.Ç. Valihanov, bilim adamı-coğrafyacı, gezgin P.P. Semenov-Tiyan-Şanskiy, Batı Sibirya Genel Valisi G. Kh. Gasfort ve Sibirya Kırızının yöneticisi (Kazaklar - Zh.E.) Albay K.K. Gutkovskiy, Kaşgarya'ya yapılan seyahatte yaklaşmakta olan olayın tüm tehlikesinin farkındaydı. G. H. Gasfort, Doğu Türkistan araştırmasının gerekliliğini anlayarak, P. P. Semenov-Tiyan-Şanskiy'ye, St. Petersburg bilim adamı tarafından yapılan keşif organizasyonunda hükümet çevrelerine yardım etmesini istedi. Rus İmparatorluk Coğrafya Topluluğu'nun Çokan Valihanov'un Doğu Türkistan'a yaptığı geziye ilişkin raporlarından birinde şöyle deniyordu: "Kaşgar'da yaklaşık 5 ay geçirdikten sonra, Çekkan (Çokan) Valihanov, 1859 yılının Nisan ayında zengin materyallerle Vernıy'a döndü.

Valihanov, Doğu Türkistan'da kaldığı süre boyunca Kaşgarya ve Altışara adı verilen şehirlerini inceledi: Kaşgar, Aksu, Üç-Turfan, Yenisar, Yarkent ve Hotan. Raporda şöyle yazıyor: "Altı şehir ve yerli nüfusuyla ilgili gerçekler Kaşgar beklerinden, şeyhlerden, ahunlardan ve Kaşgar akrabalarından, bu konuda bilgili insanlardan elde edildi. Kokand halkıyla birlikte bu hanlık ve özellikle Han Hudoyar'ın düşüşünden kaynaklanan son olaylar hakkında birçok bilgi aldım."⁸⁸

Çokan Valihanov, Kaşgarya'ya yaptığı geziyi bildirmek için St. Petersburg'a çağrıldı. Kaşgarya gezisinin sonuçları, "Altışar Eyaleti veya Çin'in Nan-Lu (Küçük Buharia) Eyaletinin Altı Doğu Şehri Üzerine" adlı büyük eserinde yer aldı. Bu, keşfedilmemiş Doğu Türkistan'ın tarihi, coğrafyası ve sosyal yapısına adanmış ilk bilimsel çalışmaydı. Uzmanlar, Valikhanov'un bilime önemli bir katkı sağladığını düşündükleri araştırmayı çok takdir ettiler. Çokan'ın esası, 7 Nisan 1860'da kendisine Aziz Vladimir Nişanı ile ödüllendirilerek not edildi. Ç.Ç. Valihanov'un St. Petersburg'da kaldığı yıllar (1859-1861), biyografisinin en parlak dönemlerinden biriydi. Petersburg'a vardığında, gezi hakkında bir rapor hazırladı ve Kazakistan, Orta

⁸⁸ Ermekbay Caras Akişeviç.(2013) Poezdka Ç. Ç. Valihanova v Vostochnıy Turkestan (k 155-letıyu kaşgarskoy ekspeditsii Çokana Çingisoviça Valihanova), İstoriya i arheologiya. 372. ss. 103-104.

Asya ve Batı Çin halklarının tarihi ve kültürü üzerine “IRGO’nun Notları” çalışmalarında yayınladı. St. Petersburg’da Asya Bölümü’nde çok ve verimli bir şekilde çalıştı, Genelkurmay Askeri Bilim Kurulu’nda Orta Asya ve Doğu Türkistan haritalarını düzenledi, N.N. Kostomarov’un üniversitede verdiği dersleri dinledi, edebi faaliyetlerde bulundu. G.N. Potanin ile Sibirya topluluğu öğrencilerinin toplantılarına katıldı.⁸⁹

Ç. Valihanov, geleneksel tarım yöntemleri olan Uygurların tarım ekonomisini ayrıntılı olarak karakterize etmektedir; Uygurların Orta Asya’ya yeniden yerleştirilmesinin nedenleri ve verileri; maddi ve manevi kültürün birçok yönünü inceler: mesken, giyim, gelenek ve görenekler, ritüeller, ulusal görgü kuralları, etnopsikoloji, din, yönetimin yeniden yapılanması gibi konularını ayrıntılı bir şekilde karakterize ediyor. Doğu Türkistan’daki Qing egemenliği döneminde, bir bütün olarak yerel yönetimin temellerinin korunduğunu ve Çin kontrol ve yönetim sistemine tabi olduğunu not eder.⁹⁰

Kaşgar’da iken, Ç. Valihanov Uygur dili, tarihi, etnografyası ve kültürü hakkında geniş bir malzeme topladı. Valihanov’un Uygur araştırmaları alanındaki faaliyetleri bilimsel biyografisinde önemli alanlardan biridir. Bilim adamı notlarında şunları kaydetti: “eski Türk dilinde Uygur yazılarıyla yazılmıştır.” Arşivlerinde, Kaşgar’da Uygur dilinde yaptığı kayıtlar korunmuştur.⁹¹

Kaşgar seferi esnasında yazılan, Altışehir’in, yani Çin’in Nan Lu (Küçük Buhara) ülkesinin Doğu tarafları hakkındaki bu çalışması, bir tek Rusya tarafından değil, tüm dünya çapında bilinen bir eser haline gelmiştir. 1865 yılında yazılan bu eser, Londra’da “*Ruslar, Merkez Asya’da*” adıyla İngilizce yayımlanmıştır. Bu eserden Rusya ve Avrupa’daki Doğu araştırmacıları, bilim insanları, askeri birimler, siyasetçiler yararlanmıştır.

Altışar (Altı şehir) Doğu Türkistan’ın diğer bir adıdır. Bölge altı büyük şehirden dolayı böyle adlandırılmıştır. Çokan Valihanov’un bahsettiği altı şehir;

⁸⁹ Abuev Kadirjan Kabidenoviç.(2017). Çokan Valihanov: Puteşestvie V Kaşgariyu i Prebivanie v Sankt-Peterburge, Valihanovskie Çteniya – 21, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçnopraktičeskoy Konferentsii, , 21 Nisan, Kazahstan Kokşetau, ss. 9-10.

⁹⁰ Risalat U. Karimova(2014).O Kaşgarskoi Ekspeditsii Ç.Ç. Valihanova. Almatı,1(293):7.

⁹¹ N. C. Mehtieva.(2019) İssledovaniya S.G. Klyastornogo ob izuçenii Vostoçnogo Turkestana russkimi uçenimi i puteşestvennikami // Türko-mongolskiy mir: istoriya i kultura. Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferenicii, posvyaşçennoy 90-letii so dnä rojdeniä S. G. Klästornogo. M.: Nauka — Vostoçnaä literatura, Moskva.s.104.

Kaşkar, Yangi Hisar, Yarkend, Hoton, Aksu, Üç-Turfan'dır. 19.yüzyılın 70. senelerinde Yettişar, yani Yedişehir adında yeni bir isim oluşmuştur. Yedişehir'e Kaşkar, Yani Hisar, Yarkend, Hoton, Aksu, Kuça ve Karaçar ve başka küçük şehirler dahil edilmiştir.⁹²

Çokan Valihanov bu çalışmasında Doğu Türkistan'ın ayrıntılı bir coğrafi bakışı, nehirleri, iç yolları, hava durumu, yer altı zenginlikleri, bitkileri, hayvanlar, şehirlerinin yerleşimi, dini ve halkı, siyasi durumu, sanayisi ve ticareti hakkında pek çok genel bilgiler vermiştir.⁹³

Çokan Valihanov, Doğu Türkistan coğrafyası hakkında *“Doğu Türkistan'ın üç tarafı dağlarla korunmuştur: Kuzeyinde Tanrı Dağları, batısında Bolor ve güneyinde Kuen-Lun. Bu dağlar İç Asya'nın en yüksek dağları arasında olup, Çin İmparatorluğunun Batı bölgesinin sınırlarıdır”*⁹⁴ cümlelerini sarf etmiştir.

1.2.4. Türk Halkları Hakkındaki Diğer Çalışmaları

a) “Volga'daki Bulgar Türkmenler Hakkında”, “Orta Çağda Orta Asya'da bulunan seyyahlar ve onların relasyonları”. Bu çalışmalarda, Çokan yalnızca Kazakların değil, aynı zamanda bütün Türk yurdunun tarihi eserleri hakkında çok araştırma yapmış: yani, onların kökeni, tarihi kaynakları, kültürel özellikleri, inanç sistemleri, manevi değerleri v.b. pek çok temel konuların hepsini dikkatle incelemiştir.

Sonuç olarak, Çokan Valihanov'un bilimsel araştırmalarında, Türk halkının manevi ve maddi zenginliklerini kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Şimdiye kadar bu çalışmalar, 19. yüzyıl Türk halkının tarihi, etnografyası, coğrafyası, sosyal ve siyasi koşulları hakkında bilgi vermesi nedeniyle büyük kaynak değerine sahiptir. Açıktır ki, bu Türk azizinin ilmi mirası, bundan böyle Türk halkının tarihi ile ilgili pek çok sorunun çözümüne yardımcı olacaktır. Bu nedenle, daha fazla araştırma yapmalı ve Ulu bozkırın oğlu Çokan Valihanov'u dünyaya yeniden tanıtmak gereklidir.

Kazak bilim adamı Ç.Ç.Valihanov'un beş ciltlik antolojisinden oluşan Eserlerinin Külliyyatı'nın birinci cildinde aşağıda yer alan başlıklar bulunmaktadır.

⁹²İsiev D, Uyurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877), Moskva, 1981'den Aktaran Lazzat Bazarbayeva.(2017).a.g.t, s.42.

⁹³ R. U. Karimova, (2014).O Kaşgarskoi Ekspeditsii Ç.Ç. Valihanova. Almatı,1(293):3-10.

⁹⁴ Valihanov, age, C. 3, s. 97.

“Önsöz”, “Çokan Valihanov’un Hayatı ve Faaliyetleri”, “Ç.Ç. Valihanov Hakkında Hatıralar”, “Meteor”, “Çokan Çingisoviç Valihanov Hakkında”, “Ç.Valihanov Petersburg’da”, “Çokan Valihanov ve Onun Jeolojik Derlemeleri”, “Çokan Valihanov’un Kaşgar Seyahatı’nın Önemi”, “Çokan Valihanov’un Çalışmaları. Profesör N.İ. Berezin’in “Han Yarlığı Kitabına Notları”, “Kozı Körpeş – Bayan Sulu”, “Profesör İ.N. Berezin’e Mektup”, “İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri”, “Ulu Cüz Kırgız-Kaysakları Hakkında”, “Kırgız-Kaysak Barutunun Yapısı”, “Tarım Hakkında”, “Kırgız-Kaysak Mezarları (Mola) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında”, “A.İ. Levşin’in Kırgız-Kaysak Ordusu Tasvirinin Üçüncü Bölümüne Notlar”, “Orak’ın Şiiri”, “Tanrı (Kuday)”, “XVIII Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler”, “Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında”, “Ağıt (Örnek)”, “Abılay Hakkında Destan”, “Ulu Cüz Kazaklarının Efsaneleri”, “Ulu Cüz’ün Atasözleri”, “Kazak Halk Şiirinin Türleri Üzerine”, “Günceden Tefrika”, “Güney Sibiry Kabilelerinin Tarihi Üzerine Notlar”, “Issıkköl Seferi Günlüğü”, “Açıklamalar”, “Kısaltılmış Kelimeler Listesi”, “İsimler Göstergesi”, “Etnik Göstergeler”, “Coğrafi Göstergeler”.⁹⁵

⁹⁵ Valihanov,a.g.e.,C.1.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOKAN VALİHANOV'UN SOBRANIYE SOÇİMENİY İ'İN TERCÜMESİ

2.1.Çokan Valihanov'un Hayatı ve Faaliyetleri

18. yüzyılın 30'lu yıllarında bir yüzyıldan fazla zamanı kapsayan Çarlık Rusyası'nın Kazak topraklarını işgal etme süreci başlamıştır. Kazakistan'ın Rusya'nın iktidarına gönüllü olarak geçmesi, Çarlığın sömürgecilik politikasının gelişmesine karşın büyük öneme sahiptir. Rus kültürünün ve ilimin Kazak demokrasi kültürünün gelişmesinde olumlu etkisi olmuştur. Rus ilerici politik düşüncesinin Kazakistan'a nüfuz etmesi Kazak halkının bilincinde Rus kültürüne ve eğitime olan ilgiyi arttırmıştır. Çokan Valihanov'un tarih camiasında ortaya çıkması iki halkın ekonomik ve kültürel alışverişi sonucunda gerçekleşmiştir.

Çokan Valihanov'un ecdatları sultan soyundan geliyordu. Dedesi Orta Cüzlerin başında bulunan Abılay Han, iktidarda bulunduğu dönemde Ruslarla sürekli iletişim halinde olmuştur. Rusların iktidarını ilk olarak kabul eden Han Abılay'ın büyük oğlu Vali Orta Cüzün son hanı olarak bu ilişkiyi devam ettirmiştir. Çokan Valihanov soyadını dedesi olan Vali'den almıştır.

Söylentilere göre Çokan'ın ailesi hakkındaki bilgiler Potanin'in 19. Yüzyılın ikinci yarısında yazdığı eserinde şu şekilde belirtilmektedir. Vali hanın iki kışlağı vardır. Bir tanesi han gölünün doğusunda Kökçetava'da, diğeri Sırımbet'te. Abılay'ın birinci karısının çocukları birinci kışlakta yaşıyor ve şimdi orada (Borovom'da). Ayganım'ın çocukları (hanın küçük karısı) Sırımbet'te.

Vali Han'ın ve onun çocuklarına kalan mirasın önemli bir kısmı Borovom gölünde yer alıyor ve çeşitli isimlerle biliniyordu. (Urda, Han-Kon, Hanın Kızıl Agaşı ve vb.) Hanlık iktidarının dağılmasından sonra ve "Sibirya Kırgızları Hakkında Yasa" kabul edildikten sonra Vali Han'ın eski miras yerleri onun oğulları arasında paylaştırılmıştır. Kızıl Agaş'taki han otağını büyük oğlu Gubaydulleye ve sonraki nesline geçmiştir. Sırımbet ise küçük hanımdan olan çocuklarına geçmiştir.

Resim 2.1.Ayganım'ın Sırimbet'teki malikanesi. Ç. Valihanov'un çizimi. 1853.

Çokan'ın babası-Çingis Valiev Abılay Hanın torunu, Kızıl Agaş'ta (diğer verilere göre Sırimbet'te) 1811 yılında doğdu. Vali öldüğünde Çingis 10 yaşındaydı. Genç yaşlardan itibaren Rusçayla anlaşıyordu, Omsk'ta askeri okulda okudu, kraliyet yönetimi ile yakınlaşan tek kazak feodali oldu. Veraset sistemine(babalık) göre valinin büyük oğlu Gubaydulle Han olmalıydı. Siyasi nedenlerden dolayı Gubaydulla bu ayrıcalıktan yararlanamadı. Çokan Valihanov'un büyükannesi Vali Han'ın dul eşi Ayganım (1783-1853) ailenin başına geçti.

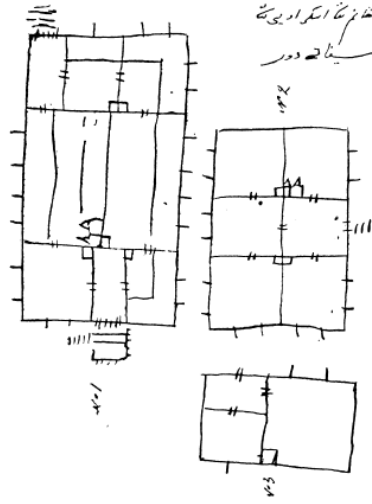
Akıllı, vizyoner ve zamanının eğitimli kadınıdır. O birkaç doğu dilini biliyordu. Rus kültürüyle ilgileniyordu, Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'nda ve Petersburg'daki Sibirya komitesinde çalıştı. Ayganım yerel nüfus üzerinde büyük bir otoriteye sahipti. Arşiv kaynaklarına göre Ayganım'ın sosyo-politik ilgisi oldukça fazlaydı. "Sibiryadaki Kırgızlar Tüzüğü'nün kabulünden sonra merkezde ve Kuzey Kazakistan'da birkaç önemli olaya iştirak etti.

Ayganım Rus ve Kazaklar arasındaki dostane ilişkiyi sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Rus bilim adamlarına, mühendislere ve Kazak bozkırlarında jeodezik araştırma yapan mühendislere yardım etti. P. P. Semenov – Tyan-Şanskiy yazdı: "Babasının büyükannesi Ayganım, Vali Han'ın dul eşi ve çocukları Rusya'ya sadık kaldığı o zamanda akrabaları, Vali Han'ın Rus vatandaşlığını kabul ettiğini Han Vali'nin ilk evliliğinden çocukları ve kardeşleri kabul etmek istemiyorlardı. Aleksandr I

Han Vali'nin dul eşine çok dikkat ettik. Kırgız bozkırlarında Çokan Valihanov doğduğu evi inşa etmesini emretti.”

Ayganım Rus eğitiminin önemini iyi anladı. 1827’de oğlu Çingis’i Çokan’ın babasını Sibiryaya Doğrusal Kazak Askeri Birliklerinin okuluna verdi. Okul genel ve orta öğretim eğitimi verme eğilimine ve nitelikli çevirmenler ve topograflar hazırlamak için özel bir Doğu Dilleri sınıfına sahipti. Yedi yıllık eğitimden sonra Çingis, bilim(bilim sorunları, bilim konularında), edebiyat ve sanat konularının yanı sıra ülkesinin tarihi, coğrafyası ve istatistiklerinden haberdar olan oldukça eğitilmiş bir kişi olarak okuldan ayrıldı. Çingis, Rus dilini iyi bilen ilk kazaklardan biriydi ve bu sayede mevcut Rus kültürünün zenginlikleri ona sunuldu. Çingis 23 yaşında askeri Okulu’ndan mezun olduktan sonra Amankaragaya bölgesine sultanlığına binbaşı rütbesi ile atandı ve sonra albay oldu. Askeri okuldan mezun olduğu yıl (1834) Haman-Karagay’a taşındı Çingis Zeynep Şormanova ile geleneklere uygun olarak evlendi. Üst düzey Sultan tarafından yönetilen Atıgay, Karaul, Kerey, Kıpçak ve Uak (ongit) gibi çok sayıda Kazak kabilesi vardı, “Ubaganu, Kunduzda, Tersbutaka ve Kuşmurun gölünde nehirlerinde yaşıyorlardı. Kabilelerin işgal ettiği bu topraklar onların konaklama yerleridir. (Bu kabilelerin işgal ettiği arazi, kış Hasır park alanları daha sonra yaz tatillerinde yaptığı genç Çokan’ın eskizleri ve çizimlerinde yer aldı. 1850-1852).

1835’te Aman-Karagay ilçesinin merkezi Kuşmurun’a taşındı ve bu bağlamda ilçe Kuşmurun olarak adlandırıldı. Bu zamana kadar Kuşmurun’undaki tüm konutlar ve ekonomik kuruluşlar ve kışla için garnizon inşaatı sona eriyor. Valihanov ailesi oraya yerleşti. Valihanov, Kuzeybatı Dubrava’da, Kuşmurun Gölü yakınında,

2.2. Ayganım'ın malikanesinin planı. Valihanov'un çizimi. 1853.

inşaa edilen orijinal yaz inşasını “Kün Tiymes”, “Işık Düşmez” olarak adlandırmıştır. Valihanov haritada ona “bizdin üy”, “bizim ev” olarak adlandırmıştır. Orada Çingis tüm Rus arkadaşlarını topladı, orada bilim adamları, gazeteciler ve mühendislerle sohbet etti.

Kuşmurun'da Çingiz yirmi yıl yaşadı. Burada büyük bir aile kurdu. Onun yedi oğlu ve beş kızı vardı bunlardan sadece Sahib Kerey (Kozike), Apiya ve en küçük Nurm Muhammed (Kokış) Sırimbet'te doğdu, bütün büyükler Aman- Karagay'da doğdu. Kuşmurun Çingiz'in ikinci doğum yeri oldu.

1853'te, General Gubernator'un önerisi üzerine, Batı Sibirya Çarlık hükümeti Kuşmurun bölge emrinin kaldırılmasına ilişkin bir emir yayınladı ve (Kökçetav'da yer alan için beş ilçe yer hakkında). Emirde bahsedildi: “Kaldırılan Kuşmurun emri karşılığında Atbasar ilçe düzeni olarak adlandırılan Atbasar köyünün bulunduğu yerde yeni ilçe düzeni”.

Böylece, Kuşmurun'un yerine Akmola idaresinin kuzeybatısındaki İşim nehrinde bulunan Atbasar yeni idari merkezi oldu. 1853 yılının Haziran ayında, Çingis ve ailesi uzun süredir yaşadığı Ubagan sahilini terk etti ve çocukluğunun çoğunu geçirdiği Çokan Valihanov'un annesinin malikanesi olan Sırimbet'e döndü.

Valihanov'un evindeki aile mülkünün ve durumun tanımı, 1856-1867 yıllarında Bozkır Komisyonu üyesi olarak Kazakistan'ın araştırmasına katılan Genelkurmay Başkanı Ak Gaines'in notlarında eksiksiz şekilde sunulmuştur. O yazdı: “Çingis'in kışlağı 10 mil uzaklıkta göçebelerin bulunduğu yerdedir. Bor (çamlık) kaplı iki doğal

(pitoresk) dağ malikanesini kaplıyor; kayalık bir tırmanıştan geçerek ve inişte, biz bir kaç tekke denilen yeri anlamadım ise cami ortasında. Evin ortasında Çingis karısıyla ilgileniyor, dekorasyon ev sahibine uygun. Salonda, on iki piyese kadar oynayan bir aygıt; aynalar (ayaklı girişte bulunan ayna) yatak örtüleri, kristal kolye ile bronz şamdanlar, aynı aplikler; ince ama geniş bir agram ile kaplanmış küçük ipek perdeler. Oturma odasının yerine gardırop veya akik taşından(cornelian) çin vazo; masada lamba, divan ve diğer. Tüm zeminler Taşkent ve İran halıları ile döşenmiştir; mobilya kaplan, leopar ve ayı derileri ile kaplıdır. Genel izlenim güzel”

Çingis Sırımbet’te sadece kışın yaşadı, yazın göçtü. Bazen Çingis ile birlikte Çokan ve G.N. Potanin dolaştı, XIX. yüzyılın 50-60’larında yaz için dinlenmeye geldi. Çingis’in Caylau (yazın konakladığı, yayla), şu anki Atbasar bozkırında İşim’in üst kesimlerinde Sırımbet’ten uzaktı. Onun en ünlü Djaylau’yu G.N. Potanin açıklamasına göre, Kalmakkol, Salkinkolve Toktı. Daha sonra göçebe yolları azaldı ve Çingis yazları Sırımbet yakınlarında, Kazan bölgesinde bulunan Saumalkol (Airtau), Kuygenkol, Akjar yollarında geçirdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Valihanov ailesi göçmeyi bıraktı ve Sırımbet hattında yaşadı.

Kalabalık arşivlerde ve edebi kaynaklarda Çingis hakkındaki veriler korunmuştur. Bu çağın Kazak toplumunun günlük yaşam, ekonomik ve politik yaşamının bir uzmanı olarak nitelendirir.

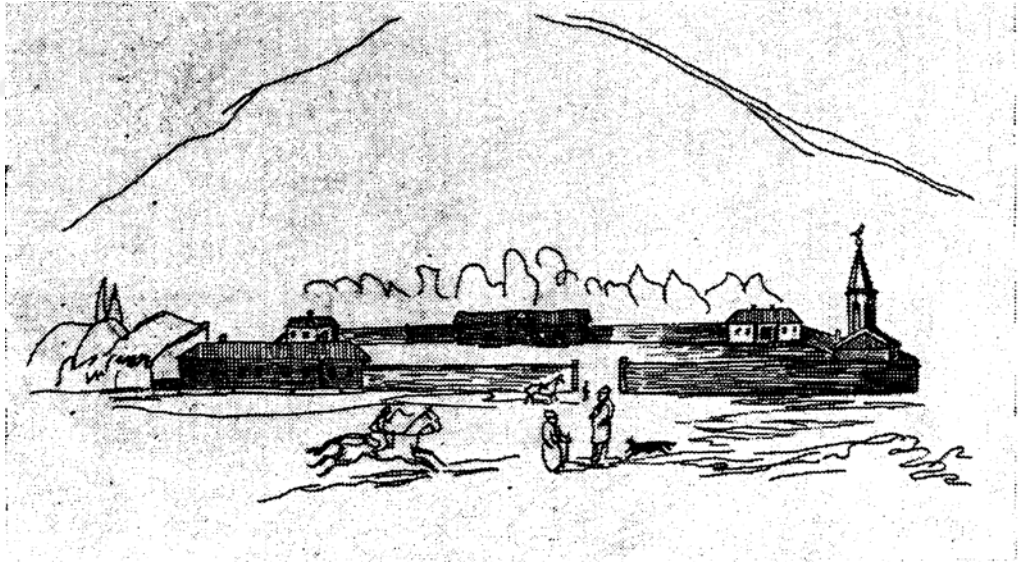

Resim 2.3.Sırımbet Köyü’nde yetkili(yönetici) ile görüşme. Ç. Valihanov’un karakalem ile çizimi. 1854.

Çingis kendi zamanında, edebiyat ve sanat, alternatif tıp bilimi (şifacı) kültürlü ve eğitim görmüş insandır. Kendi faaliyetleri ile Kazakların gelişmiş Rus kültürüne katılımına epeyce yardımcı oldu. Çingis Kazakistan araştırma çalışmaları yürütmek için kuzeyden 11 bilim adamlarına destek verdi. Kazakistan hakkında yeni bilgiler edinme

umuduyla genellikle bilimsel kurumlar ve bireysel bilim adamları tarafından ele alındı. Bu gibi durumlarda, her zaman büyük bir istekle, bilgisini ve elindeki geniş malzemeyi paylaştı.

O sık sık kendi hukuki ve istatistiksel bilgileriyle S. Sotnikova, I. I. İbrahimov, A. K. Geysu A. Krohaleva ve Kazakların hukuku hakkında yazan diğer araştırmacılara yardımcı oldu. Bilimsel kurumlar ve bireysel talebi üzerine bilim adamları, M.V. Ladijenspkoma, N. F. Kostiletska, G. N. Potanin, Kazan Üniversitesi'ne bağlı Antropoloji ve Etnografya Derneği'ni aktaran Kazak folkloru ve etnografya materyallerini yorulmadan topladı. N. F. Kostiletskiy: - Çokan'ın öğretmenine-1852'de Profesör I. N. Berezin'e yazdığı mektuplardan birinde şunları yazdı: "Size halk şiirinin içeriğine tanıtmak istiyorum "Kozı Korpeşve Bayan-Sulu", liste, Orta Cüz'ün son hanı Vali'nin oğlu Kuşmurun tarikatının kıdemli sultanı Çingis tarafından merhum arkadaşlarımdan birine teslim edildi.

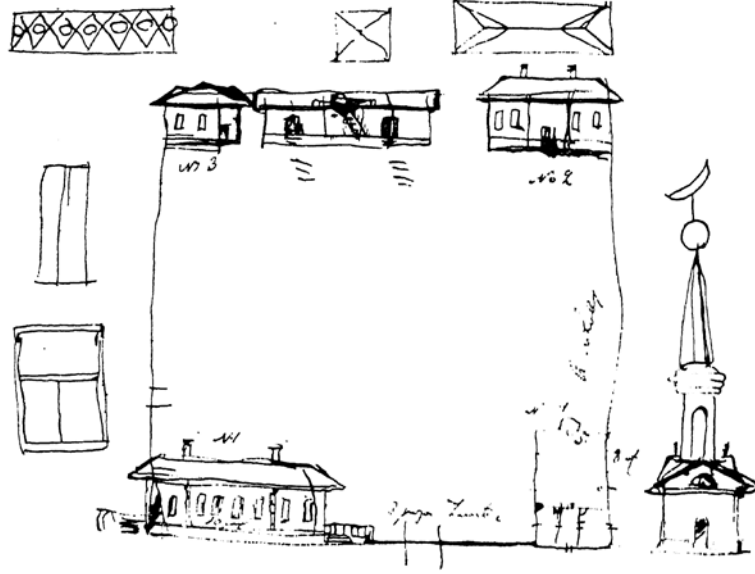

Resim 2.4.Doğu tarafından malikane görünümünü. Valihanov'un karakalem çizimi. 1853.

Çingis, Çokan'ın babası ve Rus biliminin öncü ve Kazak bozkırındaki aydınlanma, Moskova ve Petersburg'u iyi bilen, özellikle de Kazakların hayatlarından nadir etnografik sergiler topladığı coğrafi ve antropolojik toplumlarda iyi biliniyordu. Moskova'ya verdiği büyük malzeme Orta Asya'nın Rusya'ya katılımının

tamamlanmasının ardından Sanayi fuarı düzenlendi. Etnografik koleksiyon V.V. Grigoriev'in isteği üzerine şimdi Leningrad, Moskova ve Hamburg müzelerinde saklanır.

Çokan'ın babasının gayretleri o vefat ettikten sonra gerçekleştirildi. Bu durum Sibirya separatistleri siyasi olayından sonraki olaylarda yansımıştır. 1865'te, Çingis, "Sibirya Vatanseverlerine" ve Valihanov'un arkadaşlarının tutuklanmasıyla G. N. Potanin, N. M. Yadrintsev, F. N. Usov ve diğerleri Omsk Ceditçilik yayımla doğrudan bağlantılı olarak siyasi suçlamalarla karşı karşıya kaldı. Omsk arşivinde "Sultan Albay Çingis Valihanov tarafından ifade edilen hükümete karşı suç düşünceleri hakkında" adlı bir iş kayıtları geçmiştir. Çokan'ın yanı sıra Çingis Valihanov'un Rus eğitimi almış birkaç tane daha yetenekli oğulları vardı. Çokan'dan sonra genç yaşlarda hayatını kaybeden diğer kardeşi ise Sahir Kerey (Kozıke) olağanüstü bir şair ve besteci idi,

Resim 2.5. Ayganım'ın malikanesinin bir parçası. Ç. Valihanov'un tüy kalem ile çizimi. 1853.

Çokan Valihanov memleketinde son kalışı sırasında şarkılarıyla neşe veren uzman sanat vardı. Kozıke Halk bestecisi Ahan-Sere ile birlikte dostane bir ilişki içindeydi ve onunla beraber bir ezgi besteledi bir dizi romantik bir melodi besteledi. Oluşturulan şarkılardan en popülerleri "Ay Kokek", "Topay-Kok", "Sırımbet" ve "Kokennin Amanatı"dır. Son şarkı Çokan Valihanov'un sevgili kardeşi Kozıke anısına adanmıştır. Çokan'ın diğer

kardeşi Makı (1844-1923) (Makajan veya Makacan) bir sanatçı olmuştur. St. Petersburg’da sağır dilsizler Okulu’nda eğitim gördü, daha sonra kaliteli bir sanatçı olarak bilimsel kurumlarda ve kütüphanelerle işbirliği yaptı. Kardeşinin yeteneklerine dikkat eden okan, bir Sanat Akademisi atölyesinde özgün resimler yaptığında ona yardım etti. Makı 11 yıl St. Petersburg’ta yaşadı. Kazak bozkırına döndükten sonra toplumsal işleri ile uğraştı ve ara sıra sadece bir fırça ile çalıştı. okan Valihanov sayesinde Makı, St. Petersburg ve Omsk’ta birçok bilim insanıyla tanıştı. Makı’yı iyi tanıyan G. N. Potanin “Valihanov’u aramak için Kokçetav’dan gittiğimde, dört sağ olan kardeşten herhangi biriyle en samimi bağlantıları kuracağımı düşündüm, o zaman Makı ile iletişim sağladım” diye yazdı. G.N. Potanin’in düşüncesine göre, Makı, Rus halkına ve Rus kültürüne, okan tarafından algılanan derin bir bağlılığı kaydetti. Çingiz’in diğer oğullarından Mahmud Valihanov’u belirtmek gerekir. (1848-1918 yılları) O okan’dan çok etkilenip çocukluğundan beri Rus ve Batı Avrupa klasiklerini okumayı severdi.

Diğer kardeşler gibi Mahmud’da genç yaşlardan beri Rus bilim adamları, yazarlar ve mühendislerle iletişim kurdu. Hayatının geri kalanında onlarla dostça ilişkiler kurdu. Coğrafya Derneği’nin Batı Sibirya şubesinden, bazen de Petersburg’dan bilim adamları sık sık ziyaret etti. 1856’da Semipalatinsk’te F.M. Dostoyevski’nin okan Valihanov’a yazdığı mektup, N. Pavlov’dan 1908 yılında St. Petersburg Halk Kütüphanesi’ne taşındı. M. E. Saltıkova-şetrina) taşındı. Bu gelecekteki eğitimci aydın bilim adamı okan Valihanov’un doğduğu ve büyüdüğü aile ortamıydı.

okan Valihanov (tam adı Muhammed-Hanefi ve okan-annesinin verdiği takma ad) Kasım 1835’te Kuşmurun kalesinde doğdu. Bu SSCB Dışışleri Bakanlığı arşivinde saklanan okan Valihanov’un hizmetiyle ilgili bir liste ile kanıtlanmaktadır. okan ocukluk yıllarını önce Kuşmurun’da ve daha sonra atalarının Sırımbet malikanesinde (iftlik) geçirdi.

Resim 2.6.Çingis Valihanov

Kuzey Kazakistan'ın tarihi efsanelerle sarılmış/anlatılmış Valihanov'un çocukluk döneminde etkilenecek çizdiği geçtiği güzel yerlerdir. Daha Çokan genç yaşayken Kazak Halk destanı üzerine ilk yazıları Kuşmurun'da yazmıştır.

Valihanov'un(Valihanov ailesinin) anılarına göre, Çokan çok hareketli ve akıllı bir çocuktur. Çocukluğu insanlar arasında bozkırda, geçmişten kahramanlık hakkında

sayısız efsane ile geçti ve erken yaşlardan itibaren tarihi hikayeler dinledi, halktan insanlarla görüşmeyi severdi, sıradan insanların şarkılarını ve hikayelerini dinledi. Zaten çocuklukta, Çokan'ın manevi temel özellikleri belirginleşti, erken gelişti ve bazen bir yetişkin olarak konuştu.

Büyükannesi Ayganım Küçük Çokan'ın ruhsal büyümesi üzerinde önemli bir etkisi vardı. Duyarlı, yetenekli bir çocuk için, büyükanne tükenmez bir bilgi kaynağı, halk bilgesiydi. Büyüleyici bir biçimde, Çokan'a eski Kazak efsanelerini anlattı, yakın geçmişin tarihsel olaylarını hatırladı ve içinde yer aldı. En iyi halk geleneklerini, geleneklerin taşıyıcısı büyükannesinin parlak anılarını Çokan ömür boyu korudu. Çokan ilk önce Kuşmurun'da özel Kazak Okulu'nda okudu. Burada Arapça yazmanın temellerini hakim oldu ve kalemle çizmeyi öğrendi. Bu okulda genellikle Kıpçak ve Çağatay dillerinde Ortaçağ anıtlarının edebiyatını okumayı, Arapça ve Farsça konuşma egzersizleri ve doğu şairlerinin şiirlerini tilavetiyle okumayı öğrendi. Sultan çocukları, geleneklere göre, birkaç öğrenmek zorundaydı. Doğu Dilleri veya belirtildiği gibi, “yedi ulusun dillerini bilir”. Bu özellik o zaman devam ettirildi ve Çokan, arşiv materyallerinden de görüldüğü gibi, Doğu Dilleri ile ilgilendi, Arapçayı iyi biliyordu ve daha sonra Uygur gramerini öğrendi.

Çokan'ın çocukluk heveslerinden biri çizimdi. Bu sanatı, Valikanov ailesi Kuşmurun kalesinde uzun süre yaşayan Rus topografya sanatçıları ve araştırmacılarından öğrendi. Buna ek olarak, Valihanov'un köyü genellikle Rus bilim adamları, mühendisler ve eğitilmiş memurlar tarafından ziyaret edildiğinden akıllı çocukta sanata ve edebiyata ilgi uyandırdı.

Genç Çokan'ı şahin avcılığında yetiştirmek çok keyiflidir. Çokan genellikle bozkırda büyük geziler yapardı. O geniş bozkır alanlarının, yeşil ormanların, Tugay nehri vadilerinin, yüksek uçurumların tadını çıkarttı. Bu tür geziler Çokan'ı memleketine tanıttı. Çocukluğunda bile Akmolina ve Bayan-Aul bozkırlarına gitti, sık sık annesinin Bayan-Alusnih Dağları'nın yakınında yaşayan annesinin akrabalarını ziyaret etti. Uzun süren bu geziler Ç. Valihanov'un hafızasına kazındı. Zaten Kadet kolordusu öğrencisi olarak, o sık sık anılarını arkadaşı G.N. Potanin ile paylaştı.

İlk yıllardan beri Çokan Kazak Halk şiiri için büyük bir sevgi gösterdi, onun klasik kalıplarını kaydetti ve ebeveynlerine yüksek sesle okudu. Zaten çocuklukta, halk

şiiirlerinin “Kozı-Korpeş Bayan-Sulu” ve “Yerkokşe” gibi birkaç tür varyantlarını kaydetti daha sonra öğretmeni N. F. Kostiletskiy’e verdi.

Çokan’ın ailesine Kazak şarkıcılar ve hikayeciler tarafından gerçekleştirilen özel ziyaretler onun halk şiirine olan ilgisinin uyanışında önemli bir rol oynadı.

Çokan şiir ve Doğu’nun diğer halklarına düşküdü. Köyde bile, Doğu Klasik Edebiyatı’nın şiirlerini okudu. Ünlü gazeteci arkadaşlarından biri olan N. M. Yadrintsev “Çokan şairane bir ruha ve oryantal bir hayal gücüne sahip bir adamdı, Arap şiirini seviyordu ve hocası Kostiletsky ile birlikte onlardan çok hoşlanıyordu” diye yazdı

Çokan’ın bilimsel çıkarlarının oluşumunda büyük önem taşıyan şey, babasının yukarıda belirtildiği gibi gelişmiş Rus aydınlarının temsilcileriyle olan bağlantılarıydı. Örneğin, akademisyen A. İ. Şrenk, Decembristler S.M. Semenov, V. I. Steingel, N. V. Basargin; Sibiry Kazakları Bölge Yönetim Kurulu’nda çalışan birçok yüksek eğitimli insan ve Kazak Üniversitesi öğrencilerinden S.Sotnikov, N.F. Kostiletski ve T. Seyfullin gibi yüksek eğitimli insanlar Köyde Çingis’i ziyaret etti.

Kazakistan’ı araştıran Rus bilim adamları için çeşitli materyallerin toplanması ve hazırlanması bazen Çingis’i ve oğlunu cezbetti.

Bize Decembrist V. I. Steingel’in, o sırada sınır Komisyonu Başkanı olarak çalışan Albay M.V. Ladıçenskiy adına yazdığı ve Çingis’in Kazak halk şiirinin, olağanüstü efsanelerin ve rivayetlerin toplanmasını istediği bir mektup geldi.

M.V. M.V. Ladıçenskiy’nin isteğini yerine getiren Çingis, en iyi akınları ve hikaye anlatıcılarını Çokan’ın Omsk’a gönderdiği Kazak şarkılarını ve efsanelerini yazmasına yardım etmek için davet etti.

Bilgiye duyulan susuzluk, Çokan’ı giderek daha fazla sardı. Büyük bir şehirde okumayı hayal ediyor. Çingis, oğlunu iyi bir eğitim alabileceği bir eğitim kurumuna vermek istedi. 1847 sonbaharında, babası 12 yaşındaki Çokan’ı okutmak için Omsk’a getirdi. Çingis’in Rus arkadaşları, Sibiryadaki en iyi eğitim kurumu olarak kabul edilen

Resim 2.7.Turgay bozkırının ve Kuşmurun ilçesinin şematik haritası. Ç.

Valihanov'un tüy kalemi çizimi. 1852

Sibirya Kadet Kolordusuna kabul ettirilmesine yardım ettiler. Köyden gelen çocuğa geniş bir bölgenin merkezi olan büyük şehir, zeki bir çocuğu derinden etkiledi. Büyük bir hevesle Omsk'tan görünümeleri kalemle çizmeye başladı. G.N. Potanin "Rus şehri hayrete düşürdü çocuğu ve şehirden gördüğü bir manzarayı tasvir etti." diye hatırlıyor.

Çokan'ın öğrenci kolordusundaki çalışma yılları, Nikolayev'e tepki ve feodal-serflik sistemine karşı sosyo-politik mücadelenin yoğunlaştığı yıllardır. Rusya bu zamanda büyük tarihi olayların arifesinde durdu. Rusya büyük tarihi olayların eşliğinde idi. Ülkenin her yerine çarlığa karşı mücadele, Petraşevçilerle ilgili haberler,

Resim 2.8.Çokan'ında yaşadığı Çingis Valihanov'un Sırimbet'teki evi.

bütün gücüyle iktidara karşı mücadele ye çağıran Belinskiy'in Gogolya mektubu yayılıyordu.

Belinskiy ile Gertse'nin demokratik devrim fikirleri Rusya genelinde yayılarak Rus toplumunun önde gelenlerinin akıllarına nüfus etmiş, ülkedeki kurtuluş hareketleri derinden etkiledi. Sibirya'nın ve Kazakistan'ın uç noktalarına ve Çokan Valihanov'un okumakta olduğu askeri ortaokulun bulunduğu Sibirya'ya kadar yayılmıştır.

Sibirya Kadet Korpus Okulu 1845 yılında eski Sibirya Harp Okulu'nun bünyesinde kurulmuştur ve kendi zamanının iyi okullarından biri olarak biliniyordu. Fakat Dekabrist Zavalışen'e göre "aydınlanmanın milliyetçiliğin öğretildiği yer" ise Çernişevski'nin adı geçen okulda ders veren arkadaşı Lobodavski, askeri ve genel eğitim veren okulların ilki olarak belirtmiştir. Aslında bu okulların kültürel anlamını değerlendirmek çok zordur. Toplumun önde gelen kişilikleri, bilim adamları ve politika yazarları çıkmıştı. Bazıları coğrafi alandaki keşifler ve bilimsel araştırmaları ile ün kazanmışlardır. Ünlü Sibirya uzmanı, bilim adamı ve aydın Sibirya'daki ilk ve özel "Amur" gazetesinin editör ve yayımcısı V. İ. Vagin bu okulda eğitim görmüştür. Okuldaki ilginç hatıraları paylaşmıştır.

Ünlü seyyah ve araştırmacı Sibirya, Kazakistan, Moğolistan ve Orta Asya uzmanı Çokan'ın yakın arkadaşı Potanın de Omsk Kadet Korpus Okulu'nda eğitim görmüştür.

Sibirya Kadet Kolordusu, geçmiş yüzyılın Rus toplumsal düşüncesi, Sibirya ve Kazakistan halklarının tarihinin parlak temsilcilerinden biri gazeteci (araştırmacısı)N. M. Yadrintsev'in faaliyetleri ile ilişkilendirildi. Sibirya Kadet Kolordu'nun seçkin öğrencileri arasında Ç. Valihanov'un Potanın'den sonra ünlü bir istatistik bilimcisi ve gazeteci N. F. Annensky vardır. Korpus'taki çalışmalar, Çokan Valihanov da dahil olmak üzere onun eğitimi üzerinde çok büyük bir yararlı etkiye sahipti.

Harbiyeli birliklerin genel eğitim profili genişti. Müfredat, askeri disiplinlere ek olarak evrensel coğrafya, Rusya coğrafyası, genel tarih, Rusya tarihi, Rus ve Batı Avrupa edebiyatı, temel bilgiler, felsefe, botanik, zooloji, fizik, matematik, jeodezi, mimarlığın temel ilkeleri ile yapı sanatı ve doğal tarihle ilgili genel kavramlar; ayrıca çizim, hat sanatı, diller öğretiler: Rusça, Fransızca ve Almanca. Ayrıca, korpus özel bir oryantal dil sınıfına sahipti. Burada Türkçe, Moğolca, Arapça ve Farsça öğretildi.

Eğitim sekiz yıldır. İki hazırlık sınıfından, beş ana(temel) ve altıncı özel sınıftan oluşuyordu. İkincisi askeri savaş bilimleri (taktikler, topçu, saha tahkimatı) ve tarım biliminin temellerini öğretti. Hazırlık sınıflarında, eğitim Rus dili, aritmetik ve çizim yaptı. Ana sınıflar, Doğu Dilleri de dahil olmak üzere yabancı dilleri ve bunların arasında Kazakça, Tatarça ve Çağatayça'yı inceledi. Dil öğretimi, metinleri okumak, kelimeleri ezberlemek ve şiir ve masalları okumaktan oluşuyordu. Müfredatın geçişi sırasında, öğrenciler bu dilleri iyi öğrendiler ve onları oldukça iyi bir şekilde açıklayabildiler.

Tarih, coğrafya ve edebiyatta çok kapsamlı bir program oldu. Zaten birinci sınıf öğrencileri Eskiçağ tarihi, Avrupa coğrafyası öğrendi. Dördüncü ve beşinci sınıflarda edebiyat teorisi, Rus tarihi ve Batı Avrupa edebiyatı öğretildi. Coğrafya bir konu olarak etnografya ve antropoloji, farklı insan ırklarının incelenmesi, dillerin sınıflandırılması, dillerin ana dil ailelere ayrılması, halkların farklılıkları dini ve yaşam tarzı kavramlarını içeriyordu.

Asya ülkeleri (Çin Hindistan, Afganistan ve İran) çalışmalarına büyük bir yer verildi. Burada ele alındı: Asya'nın nüfusu, halkların kökeni, inanç, yaşam biçimleri; Çin İmparatorluğu, yer, yerleşme ve yönetim; Çin'e bağlı topraklar; Çin'in himayesi altında oluşan topraklar; Turan'ı coğrafi ve siyasi bölünme; hanlıklar: Buhara, Kokand, Hiva ve Kündüz; devletler Hint ve Arabistan Adaları.

Rus İmparatorluğu Coğrafya müfredatı daha az kapsamlı değildi. O müfredatta ekonomik coğrafya, istatistik öğretildi, Rusya'nın tarım ve sanayi ile ilgili soruları açısından incelenmiştir.

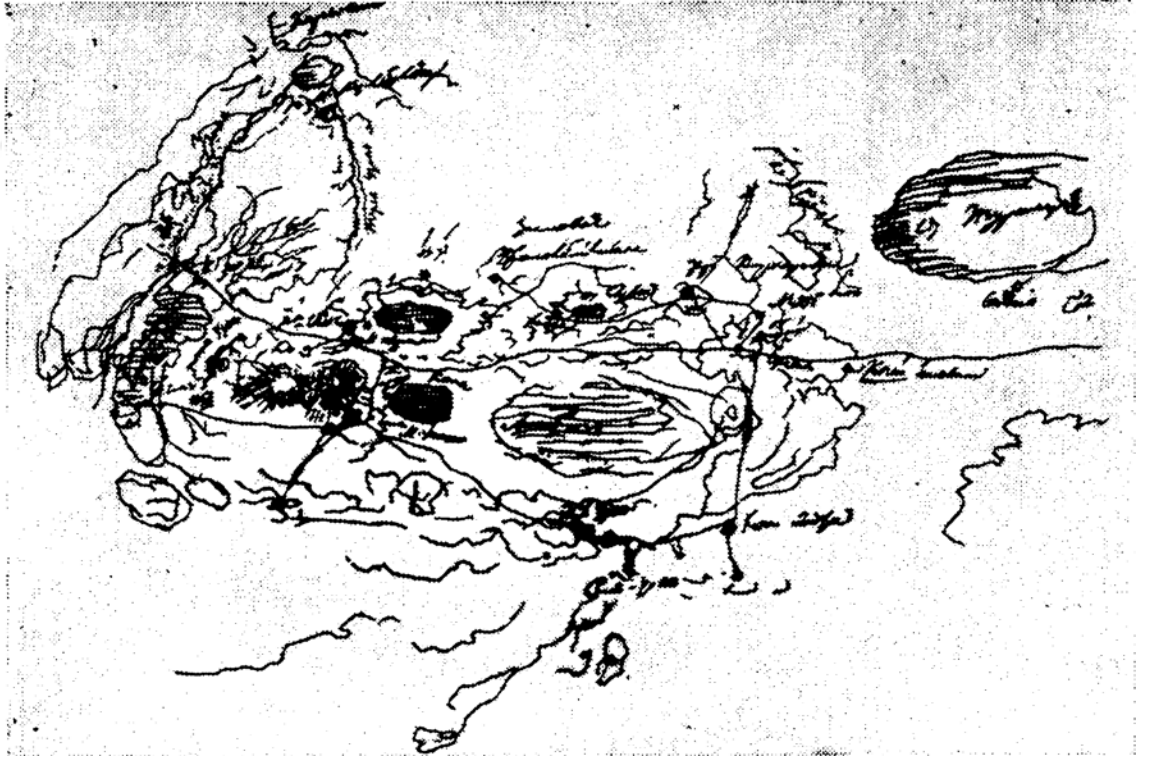
Kazakistan'ın coğrafyasına çok dikkat edildi, ancak onun doğal zenginliklerini incelemek ve geliştirmek açısından değil, askeri-stratejik açıdan. Burada "Kırgız bozkırlarının sınırları; sahası; yerleşimlerin özellikler, ırmak ve göller; suların özellikleri, yol ulaşımı, kervanlar için geçişler, muhteşem yollar, iklim ve doğal yapıları incelenmiştir. Kırgız sayısı; kökeni, dili ve dini; tebaa olma; han iktidarının tahrip olma zamanı ve Bökey Han; hanlığın günümüzdeki sayısı ve onların coğrafi konumu; Bökey, Orenburg ve Sibiry Kırgızlarının yönetimi ve ikincisi iç yapı; Rusya'nın büyük hanlığa iltiması; Kırgız bozkırlarında güçlenmiş yerler ve mükemmel Kazak bozkır köylerini incelemiştir.

Betimsel geometri, topografik çizim ve mimari, uygulamalı bilimler alanında çok geniş bir şekilde temsil edilmiştir. İkincisi, Orenburg Neptyuyev Harp birliklerinin sivil mimari programı kapsamında öğretildi. Müfredat, mimarinin ve kurucu unsurlarının önemi üzerine giriş dersleri içeriyordu.

Dersleri dinlemenin yanı sıra öğrenciler şantiyelerde uygulama, inşaat halindeki binaların planlarının dökümü, temellerin tesviye edilmesi ile ilgileniyorlardı.

Omsk'ta verilen bu kapsamlı kurslardan Kadet kolordu, olağan türdeki ortaokuldan çok daha fazla olduğu açıktır. Bu gerçekten bir bilgi yuvasıydı. Sadece özel yüksek öğretimde öğretilen bazı disiplinler olan (mimarlık, tanımlayıcı geometri, topografik çizim, vb.) müfredatına dahil edilmiştir. Kolordu, Rusya'nın kenar yerlerinin ihtiyaç duyduğu son derece yetenekli ve çeşitlendirilmiş insanları hazırladı.

Ders dışı zamanlarda, öğrenciler askeri taktiklerle uğraştılar. Eğitim konularına ek olarak, programa şarkı, jimnastik, yüzme, dans, eskrim ve at binmeyi de içeriyordu.

Resim 2.9.Kazakların Sırmbet dağlık bölgesinde sonbaharda duraklama ve kışlak alanlarının şematik haritası. 1853'te Ç. Valihanov'un karakalem çizimi.

Ders dışı zamanlarda, öğrenciler askeri taktiklerle uğraşmak zorunda kaldılar. Kamp zamanında, ufalanan yapı, topografik araştırma, mayın tarlası ve askeri laboratuvar çalışmaları, atış eğitimi aldılar.

İç yaşamda, Kadet Kolordu öğrencileri iki bölüme ayrıldı: bölük(rota) ve eskadron. Üst düzey memurların ve yüksek rütbeli çocuklar bölüklere tahsis edilmiş, özel yurtlarda ayrı ayrı barındırılmıştır. Eskadron Kazak çocuklarından ve bölükten daha düşük sırada oluşuyordu. Çokan eskadron'a gönderildi. Bölük ve eskadron öğrencileri ayrı yurtlarda yaşadılar, ancak sınıftaki dersler sırasında bir araya geldiler.

Askeri eğitim kurumlarını yöneticisi General adjutant Y. I. Rostovtsev'in talimatına göre (1803-1860), 1851 itibaren Kazak öğrencilerine bazı dersler (politika ve yakınçağ tarihi) kısıtlanmıştı ve onları askeri dersleri öğreten başka özel sınıflara geçirmeden mezun ediyorlardı. Ya. I. Rostovtsev "Genel dördüncü sınıfı bitirdikten sonra merkezden subay olarak mezun olan" dağılı Kazak çocuklar ile eşitlenmeyi önerdi.

Bundan sonra kolorduya yeni müfredat projesi taslağı hazırlandı.

Resim 2.10.Omsk şehir görünümü (1850). Pomerantsev'in Çizimi

Moskova Kadet Kolordusu'nun yöneticisi sınıfların müfettişi çok deneyimli öğretmen olan İ. V. Jdan Puşkin tarafından seçilen yüksek eğitimli öğretmenlerin Omsk Kadet Kolordusu diğerlerinden ayrılıyordu. Öğretmenler arasında üniversite eğitimi alan birçok yetenekli eğitimciler vardır.

Çokan Kadet Kolordusu'na geldiğinde Rusça iyi bilmiyordu ama olağanüstü yetenekleri sayesinde bu zorluğun üstesinden gelmeyi hızla başardı. Okul arkadaşı ve yoldaşı G. N. Potanin "Çokan kendi Rus arkadaşlarının önüne geçti... Onun birçok şeye

ilgisi vardı. O, o kadar yetenekliydi ki kuruma girmeden önce resim çiziyordu.” diye belirtmiştir.

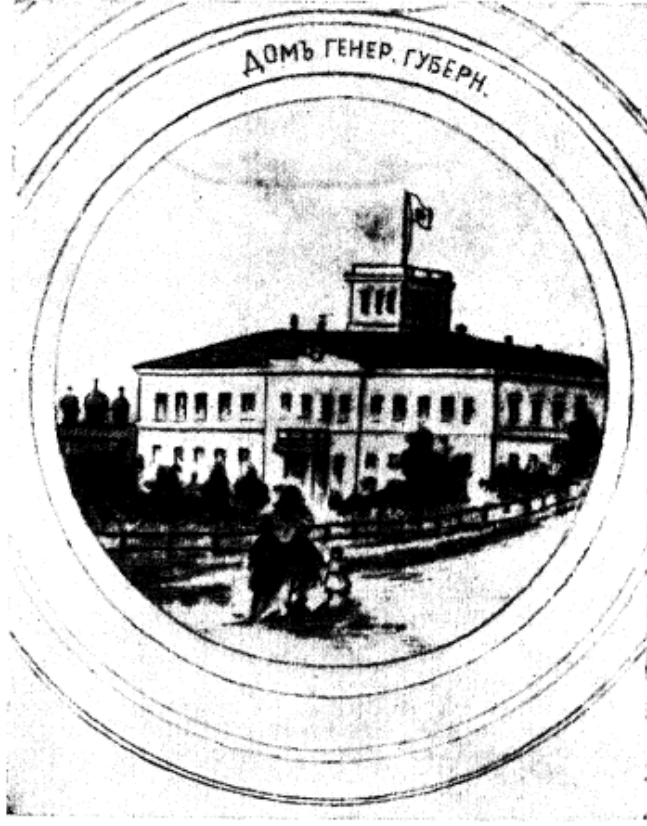
Artık iki ya da üç yıl sonra, Çokan “sadece kendi sınıfındaki bütün fikirleri aşmakla kalmadı, ama aynı zamanda iki yüksek sınıfı” bitirdi.

Çokan ve akıl hocaları arasındaki ikinci sınıftan başlayarak en yakın ve en samimi ilişkiler ortaya çıktı.

Resim 2.11. Balodan sonra eşleri ve görevli memurların karikatür görüntüsü. Tüy kalem ve mürekkep ile 1855’te Ç. Valihanov’un çizimi

Çokan’ın gelişimi üzerinde edebiyatçı ve oryantalist (1818-1867.) ve Kazan Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesi mezunu ve kolordoda Rus eğitimi öğretmeni N.F. Kostiletskiy; uygarlık tarihi dersi okumuş ve sürgün edilen bilim adamı P.V. Gonsevksy; edebiyatçı V. P. Lobodovsky, gençlik arkadaşı ve fikirlerinin takipçisi olan N. G. Çernişevskiy’nin güçlü bir etkisi vardır. Onlar Rus demokratik aydınları pleiadene aitti ve V.G. Belinsky ve A.İ. Gertsen’in devrimci demokratik fikirleriyle yetiştirildi.

Resim 2.12.Omsk'taki Genel Valilik Binası, Çokan Valihanov'un 1847 suluboya çizimi

Arşivlerde I.N. Berezin döneminin önde gelen oryantalistlerinden biri N.F. Kostiletskiy'nin Çokan Valihanov'a yazdığı geniş epiztolar ve el yazması materyalleri korunmuş ve bu materyaller erken bilimsel ve edebi bağlantılarına tanıklık edilmiştir. Bu edebi bağlantılar, özellikle N.F. Kostiletskiy'nin Omsk'ta Kazak halk şiiri hakkında Ubagan bozkırında yazdığı ve daha sonra kendisine verilen "Kozı Korpeşve Bayan-Slu" çeşitli versiyonları da dahil olmak üzere çok sayıda el yazması o dönemde aktif bir rol aldı. N.F. Kostiletskiy Kazak halk edebiyatının hazinesini en kısa sürede bilim topluluğuna getirmek için tüm bu geniş materyali St. Petersburg'a , Prof. I.N. Berezin'e gönderdi o zamandan beri bu bilim adamının arşivinde tutuldu.

N.F. Kostiletskiy, genç Çokan için en iyi akıl hocasıydı, yıllar boyunca Kazak halk destanını büyük bir sevgiyle incelediler ve bu alandaki ortak çalışmaları çok

verimlidir. “Kozu-Körpeş ve Bayan-Slu “ şiirinin en ayrıntılı eski versiyonunu Rusçaya çevirdiler.

1852’de N.F. Kostiletskiy’nin yardımıyla Çokan ve I.N. Berezin arasında doğrudan dostane ilişkiler kuruldu. İkincisi(sonuncusu), Han yarlığını(XIII-XV yüzyıllarda. Rusya’da: diploma, Altın Ordu hanlarının yazılı Kararnamesi.) bulunan bazı terimlerin yorumlanmasında yardıma ihtiyaç duyuyordu. Ama N. F. Kostiletskiy I. N. Berezin’e cevap verdi: “Toktamış’ın yarlığındaki bazı kelimelere gelince, herhangi bir kelime yapımına uygun değil, o zaman kederinize yardım etmek için tüm istedim, ama ben yapamam” ve bu konuda Ç. Valihanov ile iletişime geçmenizi tavsiye ettim.

İ. H. Berezin ve Çokan Valihanov arasındaki yazışmalar böylece başladı. Ç. Valihanov’dan I. N. Berezin’e bir yanıt mektubu aldık. Bu mektupta Çokan I.H. Berezin tarafından formüle edilen tüm sorulara detaylı cevaplar verdi. Çokan şunları yazdı: “eski akıl hocam N.F. Kostiletskiy’den teklifinizi öğrendikten sonra -Kırgız dilinde mevcut Tatar dilinde kullanılmayan Toktamış yarlığındaki birkaç kelimenin anlamını aramak için- eski Kırgızların sorgularıyla dilimizi buldum ve size göndermek için acele ettiğim bir dizi kelime buldum”

G. N. Potanin tarafından belirtildiği gibi, Çokan’ın hızlı gelişimi, Kazak halkının Kadet Kolordu temsilcisinin tek temsilcisi olarak kendi büyük yeteneklerine ve ona özel ilgisine katkıda bulundu. Çokan sadece Kolordu öğretmenleriyle değil, aynı zamanda Omsk aydınlarının bazı önemli temsilcileriyle de ilgileniyordu. Genellikle tatillerde, her zaman Valihanov ailesi ile dost bağları olan bu insanlardan biri tarafından davet edildi. Çalışmanın ilk yıllarında Çokan, oryantalist Sotnikov’un ailesini, daha sonra çizim öğretmeni Pomerantsev’i i ziyaret etti. Son yıllarda, kolorduda, eğitimli memur K.K. Gutkovski’nin ailesinde sık sık misafir oldu. Bu bağlantılar sayesinde, Çokan’ın gelişimi akranlarından daha hızlı ilerledi, arkadaşlık çemberi genellikle öğrenci kolordusunun ötesine geçti. G.N. Potanin, “gelişiminde özellikle önemli bir önem taşıyor” diye yazdı ve genel olarak kaderinde Çokan’ın kendini geliştirmesinde Gutkovşyugo ailesi ve Kapusti’nin yakınları çok önemli yerdeler.

N. F. Kostiletskiy’den sonra, büyük ölçüde Çokan’ın ufku genişletmeye katkıda bulunan öğretmen, bilimsel faaliyetlere hazırlanan çok eğitimli bir adam olan

Gonsevsky tarih  ğretmeniydi. G.N. Potanin, “toplumsal hareketlerin tarihini ve derslerini okudu ve bu bizim için çok önemliydi.” diyor.

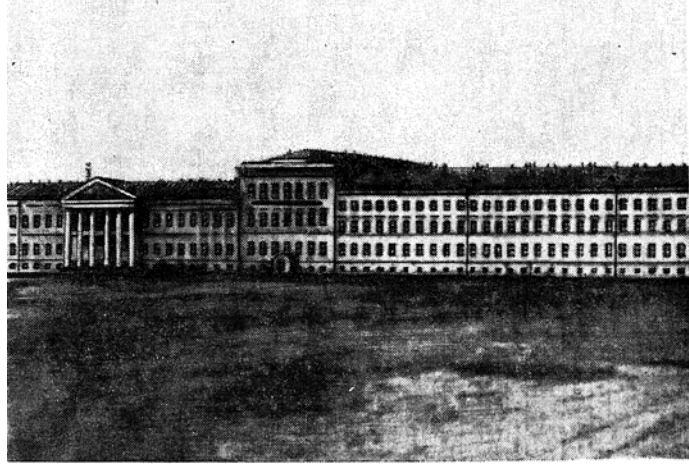
Bunlar Kadet Kolordusu’nun en iyi öğretmenleri, kendi zamanının  nc  insanları genç  okan’da bilgiye, bilime olan ilgiyi uyandırdı, demokratik görüşlerinin oluşumuna yardımcı oldu, keyfilik ve şiddete karşı nefret besledi.

Genç  okan, burjuva toplumunu doğru bir şekilde tasvir eden felsefi tezleri ve sosyal romanları derinlemesine inceliyor. V.G. Belinskiy ve A. . Gertsen’in suçlayıcı makaleleri, N. V. Gogol’un keskin mizahı,  okan’ın en canlı tepkisine neden olur ve yaşamdaki kabalıkla toplumsal kötülüklerle karşı karşıya kaldığında her zaman onlara hitap eder. Esas olarak büyük Rus düşünürlerin eserlerinden Belinsky, A. I. Herzen ve daha sonra N. G.  erhi evsky ve N. A. Dobrolyubov,  okan’a felsefi bilgilerini çizdiler.

Valihanov, T. Karley ’nin sosyo-felsefi eleştirilerini yakından tanıdı.  okan bazen makalelerinde ve notlarında onlara atıfta bulundu.

A.S. Pu kin’in şiiri  okan üzerinde büyük bir etki yarattı ve M. Yu Lermontov’un şiirlerinin çoğunu ezbere biliyordu.  okan, Batı Avrupalı yazarlardan Jean-Jacques Rousseau, Charles Dickens, William Makepeace Thackera’yi büyük bir ilgi ile okudu.

Doğrusu, onun kitapları her zaman  okan’ın ilgisini çekmeyi ba aramadı. Kolordu yetkilileri,  ğrencilerin V. V. Belinsky, A. I. Herzen’in çalışmaları ve Batı Avrupalı materyalistlerin felsefi eserleri hakkında ilerici literatür eserleri okumalarını yasakladı. Yine de  okan, kolordu çalışma zamanında bir çok yasak literatürü okumayı başardı.

Resim 2.13. Valihanov'un eğitim gördüğü Omsk Kadet Kolordu binası.

Yaz tatillerinde, Çokan Valihanov bozkırdaki kendi köyü olan Sırımбет'e gitti. Bu geziler ona büyük zevk verdi, Yerli halkın hayatına daha yakından bakmayı, türkülerini, efsaneleri ve masalları not etmeyi ve günlük resimleri çizmeyi mümkün kıldılar.

Gözlemci Çokan için artık o dönem içinde doğadan eskizler, insanların hayatlarını yeniden üretmenin en iyi yollarından biriydi. Akrabaları ve arkadaşları ile çevrili köyünde Kuşmurun ve Sırımбет'in taslaklarına, göçebe yerlere ve konuklama yerlerine düşküdü. 1847-1852 döneminin bu eskizlerine Çokan, "korpusten elge, otpuskege barganda yazmış süretter", (kolordudan halka tatile gittiğinde çizdiği resimler) yani "köy tatillerinde yapılan eskizler" genel adını verdi

Tatillerde av kuşlarıyla avcılık Çokan'ı daha da cezbettti. Ancak, Çokan şahin avına şimdi biraz farklı gözlerle baktı. Onun için sadece heyecan verici bir spor değil, aynı zamanda bir çalışma nesnesi oldu.

Çokan'daki yerli toprakları ve Doğu ülkelerini incelemeye ilgi Kadet Kolordu birliklerin duvarlarında ortaya çıktı. Zaten "Bilinmeyen Asya" alanlarında büyük bilimsel araştırmalar hayal ediyordu. "Çokan sadece 14-15 yaşlarındaydı. – G.N. Potanin, Kolordu öğretmenlerinin gelecekteki bir araştırmacı olarak ona baktığını ve bir bilim adamı olabileceğini söyledi" Omsk'da bulunması zor olan nadide tarihsel ve coğrafi literatür yayınlarını okudu. G.N. Potanin "Yetkililer merkez kütüphaneden Çokan'a kitap almak izin verdiğini duyunca benim için büyük bir mutluluk oldu" diye hatırlıyor. Gelişimimizde bu, Çokan'ın Pallas'ın yolculuğunu ve Rıçkov'un

erişilemeyen bir kitap deposundan gün notlarını getirdiği dönemdi. Kitapların kalınlığı, biçimleri, eski baskılar, eski konuşmalar ve kağıdın küfü, sıra dışı, eski zamanların şiiriyle dolu... Hayranlıkla, pallas'ın kitabını, özellikle de bizim için yerli yerleri açıklayan sayfalarını okuduk”.

S. F. Durov, P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy, G. N. Potanin, N.M. Yadrintsev, özellikle Doğu Edebiyatı alanında genç Ç. Valihanov'un bilgeliğini çok takdir ettiler. O, Omsk ilinde yaşarken oryantalizm, coğrafya, tarih ve felsefe konularında kitaplardan oluşan zengin bir özel kütüphane topladı. P.P. Semenov- Tyan-Şanski 1856'te Omsk'daki Çokan'ın dairesini ziyaret etti, kütüphanenin kitaplarının seçiminin genç Valihanov'u onurlandığını hayranlıkla belirtti.

“Artık Ç. Valihanov'un Kadet Kolordusu'nda aydınlanma fikirleri ortaya çıkıyor ve demokratik görüşler olgunlaşıyor. Çok eğitilmiş bir insan olarak, çağdaşlarının çoğunun üzerinde bir akıl ile kolordu birliğinden çıktı. Mevcut sistemin kötülüklerini görmeyi başardı ve yerli halkın ilerlemesinde, bilimsel yaratıcılığın yolu için mücadele yoluna girdi. “Çokan tamamen plebik(Plebler antik Romada ayrıcalıklı patrici sınıfından ayrı olarak Roma vatandaşlarının genel bütünü oluştururlardı. Bu kavram günümüzde bazı toplumlarda genellikle orta ve alt sınıflar için kullanılsa da Roma döneminde plebler oldukça zengin ve nüfuz sahibi olabiliyorlardı) bir ortama girdi- G.N. Potanin, “Plebyen bir ortamda yaşam muhtemelen Çokan'ın demokratik fikirlerinin oluşumunu etkilemeden kalmadı” diye yazıyor.

1853'te, 18 yaşındayken, Çokan Kadet Kolordusu'ndan mezun oldu ve cornet tarafından serbest bırakıldı

* * *

Çokan Valihanov'un toplumsal ve edebiyat faaliyetleri mezuniyetinden hemen sonra başladı. Resmi olarak, Sibiry Silahlı Kuvvetleri(Cossack Host) Ordusunun 6. Süvari Alayı memuru olarak tanımlandı, ancak aslında Batı Sibiry'nın genel Valisi altında kaldı ve bir yıl sonra Batı Sibiry'yı ve Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgelerini yöneten General G.H. Gasfort'un yardımcısı olarak atandı. Eş zamanlı olarak, Ç. Valihanov, Bölge Genel Müdürlüğü hattı boyunca özel emirler subayı görevine atandı.

Resim 2.14. Çokan Kardeşler Grup Portresi. 1855'te Çokan Valihanov'un karakalem ve mürekkep çizimi.

Hizmete giren genç Ç. Valihanov hemen Kolordu'da tanıdığı eğitilmiş ve ileri düzeydeki insanların ortamından çok farklı olan bir subay ve bürokratik ortamla karşı karşıya geldi. Çoğunlukla bunlar, çarlığın sömürge aygıtını (düzenini) oluşturan gerici subaylar ve memurlardı. Onların başında Sibirya Kırgız bölgesini yöneten General G.H. Gasfort ve yardımcısı Von Fridrihs vardı.

D. Fridrihs'in doğrudan gözetimi altında çalışması gereken Çokan'ın pozisyonu çok zordu. Çokan'ın St. Petersburg arkadaşlarına yazdığı mektuplardan Dugamel Fridrihs ve onun yardımcıları Kroyerus ve Kuri'nin sürekli olarak suç işlerini inatla engellediği, kanunsuzluk yağmalama ve Çarlık sömürge politikasının yarattığı tüm kötülüklerle savaştığı için onu takip ettiği ve aşağıladığı açıktır. Çarlık yetkilileri Çokan Valihanov'un bilimsel çabalara her şekilde müdahale etti, Kaşgar seferinin sonuçlarını küçümsemeye çalıştılar, Atbasar ilçe düzeninin kıdemli sultanı seçilmesini engellemek için ona karşı plan yaptılar. Bu ortamda görev Çokan'a çok fazla sağlık maliyetine neden oldu. 1865'te L. K Geyns, açıkça "hakaretlerin ve dedikoduların Çokan'ı bu yıl tabuta koyduğunu" yazdı.

Hizmetin ilk günlerinden itibaren Çokan kendini bu ortamda yalnız hissetti ve çarlık yetkililerinin çevredeki cehaletten bir çıkış yolu aradı, sosyal olarak faydalı işler yapmaya çalıştı. F. M. Dostoyevski'ye yazdığı mektubunda (1856) yaşamak ve çalışmak zorunda olduğu küfleşmiş atmosferinden şikayet ediyor: “ Omsk, dedikodu ve entrikalarından öylesine tiksintti ki, onu bırakmayı ciddi olarak düşünüyorum. Bunun hakkında ne düşünüyorsun? Danışman, Fedor Mihaloviç. Nasıl daha iyi düzenlenir? “

Vatanına hizmet etmek isteyen Çokan, verimli ve yaratıcı bir faaliyet için çabaladı.

Bu fırsat çok yakında kendisine sunuldu. Buna Kazakistan'da o zamana kadar hakim olan tarihi durum, Ulu Cüz Kazakları ve Issık Köl Kırgızları Rusya'ya gönüllü olarak katılmasıyla bağlantılı olarak katkıda bulundu. 40'lı yılların başında, Kıdemli Cüz Kazakları gönüllü olarak Rusya'nın ebedi vatandaşlığına yemin ettiler ve bu bağlamda 1845'te yeni bir Kapal Kalesi (askeri kale) inşa ettiler. O zamanlar Vernıy'ın tahkimatları yoktu, Trans-İli bölgesinde ve Tyan Şan dağlarında ve Çuy vadisinde ileride çok ve zor iş vardı. Burada, Semireçye Feodal lordu Touchubek'in konuşmalarından da anlaşılacağı gibi, Kokand Hanlığı'nın etkisi hala güçlüydü.*45. Kokand Hanlığı'nın Semireçye'deki etkisini bastırmak için, bu bölgenin barışçıl ilhakını amaçlayan ihtiyatlı ve ileri görüşlü bir politika izlemek gerekliydi. R.R.Gutkovsky, M. M. Homentovskiy, M. D. Peremişelskiy ve Çokan Valihanov'un başrol oynadığı bir grup subay, görevi yerine getirmekte.

Çarlık idaresi Orta Asya'daki yerli halkların yaşam koşullarını, gelenek-göreneklerini iyi bilen eğitimli insanlara ihtiyaç duyuyordu. Bu açıdan Çokan Valihanov onun için vazgeçilmez bir insandı. Gençliğine rağmen (18 yaş), Kazak halkının manevi ve maddi kültürünün yaşamını, geleneklerini, özelliklerini diğer subaylardan daha iyi biliyordu; bir dizi Doğu dili biliyordu. Belirtilen nedenlerden dolayı, Çokan bu önemli görevi yerine getirmek için atandı.

K.K. Gutkovsky, M.M. Homentovsky ve M. D. Peremişelskiy-Valihanov'un arkadaşları-eğitimli subaylar, ileri görüşlü insanlardı. Moskova Üniversitesi'nden M. Yu. Lermontov'un yoldaşı, M. D. Peremişelskiy, St. Petersburg Sovremennik (Modern) dergisini özenle yazdı ve benzer fikirli arkadaşlarıyla birlikte Rus basınının bu

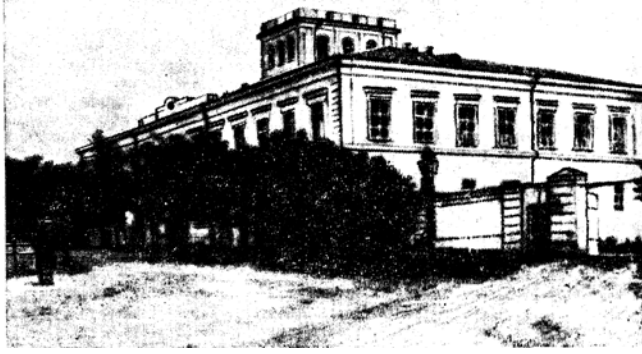
demokratik organının sayılarını okudu. Yedisu bölgesinde Şu anda (1854) alıŐan G.N. Potanın Şunları yazdı: “Peremişelskiy’nin ekibinde ilk kez Rus gazeteciliğiyle tanıştım.”

1854-1857 yıllarında okan, Ulu Cüz Kazaklarının ve Kırgız kabilelerinden Bugu, Sarıbağış ve Solt’un Rusya’ya barıŐıŐıl bir Şekilde katılmasıyla ilgili bir kararda g bir rol üstlendi. (Kamu görevlerini)Resmi hizmet görevlerini bilimsel çalıŐmalarla başarılı bir Şekilde birleŐtirir: coğrafya, Şecere, tarih, gelenek-görenek, Kazak ve Kırgız halk Şiirleri hakkında not eder.

1855 yılında okan General G.H. Gasfort’un gezisine katıldı ve Orta Kazakistan, Semireen ve Tarbagatay’a harika bir yolculuk yaptı. Rotası Omsk’tan Semipalatinsk’e, oradan Ayaguz ve Kapal’a kadar Zailiyskiy Alatau’ya kadar sürdü ve o sırada Verny surlarının (tahkimat) yer imi oldu. Bu yolculuk, . Valihanov’un Kazak halkının tarihi ve yaşam tarzları üzerine derin bir bilimsel çalışmanın temelini attı. okan istatistik, Teaml Hukuku (gelenek ve göreneğe dayanan hukuk) ve Kazakların eski dini hakkında materyaller topladı.

Dönüş yolunda, okan G.H. Gasfort’a sadece Altın Emel sıradağı’na kadar eşlik etti; oradan Cungarya Kalesi’ne doğru bir gezi yaptı, Alakul Gölü bölgesinde ve Tarbagatay boyunca seyahat etti, daha sonra Kazakistan’ın merkezine gitti ve Karkaraly, Bayan Aul ve Kökçetav’dan sonra sonbaharda Omsk’a döndü. Bu gezi genç Valihanov’da kalıcı bir izlenim bıraktı.

Bu yolculuktan sonra G.H. Gasfort bile, genç subay-bilim adamının bilgeliğini ve yeteneklerini dllandiremedi. Geziden döndükten sonra, okan’ı ödülüne sundu ve ona en gurur verici karakterizasyonu(niteliği) verdi: “Temsilciler arasından General Şöyle yazdı: 2 yıldan daha fazla süredir bana eşlik eden Kornet Sultan Valihanov’UN Kırgız dilinin ve yerel Kırgız geleneklerinin mükemmel bilgisiyle, bana bozkırda eşlik ederek büyük fayda sağladı ...

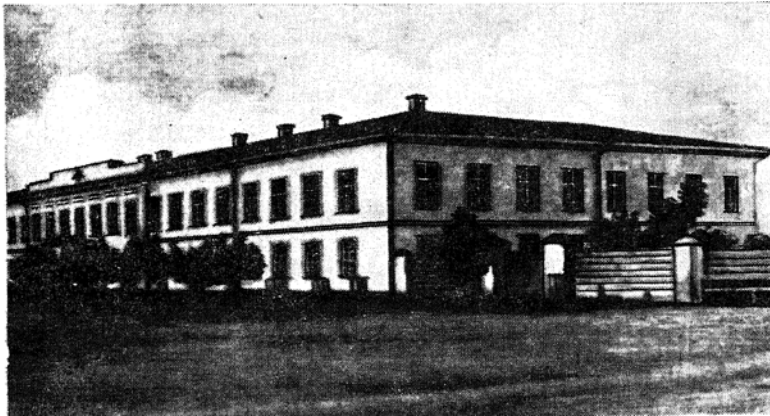
Resim 2.15.1853-1859 yılları arasında Ç. Valihanov'un görev yaptığı Omsk'daki eski Genel Valilik (General Gubernator) Sarayı

Sibiryada Kadet Kolordusu'nda kapsamlı bir eğitim aldı ve askerlik hizmetine alındı ve bu nedenle, Kırgız halkında böyle faydalı bir başlangıcı teşvik etmek ve gelişmek şeklinde, çocuklarını hizmetimize gönderme ve böylece onları bize yakınlaştırma arzusu, Valihanov'u en değerli ödülle mükafatlandırılması için gerekli buluyorum, dahası Kırgızlar arasında özel saygı duyuyor.”

1856'nın başında Ç. Valihanov'a bir sonraki teğmen rütbesi layık görüldü.

Omsk'a döndükten sonra, Çokan toplanan malzemelerin genelleştirilmesine (kategorileştirmeye, özetlemeye) başlar, buna dayanarak arazi kullanımı, aile ve aile ilişkileri ve Kazakların eski diniyle ilgili resmi notlar oluşturur.

Bilimsel faaliyetlerin yayılması için 1856'da Ç. Valihanov öncülünde geniş bir alan açıldı.

Resim 2. 16. 1862-1864'te Ç. Valihanov'un görev yaptığı Batı Sibiryası'nın eski Genel Müdürlüğü'nün binası.

Albay M.M. Homentovsky'nin önderliğinde düzenlenen büyük bir askeri ve bilimsel keşif gezisine katılıyor. Keşif gezisinin amacı Kırgız halkı ile tanışmak ve Issık Gölü havzasının topografik araştırmasıydı. Ç. Valihanov "Bu keşfe katılmaktan onur duyduk yazdı ve vahşi Kırgızlar arasında iki ay olmakla birlikte, çoğunlukla geleneklerini ve dillerini inceleyerek çeşitli olumlu bilgiler toplamayı başardık ".

Issık Gölü seferi hakkında M. M. Homentovsky'nin resmi raporlarından ve çalışmalarından oluşan bir dava kaydedildi. Sunum stiline ve anlatım üslubuna bakılırsa, bunların önemli bir kısmı muhtemelen Çokan Valihanov tarafından derlenmiştir ve genel anlamda içerik açısından Issık Gölü günlüğünün verileri ile tesadüf etmektedir.

1856 yılı Mayıs ayının ikinci yarısında M.M. Homentovsky seferi kapsamında Ç. Valihanov gezisine başladı. Onun güzergahı Alakul'dan merkezi Tyan Şan ve Issık Göl'üne uzanıyordu. Önce Zaili Alatau'yu ziyaret etti ve geçitlerinden Kungey'e ve daha sonra Terskey Alatau'ya geçti, Issık Gölü'nün kuzey ve doğu kıyılarını ziyaret etti, daha sonra R. Jergalan Vadisi, Han Tengri'nin görkemli panoramasını görebildiği Merkezi Tyan Şan'ın zirvelerine yükseldi. Ç. Valihanov: "Yolculuğumda geçtiğim yerleri iki periyoda ayırabilirim. Birinci periyod benim Cungarya yolumun üzerinden, Yedisu, Zaili bölgesi ve Issık Gölü boyunca tamamlanır. 1856'da ilk kez Cungarya'yı ziyaret ettim ve Albay Homentovski'nin Issık Gölü'ne yaptığı ilk sefere katıldım. Sonra üç ay Kulja'da (Gulca) yaşadım. Cungarya da toplamda beş ay bulundum ve bu bölgeyi enine ve boyuna incelemeyi başardım. Aynı yıl Ala Kul'dan Tyan Şan dağları arasındaki Jirgalan Nehri boyunca gezdim." Bu gezi esnasında, Çokan ornitolojik ve entomolojik bir koleksiyon topladı, herbaryum yaptı, Yedisu ve Issık Gölü flora ve faunasını öğrendi, Issık-Gölün video çekimine katıldı, bunun sonucunda yeni harita kıyılarının şeklini ve konturlarını değiştirdi.

Yedisu ve Tyan Şan'da tanıştığı eski kültürün eşsiz anıtları Ç. Valihanov üzerinde güçlü bir izlenim bıraktı. Özellikle Issık-Gölü'ndeki eski kent kültürünün kalıntıları, eski sulama sistemlerinin kalıntıları, mimari anıtlar, epigrafi ve taş heykellerle ilgileniyordu. Geçmişte Yedisu bölgesinin tamamı ve Issık Göl bölgesinde yaşayan halkların hayatını tamamen resmedebilen heykellerin incelenmesi için Ç. Valihanov'a izin verildi. Ç. Valihanov: "Rus Cungaryası, göçebe yaşam tarzının hakim

olduğu küçük bir yerleşim yeridir; Çin tarihinde bulduğumuz ilk tarihi güvenilir haber, muhtemelen, Issık Gölü'nün doğu kıyısında bulunan ve Çinli işçiler tarafından Usun Kun için inşa edilen Chiru(Çigu) şehrinin haberidir. Orta Çağ'da, özellikle Zaili Vadisi'nde, burada yerleşme büyük ölçüde yayıldı. Almalık şehri (şimdi Türkistanın köyü), Hanakay ve Kaynak (halen var) ve Almatı (sağ tahkimatının şu anda olduğu) şehirleri ticaretin her alanında biliniyordu ve Cenevizlerin Çin'e gittiği geniş yoldaki istasyonlarda ve büyük hanın Kıpçak büyükelçisi olarak görev yaptı. Ayrıca, Asya'nın bu bölümünde özellikle çok sayıda Nestorian ve Monophysite cemaati olduğu ve Katalanlar haritasına göre, Issık Gölü'nde bir Süryani manastırına sahip olması belgelenmiştir. Hristiyanlık kendisine karşı olan birkaç takipçisine rağmen burada öyle bir yayıldı ki 16. yüzyılda Issık Göl'de sadece birkaç Müslüman köyü vardı." Bu yolculukta Ç. Valihanov, Rus Cungaryasının neredeyse tamamında yerleşik hayata dair izleri buldu ve onlar hakkında yayılan halk efsanelerini topladı. O yazıyor: ... "Eski Almalık kalıntılarındaki bulunan birkaç altın eşya ve madeni para satın almayı başardım. Bu konuyu özel bir makalede açıklamak maksadındayım."

Issık Göl ve Orta (Merkezi) Tyan Şan etrafında seyahat eden Çokan, Kırgız köylerini ziyaret etti, Bugu, Sarıbagış ve Solto kabilelerinin hayatı ve yaşamıyla ilgilendi. Onların arasında uzun süre yaşayan valihanov yaşlı usta Kırgızlarla sık sık konuştu, Kırgız şairlerinin (masalcılar) şarkılarını ve hikayelerini dinledi, halk efsanelerini, tarihi ve şecere geleneklerini, masallarını ve epik şiirlerini yorulmadan kaydetti.

Çokan, Tyan Şan ve Issık Göl Havzası'nın Kırgız halkları arasında bilimsel araştırmalar yürütürken, Valihanov'un Çin hükümeti yetkilileri ile ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik müzakerelerin yürütülmesinde "özel yetkili kişi" olarak gönderilmesine ilişkin sorun çözüldü, Valihanov'un Çinli yetkililerle Çin ile ticari ilişkilerin kurulması konusundaki görüşmeleri, Çuguçak şehrindeki Rus ticaret merkezinin yakılmasından sonra kesintiye uğradı. Bu konuya karşılıklı çıkarların gözetilmesi bağlamında yararlı bir çözüm bulmak için Çin hükümetine Kulca'daki çift taraflı değerlendirme gerektiren konuları tartışacak vekillerin tayin edilmesi teklif edildi. Bu teklif Çin hükümeti tarafından kabul edildi. Başlangıçta Rusya'dan bir temsilci olarak Yarbay M. D. Peremişelskiy atandı, ancak daha sonra Kazakların Ulu

Çokan ile birlikte arkadaşı M. M. Khomentovsky Kapal'a gitti. Yolda Batı Çin'in bir dizi sınır noktalarını ziyaret etti. Çokan, Dışişleri Bakanlığı'na talimat verdi: "...Kulca 'daki konsolos ile görüşerek harekete geçin..." "Ana hedefimiz, Çin ile iş çözümünü dostane bir şekilde gerçekleştirmek ve kesintiye uğramış ticaret ilişkilerini yeniden tesis etmektir ..." , "Çinlilerin talebi durumunda - müzakerelere girmek ve Çin ile sınırlarımız hakkında". Böylece, Ç. Valihanov, tartışmalı konuların ele alınması ve Çin ile normal ticari ilişkilerin kurulması ile ilgili karmaşık bir diplomatik görevi yerine getirmek zorunda kaldı. Bu önemli mükemmel bir şekilde yerine getirdi. Kulca'da Çinli ileri gelenlerle yapılan bir dizi toplantıdan sonra, hükümet Çin ile ticari ilişkileri düzene koymayı ve iki devlet arasındaki dostluk bağlarını yeniden kurmayı başardı. A.K. Gaines'in yetkili ifadesine göre, Ç. Valihanov'un Kulca'ya yaptığı gezi, Tarbagatai Antlaşması'nın ve Kulja ve Çuguçak'ta (Çöçek) konsoloslukların açılışının temelini attı.

Ç. Valihanov, Kulca bölgesinde yaklaşık üç ay kaldı, ardından sonbaharın başlamasıyla birlikte Omsk'a döndü.

1857'de yine Ala-too Kırgızlarına bir gezi yaptı, bu gezi hakkında Valihanov Batı Sibiryaya Genel Valisi G.H. Gasfort Dışişleri Bakanlığı'na aşağıdaki raporu sundu: "Benimle birlikte teğmen - Sultan Valihanov, Batı Çin'in güney sınırımıza komşu bölgelerdeki işlerin ilerleyişini yakından gözlemlemek için - Kaşgar ayaklanmasının hareketi hakkında- Çin hükümetinin onu bastırma önlemleri ve Kulca şehirleri yakınlarındaki nüfus ruhu hakkında yakın gözlem için Kırgız göçebelerine gönderildi. Kulca ve Aksu, yani: bildiğiniz gibi Mançu hanedanından aşağı yukarı hoşnutsuz olan Kırgız ve Sartların Çin kabilesi".

Tyan Şan dağlarında kaldığı süre boyunca, Çokan Valihanov Kırgız halkının hayatı ve yaşamı hakkında bilgi toplamaya devam etti, tarihini, etnografyasını ve halk şiirini daha derinlemesine inceledi. İçinde yorulmak bilmeyen çalışmaların bir sonucu olarak, Kırgız halkı hakkında kapsamlı tarihi ve etnografik materyaller biriktirdi. Çokan Valihanov, "Etnografik denemeler, istatistiksel bilgiler, tarihi haberler, Usun Halk Edebiyatı ve Vahşi Taş Orda halk edebiyatı anıtları, notlarımda birkaç defter oluşturuyor" diye yazdı. Ç.valihanov Tyan-Şan bölgesindeyken Kırgızların hayatı, tarihi, etnografisi, halk edebiyatı ile ilgili bilgiler toplamıştır. Sıkı çalışmasının

sayesinde Kırgız halkıyla ilgili geniş tarihi etnografik belgeler toplamayı başarmıştır. Usunlar ve karakırgızlar ile ilgili Etnografik, istatistik bilgiler, tarihi haberler, halk edebiyatı ile ilgili malumatlar içeren bir kaç yazı defterler var

Özellikle genç araştırmacının, Kırgız halkının destansı yaratıcılığının ünlü anıtı “Manas” a ilk kez dikkat çekmesi, ilk bilimsel kaydını yapması ve Rusça’ya kısmi bir çeviri yapması özellikle önemlidir. “Manas” destanını ilk kez tarihsel ve edebi analizlere tabi tutuyor, efsanevi kahramanı Manas’ın ve Kırgız folklorunun diğer şahsiyetlerinin imajını inceliyor. Çokan Valihanov, (Dikokanmennih Kırgız- Kara Kırgız) Kırgızların “Manas” destanı Nogay dönemine ait tek destandır yazıyor. Manas Kırgız mitolojisinin masallarının ve kahramanlık hikayelerinin olduğu ansiklopedik bir derlemedir ve bu bir kerelik hazırlanmış, manasın kahramanları bir kişi ve gruba aittir. Bu bozkır İlyada gibi bir şey. Yaşam tarzı: Kırgızların gelenekleri, hakları, coğrafyası, dini ve tıbbi bilgileri ve uluslararası ilişkileri bu büyük destanda ifade buldu ... “Manas” bir bütün gibi görünen birçok bireysel bölümden oluşuyor. Bir başka destan “Samyatei”, “Manas” ın devamı niteliğindedir ve bu buruyat(burut)(brüt) “Odysseia” dir.

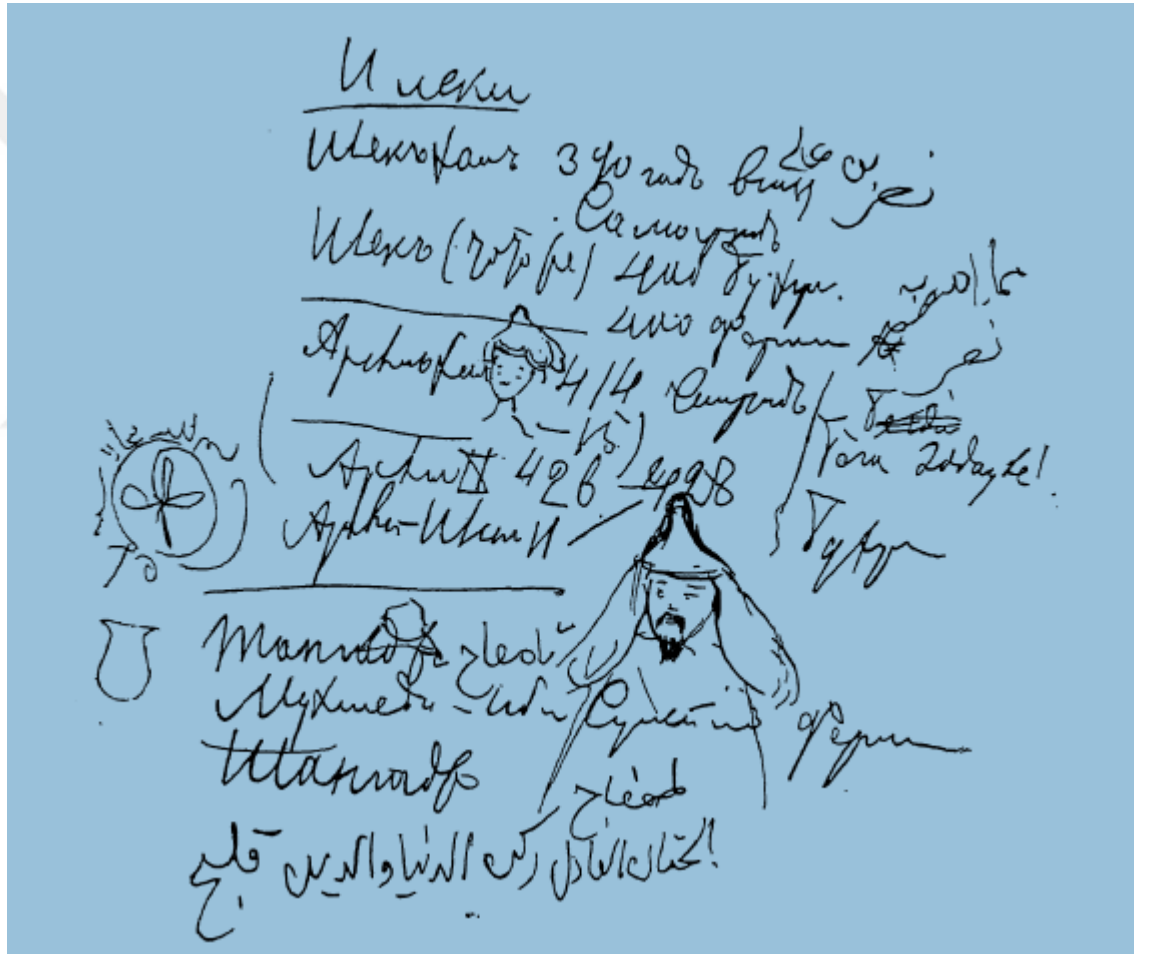
Çokan “Manas”tan bir alıntı tercüme etti “Kukotay Han’ın ölümü ve onun anılması” Kazakistan’ın topraklarına yerleşen eski kabileler arasındaki ilişkilerin yanı sıra Kırgızlar hakkında etnografik, ekonomik hayat ve yasal bilgilerin gerçekçiliğini çok sevdi. Ayrıca, bu alıntı, Güney Sibiry ve Tyan Şan’dan gelen Kırgızların eski göçebe yolunu canlı bir şekilde anlatıyor.

Genç Ç.Valihanov’un yirmi yaşında, 1856-1857’de Kırgızistan Isık Kul bölgesine ve Çin’eyaptığı gezi notlarını harika gezi denemelerinin yansıması olarak “Issık-Kul Gezisinin Günlüğü”, “Çin İmparatorluğu’nun Batı Bölgeleri ve Kulca Şehri”, “Kırgız Hakkında Notlar” şeklinde yazmıştır. Zaten içlerinde, Çokan Valihanov kendisini antik çağlarda bu bölgelerde yaşayan halkların tarihi olan Tyan Şan ve Semireçya coğrafyasında derin bilgi sahibi olan ve bilgili bir bilim adamı olarak gösterdi.

Özellikle ilginç olan, 1856 tarihli Kulca Günlüğü, Kulca gezisinin ayrıntılarını, Cungariya sınırında yaşayan halkların (Çinli, Sibo, Solonlar, Kalmıklar, vb.) yaşamını ve günlük yaşamını büyüleyici ve renkli bir şekilde anlatıyor.

Çokan Valihanov, Kırgız halkının Antik Tarihi ile ilgileniyor. Özellikle Kırgızların Yenisey, Tyan Şan ve Pamir-Ala dağlarında eşzamanlı ikamet ettiği gerçeğiyle ilgileniyor. Bu önemli sorunun çözümü, Kırgız halkının göçebeliliğinin Sayan sırtı ile Tyan Şan arasındaki tarihinin aydınlatılması, genç araştırmacılar için güncel bir bilimsel sorun haline geliyor.

Bu sorunun sadece yazılı kaynaklar, şecere gelenekleri ve efsaneler temelinde mümkün olduğunu çok iyi biliyordu. Ç. Valihanov, XVII-XVIII yüzyılların Kırgız tarihine ışık tutan bilgileri bulma umuduyla arşiv kaynaklarına yöneliyor.

Resim 2.18. Karahanlı sikkelerinin efsaneleri. Ç. Valihanov tarafından deşifresi (İmza)

Toplanan kaynaklara dayanarak, Ç. Valihanov ilk kez Tyan-Şan Kırgızlarının bu bölgenin otoktonları olduğunu ve ezelden beri burada yaşadığını kanıtladı. Ancak eski

zamanlarda Yenisey bölgesiyle, o zamanlar Altay, Cungar bozkırları ve Kırgız kabilelerinin göçebe yollarının güneyden kuzeye geçtiği Tyan Şan ile tek bir coğrafi bütün oluşturan bir alan olarak bağlantıları vardı. “...Kırgızlar Anjan dağlarını ilk vatanları olarak görüyorlar, - diye yazıyor Ç. Valihanov, - Güney Sibirya’dan yeniden yerleşimle ilgili efsaneler aralarında hayatta kalmadı, ancak güneyden kuzeye Kara İrtiş, Altay ve Han nehri’ne ve doğuda Urumçi’ye yayıldıklarına ilişkin bir efsane var.

Çokan Valihanov eski Kırgız tarihini kapsayan coğrafyacılar K. Ritter, A. Humboldt oryantalistler V. Schott ve J. Klaproth’un bazı eserlerinde yapılan hataları eleştirdi.

Genç Kazak bilim insanının coğrafi ve tarihsel çalışmaları, P.P. Semenov-Tyan-Şanskiy aracılığıyla St. Petersburg’un akademik çevrelerinde biliniyordu. Çokan Valihanov, Rus Coğrafya Derneği’nin tam üyesi seçildi. Genç bilim adamı hakkında sözlü öneriler ve değerlendirmeler P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy ve V.İ. Lamanski tarafından verildi. Özellikle Orta Asya ve Kazakistan’ın keşfedilmemiş ülkelerinin çalışmasında yararlı olabilecek yetenekli bir araştırmacı olan Ç. Valihanov’u tavsiye ettiler.

P.P Semenov-Tyan-Şanskiy’nin titizlikle korunmuş protokol incelemesinin girişinde, “Ç.Valihanov, Kırgız bozkırları hakkında rapor etmeye hazır olduğu zengin bir coğrafi, etnografik ve tarihi malzeme stoğu topladığı Issyk-Kul’un doğu kıyılarına gitti.”

Çokan Valihanov’un Rus Coğrafya Derneği’nin tam üyelerine seçilmesi, Rus bilimine yaptığı olağanüstü hizmetlerin tanınması anlamına geliyordu.

Ç. Valihanov’un bilimsel ve eğitici faaliyetlerinin gelişmesi, XIX yüzyılda ellili yılların sonlarına, altmışlı yılların başlarına işaret ediyor.

1858-1859’da onu cesur bir gezgin olarak meşhur yapan ünlü Kaşgarya gezisini yaptı. Avrupa’da o zamanlar neredeyse hiç bilinmeyen bu ülkenin kültür ve yaşam özelliklerinin coğrafyasını, tarihini, siyasi yapısını inceleyen Ç.Valihanov, Doğu

Kaşgarya’da kurulan düzene göre bu ülke Avrupalılara kapatıldı. Çokan’dan bir yıl önce Kaşgar’a giren ünlü coğrafyacı Adolf Schlagintweit Hoca Valikhanomtyure tarafından kafası kesildi. Çokan, kaderi tüm bilim dünyasını endişelendiren bilim adamının trajik ölümü hakkında ilk güvenilir bilgiyi getirdi. Çokan Valihanov, tüm Altı Şehir’in durumu hakkında değerli materyaller toplamayı başardı, P.P.Semenov-Tyan-Şanskiyyazdı - ve bu arada, ilk önce Adolf Schlagintwaite’in ölümünün nedenlerini ve koşullarını araştırdı “

Kaşgarya gezisi çok tehlikeliydi. O dönemde Doğu Türkistan’ın tamamı yerel halkların (Uygurlar, Dunganlar, Kırgızlar vb.) Ayaklanmalarına maruz kaldı.

Valihanov’un Kaşgarya gezisinin ana başlatıcıları, dikkate değer(mükemmel fevkalade) Rus bilim adamları E. P. Kovalevsky ve P. P Semenov-Tyan-Şanskiyidi. Buna, Ç.Valihanov’un Doğu Türkistan’ı inceleme konusundaki ateşli arzusu da katıldı.

P.P. Semenov Tiyan Şanskiy, Tiyan Şan gezisinden döndükten sonra G.Kh. Gasfort’a Kaşgar’a bir araştırma gezisi yapması fikrini verdi . Ç. Valihanov’u bu araştırma gezisinde görevlendirilmesini tavsiye etti. “Söylemeye gerek yok,- Bilim adamı daha sonra,- “General Gasfort’un özel dikkatini bu genç yetenekli adama çekmeyi görevim olarak gördüğümü ve Tien Shan’a yaptığım geziden döndüğümde, Valihanov’un bir ticaret karavanı ile Kırgız giysisi ile Kaşgar’a gönderildi ve daha sonra Valihanov tarafından tam bir başarıyla uygulandı”

O, G.H. Gasfort’a “ Ç.Ç.Valihanov, o zamanlar genel valinin emrinde olan ve ulusal Kırgız kıyafeti içinde Kaşgar’a gönderilen tek subaydı, gelişimi ve yeteneği sayesinde Rusya için kıymetli bilgiler toplayabiliyordu, sadece Kaşgar değil, bütün Altı Şehir’in ve Çin Türkistanı’nda (Doğu Türkistan) o dönemde yaşanan sıkıntıların nedenlerini açıkladığını işaret etti.

Aynı zamanda, P.P Semenov-Tyan-Şanskiy ve K.K. Gutkovsky, Doğu Türkistan çalışması için materyal toplamak için bir program hazırladı. G. H. Gasfort, kendisi için bir bilimin hamisi olarak ün yaratmaya çabalayarak, bu teklife isteyerek yanıt verdi, ancak P.P. Semenov-Tyan-Şanskiy’den, izni olmaksızın gerçekleştirilemeyen hükümet çevrelerinde böyle bir keşif gezisinin organize edilmesine yardımcı olmasını istedi.

P.P.Semenov- Tyan-Şanskiy, St. Petersburg'a vardığında bu soruyu gündeme getirdi. Oryantalist bilim adamlarının yanı sıra kısa bir süre önce Dışişleri Bakanlığı Asya bölümünün müdürü olan gezgin EP Kovalevsky tarafından desteklendi.

Coğrafya Cemiyeti'nden onay alan E.P. Kovalevsky, 1857 baharında, Dışişleri Bakanı A.M. Gorçakov'a, gezinin bilimsel ve politik önemini doğruladığı bir not hazırladı. Arşiv fonları, sadece Valihanov'un Kaşgar keşif gezisinin belgesel materyallerini değil, aynı zamanda biyografisinin parlak sayfalarını da içeren kapsamlı bir dosya içermektedir. “ Teğmen Sultan Çokan Valihanov'un Kaşgar'a gitmesi hakkında “ * adı altında bilinmektedir.

Uzun zamandır Doğu Türkistan ve Tien Shan ve Pamir gibi uzak ve az bilinen ülkelere seyahat etmeyi büyük bir sevinçle hayal eden Çokan Valihanov, Kaşgar'a bir sefer düzenleme teklifini kabul etti.

Keşif için aktif hazırlıklar Omsk ve St.Petersbua (1857 sonu - 1858 başı) başladığında, Ç. Valihanov Kırgız ticaretiyle ilgili Tyan Şan dağlarında bulunuyordu ve seferin gelişini beklerken 1858 yazına kadar Semireçye'den ayrılmadı, seyahat kervanını bekliyordu.

Seferin başlangıç noktası, Kapal'dan 30 verst olan Karamula sırtının eteğindeki Sarıbaş köyü oldu. Çokan, 28 Haziran 1858'de Karamula'ya geldi ve Semipalatinsk'ten gelen 43 kişilik, 101 deve, 65 binicilik ve yük atı ve 6 kamp yurdundan (koshes) oluşan bir ticaret kervanına katıldı. Çokan kafasını kazıdı, Kazak milli kostümü giydi ve kendisini Kapallı kervan-bashi Musabay'ın akrabası Alimbay olarak tanıttı. Karavan hükümetten resmi izin aldı ve her türlü vergi ve harçtan muaf tutuldu.

1 Temmuz'da kervan Altın-Emel sırtını geçti ve İli nehri vadisine yöneldi. O sırada İli'nin geçişi çok zordu: nehrin üzerinde köprü yoktu ve kervan, Alan Boyu Kazaklarının hizmet ettiği eski düz tabanlı sandalların yardımıyla geçildi.

İli nehri vadisinde birkaç gün dinlendikten sonra kervan yola çıktı ve 25 Temmuz'da pitoresk Karkara dağ yaylasına ulaştı. Çokan Valihanov buraya birden fazla kez geldi. Semipalatinsk'ten Karkara'ya uzun bir yol kat eden hayvanların ciddi şekilde zayıfladıklarını görünce, iki hafta boyunca Karkara'da kalmaya karar verdi.

Ağustos ayının başlarında, kervan, kısa bir süre önce gönüllü olarak Rus vatandaşlığını kabul eden Bugu kabilesinin Kırgız uluslarına taşındı. Bugu klanının

birçok neslinin bir araya geldiği Tekes, Karkara ve Kokcar vadilerinde, Ç. Valihanov tüm Ağustos ayında yaşadı ve yüce manap Buranbay'deki yıllık anmayı izledi. Aynı zamanda burayı ziyaret eden Kaşgarlar da ticaret yaptı. Çokan Valihanov ve arkadaşları Kaşgar tüccarlarıyla iş bağlantıları kurdular ve birlikte Kaşgar'a gitmeyi kabul ettiler.

Tekes ve Karkara'nın kaynak sularından iki geçitte Santaş geçidi olan Kızıl-Kiya geçidini geçerek Cıralan nehrinin yanındaki yola girdiler. Dahası, patika Issık-Kul'un düz, verimli vadisi boyunca uzanıyordu. Ç. Valikhanov, bu geniş vadinin tamamının Kırgızlar tarafından ekin için ekildiğine dikkat çekti.

9 Eylül'de kervan Zauke (Cuuku) nehrine yaklaştı. Burada Çokan, Kaşgar'a giden en uygun yolu özetlemek zorundaydı. Issık-Kul vadisinden Kaşgar'a giden üç ana yol: a) doğu, Üç-Turfan kentinden geçiyor b) Bolşaya Aksay ve c) Atbaş-Arpu üzerinden.

Çokan Valihanov ve arkadaşları, Merkez Tien Shan'ın Sırt'ı boyunca Aksay yolu boyunca Kaşgar'a taşındı. Bu eski kültür bölgeleri arasında uzun zamandır önemli bir iletişim yolu olarak hizmet eden büyük bir kervan tranıydı.(yoluydu) Zauninskaya vadisinde, geçit boyunca tırmanış çok zordu. Geçide tırmanışın olduğu gün kar yağıyordu. Sürü atlar ve develer ıslak taşların üzerinde süzülüyordu. Kervan beş deve ve iki at kaybetti.

"Bugün Zauku'yu ve bilinmeyen ülkelere ve bilinmeyen insanlara gidiyoruz. Bu bilinmeyen, daha detaylı ve doğru bir günlük tutmamı sağlıyor. Kervanımız az önce koşları ve çadırları kırmayı başardı ... Küçük bir göl görebileceğiniz derinliklerinde dağların beyaz tepelerini, vadinin kararmasını görebiliyoruz. Kar yağıyor ve soğuk. Bu satırları Kamp Ateşi'nin ışığında yüküme yazıyorum"geçtik diye yazıyor Çokan.

Çokan ilk kez genel olarak Sırt'ın coğrafi tanımını ve özelliklerini verir, doğal ve iklim özelliklerini, orografisini, flora ve faunasını karakterize eder. Ona göre Tien Şan Sırt, yaklaşık 4000 m yükseklikte bulunuyor ve bu, ikliminin şiddetini belirliyor. Ç. Valihanov'un tanımına göre, sıradan Sırt ıssız, yüksek dağlık bir çöldür. "Sürekli soğuk hakimdir, yer daima donar, hava nadirdir. Kırgızlar bu fenomeni "Tutek" olarak adlandırıyor. "Tutek " kelimesi aslında hava deşarjından ve oksijen eksikliğinden

kaynaklanan boğulma anlamına gelir. Bundan, insanlar ve kervan hayvanları sık sık acı çekti ve sık sık öldü.

Esasen, kervan ile Çokan, kuzeyden güneye meridyen boyunca geçerek, Merkezi Tiyen Şan'ın tepelerine doğru ilerledi. Bu yolculuk 12 gün sürdü ve keşif gezisinin 26 Eylül'de ulaştığı Terekti-Davan geçidinde güney yamacında sona erdi.

27 Eylül'de kervan Çin İmparatorluğu sınırını geçti ve kuleli kerpiç bir duvarla çevrili küçük bir sınır Kalesine yaklaştı. Sınır yetkilileri tarafından muayene edilip sorgulandıktan sonra şehre girmesine izin verildi.

Çokan ve kervanbaşı, onları kervansarayında düzenleyen ve koruması altına alan Kokand aksakal tarafından ciddiyle karşılandı.

Çokan yaklaşık yarım yılını Kaşgar'da geçirdi (1 Ekim 1858'den Mart 1859'a kadar). Bu süre zarfında şehri yakından tanımayı ve Altı Şehir ülkesini iyi incelemeyi başardı. Altı Şehir adı altında, Kaşgar, Aksu, Üç-Turfan, Yanısar, Yarkent ve Hotan şehirleri dağlarla sınırlıydı: kuzeyde Tien Şan ve güneyde Kuen Lunem.

Çokan ilk günlerden itibaren Kokand halkının özel ayrıcalıklara sahip olduğunu fark etti. Örneğin Çin hükümeti, onlara başka ülkelerden gelen mallar için kendi lehlerine vergi toplama hakkı verdi. Kokand Han'ın Kaşgar'da ya da hem ticaret konsolosu hem de siyasi ikamet eden sözde aksakal'da özel bir memuru vardı.

Kaşgar'da Valihanov'un varlığı sırasında Aksakal, Nasreddiye ve daha sonra Nurmagamet-datha'ydı. Her ikisi de Valihanov'u ve yoldaşlarını çok samimi bir şekilde karşıladılar ve korumaları altına aldılar. Bu çok önemliydi. Aksakal'ın himayesi olmasaydı, Ad. Schlagintweit ile aynı trajediyi Ç. Valihanov'da yaşayabilirdi.

Aksakal ve oğlu sayesinde Valihanov, Altı Şehir'in geçmişi ve bugünü hakkında en güvenilir bilgileri duyduğu Kaşgar'ın politikacıları, bilim adamları ve şairleriyle farklı ülkelerden tüccarlarla tanıştı. "Farklı kabilelerden tüccarlarla tanışan - yazıyor Çokan - ve farklı ülkelerden bana komşu ülkeler hakkında birçok yol, etnografik, istatistiksel, ticaret bilgisi getirdiler"

Tarihsel bilgiler ayrıca yazılı kaynaklardan, yerel resmi belgelerden ve kitaplardan, yetkililerin ve tüccarların hikayeleriyle desteklendi

Kaşgar'da kaldığı süre boyunca Ç. Valihanov Uygur dilini öğrenmeye devam etti. Arşivinde, Uygur dilinde Kaşgar'da yaptığı kayıtlar vardır.

Bilim adamları arkadaşlarının yardımıyla C. Valihanov, bir dizi eşsiz oryantal el yazması satın aldı, Mirjay dağlarında ve vadide çıkarılan Yeşim parçalarının olduğu bir kaya koleksiyonu olan herbaryumların nümismatik bir koleksiyonunu oluşturdu Ayrıca çeşitli kalıntılar topladı: eski mektuplar, uygulamalı ve halk süsleme sanatları örnekleri, sanatsal seramikler vb.

1859 yılı şubat sonunda, Kaşgar'daki bahar tüm hızıyla ilerliyordu, özellikle de Valihan-türe'nin kaçıyla bağlantılı olarak Kaşgarlılar tekrar endişelendiğinden ve şehirde endişe verici bir durum ilan edildiğinden, dönüşü düşünmenin zamanı geldi. Geceleri, at devriyeleri şehir etrafında dolaşıyordu, şehir kapısında Muhafızlar güçlendirildi, şehre yaklaşımlar bekçi ekipleri tarafından korunuyordu. Çokan'ın burada daha fazla kalması tehlikeli hale geldi. Şehri mümkün olan en kısa sürede terk etmek gerekiyordu. "Ocak ayının sonunda," diye yazıyor Ç. Valihanov, "Kulja ve Taşkent sakinlerinden birkaç Kaşgar tüccarı Kaşgar'a geldi ve bizden sonra Semipalatinsn'i terk etti. Kervanda bir Rus ajanı olduğuna dair söylentiler yayıldı ... Kokand'da tüccarlar arasında da söylentiler vardı. Bu konuda Rus ajanının şehir dışında, develeri tuttuğumuz çiftlikte olduğunu ekleyerek, Kokand mihtar Kaşgar'a gönderilen görevlisine çiftliği ve işçilerimizi teftiş etmesi talimatını verdi." Çokan onu tehlike konusunda uyardı. Bu nedenle Çokan kısa süre sonra yeni edindiği arkadaşlarına veda etti ve 11 Mart'ta dönüş yolculuğuna çıktı. Ona bir aksakal liderliğindeki Kaşgarlı bir kalabalık eşlik etti.

Çokan'ın yolu, Terekti'nin güneyindeki Turgart geçidinden geçiyordu. Mart ortasında Terekta geçidi yoğun kar nedeni ile hala geçilmezdi. Çokan ve arkadaşları Güney Kırgızistan'dan geçmeye ve Fergana sıradağlarına komşu yeni yerleri keşfetmeye karar verdiler.

Turgart'tan, hakkında birçok tarihi efsanenin bulunduğu muhteşem yüksek dağlık göl Çatır-Kul'a gittiler. Çokan'dan önce, tek bir araştırmacı buraya hiç ayak basmamıştı. Oradan, Atbaş ve Uzgen nehirlerinin vadileri boyunca, Ç. Valihanov ve arkadaşları, Narın'ın sağ kıyısında bulunan Kokand tahkimatı Kurtka'ya ulaştı.

Çokan Valihanov, yüksek dağlık Syrt'tan çok daha büyük ekonomik fırsatlara sahip vahalar olan geniş Atbash, Arpa ve Naryv vadileriyle çok ilgilendi. Gezgin, bu vadilerin Güney Kırgız'ın ekonomik hayatında belirleyici bir öneme sahip olduğunu ve

bu dağlık ülkenin merkezi olduğunu tespit etmeyi başaramadı. Gözlemci bir bilim adamı burada, anıtsal mimari anıtlar ve zengin bir kent kültürü biçiminde korunmuş, geçmiş zamanların coşkulu yaşamının izlerini buldu.

“Valihanov, “Sırt yüksek kesiminde, “ buğday ve arpa yalnızca Atbaş, Arpa ve Narın’ın alçak ve sıcak vadilerinde yetişiyor. Eski zamanlarda bu yerlerde yerleşik ve yarı yerleşik bir halkın yaşadığı varsayılmalıdır, çünkü Kırgızların dediği gibi, Atbaş’ın aşağısında büyük bir şehrin kalıntıları var ve Naryn’de eski ekilebilir tarımın izlerini gördük.”

Ayrıca, kervan kuzeydoğu yönünde, Narın’a kadar devam etti ve 6 Nisan’da Cetım-onu bölgesinde, Zaukin geçidinden Issık-Kul vadisine giden büyük kervan yolunu geçti.

On ay on dört günde yolculuğunu aceleyle tamamlayan 12 Nisan 1859 r. okan, “Kaşgar hakkında zengin bir ilginç bilgi deposu” ile Vernoe surlarına (Alma-Ata) geldi Burada yaklaşık bir buçuk ay dinlendikten sonra Semipalatinsk şehrini ziyaret etti ve F. M. Dostoyevski ile görüştü ve toplanan malzemeleri işlemeye başladığı Omsk’a döndü.

St. Petersburg’da, hem okan Valihanov’un gelişini hem de seferinin sonuçlarının raporunu sabırsızlıkla bekliyorlardı. Petersburg ve Omsk arasında, Valihanov’un St. Petersburg’a rapor ve aday gösterilmesini hızlandıran hararetli bir yazışmalar vardı. General İ.F. Babnov şunları yazdı: “Dışışleri Bakanlığı, Valihanov’un daha önce bilinmeyen Kaşgar’a giden treni hakkında ayrıntıların raporlarını merakla bekliyordu ... E.P. Kovalevskiy, bu için başlatıcısı ve oryantalist olarak en çok bununla ilgileniyordu.Temsilcimizin(Ajan) Kaşgar’da ikamet ettiği ve Doğu Türkistan veya K Buhara hakkında E.P. Kovalevskiy’in Kont Bludov’la yakın ilişkisi aracılığıyla topladığı ilginç bilgiler hakkındaki söylentiler, daha yüksek Petersburg zümrelerine sızdı. Dışışleri Bakanlığı bir İngiliz ajanını, Hindistan’dan Kaşgar’a gönderdiği ile ilgili bilgiyi ve daha sonra Kaşgar’da öldürülen nl Adolf Schlagintweit bu kanıyı pekiştirdi.

1859’in sonbaharına kadar, okan rapor üzerinde çok çalıştığı Omsk’taydı. Kızak yolunun başlangıcında, seyahat sırasında biriken en zengin malzemeyi işlemek üzere olduğu Petersburg’a gitmek için daha hızlı bir şekilde bitirmeye çalıştı. Ağustos

sonunda, Tver'e dönen FM Dostoyevski tarafından ziyaret edildi. Çokan, Petersburg'a talep edildiğini ve bir ay sonra oraya gittiğini bildirdi.

Ç. Valihanov'un Kaşgar seferinin sonuçları son derece önemliydi. Bilim adamları arasında büyük ilgi uyandırdı.

Çokan, Kaşgar'dan bir dizi eşsiz oryantal el yazması getirdi. "Tazkirayav Sultan Sütük Buğra-hayu"(Sutak Buğra-Han'ın Tarihi), "Tazkiryan Tughluk-Timur-Hayu"(Turluk Timur-Han'ın Tarihi), "Tazkiryan Hojagyayu" (Tarihi), Abumuslim Mauruzi ve diğerleri, ayrıca kaya koleksiyonları, yeşim örnekleri, herbaryum, nümismatik anıtlar ve çok daha fazlası.

Valihanov'un topladığı kapsamlı materyaller arasında, Doğu Türkistan'da yaşayanların tiplerini ve mesleklerini kalem eskizleriyle önemli bir yer işgal ediyor.

Valihanov'un Kaşgar'a yaptığı tren yolculuğunun ana sonucu, "Altı Şehir Eyaleti Veya Çin'in Nan-Lu (Küçük Buhara) Eyaletinin Altı Doğu Şehri Üzerine" adlı büyük çalışmasıydı. Bu, Doğu Türkistan halklarının tarihine, coğrafyasına ve sosyal yapısına adanmış ilk bilimsel çalışmaydı, Ç.Valihanov'un modern biliminin başarıları göz önünde bulundurularak yazıldı. Yeni materyallerin kapsamı ve analizlerinin genişliği ve derinliği açısından çalışmaları Rus bilimine büyük bir katkı sağladı. Bu güne kadar önemini kaybetmedi. Bu dikkat çekici çalışma, genç bilim adamının muazzam bilgisini, bir araştırmacı olarak yeteneğini, zeki, meraklı zihnini gösterdi; en sevindirici izlenim, bu eserin tamamen edebi niteliklerinden kaynaklanıyor: figüratif hece, eğlence, ince mizah. Ç. Valihanov'un bu çalışması da büyük pratik öneme sahipti.

Ç. Valihanov'un çağdaşları - bilim adamları, yazarlar ve askeri uzmanlar - Ç. Valihanov'un Kaşgar üzerine yaptığı araştırmayı gerçek bir coğrafi keşif olarak değerlendirecek, "hükümet ve bilimler için son derece yararlı" çalışarak "Avrupalı coğrafyacılardan ve oryantalistlerin boşluklarını doldurarak" şimdiye kadar rehberlik ettiğimiz bilgilerle takdir ettiler.

Ç. Valihanov'un raporu daha sonra Kaşgar'da ticaret merkezleri kurulurken ve ayrıca Rusya ile Batı Çin arasında ticaret ve kültürel bağlar kurulurken kullanıldı.Bilim adamı-gezginin erdemleri, bir emir ve para ödülü vererek, gezinin başı rütbesine transferiyle işaretlendi. Ç. Valihanov'un sunumu üzerine, Kaşgar'a yaptığı bir

seyahatteki sadık yoldaşlarına toplam 23 kişi ödül verildi. Kervan-başı Musabay, Semipalatinsk tüccarı Bukaş, Albay K. K. Gutkovskiy ve diğerleri de ödül aldı.

Ç. Valihanov, 1859'un sonunda St. Petersburg'a geldi. Rus bilim adamları onu cesur bir gezgin, dikkate değer bir araştırmacı, Orta Asya ve Kazakistan halklarının yaşamlarının derin bir uzmanı olarak karşıladılar.

Orta Asya meselelerinde tanınmış bir yetkili olan Ç. Valihanov hem Dışişleri Bakanlığı hem de Genelkurmay Başkanlığı tarafından özel bir konuma sahipti.

E.P. Kovalevsky, Savaş Bakanına hitaben 3 Nisan 1860 tarihli bir mektupta "Kurmay Başkan(Kurmay yüzbaşı) Valihanov'u Asya Dairesi ile sınıflandırmasını istedi. Böylece Dışişleri Bakanlığından alacağı maaş ne olursa olsun, askeri departman meblağlarının derecesine göre maaş ve nafaka tutulur. E.P. Kovalevsky, gerekirse, askeri bakanlıktan Kokaidlere karşı yapılacak sefere yönelik herhangi bir emir veren kaptan Valihanov'a herhangi bir emir vermenin mümkün olduğunu ve Dışişleri Bakanlığı'nın iş gezisine herhangi bir engelle karşılaşmayacağını yazdı. Dışişleri Bakanı A.M. Gorçakov, II. Aleksandr Valihanov'u Savaş Bakanlığı'ndan Asya Bakanlığı'na nakletmesi için dilekçe vererek ona şu açıklamayı yapıyor: " Geçen yıl Kaşgar'a bir gezi yapan Yüzbaşı Valihanov, Orta Asya'nın Doğu bölümünü okudu ve Türk dilinin epeyce lehçesini bildiğinden, özel bilgileriyle Asya Bölümü için yararlı olabilir. Bu nedenle, Savaş Bakanı ile önceden anlaşarak, Valihanov'un bu departmana dahil edilmesini öneririm.

Ç. Valihanov'un Asya Departmanına nakledilmesi emri, Alexander II tarafından 15 Haziran 1860'da onaylandı. Yazıda şöyle deniyordu: Ordu süvarilerinden olan Kurmay Yüzbaşı Sultan Çokan Valihanov, ordu süvarisini bırakarak Asya Departmanına atanmalıdır.

Ç. Valihanov'un Asya Departmanında kalışı, biyografisinin en parlak dönemlerinden biridir. Onun dokümanları Güney Kazakistan ve Orta Asya'nın Rusya'ya ilhakı sırasında Ç.Valihanov'un oynadığı önemli role tanıklık eder.

Ç. Valihanov, Tien Şan dağları ve Doğu Türkistan'daki seyahatleri sırasında yaptığı ilginç gözlemlerle zenginleştirilmiş büyük bir bilgi deposuyla St. Petersburg'a geldi.

Bu gözlemler, Ç. Valihanov'u Rus bilim adamları ve yazarlar arasındaki cezbedici ilmi şöhretinin kurulmasını sağladı.

Omsk'ta Çokan, sürgün şair G.F. Durov'dan St.Petersburg hakkında çok şey duydu.

S.F. Durov, devrimci bir demokrattı, çarlık otokrasisine karşı bir savaşıydı. 23 Nisan 1849'da, aralarında 35 kişinin de bulunduğu Petrashevites'in ana grubu ile birlikte tutuklandı. Peter ve Paul Kalesi'nde sekiz ay hapis yattıktan sonra, askeri mahkeme S.F.Durov'un vurulmasını emretti ve bu daha sonra ağır işçiliğe sürgün edildi.

Prangalara zincirlenmiş olan S. F. Durov, FM Dostoyevski ile birlikte Tobolsk'a gönderildi ve daha sonra 23 Ocak 1850'de Omsk cezaevi hapishanesine yerleştirildi. *90 Buradaki yaşam koşulları dayanılmazdı, S.F.Durov sağlığı tamamen zarar görmüş olarak hapishaneden serbest bırakıldı, 11 Ocak 1854'teki ağır çalışma süresinin sonunda, özel olarak atandı ve Petropavlovsk'taki hattın üçüncü Sibiry'a taburuna transfer edildi. Ancak sağlık durumu S.F.Durov'un askerlik hizmetini yerine getirmesine izin verdi. "Sibiry'a Kırgız Bölge Kurulu'nda dördüncü kategorideki büro memuru" olarak atanarak sivil departmanında hizmete girmesine izin verildi. Aynı zamanda Nicholas I'in talimatıyla en katı gizli denetim ve dahası en yakın komutanların, özellikle de Sibiry'a Kırgız bölgesi von Friedrichs'in askeri valisinin doğrudan gözetimi G.F. Durov üzerinde kuruldu.

Sibiry'a Kırgız bölge idaresinde görev yapan S.F.Durov, insanlara karşı insani tavrı, dürüstlüğü, çalışkanlığı ve verimliliğiyle kısa sürede dikkat çekti ve K.K. Gutkovsky ve Ç.Valihanov'un ısrarı üzerine kısa süre sonra üçüncü kategori büro memurları kategorisine geçti.

Bölgesel hükümette çalışmak, S.F.Durov'un bozkırları ziyaret etmesine, çalışan Kazakların hayatını tanımasına izin verdi. 1855 ve 1856'da "sağlığını iyileştirmek için Kokçetavsky bölgesinde baskı yapmasına(kalmasına) izin verildi.

Ama burada da "Gizli polis gözetimi altında" idi.

General Friedrichs'in emriyle, Kokçetav bölge emrinin onu S.F. Durov'un davranışı hakkında aylık olarak bilgilendirmesi gerekiyordu.

26 Ağustos 1856'da S. F. Durov'un "Sibirya'dan dönmesine ve imparatorluk içinde istediği her yerde, St. Petersburg ve Moskova dışında yaşamasına" izin verildi. Ancak Batı Sibirya'da bir yıl daha alıkonuldu. Ancak 1857 Ağustosunun sonunda Omsk'tan ayrıldı ve Odessa'ya yerleşti.

Ç. Valihanov ve S.F. Durov'un dost bağları, Omsk Kalesi hapisanesinden son tahliyesinden hemen sonra kuruldu. Daha önce Ç. Valphanov onu K. K. Gutkovskiy aracılığıyla duymuş, kaderiyle ilgilenmiş, ona sıcak bir şekilde sempati duymuş ve onunla şahsen tanışmak için bir fırsat aramıştı.

1855 baharından bu yana, arkadaşların sürekli buluşma yeri Kapustin'in evi ve ayrıca Ç. Valihanov'un dairesiydi. Görüşmelerde samimi sohbetler yapıldı, ülkenin sosyo-politik hayatının en acil konuları o dönemin tüm ilerici insanlarını endişelendirdi. S.F.Durov ve Ç. Valikanov'un görüşlerinde birçok ortak nokta ortaya çıktı.

Çokan, Omsk kalesinde S. F. Durov ile birlikte ağır iş yapan Rus yazar F. M. Dostoyevski'yi yakından tanıyordu. Çokan, Kapustin ve Gutkovsky ailesinden FM Dostoyevski hakkında çok şey duydu. A.E. Wrangel'e göre, Çokan'ın F.M.Dostoevsky ile ilk tanışması 1854'te, yazarın sık sık ziyaret ettiği İvanovların evinde Omsk'ta gerçekleşti. Bu toplantı, görüşlerinin bazı ortaklıklarını ortaya çıkardı ve yakın arkadaş oldular. F.M. Dostoyevski," ölü ev " olarak adlandırdığı ve içine girdiği Omsk mahkum hapisanesinde iken, Petrashevski'nin etrafında gelişen umut verici görüşlerini henüz terk etmedi. Çokan'la yaptığı konuşmalarda ve onunla yazışmalarda, kendisini büyük bir ilerici düşünür ve Rusya'daki serflik sisteminin ahlaksızlıklarını ihbar eden biri olarak gösterdi. Çokan, büyük yazarın yakın arkadaşlarından biri olduğunda 19 yaşındaydı.

Ivanovs'un evinde tanışan Çokan ile FM Dostoevsky arasındaki dostane iletişim, Semipalatinsk ve St. Petersburg'daki toplantılarla devam etti ve altı yıllık bir yazışma (1856-1862) ile desteklendi. (mektuplaşma)

1854 ilkbaharında, Çarlık makamları F.M. Dostoyevski'yi bölgesel merkezden çıkarmayı ve köye göndermeyi gerekli buldu.(Kültür merkezlerinden uzakta, insanlardan uzak, uzak bir yer.) Kazak ordusunun Sibirya hattının 7. taburunda belirsiz askerlik hizmeti için Semipalatinsk'e transfer edildi.

1856-1858'de bozkır boyunca bir seyahate çıkan Ç. Valihanov, F.M. Dostoyevski tarafından her zaman durduruldu, onunla uzun süre siyasi ve felsefi konularda konuştu.

Çokan'ın Semipalatinsk'teki F.M. Dostoyevski ile görüşmesi, yaşamının en parlak sayfalarından biridir. Bu görüşme, günümüze kadar hayatta kalan bir fotoğrafta korunmuştur. "Son zamanlarda bizi ziyaret eden birkaç kişiden" diye yazıyor A.E. Wrangel, "Bu arada, genç, Kırgız(Kazak) subayı olan Omsk harbiyeli kolordu üyesi(Omsk Kadet Kolordo) Muhamed- Hanafiya Valihanov, Dostoyevski'yi görmeye gittiğimi hatırlıyorum. O F.M.Dostoevsky ile Ivanov'larla Omsk'ta tanıştı ve onu çok sevdi".

F.M. Dostoevsky, Kazak aulunun(köy) hayatını çok iyi biliyordu. Popov, A.E. Wrangel ve M.M. Homentovski gibi insanlara yakınlık avantajından yararlanarak F. M. Dostoyevski, Ç. Valihanov ve A.E. Wrangel ile birlikte Kazak aullarını ziyaret edebilir, arkeolojik araştırmalar önemli bir pozisyon olan Arkat, Çingiz ve Tarbagatai dağlarını ziyaret edebilir.

Kazak halkının hayatı, Valihanov ve F.M. Dostoyevski arasında yeni ve ilginç bir sohbet konusuydu.

Semipalatinsk'teki görüşmelerin ardından arkadaşlar uzun bir süre ayrıldı, aralarında büyük sosyal ve tarihsel ilgiye sahip ve iki kardeş halkın harika temsilcilerinin yakın ideolojik iletişiminin bir örneği olan bir yazışma başladı. Ç. Valihanov'un mektupları onun kamuoyundaki görüşlerini, Rus halkına olan sevgisini ve Rus kültürünü yansıtıyordu.

Ünlü Rus yazarın Barnaul'daki geçici yokluğundan sonra Semipalatinsk'ten ayrılan Ç.Valihanov, F.M. Dostoyevski'ye şunları yazdı: " Siz ayrıldıktan sonra, sadece geceyi şehrinizde geçirdim ve ertesi gün sabah yola çıktım. Bu akşam benim için çok kasvetliydi. Çok sevdiğim ve bana hüsnüniyet besleyen insanlardan ayrılmak çok zor geldi. Seninle Semipalatinsk'te geçirdiğim bu birkaç gün benim için o kadar cesaret kırıcı ki şimdi seni tekrar nasıl ziyaret edeceğimi düşünüyorum.

Duygular hakkında yazma konusunda usta değilim ve eğilimliyim, ama bunun faydasız olduğunu düşünüyorum: elbette, size ne kadar bağlı olduğumu ve sizi nasıl sevdiğimi biliyorsun. "

Bu mektuba yanıt olarak F.M. Dostoevsky ruhunu Ç.Valihanov'a açar:

"Mektubunuz, sevgili dostum Alexander Nikolaevich tarafından bana iletildi: Bana beni sevdiğinizi yazıyorsunuz. Ben ise hiçbir merasime gerek duymadan size vurulduğumu ilan ediyorum. Asla ve kimseye, buna erkek kardeşim de dahildir, size olduğu gibi kimseye ilgi duymadım... Açıklamada söylenecek çok şey olabilir.

Ama sizi övmeye gerek var mı! Siz, ispata gerek duymadan samimiyetime inanıyorsunuz Sevgili Vali-Han, bu konuda 10 kitap yazmak gerekseydi hiçbir şey yazamazdınız. Duygu ve cazibe açıklanamaz şeyler ... Size vagonda veda ettiğimizde, bütün gün içten içe üzgündük. Tüm yol boyunca sizi düşündük.

F.M.Dostoevsky mektubunda Çokan'a yararlı tavsiyeler veriyor, onu yerli halkına hizmet etmeye çağırıyor, gazetecilik alanında elinizi(kaleminizi) denemenizi önerir. Şöyle yazıyor: "Çalışmayı bırakmayın. Bir sürü malzemeniz var. Bozkır hakkında bir makale yazın... Kaderinizi, vatanınız için son derece yararlı olacak şekilde düzenleyebilirsiniz. Örneğin büyük bir amaç değil mi, Rusya'da bozkırların ne olduğunu, önemini ve Rusya ile ilgili olarak halkınızı açıklamak kutsal bir sebep değil mi ... Avrupa eğitimi almış ilk Kırgız(Kazak) olduğunuzu unutmayın. Ayrıca kader seni üstün bir insan yaptı, sana hem ruhu hem de yürek verdi. Yapamazsınız, geride kalamazsınız." Bu ateşli çağrılarla F.M. Dostoevsky, Çokan'ı insanları aydınlatmak için aktif bir şekilde hareket etmeye çağırdı. Ayrıca F.M. Dostoyevski şöyle yazıyor: "Seni o kadar çok seviyorum ki bütün gün seni ve kaderini hayal ediyorum. Tabii ki hayallerimde kaderinizin üzerine titriyor ve onu düzene sokuyordum.

Fakat hayallerimin arasında bir hakikat vardı. - bu, halkınızdan Avrupa eğitimini elde eden ilk kişi olmanızdır. Bu vaziyet dahi tek başına muhteşem bir vakadır, onun şuurunda olmak size mesuliyetler de yükler.... Elveda canım, ve sizi 10 kez sarılmama ve öpmeme izin ver." F.M. Dostoyevski ve daha sonra Ç. Valihanov'un bilimsel ilerlemesini izledi, gelecekteki kaderi ile yakından ilgileniyordu. Tver'den A.E. Wrangel'e yazdığı bir mektupta F.M. Dostoyevski şöyle yazıyor: "Valihanov, sevimli ve harika bir insan. St. Petersburg'da mı? Sana onun hakkında yazdım mı? Coğrafya Derneği üyesidir. Vakit varsa orada Valihanov hakkında bilgi alın. Onu çok seviyorum ve onunla çok ilgileniyorum" Ç. Valihanov'un FM Dostoyevski ile dostane ilişkisi uzun yıllar devam etti. Petersburg'da (1860) desteklendi. 1861 yılı reformundan sonra ve

devrimci edebiyatla tanıştıktan sonra, Ç. Valihanov, mistisizm pozisyonuna geçen ve otokrasiye karşı mücadeleden ayrılan yazarın faaliyetleri ve görüşleri hakkında eleştirel olmaya başladı. A. N. Maikov'a yazdığı mektupta Çokan şöyle yazıyor: "Şimdi sizden bahsedeceğiz. Petersburg hakkında, Petersburg arkadaşlarım hakkında! Dostoevskiler ne yapıyor? Nadiren yazıyorlar, ancak bu benim hatam, çünkü nadiren cevap veriyorum. Dergileri nasıl gidiyor? Yayının devamı için yapılan duyurulara bakılırsa kulağa hoş geliyor.

"Wenn ich zwischen uns spreche, habe ich ein schlechtes Verständnis für ihren Boden, ihre Nationalität, dann riecht es nach Slawophilismus, dann nach extremem Westismus. Versöhnung ist etwas, das sie nicht sehen oder das sie nicht erreichen können." Aramızda konuşursak, topraklarını, milliyetlerini anlamıyorum, sonra Slavofilizm kokuyor, sonra aşırı Batılılık, uzlaşma görmedikleri bir şey ya da bu uzlaşmayı başaramıyorlar." Bir şeyi yıkmak mı, yoksa Batı standardına göre bir veya başka bir radikal dönüşüm mü, yoksa eskisine sadık kalmak, hatta eski inanç kullanılmalı mı? Çin anlamı şimdi işe yaramayacak. "Waschen Sie etwas, ja, oder radikale Transformationen nach westlichem Standard, oder halten Sie sich an den alten, sogar der alte Glaube muss verwendet werden. Das chinesische Mittel wird jetzt nicht funktionieren."

F.M. Dostoyevski, hayatının geri kalanında Kazakistanlı arkadaşını hatırladı. Çokan Valihanov'dan aldığı tüm eşyalar daha sonra onun için en değerli hediyelik eşyalar haline geldi.1866'da, Çokan'ın ölümünden sonra karısı A. G. Dostoevskaya'ya şöyle dedi: "Bu gül ağacından büyük kutuyu görüyor musunuz?

Bu Sibiryalı arkadaşım Çokan Valihanov'dan bir hediye ve ben buna çok değer veriyorum. İçinde benim için değerli olan el yazılarımı, mektuplarımı ve benim için önemli olan şeyleri hafızamda saklıyorum.

Ç.Valihanov'un St. Petersburg'da kaldığı yıllar, yaşamının en parlak sayfalarından birini temsil ediyor. Bu yıllarda genç bilim insanı-gezgin Ç.Valihanov'un başarılarını yakından takip eden ileri Rus entelijansiyası tarafından özel bir güçle çevrelenmiş olması, olağanüstü yeteneğini ve bilgisini gösterebilirdi. O dönemin dergilerinde başkentte kalışıyla ilgili cevaplar vardı.

XIX yüzyılın ortalarının en büyük bilim adamlarından biri. P.I. Nebolsin, Çokan hakkında şunları yazdı: “Petersburg’da Kırgızlar nadir bulunur; neredeyse beş tanesi bile buraya yazılacak.

Ortak Avrupa askeri üniformaları giyerler ve yalnızca bir kişi dışında varlıklarını özel bir şekilde beyan etmezler. Bu başka bir çok genç süvari subayı ... Sultan Çokan Çingisoviç Valihanov “

Valihanov’la... Ben şahsen St. Petersburg’da bir araya geldim ve birkaç en keyifli akşamları geçirdim – L.N. Plotnikov söyledi-bilgi onun yeteneklerinin ölçüsü altında sadece onlar (Muhammed-Gali Tyauknn ve Babacanov), ama belki de biz G. Nebolsin.” Ç. Valihanov’un St. Petersburg’daki faaliyeti çok yoğun ve çok yönlü idi. Çeşitli kurumlarda çalıştı: Genelkurmay Askeri Bilim Komitesi, Asya Departmanı, Coğrafya Kurumu ve aynı zamanda üniversitede derslere katıldı.

Askeri Bilim Kurulu adına Orta Asya ve Doğu Türkistan haritalarını derledi. Editörlüğünde şunlar hazırlandı: “Balkaş Gölü İle Alatau Sırtı Arasındaki Boşluğun Haritası”, “ Zailiyskiy Bölgesinin Batı Kısımının Keşif “(1856) “ Kulja Şehrinin Planı “ “(1856) Issık-Kul Gezisinin Sonuçlarına İlişkin Raporun Haritası,” “Çin İmparatorluğu’nun Batı Bölgesi Haritası”, vb.

Farklı dillerdeki eski haritaları özenle inceledi. N. Yadrintsev, “St. Petersburg’da bir subay olan Çokan Valihanov ile tanıştım,” diye hatırlıyor N. Yadrintsev, “tam da zaferini yaşarken ... Onu çeşitli doğu el yazmaları ve haritaların arkasında buldum.”

Coğrafya Cemiyeti’nde K. Ritter’in eserlerinin yayınlanmasına hazırlık çalışmalarında yer aldı, Kazakistan ve Orta Asya coğrafyası ve etnografyası üzerine materyaller derledi, dernek üyelerine Doğu Türkistan, Tyai-Shan ve Kırgızistan hakkında dersler verdi. . Dersleri çok ilginç ve heyecan vericiydi, bazıları bazen gazetelerde kısa bir özet halinde yayınlandı.

St.Petersburg’da Çokan, birçok seçkin Rus bilim adamı ve yazarla sürekli iletişim kurdu ve onlarla dostane ilişkiler kurdu.

Coğrafya Derneği’nin başkan yardımcısı P.P. Semenov-Tyan-Şanskiyile sürekli yakın dostluk ve iş bağlarını sürdürdü.

Onunla tekrarlanan sohbetler, Çokan'ın bilimsel ufğunun genişlemesine katkıda bulundu ve Kazakistan ve Orta Asya çalışmalarındaki çalışmalarına büyük ölçüde rehberlik etti.

Ç. Valihanov, Kadet Kolordu okulunda okurken, bir üniversite eğitimi hayal etti. “Çokan, Potanin ile konuşuyor diye yazıyor. V. A. Obruçev, - sık sık geziye hazırlanmak için St. Petersburg'a gitmeleri ve üniversiteye girmeleri gerektiğini söyledi”.

Valihanov St. Petersburg'da yaşarken bu rüyalar gerçekleşmek üzereydi. O zamanlar sık sık üniversiteyi ziyaret etti ve dersler hakkındaki düşüncelerini her zaman P.P.Semenov-Tyan-Şanskiyile paylaştı: P.P. Semenov-Tyan-Şanskiy- “G.N. Potanin ve Ç. Valihanov gibi yeni gelişen en genç, en yetenekli ve saf kalpli yerel figürler –bilgi arzusu ve susuzluğuyla derinden aşılanmış, St. Petersburg Üniversitesi'nde yüksek öğrenimi tamamlamaya çalıştı” diye yazıyor.

St. Petersburg'a gelmeden önce Çokan, Doğu Çalışmaları Fakültesi'ndeki derslere katılmayı planladı. Ancak o zamanlar Ç. Valihanov'un en çok ilgisini çeken tarih, felsefe ve toplumsal gelişim tarihi üzerine ders yoktu. Bu nedenle Üniversite Tarih ve Filoloji Fakültesi'nde derslere katıldı ve yabancı dil okumaya devam etti. Aynı zamanda Ç.Valihanov çalışmalarını Coğrafya Topluluğu'nun yayınlarında yayınlanmak üzere hazırlıyordu. P.P Semenov-Tyan-Şanskiybu konuda ona büyük yardım etti. Bir Rus bilim adamı, Ç. Valihanov, anılarında, ona Kırgız bozkırları hakkında mükemmel etnografik ve tarihi materyaller geliştirmek için uzun bir süre St. Petersburg'a gelme ve genel valinin hizmetinde kalırken fırsat vermesini istedim Gasfort'tan. Aynı zamanda, Valihanov'a Coğrafya Derneği'nden geniş bir himaye ve yardım sözü verdim.

Ç. Valihanov, Rus Doğu bilim adamlarıyla yakın bağlar kurdu ve her şeyden önce, Asya Bölümü'nde “Rus Coğrafya Topluluğu Notları”nın editörü olan Profesör A.N. Beketov ile E. P. Kovalevsky, F. R. Osten-Saken, I.I. Zakharov ile iletişime geçti. St. Petersburg Üniversitesi profesörü, Kulca'daki eski konsolos. I.I. Zakharov ile birlikte, Orta Asya'ya seyahat eden insanlara Türk dilleri öğrettiği Asya Bölümü Akademik Çalışmalar Yüksek Okulu'nda çalıştı. Ç.Valihanov'un dairesi genellikle oryantalistler V.V. Grigoriev, V.P. Vasiliev, V.V. Velyampiov-Zeriov ve diğerleri tarafından ziyaret edildi.

Çokan Valihanov'un hayatının St. Petersburg döneminin dikkate değer bir sayfası, Rus yazarlarla dostane iletişimidir. Petersburg'da kaldığı süre boyunca sık sık F.M.Dostoevsky'yi, ailesini, erkek kardeşini, şairler A.N. Maykov, N.P. Polonsky, eleştirmen Strahov ve diğerleri ile ziyaret etti, V. G. Baskakov'un araştırmasına göre, "N. S. Kuroçkin, 1861 sonbaharında Çernişevsky ile ciddi bağlar kurdu ve o zamandan beri evini ziyaret etti. İkisi de Dobrolyubov'un cenazesine katıldı, satranç kulübünde buluştu".

V.S. Kuroçkin "N. G. Çernişevsky'nin dairesini ziyaret etti, onunla birkaç kez satranç kulübünde karşılaştı ve "Toprak ve Özgürlük"topluluğunun çalışmalarında yer aldı. V. Kuroçkin, sansürlü makalelerinin birçoğunda, N. G. Çernişevskiy'nin başlattığı büyük çalışma için hiçbir çaba sarf etmeden mücadeleye çağırdı.

Vasily Stepanovich Kuroçkin (takma adlar - Znameisky, Karanlık), 60'ların ünlü ortak şairlerinden biriydi. Kuroçkin'in erkek kardeşi Nikolai Stepanoviç - Çokan Valihanov'un arkadaşlarından biri, ölümüne kadar onunla iletişimde kaldı. Aynı zamanda bir şair ve gazeteciydi (Scorpions ve Preobrazhensky'nin sahte programı altında yazdı). 1861'den beri Kuroçkin kardeşler Toprak ve Özgürlük Derneği'nin üyeleridir.

1862'den beri, A.I. Herzen ve N.P. Ogarev ile bağlantılı olarak "Londra propagandacılarıyla ilişki içinde olmakla suçlanan kişiler hakkında" davayla bağlantılı olarak Çarlık gizli polisinin denetimi altındaydılar II. Aleksandr'ın hayatına yönelik girişimin ardından, Kuroçkin kardeşler tutuklandı ve bir süre Peter-Pavlovsk kalesinde hapsedildi.

1861-1862'de. N.S. Kuroçkin, kendisine Ç. Valihanov tarafından aktarılan Kazakların günlük yaşamından bir dizi çizimi yerleştirdiği "İllüstrasyon"dergisinin editörlüğünü yaptı.

Her gün seçkin Rus yazarlar ve akademisyenlerle iletişim kuran Çokan, birçoğunun Orta Asya ve Kazakistan'a olan ilgisini uyandırdı ve bu kenar mahallelerdeki halklara dostça yaklaşımı güçlendirmeye yardımcı oldu. Doğu hayatından bazı şairlere temalar verdi. Şair A. N. Maikov, Ç.Valihanov ile yaptığı konuşmaların etkisiyle "Bozkırlarda", "Alp buzulları", "Emşan" adlı şiirler yazdı.

Materyalleri ve istişareleri, başta Issyk-Kul, Orta Asya ve Kazakistan hakkında yazılar yazan Genelkurmay subayları A.F. Golubev ve D. I. Romanovsky başta olmak üzere birçok yazar tarafından kullanıldı. Ç. Valihanov'un malzemeleri P.P.Semenov-Tyan-Shansky, M.I. Venyukov, F.R. Osten-Saken, E.P. Kovalevsky, A.A.Tatarinov, A.I. Lerh ve diğerleri tarafından kullanıldı.

Çokan şaka yapmayı, çevresinde bulduğu kötülüklerle dalga geçmeyi severdi. Ç. Valihanov'un zekası ve parlak polemik armağanı, onu iyi tanıyan arkadaşlarını, bilim adamlarını ve öğretmenlerini memnun etti.

1861 ilkbaharında, ciddi bir hastalık Çokan Valihanov'u Petersburg'u terk etmeye zorladı. Doktorların tavsiyesi üzerine, zayıflamış sağlığını iyileştirme umuduyla kendi bozkırına gitti.

Çokan bir buçuk yılını St. Petersburg'da geçirdi. Başkentte arkadaşlar arasında geçen yaşam, zihninde silinmez bir iz bıraktı. Petersburg'dan ideolojik olarak zengin bir şekilde ayrıldı.

Ç. Valihanov'un bozkıra dönüşü akrabaları için keyifli bir olaydı. Onunla birlikte arkadaşları geldi - Moskova Üniversitesi'nde bir öğrenci (soyadı bilinmiyor), Tatar bilim adamı ve eğitimci Husain Faizhan, Çokan'ın yakın arkadaşı I.I. Ibragimov ve diğerleri.

Vardıklarında, Valihanovların aulları yaylaya göç etti ve yeni Buruluk otlakındaydı. Çokan'ın zayıflamış sağlığını iyileştirmek için dinlenmek için tüm koşullar vardı - Ç.Valihanov'un tüketim için en iyi çare olarak gördüğü hava, kırmızı, koyun eti.

Yerel sakinlerin anılarına göre-Kökçetava bölgesinin Kazakları, Çokan'ın boz üyelerinin yakınlarındaki her zaman gürültülü, kalabalık olmuştur.

Komşu köylerin sakinleri, genç bilim adamını görmek, elini sıkmak için buraya akın etti. Birçoğu çeşitli konularda tavsiye almak için ona geldi.B Aul'da(Köyde) Çokan sürekli olarak halk şairleri, hikaye anlatıcıları, müzisyenler (kobyzistler, sybyzgists ve domristler), şarkıcılar, Çok düşünen, zeki bilgili insanlar ve komedyenler ile çevriliydi; şarkıları, oyunları, performansları ile sadece onu eğlendirmekle kalmıyor, aynı zamanda ona zengin bilimsel materyal de veriyor . Bu tür çalışmalar (oyın-sauk)

bazen gece geç saatlere kadar devam etti. I.I. Ibragimov, “Akşam Çokan, Kırgızların şarkılarını ve hikayelerini dinleyerek uzun süre uyuduğunu” hatırlıyor.

Çokan özellikle kobuz sanatçısı Kurumbay Kangocin, şarkıcılar Koke Aldcanov, Şaken, hikaye anlatıcısı Karke, akrobat Abe Togzhanov’u sevdi. Çokan, sızgı ve dombra üzerine halk kui ve lirik melodilerin mükemmel bir icracısı olan ünlü Kobyz oyuncusu Kangozhi’nin performansından zevk aldı. (Бахыт меники, енер Канго-жангкы). Şimdiye kadar, Çokan’ın babasının bestelediği aforizma(özdeyiş) hayatta kaldı: “Mutluluk benim, sanat Kangoji’dir (Bahit meniki, ener Kango-caniki). Çokan sık sık Kangocu’dan kui “Balbraun” (“Nega”) ve “Targıl Buka” çalmasını isterdi.

Çokan Valihanov başka bir müzisyeni sevdi - Turangul Gölü bölgesinde yaşayan, Syrymbet’ten çok uzak olmayan ünlü kobuzist Tulak’ın oğlu Tolepbergen. Yetenekli bir genç adamdı, kobuz ve sızgıda halk melodilerinin harika bir sanatçısıydı. Halk arasında, baba oğul Turangul göllerinde kyuis çalarken kobuz ve sızgı melodilerinin Sırimbet dağlarına ulaştığı efsanesi vardır.

Şairler ve hikaye anlatıcılarından Çokan’da genellikle Şoce, Togcan, Orumbay, Arıstambay, şair Acar (kız), ünlü şarkıcı Şala’nın soyundan gelen Sokır Cırau vardı. Çokan aul’dayken babası Çingis, oğluna şarkılarını kaydetme fırsatı vermek için her zaman en iyi şarkıcıları evine davet ederdi.

Aul’da yaşayan bilim adamı-eğitimci, güçsüz kitlelerin acısı, çifte baskı altında zayıflayan Orta Çağ gibi zor bir geri kalmışlık resmiyle tekrar karşı karşıya kaldı. Sömürgecilerin keyfiliğini ve şiddetini, Kazak feodal beylerinin despotizmini gördü. Bu zorbalığa katlanamadı. Kitlelerin çıkarlarını savunarak, zulüm ve keyfiliğe karşı haklarını savundu. Ancak, ütöpik fikirlerden uzaklaşarak, «halkın mutluluğunu» yaratmak için «iktidardan» yukarıdan bir fırsat sağlayarak yanlış yoldan gitti. Bu konuda Atbasar bölüm (1862) diyor — Ç. Valihanov’un seçilmiş kıdemli Sultan olarak adaylığını sergilemesi. Çokan, F. M. Dostoyevski’ye yazdığı bir mektupta, “bir şekilde, yurttaşların yararına kendilerini adamak, onları yetkililerden ve zengin Kırgızların despotizminden korumak için bir Sultan olmak ve aynı zamanda, vatandaşlarıma örnek olarak, eğitilmiş bir sultanın kendileri için nasıl yararlı olabileceğini göstermeyi düşündüm.” diye yazdı.

Resim 2. 19.Çokan Valihanov'un anıt mezarı, G.N. Potanin'in çizimi

Çokan, emekçi halkın içinde bulunduğu kötü durumu hafifletebileceği, onları kanunsuzluk ve keyfilikten koruyabileceği, sultan olabileceği umudunu elbette boşuna yüceltmedi.

Resim 2. 20. Ç.Ç. Valihanov Müzesi, Kerbulak Bölgesi Kolhozu, Taldı-Kurgan bölgesi.

Bununla birlikte, zalimlere karşı mücadelesinde Ç.Valihanov, o zamanın güçsüz Kazak halkının temel ihtiyaçlarını ve beklentilerini dile getirdi. Ç. Valihanov, feodal-ataerkil bir tarz tarafından üretilen ve desteklenen önyargılara ve alışkanlıklara karşı, geriye dönük görüşlerle şiddetle mücadele etti.

A. N. Maykov'a yazdığı bir mektupta Çokan şunları yazdı: "Akrabalarımı....(Kardeşlerim...) (Kendi Milleti) Ulusal ve sınıfsal önyargıları ve

nitelikleri var. Özellikle gereksiz inatçılık ve kibir sahibiler. Kendileri ve zihinleri vs. ile ilgili yüksek bir fikirleri olduğu açıktır. Anlaşılır ki ayrıca herhangi bir tavsiyede ve tartışmada bulunmak onların kibirini rahatsız eder ve ısrarını güçlendirir.

Artık herkesle savaşmanın zor olduğunu görüyorum, görüyorum ki gerçek, ne kadar parlak olursa olsun, zamanla kutsandıklarında en yanlış yanılsamaları ortadan kaldıramaz.

Akrabalarla(yurttaşları) olan anlaşmazlıklar, Çokan'ın kısa süre sonra Omsk'a gitmesine neden oldu. Burada bölge idaresinin hukuk komisyonunun çalışmalarında yer aldı ve Kazak yargı reformu meselelerini ele aldı.

1864 baharında, Ç Valihanov, Güney Kazakistan'ın Rusya'ya katılımını içeren General M.G. Çernyaev'in askeri seferine davet edildi. Aulie-Ata kalesini ele geçirirken askeri operasyonlarda yer aldı.

Resim 2.21. Valihanov'un Mezarındaki dikilitaş (1958).Resim2.22. Valihanov (1979) Anıtı

Ç. Valihanov, Güney Kazakistan ve Orta Asya'nın ilhakının barışçıl ve kan dökülmeden gerçekleşmesi gerektiğine inanıyordu. Olmasını umuyordu. Konuşmasından önce General Çernyaev'den barış önerilerini reddetmesi ve yerel halklarla ön müzakerelere girmesi istendi.” Bu tür müzakerelere katılmak için, “Rus ve Tatar dillerini çok iyi bilen, oldukça gelişmiş bir Asyalı olan Kurmay Yüzbaşı Valihanov özel olarak bir göreve gönderildi. Ancak, sömürgeci Çarlık politikasının ateşli bir şefi olan General Çernyaev, yalnızca Ç.Valihanov'u değil, aynı zamanda o dönemde Rusya'nın tüm ilerici halkını da çileden çıkaran bir dizi acımasız ve insanlık dışı eylem gerçekleştirdi.

Ç. Valihanov, doğal olarak, bu zalim adamın komutası altında hizmet etmeye devam edemezdi. Temmuz 1864'te, MG Chernyaev'in eylemlerinden memnun olmayan bir grup subay ile Verny'ye döndü. Arşiv belgeleri, şu anda, genel olarak, Sibirya Kazak ordusunun subayları arasındaki siyasi huzursuzluğun, çarlık önlemlerinden memnuniyetsizliğin yoğunlaştığını kanıtlıyor.

Petersburg'dan Sibirya Kazak ordusu subaylarının siyasi güvenilirliğini araştırmak için, Omsk'a, zalimce önlemlerin kullanılmasına ve tutuklanmasına ek olarak, subayları yemin ettirmesi talimatı verilen özel bir komisyon gönderildi.

Zor durumdan dolayı Çokan, Omsk'a geri dönmemeye karar verdi. Verny'dan, kız kardeşiyle evlendiği Alban Boyu Kazakların kıdemli sultanı Tezek'in auluna gitmek üzere ayrıldı.

Aul'da yaşarken, Ulu Cüz Kazaklarının tarihi efsanelerini inceledi, Batı Çin'deki Dungan ayaklanmasının gidişatıyla ilgileniyordu, her zaman St. Petersburg ve Batı Sibirya yönetimi ile iletişimini sürdürdü.

Ölümüne kadar Genelkurmay ve Asya Dairesi'nin hizmetinde bulundu.

Çokan Valihanov'un sağlığı kötüleşti. 1865 yılının Nisan ayında Altın-Emel sırtının eteklerinden çok uzak olmayan Koçen-Togan yolunda Tezek aul'da öldü.

Ölümünden önce Ç. Valihanov babasına son mektubu yazdı. Bu yerine getirilmemiş hayalle için yakınlarına ve arkadaşlarına pişmanlık duyduğunu dile getirdi. "Yorulduğum, gücüm yok", "büşbütün kurudum, sadece kemiklerim kaldı, yakında ışığı görmeyeceğim" diye yazdı. Sevgili yakınlarımı ve arkadaşlarımı tekrar görmek için bir yol yok. Bu benim son mektubum olacak. Güle güle, herkese sarılın." Bir süre sonra Tezek'ten Çokan'ın ölümüyle ilgili Sırımbet'te bir mektup alındı.

Çokan son mektubunda babasına: "Yedisu'ya gel, zavallı Aysara'mı (karımı) yanına götür, ona dikkat et ve ilgisiz bırakma". Çokan'ın son arzusunun yerine getirmek için 1865 yazında Kökçetav'dan Altın-Emel'e bir kervan gönderildi.

Tezek aul'da, gezi katılımcıları Ç. Valihanov'un onuruna, G.N. Potanin tarafından çekilen fotoğrafların ve kalem çiziminin korunduğu yanmış tuğladan yapılmış tonozlu bir mezar inşa ettiler. Kervan, Çokan'ın karısıyla geri döndü.

Çokan Valihanov'un hatıraları arkadaşları ve yoldaşları tarafından doğru bir şekilde saklandı: G.N. Potanin, N.M. Yadrintsev, G.A. Kolpakovskiy, I. I. İbrahimov, N. F. Usov ve diğerleri.

Çokan Valihanov'un bilimsel değerlerinin anısına, General K.P. Kaufma'nın talimatıyla ve XIX. yüzyılın 70'lerinde mimar P.Zenkov'un yardımıyla, Ç. Valihanov'un mozolesi üzerine Kazak ve Rusça bir mermer yazıt yerleştirdiler.

Yazıtın metni K.P. Kaufman'ın kendisi tarafından, Kazakça tercümesi - İ.İ. İbragimov tarafından yapıldı. (1891'de Hicaz şehrinde Rus konsolosu olarak öldü).

K. P. Kaufman'ın görevinde şöyle denildi: "...Düzgün ve hatasız bir şekilde yazıt" kesebilecek bir ustayı arayın. Levha, Yekaterinbur'da sipariş edildi ve Omsk ve Semey üzerinden Çokan Valihanov'un mezarının bulunduğu Altın-Emel'e götürüldü. Levha üzerindeki yazıt: "Burada 1865 yılında vefat eden Kurmay Yüzbaşı Çokan Cengizoviç Valihanov'un cesedi, Türkistan'ın 1-inci Genel Valisi Kaufman tarafından, Valihanov'un bilimsel meziyetleri göz önünde bulundurulduğunda, bu anıt 1881'de Geleytenant Kolpakovskiy tarafından dikildi."

Yazıtın ilk baskısında, bu metni takip etti: "bu taş... saygıdeğer ve sevilen merhum Çokan Valihanov'un anısına dikildi. Sonra bu sözler geri kaldırıldı.

O zamandan beri, yüz yıldan fazla bir süre geçti ve Ç. Valihanov'un Anıtı uzun zamandır yok edildi. Ancak minnettar nesli Kazak halkının harika oğlunu unutmadı. 1958'de Sovyet halkı Çokan Valihanov'un mezarına yüksek bir dikilitaş koydu.

Doğumunun 150. yıldönümü arifesinde, burada, onların çiftliğinin yakınında Çokan'a, anıt kompleksi (müze, anıt, dikilitaş) inşa etti. Bilim, edebiyat ve sanat emekçileri, turistler, büyük Kazak bilim adamı ve eğitimcisinin anısını onurlandırmak için buraya geliyorlar. Burada, KPSS(Sovyetler Birliği Komünist Partisi) Merkez Komitesi Politbürosu üyesi, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci Sekreteri yoldaşı da Kunayev ziyaret etti.

Seçkin Kazak bilim adamı ve eğitimci Ç.Valihanov, arkasında geniş bir edebi miras bıraktı. Kısa yaşamı boyunca Orta Asya ve Kazakistan halklarının tarihine, coğrafyasına ve etnografyasına adanmış bir dizi eser yazmayı başardı; yanı sıra sosyal ve politik konularda oldukça önemli sayıda çalışması var. Modern bilimde bir dizi

soruyu yeni bir şekilde ortaya koymayı başaran, ansiklopedik bir zihniyete sahip, tam anlamıyla tanınmış bir bilim adamıydı. “Gerçek materyalin geniş kapsamı, ortaya çıkan soruların genişliği, birçok kararın geçerliliği, modern araştırmacıyı eserlerine bir tür birincil kaynak olarak hitap etmeye teşvik ediyor. Valihanov’un eserlerinde, geçmişin olayları hakkında halk hafızasında korunmuş olan kesin sonuçları ve doğrudan gözlemleri buluyoruz. Halk gelenekleri ve efsaneleri hakkında bilgi sahibi olmanın yanı sıra çok sayıda belgesel materyali, ona Kazakistan tarihinin en trajik anlarını kapsamlı ve derin bir şekilde aydınlatma fırsatı verdi”

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА
ПО ОТДѢЛЕНІЮ ЭТНОГРАФІИ.
ТОМЪ XXIX.

СОЧИНЕНІЯ
ЧОКАНА ЧИНГИСОВИЧА ВАЛИХАНОВА.

ИЗДАНЫ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ

Д. Ч. Н. Н. ВЕСЕЛОВСКАГО.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія Главнаго Управленія Училищъ. Москва, 1904.

Титульный листъ перваго изданія Сочиненій Ч. Ч. Валиханова.

4*

Notlar

Rusya İmparatorluğu Coğrafya Topluluğu

Etnografya Bölümü Tom 29

Çokan Cengizoviç Valihanov'un Eserleri

Yayına Hazırlayan

Nikolay ivanoviç Veselovskiy

Saint Petersburg

1904

ОЧЕРКИ ДЖУНГАРИИ.

(Съ дѣлами портретами дикопелескихъ Нирки).

Надъ Средней Азіей висѣла до сихъ поръ какая-то таинственная завѣса. Не смотря на близкое сосѣдство двухъ могущественныхъ европейскихъ державъ, Россіи и Англіи, большая часть ея все-таки остается для европейской науки во многихъ отношеніяхъ недоступною. Нашъ ученый товарищъ по обществу П. П. Семеновъ, издавая II томъ своего перевода Риттеровой „Erdkunde von Asien“ пришелъ къ тому заключенію, что центральная Азія изслѣдована никакъ не болѣе внутренней Африки. Дѣйствительно, сбивчивыя и противорѣчивыя данныя, существующія въ нашей географической литературѣ о Средней Азіи, дѣлають эту страну, если не совершенной terra incognita, какъ говорилось въ старину, то по крайней мѣрѣ труднымъ, научнымъ ребусомъ, а о среднеазиатскомъ человѣкѣ мы почти ничего не знаемъ.

Средняя Азія въ настоящемъ своемъ общественномъ устройствѣ представляетъ явленіе крайне печальное, какой-то патологическій кризисъ развитія. Вся страна, нисколько не преувеличивая, есть не болѣе не менѣе, какъ одна громадная пустыня съ заброшенными водопроводами, каналами и колодцами, устланная развалинами; пустыня занесенная пескомъ, заросшая урод-

Cungarya Denemeleri (Ölmeden önce yayınlanan ilk metni).

Rusya İmparatorluğu Coğrafya Topluluğu'nun Notları,

Düzenleyen

A. N. Beketova. Kitap. 1, Saint Petersburg, 1861.

CUNGARYA DENEMELER

Orta Asya üzerinde bugünkü zamana kadar anlamsız bir kıskanç var. Büyük devlet olarak sayılan Rusya ve İngiltere'nin çok yakın komşu ülkeler olduğuna rağmen Avrupa ülkeleri için bu coğrafi açıklanmamış halde kalıyor. Bizim uzman arkadaşımız P.P.Semenov un (Erkunde von Asien. Ritterov un) yapımına tercümanlık edip (Orta Asia Afrika nın orta bölgesindeki ülkeler gibi tanınmamış bir durumda olduğunu belirtmiştir. Gerçekçi bakımından aynı anda karışık bir durumu özetleyen coğrafik kitaplarında Orta Asya hakkında verilen bilgiler o coğrafide hayatını sürdüren insanı pek anlayamayacağımız açıkça bellidir. Orta Asya'nın şu andaki durumu çağımızdaki en zor durumu geçirmiş haldedir. Tüm ülke abartmadan gelişmenin en patolojik çağındadır ve kocaman bir bölgede çöl yerleşmiştir. O çölün üzerinde hiç bakınmamış bir hayatın kalıntıları vardır. ⁹⁶

Çokan Valihanov araştırmacılık hayatını Kadet öğrencisiyken başlamıştır. Doğu araştırmacısı I.N.Berezin çalışmalarıyla ilgilenirken Çokan Valihanov onunla irtibat kurup Berezin in Kazak dili üzerindeki çalışmalarında katkıda bulundu. I.N.Berezin in (Hükümdar etiketleri) çalışmasına araştırma yapmış olarak ilk yapıtını yayınlamıştır.

Çokan Valihanov (Cami-at-tavarih) Sala iri çalışmalarından geniş bilgiler alıp onun önemli bölümlerinden Rusçaya tercüme etmiş ve doğu dillerinin sözlüğüne eklemiştir. I.N.Berezin çalışmalarındaki (Şeybani-name-Sedcere- i-türk) Abulgazi önemli bilgilerden (Kırgız sancırasını) teoritik yapıt olarak çıkartmıştır.

Cami-at-tavarihi Ç. Valihanov 15. Ve 16. yüzyıl dönemindeki Kazak ulusunun en nadir tarihi yapıtı olarak sayıyor. Önceden belli olduğu gibi Çokan Valihanov birçok doğu ve Avrupa dillerini anlardı ve konuşabilirdi. Onun bu yeteneği eski zamanlardaki orijinal eserleri anlamasına katkı sağladı. Rus dilinin haricinde Avrupa ve Doğu dillerini bilmesi Orta Asya ve Kazakistan haklarının tarihini ve coğrafyasını öğrenebildi. Pers, Arap, Türk dillerine yapılmış olan eserler üzerinde dikkatli çalışarak birçok bilgi alabildi. Çokan velihanov “Babürname”, “Tarihi Raşidi”, Tazkiryai Hocagan” eserlerinden bilgi alınarak kendi yapıtlarında kolay kullanabildi.

⁹⁶Cungarya Denemeleri (Ölmeden önce yayınlanan ilk metni). Rusya İmparatorluğu Coğrafya Topluluğu'nun Notları, Düzenleyen A. N. Beketova. Kitap. 1, Saint Petersburg, 1861'in çevirisidir.

1854 yılında Ç. Valihanov Polkavnik K.K. Gutkovskiy ile birlikte gideceği ilmi gezide Kapal dağlarında Kazak milletin birçok efsanelerini toplayabildi. Daha önce Merkez Kazakistan'daki Butagay, Cuban-Ana ve Ait Bulat mimari heykelleri üzerinde araştırdı.

Özellikle 1856-1858 yılları çokan velihanov için en önemli dönem olarak sayılıyor. Semireçenskiy, Almatı, Koylık, Almalık şehirlerinde milattan önceki kuruşları (madeni para) toplayarak araştırma yapmış aynı zamanda Issık Göl, Ayaguz göllerinde araştırmalar yapmıştır.(sayfa sonu)

Bu dönemdeki yazıldığı Günlüğünde Issıkgöl Kaşgar Kulca'ya gittiği ve oradaki görebildiği hikayeler arasında Gölköty Han (Kukotay han) yıllığındaki belgeleri kapsadı. Semireçe, Issık Göl, Tyan Şan ve Doğu Türkistan'a gittiği gezilerden özellikle ilgi çeken tarihi ve coğrafi bakımdan” Cungariya Eserleri” belgesinde Kırgızlar hakkında ve Çin devletinin Nan-lu yerli hakkında yazdığı belgeler sayılır.

Çokan Valihanov'un ilgi çeken yapıtlarından birisi de Kazak milleti ve onun Kazakistan dağlarındaki sosyal ve siyasi hayatı özellikle “Ablay”ı, “Kırgız Sancırası”, “Kırgızların Eski Hayatı ve Askeri Eşyaları”, “Şuna-Batır”, “Mahkeme Reformlarındaki Yazılar”, Bozkırdaki İslam Hakkında”, “Kırgızlarda Şamanizm İzleri”, “Göçebe Kırgızlar” v.b.

Çokan Valihanov sırf tarihçi ve etnograf değil edebiyat uzmanı ve yazar olarak da ünlenmiş birisiydi Kazak milletin şiirleri ve Kırgızların Manas eposu hakkında yazdığı ve tamamlayamadığı belgeler çoğunluğun dikkatini çeker.

Çokan Valihanov'un Rus edebiyatçıları ve araştırmacıları ile geçtiği irtibatlar Kazak milletin edebiyatındaki özel bir kazançtır Valihanov birisiyle geçtiği irtibatlar aynı anda günlüğündeki yazılar onun yazar olarak kuvvetli yeteneği olduğundan haberdar eder. G. N. Potanin Valihanov hakkında “Çokan eğer Kırgız olsaydı edebiyatı yeni çağa götürürdü ve bir sürü kendisi gibi düşünen edebiyatçıları toplardı”.

Ç. Valihanov'un günlüğündeki yazılar derin sanatı eser olarak sayılır. “Kulca'daki Gezilerim”, “Kaşgardaki Gezilerim”. Bu yazılarda yerli halkın hayatı ve oradaki yaşamı, tabiat canlı bir hayatı sunmuş halde Gulca'ya gittiği gezide yerli halkın yaşamı, tarihi ve kültürü ile ilgili geniş bilgileri kapsadı. Gulca gezisindeki günlüğünde

19. yüzyıl'daki Sincan halkının tarihi ve kültürel bağlantısına geniş yanıt vermiştir. Özellikle Tyan-Şan ve Cungariya sınırındaki yerli halkın ilginç özellikleri yansıtılmış.

Ç. Valihanov- Kazakistan ve Orta Asya'ya yerleşen halkların uygulamalı halk sanatının sfragistik örnekleri, efsaneleri, nadir el yazmaları, nümismatik anıtlarını inceleyen yorulmaz toplayıcı olarak da bilinir. P.P. Semenov- Tyan Şankiy ve F. R. Osten- Saken yazıyorlar “ bu materyalleri toplamak için Valihanov'un ne emek ne de bağıştan kaçındığını, halkının geleneklerini, efsanelerini ve şiirlerini dikkatli bir şekilde yazdı, hayati değer taşıyan antikalar satın aldı, Budist manastırlarına nüfuz etti ve orada nadir el yazmaları aldı “

Çokan Valihanov Orta Asya ve Doğu Türkistan araştırmacı olarak dünya araştırmacılarının ilk sıralarına yerleşmiş. Onun çalışmaları Rus, İngiliz, Alman ve Fransız dillerinde yayımlanmıştır. Valihanov'un çalışmaları özellikle P.P. Semenov- Tyan Şanskiy, İ.V. Muşketov, M. İ. Venyukov, N. A. Aristov gibi bilim adamları tarafından onurlandırıldılar (özel bir sırada olduğunu belirtmiştir.) İ.V. Muşketov'a göre Tyan Şan ve Semireç'te yaptığı araştırmalar geniş bilgi ve dikkat çekici olayları sunar. M. İ. Venyukov'un düşüncesine göre Tyan-Şan dağlarındaki hayatın incelenmesi Valihanov ve Golubev'e ait N. İ. Veselonskiy Çokan Çingisoviç Valihanov'u Doğu araştırmacısı olarak en yüksekte olan araştırmacı derdi. Rus araştırmacıları bir nefes ile Türk halklarının tarihi ve geçmişini geniş ve anlamlı hale getireceğinden eminlerdi. Rusya'nın büyük oryantalist bilim adamları tarafından dile getirilen bu heyecan verici sözler, Ç. Valihanov'un faaliyetlerinin evrensel olarak kabul edilmiş bir değerlendirmesi haline geldi.

Ç. Valihanov'un sosyo-politik ve felsefî görüşleri karmaşık bir tarihsel ortamda oluşmuştur. XIX yüzyılın 40-60'larında Kazakistan'ın yüzyıldan fazla süren Rusya'ya gönüllü katılım süreci tamamlandı. Ancak bu süreç pürüzsüz, sakin geçmedi. Haklarından ve ayrıcalıklarından korkan feodal Kazak aristokrasisi, inatla Rusya'ya katılmaya direndi. Bu direnişin biçimlerinden biri, belirgin bir gerici karaktere sahip olan Kenesarı Kasımov'un feodal-monarşist hareketi idi. Aynı zamanda, geniş kitleler Rus ve Kazak halkları arasındaki bağların güçlendirilmesini aktif olarak savundular ve daha iyi bir yaşam için sadece Rus halkının ve onların ileri kültürlerinin yardımıyla geri

kalmışlık ve cehaletin üstesinden gelebileceğini fark ettiler. Ç. Valihanov, günümüzde yeni ile eski arasında görünmeyen ama çok güçlü olan çatışmalar: Müslümanlar Doğu ve Rus taktikleri arasında kaldığını söyledi.

Aynı zamanda, Rusya'nın iç politikasında da önemli olaylar yaşanıyordu ve bu da ulusal sınır bölgelerinin siyasi gelişiminde önemli rol oynuyordu. Geçen yüzyılın ortalarında ülkede siyasi ve ideolojik mücadele, inanç tabanlı olarak yoğunlaştı. Halk kitlelerinin artan mücadelesinin etkisiyle, gündem Rusya'da inanç temelli sistemin yıkılması ve yerine demokratik temelli sistemin kurulması sorununa evrildi.

Kazakistan'da da Rusya'da olduğu gibi siyasi durumun keskinliği ve karmaşıklığı, Valihanov'un düşüncelerine yansımada. Kazak halkının hayatının en acı sorunları yoldaşlığına yansır, inatla halkın içinde bulunduğu kötü durumu hafifletmenin yollarını arardı. Kazakların ve Rusya'da yaşayan diğer halklarının kaderi konusunda hep endişeliydi.

Valihanov'un yayınlanan çalışmalarının ve arşiv materyallerinin sosyolojik bir analizini yaparsak, Çarlık hükümetinin sömürgeci ve sürekli kendini besleyen politikalarına karşı ilerici, demokratik Rusya düşüncesine kapıldığı görülür.

Valihavov, ilerlemenin ve demokratik dönüşümlerin sadık bir destekçisiydi ve kokuşmuş bir siyasi anlayıştan çağdaş topluma geçişte katkıda bulunmak için mücadele etti. Valihanov'un faaliyetleri aydınlatıcı nitelikteydi ve aynı zamanda mevcut sistemin eleştirilmesine sıcak bakıyordu. Kazak toplumunun sosyo-politik yapısında önemli değişiklikler elde etmek için gözle görülür biçimde çabalıyordu. Bütün bunlar Valihanov'u aydın ve demokratik olarak tanımlamaya yeterlidir.

Halkının gönlünde, kelimenin tam anlamıyla bir vatanseverdi. Bir eğitimci ve aydın olan Valihanov'un düşünceleri de diğer büyük Rus demokrat devrimcileri N. G. Çernyševsky ve N. A. Dobrolyubov gibi Rus toplumunun ilerici ve demokrat kesimi olan Petraşevskiy ve Aralıkçılar'ın etkisi altında gelişmiştir.

Valihanov'un fikir oluşumunun bir başka kaynağı da Kazak halkının asırlık kültürü, siyasi tarihi, kitlelerin özgürlük ve bağımsızlık mücadelesiydi. Valihanov'un birçok eserinde, Kazak toplumunun daha modern bir tarihsel gelişim için izlemesi gereken yol üzerine düşünceleri mevcuttur.

Valihanov, daha erken yaştayken, Rus halkının yardımıyla, Kazakların Rus kültürüne entegre olması ile Kazakların siyasi ve kültürel ilerleme kat edebileceği sonucuna vardı. O, eserlerinde hala aydınlanmadan ve sanattan uzak olan halkının geri kalmışlığını anlatıyor. Valihanov'un, Rusya ile bağların daha da güçlendirilmesinin Kazaklar için çok yönlü ekonomik ve kültürel yükselişin önünü açacağına inandığı ve bunu halkının çıkarları temelinde düşündüğü görülüyor.

Ulusal izolasyon ve dar görüşlülüğün en kesin rakibi olarak ve halklar arasındaki dostluk fikrine dikkat çekerek, geri kalmış halkların daha gelişmiş uluslardan her konuda yararlanma fikrini savundu.

Rusya'nın Kazakistan'ın geri kalmışlığının ve kültürel eksikliğin üstesinden gelmedeki belirleyici rolüne değinmek, Valihanov'un bu amaçlarla halkların ulusal bağımsızlığını kaybetme fikrine izin verdiği anlamına gelmiyordu. N. M. Yadrintsev'in belirttiği gibi, "Çokan halkını sevmeye devam etti. Hayallerinde halkını Avrupa aydınlanmasına kavuşturmak ve ulusunu korumak vardı.

Aynı zamanda Valihanov, Çarlık sömürgeci otoritenin kararlı bir eleştirmenidir. Bunun diğer bir sebebi de Çarlık'ın Kazak bozkırında kanunsuzluk ve zorbalık yapmasıdır. Pek çok eserinde, özellikle Rus arkadaşlarına yazdığı mektuplarda, Kazak halkının saflığından ve cahilliğinden yararlanarak onları üniformalı zorbalığa ve soyguna maruz bırakan Çarlık görevlilerini aşırı öfkeyle yazıyor. "Bu yapılan kesinlikte korkunçtur ..." diye hükümetin eylemleri hakkında öfkeyle yazıyordu.

Bununla birlikte, Valihanov, toplumu keskin bir şekilde yeniden organize etmek için radikal önlemlere ihtiyaç duyulduğunu anlayamadı. Yanıltarak, kötülüğün bir bütün olarak sömürge sisteminde değil, çarlık yönetiminin bireysel temsilcilerinde yattığına inanıyordu. Bu nedenle, en gerici memurları liberal görüşlere sahip insanlarla değiştirmek için defalarca çabaladı.

Valihanov, toplumsal süreçlerin yorumlanmasında idealist pozisyonda sağlam bir şekilde kalmasına rağmen, eserleri, dünya görüşünde materyalist bir eğilim olarak yorumlanabilecek derin ve özgün düşünceler içeriyordu. Bu bağlamda, iktidar sınıfının gerçekleştirdiği reformların kaynağının sorgulanmasında halkların çıkarlarını savunan "Yargı Reformu Notları" büyük ilgi görmüştür.

Kazak bozkırındaki yargı reformu hakkındaki görüşlerini ifade eden Valihanov, reformlara genel olarak sosyo-tarihsel sürecin özellikleri dikkate alınarak yaklaşılması ve çeşitli faktörlerin kamusal yaşamdaki rolünün incelenmesi gerektiğini yazdı. . Sosyal reformları gerçekleştirmenin önemini vurgulayan Valihanov, devam eden sosyal olayların altında yatan çeşitli teorileri eleştirme ihtiyacına dikkat çekmiştir.

Şöyle yazıyor: “... halkın reformları kadar önemli olan başka bir kamusal mesele yoktur. Hiç şüphe yok ki, tüm yasa koyucular ve reformcular, eskiden neyin yararlı ve sosyal gelişim için neyin zararlı olduğunu bilemiyor olabilirler ama artık farklı çünkü önümüzde pek çok keskin hipotez var, batıl inançlar geçmişe ait alışkanlıklarla birçok kişi tarafından inancın değişmez aksiyomları olarak kabul edildi ancak bilim bunların geçerliliğinin yanlışlığını açıkça kanıtladı.

Reformların doğası hakkında konuşan Valihanov, bu konunun “ekonomik ve sosyal” yönlerine özel bir önem veriyor ve bunların doğrudan “halkın acil ihtiyaçları ile ilgili olduğuna ve siyasi reformlara bir atılım aracı olarak izin verildiğine dikkat çekiyor. Gerekli ekonomik reformlardan yola çıkarak, tüm insanlık içinde ayrı ayrı her insan veya toplu olarak, gelişiminde tek bir nihai hedefe - maddi refahını iyileştirmeye - çabalar ve bu yönde ilerlemelidir. Bu bakış açısına göre, sadece insan hayatının iyileştirilmesine katkıda bulunan reformlar yararlıdır ve herhangi bir nedenle bu amaca ulaşılmasını engelleyenler zararlıdır “ demiştir.

Valihanov’un sosyo-politik dönüşümlerin itici güdülerini ekonomik, sosyal faktörlerin birincil rolüne işaret etmesi, toplumsal ilerlemenin nihayetinde toplumun maddi yaşamının gelişim ihtiyaçlarına bağlı olduğu yönündeki varsayımlarını göstermektedir. Bununla birlikte, bu düşünceleri düzgün bir sosyolojik şemada somutlaştırmamıştır.

“İlerleme” kavramının içeriğini, insanların maddi refahının iyileştirilmesi olarak tanımlayan Valihanova, aydınlanmanın yalnızca “kişisel hakların” öğrenilmesi ve yayılmasıyla bununla birlikte kültürel gelişimde ilerleme sağlanarak elde edileceğine inanıyordu.

“İnsanların gelişmesi için öncelikle özgürlüğün tesis edilmesi gereklidir” düşüncesinin de hesaba katılması gerektiği bir gerçektir.

Valihanov sosyal fenomenlerin açıklamasına eğitimsel bir bakış açısıyla yaklaşır. Bu tarihte, böylesi bir görüş nesnel olarak ilerici bir öneme sahipti, çünkü cehaletle mücadeleyi savundu, laik eğitimin yayılmasını teşvik etti, gelişmiş Rus kültürünün uzak sınırlara nüfuz etmesini teşvik etti.

Yargı reformunun halk karşıtı karakterini ortaya çıkaran Valihanov, zenginlerin ve fakirlerin çıkarlarının ters düştüğünü ifade ediyor. Sınıf mücadelesini toplumun itici gücü olarak anlamaktan geri durmaya Valihanov, yine de Kazak ataerkil-feodal toplumda sınıflara bölünmeyi açıkça görmüştür: bir yanda sultanlar, beyler, kahramanlar, hocalar - toplumun ayrıcalıklı sınıflarıydılar - diğer yanda Valihanov'un dediği gibi fakir "bozkır proletaryası" vardı. Sınıfların varlığı etik ile hiçbir şekilde örtüşmez - "... Soylu ve zengin insanların çıkarları, son derece uygar toplumlarda bile çoğunluğun çıkarlarına düşmandır". Valihanov, bir avuç Kazak feodal beyinin değil, halkın çıkarlarını savunan böyle bir yönetim sistemi olması gerektiği düşüncesine sahipti, "... Padişahların ve beylerin görüşleri daha da az saygıyı hak ediyor" dedi, çünkü bütün bir ulusun çıkarları, katı bir adaletle ayrıcalıklı bir sınıfın çıkarlarına tercih edilmelidir.

Valihanov, sosyal fenomenleri açıklarken idealist konumda yer almasına rağmen, yine de, yukarıda belirtildiği gibi, bazı konularda çağdaş gerçekliğinin bazı yönlerini materyalist bir anlayışa evirmeyi başardı.

Valihanov'un felsefi görüşleri, özellikle de insanlardaki dini fikirlerin kökenine ilişkin muhakemesi büyük ilgi çekicidir. Haklı olarak, bilginin ve ilerlemenin yayılmasının önündeki en ciddi engellerden birinin din olduğuna inanan Valihanov, dinin gerici rolünü ve İslam hegemonyasını açığa vurmaya çok dikkat etmiştir.

Valihanov'un, dini temsillerin özünü, özellikle de Kazak halkının Şamanizm'ini açıklamak için, felsefenin ana sorusunu - madde ve bilinç arasındaki ilişki hakkında - materyalist bir bakış açısıyla çözdüğünü gösteriyor. Aydınlatıcı, doğanın ve gerçekliğin bir kişinin bilincinden bağımsız olarak var olduğu sonucuna varır. O, dünyayı ebedi ve sonsuz olarak kabul ederek, ne dünyanın başlangıcını ne de sonunu kabul eder. Aynı zamanda, Valihanov, insanlar arasında dini fikirlerin ortaya çıkmasını; doğanın güçlerinin, nesnel gerçekliğin dünyayı anlamaya çalışan bir kişi üzerindeki etkisinin, bu fenomenleri açıklama yolunda aynı zamanda insanın güçsüzlüğünün de bir sonucu

olduğunu düşünüyor. “Kırgızlar Arasında Şamanizmin İzleri” adlı makalesinde şöyle yazıyor: “Doğa ve insan, yaşam ve ölüm en büyük mucizelerin eseri ve her zaman araştırılmaz gizemlerle doluydu. İnsan doğanın parçasıdır! Söylesene, gizemli doğada insandan daha harika ne olabilir? Evreni mucizelerle nitelendirmeye duyulan ihtiyaç; yaşam ve ölüm sorusu, insanın doğa ile bağı, Şamanizm’e yani evrene hayranlık duymaya ve ölenlerin ruhani bir doğaya kavuştuğu inancına yol açtı. Böylece ilkel insan güneşe, aya, yıldızlara, doğaya ya da Evren dediğimiz sonsuz çeşitliliğe tapınmada haklıydı.

Valihanov’un dinin oluşmasına yol açan nedenlere bilimsel bir açıklama getirme girişimleri, şüphesiz, zamanının koşullarında ileriye doğru atılan adımlardı. Aynı zamanda, Valihanov’un aydınlanmış bir bakış açısıyla dinin köklerine ilişkin açıklamasının, dinin sosyal köklerinin analizini dışladığına dikkat edilmelidir. Diğer eğitimciler gibi, Valihanov da dini fikirlerin kökeninin yalnızca insanların karanlık ve cehaletinin değil, doğanın sırlarını açıklayamamalarının değil, hayatlarının sosyal koşullarının bir sonucu olduğunu anlamadı. Valihanov, dini Marksizm öncesi materyalizm ruhuyla anladı ve açıkladı. Valihanov’un din anlayışındaki materyalizmi, doğaüstü gücün, Tanrı’nın, Yaratıcı’nın varlığını inkar etmesinden ibaretti.

Valihanov özellikle İslam’ı eleştirdi. “Bozkırda İslam” notunda, büyük bir ikna kabiliyetiyle İslam’ın gerici özünü ortaya koyuyor, Müslüman fanatizmine ve Kazak toplumunda gelişmeyi engelleyen başlıca kötülüklerden birini gördüğü gerici din adamlarına cesurca karşı çıkıyordu.

Valihanov, İslam’ı kitleleri aldatmanın bir yolu, batıl inançta bir önyargı kaynağı olarak görüyordu. Müslüman dininin Orta Çağ ve feodal ayrıcalıkları açıkça savunduğunu gördü. Aydın, Çarlık otokrasisinin Müslüman ruhban sınıfından sömürge politikasını yürütmek için destek bulduğunu savundu. İslam’ın etkisi altındaki halk kitlelerinin kopabileceğini akılda tutarak, ileri Rus kültüründen halkları ayırmak için İslam’ı kullanma fikrini öfkeyle kınadı. Şöyle yazmıştır: “Müslümanlık henüz etimize ve kanımıza girmemiştir ama bizi gelecekte insanların bölünmüşlüğü ile tehdit ediyor.

Valihanov’un ileri eğitim fikirleri, Orta Asya hanlıklarındaki durum hakkındaki açıklamalarında canlı bir şekilde yansıtılmaktadır. Feodal hanların boyunduruğu altında acı çeken Orta Asya halklarının hayatını iyi bilerek, eserlerinde feodal statükoyu ve

despotizmi kınıyor, Orta Asya halklarının geri kalmışlığından üzüntü duyuyor: Eski Doğu'da ... şimdi cehalet ve yoksulluk başka hiçbir yerde olmadığı kadar hüküm sürüyor. Semerkant, Taşkent, Fergana, Hiva, Buhara Kütüphaneleri ... Semerkand'daki gözlemevi, ve dini olanlar hariç tüm alimler Tatar vandalizminin acımasız eli altında Buhara Engizisyonu ile geri dönülmez şekilde mahvedildi.

Valihanov, Orta Asya ve Kazakistan halklarının muhafazakar yaşam biçimlerine enerjik bir şekilde karşı çıktı, bu geri kalmışlığı ve geri götüren bu sosyal sistemin kokuşmuşluğunu kınadı. "... Rusya'nın önde gelen oğulları; Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri, SBKP Merkez Komitesi Politbüro üyesi bir yoldaş. D.A.Kuvaev, - Çonan Valinakhov, Abay Kunanbayev, İbrai Altınsarin üyeleri - her zaman ezilen halkları savunmak için konuştu"

Büyük Kazak bilim adamı, eğitimci Valihanov'un yerli halkın kültürünün yükselişine ışık tutması, zorbalıktaki despotizmin boyunduruğundan kurtulma, özgür bir yaşamda mutlu bir hayat kurma hayalleri, ölümünden yıllar sonra gerçekleşti. Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin bir sonucu olarak, Komünist Parti önderliğinde Kazak halkı, sınıfsal farklılığı ve zulmü bir kenara attı, kendi ulusal sosyalist devletlerini, el ele omuz omuz, yarattı. Tüm Sovyet halkı, gelişmiş bir sosyalist toplumun yaratıcıları haline geldi.

Minnettar torunları, Kazak ve Rus halkları arasında dostluğun oluşmasında büyük rol oynayan Valihanov'un şerefine, onun adını şuralara vermiştir: Kokçetav'da bir yere, Kokçetav'da bir pedagoji enstitüsü olan Kokçetav ve Taldı-Kurgan bölgelerindeki kolektif ve devlet çiftliklerine; Alma-Ata'da - Kazak SSR Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 68 numaralı ortaokul ve başkentin sokaklarından birine. Bununla birlikte Kokçetav'daki Alma-Ata'da Valihanov'un anıtları dikildi. Mezara bir dikilitaş konuldu (Taldı-Kurgavskaya oblastının Altınemel yolu) ve bir anıt kompleksi inşa edildi. Valikhanov onuruna, sosyal ve coğrafi bilimler alanındaki üstün başarıların yanı sıra güzel sanatlar ve mimarlık alanındaki Devlet Ödülü'ne layık görülen Kazak SSR Bilimler Akademisi'nin bir ödülü faaliyete geçirildi.

Valihanov'un onuruna, Zaili Alatau'nun kuzey yamacında Orta Talgar'ın üst kesimlerinde yer alan zirveye ismi verildi. Omsk'ta, Valihanov'un çalıştığı eski öğrenci kolordu (şimdi MV Frunze Kombine Silah Okulu) binasına bir anıt plaketi yerleştirildi.

Yüzyılın son çeyreğinde, seçkin eğitimcinin yıl dönümü ülke çapında iki kez kutlandı (1959, 1985) ve seçilmiş eserleri yayınlandı (1961-1972, 1984-1985). Yazarlar G. Markov ve S. Mukavov roman yazdı, I. Stredkov ise “Ç. Valihanov-Olağanüstü İnsanların Hayatı” serisini oluşturdu.

Böylece, Ç. Valihanov’un adı ve bilimsel mirası, komünizmi inşa eden Sovyet halkının malı oldu.

A. Margulan

2.2. Ç.Ç. Valihanov Hakkında Hatıralar

2.2.1. Meteor⁹⁷

N.İ. Veselovskiy

Kırgız hanlarının torunları ve aynı zamanda Rus subayı Çokan Çingisoviç Valihanov parlak bir meteor gibi Oryantal çalışmalar alanında parladı. Rus Oryantalistler oybirliğiyle kendi olağanüstü fenomenini tanıdılar ve ondan Türk halklarının kaderi hakkında büyük ve önemli açıklamalar beklediler, ancak Çokan’ın zamansız ölümü bizi bu umutlardan mahrum etti. 30 yaşına bile ulaşmadan ince hastalığından (verem) öldü. Batı Sibiryası Gasfort Genel Valisi Valihanov’un olağanüstü yeteneklerini dikkate alarak, mümkün olduğunca akademik çalışmalarda onu korudu ve onun için Kaşgar’a bir gezi planladı sonra da bilimsel olarak önemli sonuçlar gösterdi. Valihanov Kaşgar’dan döndüğünde, Gasfort’un kendisi bu gezi hakkındaki raporu ve ardından Valihanov A. Komapdirovna’yı St.Petersburg’a düzenlemeye katıldı. Kaşgar’a yolculuğun tanımı bu harika adamın ana eseridir; ihmal edilen bir istisna dışında diğer makaleleri: işlenmemiş olarak veya kaba taslaklar şeklinde kalmış, ancak bu makaleler diğer el ile yazılan kopyalar çoğunlukla imzalarda korunmuş; Valihanov’un son derece okunaksız el yazısından dolayı yazar listesinde boşluk bırakarak ve sonra da kelimeleri çarpıtmış, ama yazarın kendisi bir nedenden dolayı düzeltme yapmamış. Bununla birlikte, Valihanov’un tüm araştırmaları o kadar önemliydi ki, coğrafi toplumun I.R. konseyi 24 Nisan 1867’de yapılan bir toplantıda, Notlarında Ç.Ç. Valihanov’dan sonra kalan tüm makaleleri yayınlamaya karar verdi.

⁹⁷N. P.Veselovskiy. (1984). Meteor. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 79-81.

Bu girişim o zaman gerçekleşmedi ve işleme tabi tutulması gereken Valihanov'un bazı makaleleri el ele gitti. Yani, V.V. Grigoryev'in gazetelerinde Çokan'ın iki defterini buldum, biri Idig hakkındaki efsanenin Kırgız metni, diğeri onun kısaltılmış bir Rusça çevirisidir.

1887'de G.N. Potanin yeniden yayıncılık konusunu gündeme getirdi Valihanov'un eserlerini Bozkır Genel Vali G. A. Kolpakovsky bu yayın için yerel kaynaklardan fon bulmayı kabul etti. Ancak Kolpakovsky sonradan St.Petersburg'da hizmet etmek üzere transfer edildi ve yayın işi tekrar durdu. Sonra G.N. Potanin, Valihanov'un önerilen toplanan eserlerinin düzenlenmesini devralmamı ve bu koleksiyonun yayıncısını bulmamı istedi. Zor çalışmalarına rağmen, Çokan Valihanov'un anısına koşulsuz olarak yararlı ve gerekli bularak bu meseleden kaçmaya cesaret edemedim ve oryantal çalışmaların çıkarları için kendime bu kağıtları çözmek için zor bir yük aldım. Bu çalışma düşündüğümünden çok daha önemliydi. G.N. Potanin maalesef orijinallerle doğrulanmayan kopyaları bana verdi ve bazılarını alamadım. Daha sonra, G.Potanin'in arabuluculuğu yoluyla, K.K Gutkovskaya'dan K. K.Gutkovskiy kızı Valihanov'un bir grup taslak kağıtlarını aldım. İstedğim üzerine G. N. Potanin ve N. M. Yadrintsev Çokan Valihanov 'un anıları yazdı; ayrıca, vatandaşı Türkistan bölgesinde görev yapan ve 1891'de Cidde şehrindeki koleradan Rus konsolosu olarak ölen I. I. Ibragimov tarafından yazılmış bir not aldım. İstenen yayına bakılmaksızın Valihanov 'u iyi tanıyan S. Y. Kapustin, Valihanov 'un ayrıntılı bir biyografisini yazmayı planladı, ancak her şey Valihanov'un kendisi hakkında hiçbir bilginin olmadığı tek bir girişle sınırlıydı.

Bence coğrafi toplumun I.R.'nin tavsiyesi ile şirketin masraflarını kabul etmenin mümkün olduğunu kabul etti ve ben Valihanov 'un eserlerinin yayınlanmasıyla baskıya başlayabilirdim. En önemlisi, Valihanov 'un ana eserinin basıldığı orijinali alamadığım gerçeğiyle karşılaştım: Altışar eyaletinde veya 1858-59'da Çin eyaleti Nan-Lu'nun (Malaya Buharin) Altı Doğu kentinde; bu makale Coğrafya Toplumunun Notları'nda o kadar dikkatsizce yazılmıştır ki yazım hataları ile doludur. Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde yer alan Valihanov raporunu sadece baskı yapıldığında tanıma fırsatım oldu. Rapor büro el ve yerlerle yeniden yazılmış, ancak Valihanov 'un kendisi tarafından her yerde düzeltilmemiş. Bu metinde, bu ciltte basılan metinle ilgili herhangi bir

anlaşmazlık ben (s. 398-403) içine yerleştirilmiş ve bütün diğer ilaveler bütünüyle sunulmuştur.

Doğu Türkistan'la ilgili bilgilerimiz bu yüzyılda çoğunlukla Doğu Türkistan'a giren tüccarlar Sibiry'a'dan toplandı. Bu alanın en dikkat çekici açıklaması Kazak kolordularımızda görev yapan sultan Valihanov'un çalışmasıdır. Ellili yılların arifesinde, bir tüccar kisvesi altında Doğu Türkistan'a girmeyi ve bazı el yazmaları toplamayı başardı. Doğu Türkistan adı altında bilinen Cungearya ve Altışar'ın bir tanımını besteledi. Bu çalışma, Coğrafya Toplumunun Notları'na yerleştirildi.

2.2.2. Çokan Çingisoviç Valihanov Hakkında⁹⁸

A.N. Pıpin

Meraklı bir fenomen Kazak Çokan Valihanov'un biyografisidir, Asya ve Avrupa'nın özgün bir karışımıdır. Doğuştan Valihanov kendisini Cengiz Han'ın (1830'ların ikinci yarısında doğmuş) kabul eden Kazak aristokrasisine, "beyaz kemik" e aitti. Vali'nin son Kazak Hanı'nın torunu ve Kazak Hanlığı'nın Rus vatandaşlığına girdiği Han Ablay'ın büyük torunuydu ve Kazak bozkırı Kuşmurun'da (Petropavlovsk, Tobolsk Körfezi'nin güneybatısında) doğdu. Müslüman adı Muhammad Hanafiya; Çokan ise bir sokak adı. Babasının bir zamanlar okuduğu Kazak askeri okulunun kırklarında yeniden adlandırılan Omsk harbiyeli birliklerinde okudu. Çokan, Rusça bir kelime bilmeden kolorduya girdi; ve 1853'te memur olarak okulu bitirdi. (yabancılarından bir yıl önce, yabancı olduğu için özel askeri bilimleri dinleme hakkı yoktu). O zamanlar Batı Sibiry'a Gasfort'un Genel Valisi'ne atandı. Çokan'ın gelişimi, öncelikle Omsk toplumunun (Gutkovsiye, Kapustina, merhum S. Ya. Napustiv onun en yakın arkadaşıydı) oradaki Omsk toplumunun birkaç eğitilmiş insanının yanından, kendi yetenekleri ve bir yabancı olarak kendisine özel ilgi ile desteklendi. Gutkovsky, Sibiry'a Kazak Bölgesi'ni yöneten bir vali olduğunda, Çokan'a daha da yaklaştı ve Kırgız yönetimi hakkında derleme notları verdi. Çokan'ın gelişimi öncelikle kendi yetenekleri ve o zamanın Omsk toplumunun en eğitilmiş insanlarından (Gutkovsiye, Kapustiny, merhum S. Ya. Napustiv'in en yakın arkadaşıydı) kendisine özel ilgi göstermesiyle

⁹⁸ A. N. Pıpip. (1984). O Çokane Çingisoviçe Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 82-84.

desteklendi. Gutkovsky, Sibirya Kazak Bölgesi'ni yöneten bir vali olduğunda, Çokan'a daha da yaklaştı ve Kazak yönetimi hakkında derleme notları verdi. O yıllarda Batı Sibirya'yı ziyaret eden P.P. Semenov, nadir bir olay olarak Çokan ile ilgilendi ve onun eğitimi ve Türkistan literatüründe iyi okunmuş olduğuna şaşırdı. Valihanov ölüm ilanı (P.P. Semenov tarafından raporlara dayanarak derlenmiştir), 1858'de (Batı Sibirya yetkilileri, Doğu Türkistan'da kesintisiz huzursuzluk ve ayaklanma vesilesiyle) güvenilir bilgi elde etmek için Kashkar'a yetkili bir kişi göndermenin gerekli olduğunu ve bölgenin yeri hakkında ve Orta Asya'nın bu bölgelerindeki ticaret yollarının mümkün olduğunca incelenmesi için kabul etti. Komisyon tehlikeliydi ve yürütülmesi gerekiyordu gözlemci bir zihin tarafından büyük bir kararlılıkla ve Tatar dilini ve oryantalini bilen hile, Asya elbisesini giyerek gitmek zorundaydı. Valihanov gibi tüm bu koşullarla daha tutarlı olacak bir insan bulmak imkansızdı. Haziran 1858'de, Semipalatinsk'ten zengin bir Sart tüccarının kervanında, bir zamanlar Kaşgar'da yaşamış ve uzun süredir Rusya'ya taşınmış bir aileden genç bir Sartmış gibi Alim adını alarak yola çıktı. Valihanov saçlarını traş etti, Asya tarzı giyindi ve Semipalatinsk'ten bir karavan yaptı. Kervan güvenli bir şekilde Kashkapa'ya ulaştı ve 1859 baharında şimdiki Verny şehrine döndü. Ölüm ilanında bir gezi okumak bu coğrafi bir başarı oldu. Marco Polo zamanından beri Kaşgar, bu bölgede öldürülen talihsiz Adolf Schlagintweit dışında hiçbir Avrupalı tarafından ziyaret edilmedi. Çokan, yerli adı için Alim (adı denilen) akrabaları tarafından kabul edildi, çok sevindi, geri dönen onuruna şöenler düzenlendi; akrabalar güzel bir gelin buldu ve Çokan ile evlendirdiler (şehirdeki geleneklere göre). Kaşgar Bölgesi o zamanlar bir devrim yapmıştı, asi Yakub-bek tarafından yapılan ve pogrom izleri görünür. Valihanov bir insan kafalarından piramidaları gördü Kaşgar Meydanı'nda ve sakinleri aralarında ve Schlagitzweit başkanı ise Kaşgar yetkilileri bir Rus subayının Alim kisvesi altında saklandığına dair haberler aldı, ancak haberler çok geç geldi ve karavan zaten Rusya'ya geri dönüyordu. Kaşgar'dan bir kovalamaca gönderildi, ama zamanı yoktu Karavanı yakalamak için Rus sınırını geçti. Harbiyeli birliklerin taş duvarlarında muhtemelen Çokan'ın sağlığını kötü etkiledi. Her yaz anavatanına, bozkırlara gönderilmesine rağmen, bu geziler sırasında kış aylarında vücudunun kaybettiği şeyleri yakalamadı. Kaşgar seferinin sonunda Petersburg'a çağrıldı, ancak başkentin iklimi ve hayatı sağlığını daha da bozdu, tüketim

belirtileri gösterdi ve doktorlar onu ertesi yıl bozkırlara gönderdi. Bundan sonra bozkırda yaşadı (Kökçetav Bölgesi'nde, kış için Omsk'a gidiyor. General Çernyaev Taşkent'e ilk kampanyayı yaptığında, Valihanov kampanyaya katılmaya davet edildi, askeri sahnelerle dayanamadı ve görünüşe göre General Çernyaev ile çelişiyordu: davanın davranışıyla ilgili görüşler ve Verniy'deki bir kampanyadan geri döndü Hastalığı yoğunlaştı ve 1864'te 31 yaşında Kasım'da Kırgız köyünde (Kuldzhinsky Bölgesi sınırında) öldü. Valihanov'un basılı eserleri sayısız değildi, Coğrafya Cemiyeti'nin yayınlarında yer buldu. Cungarya Denemeleri, 1861'de Altı Şehir eyaletinde veya Çin eyaletinin altı doğu şehrinde; 1858-1859'da Malaya Buhara'da Nan-Lu (age, kitap III) 1868 Coğrafya Cemiyeti Bildiriler Kitabı (cilt IV, Dep. 2) Valihanov'un Kaşgar'a seyahati hakkında haberler yayınlandı.

Ancak Valihanov tarafından toplanan her şey basılmadı. El yazmaları iz bırakmadan kayboldu. Toplantı için Orta Asya tarihi, etnografyası ve coğrafyası ile ilgili materyaller, Valihanov ne emek ne de bağışladı bağışların geleneklerini, efsanelerini ve halkının şiirleri, antikalar satın aldı ve hayatı tehdit eden el yazmaları aldı ... Valihanov , ülkesine derin bağlılıklarını korudu, Kırgız yaşamını sevdi, ancak aynı zamanda Batı medeniyetine çok değer vermeyi başardı ve sadece Rusya'nın himayesinde halkı için neşeli bir gelecek öngördü. Valihanov 'u yakından tanıyan insanlar, zihinsel sempatileri ve yönüyle, Valihanov 'un bir Rus Batılı olduğunu ve Rusya'yı içtenlikle sevdiğini, eksikliklerini gördüğünü ve en iyi insanlarla birlikte yenilenmeyi özlemiş olduğunu ekledi. Altmışlı hareketten hoşlanıyordu. Dini olarak özgür bir düşünürdü, ama halkı ile bağlarını koparmamak için Müslüman kaldı, - diyor ölüm ilanı.

2.2.3. Ç.Valihanov Petersburg'da⁹⁹

P. İ. Nebolsin

Nevsniy prospekt olan çok aşiret Petersburg'da bize [üzerinde mevcut] birkaç görev vermeye çalıştı. Dini olmayan kiliseler, ülkemizde ilan edilen din özgürlüğünü kullanmak için, St.Petersburg'da burada bunlardan beşi nadirdir. Pan-Avrupa üniformaları giyerler ve sadece bir kişi hariç olmak üzere özel bir şeyde var olduklarını

⁹⁹ P.İ. Nebolsin. (1984). Ç. Valihanov v Peterburge. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, s.85.

beyan etmezler. Bu çok genç süvari subayı rütbeye göre kaptan, ödüllü St. Vladimir'in beyefendi, doğuma göre sultan, ismine göre Çokan, soyadı Cingizoviç, büyükbabası Vali Han'ın soyadıyla Sultan kökenli, Sibiry Kazaklarından Ç. Valihanov , Kaşgar'a gitti ve bu kış coğrafi toplumun toplantılarından birinde kendi kendini aydınlatan ve gerçek insani görüşlerle dolu bir özü okudu.

2.2.4. Çokan Valihanov ve Onun Jeolojik Derlemeleri¹⁰⁰

İ. V. Muşketov

1858 ve 1859'da Valihanov, ticaret kervanına sahip bir tüccarın kisvesi altında, ilk önce Tyan Şan dağlarını Verniy şehri ve Issık-Kul Gölü, Kaşgar şehrindeki Çatır-Kul gölünün yanındaki Zauku geçişi ile geçti.

Çokan Valihanov önemli bir bilimsel ilgiye sahip olan ve yazarın geniş bir eğitim ve nadir gözlemini ortaya koyan birkaç makalesini yayınlamak dışında yolculuğunun tüm sonuçlarını yayınlamayı başaramadı.

Bir Kırgız kökenine göre, o tuzem dilleri iyi biliyordu ve elbette, yerlilerin en çeşitli ve eksiksiz bilgilerini toplayabilirdi, bu yüzden şüphesiz, Kaşgar'dan geri döndükten kısa süre sonra ölmeseydi sonuçları çok verimli olurdu.

Valihanov'un sonuncusu P.P. Semenov tarafından yazılan ve ölümünden yaklaşık 10 yıl sonra basılan birkaç makalesi vardır.

Bunlardan birincisi coğrafi ilgi alanından daha fazla tarihsel öneme sahiptir ve bu nedenle tüm önemlerinin üzerinde durmayacağız; sadece Zauka veya Dzhuku geçidinden Tyan Şan'ı geçerek Semenov yoluna devam ederek "yolda karşılaşılan bir kaya koleksiyonu; ayrıca Yarkand yakınlarındaki Mirjay dağlarında ve Bolor'un Karakash nehrinde çıkarılan yeşim parçalarının jasper, mermer, kristal, Keriya nehrinden kum altını topladığını belirteceğiz. " Ne yazık ki, bu nadir koleksiyon işlenmeden bir yerlerde kaybolmuş, en azından benim aramalarım boşuna gitti.

Bay Valihanov'un Altışar'ı açıklamasında, diğer şeylerin yanı sıra, çeşitli mineral ürünlerin keşfini kısaca anlatır. Bununla birlikte, çok az çalışılmış olmasına rağmen, Keriya köyünde altının, sakinlerin bu metalle (Çin'e) vergi ödeyecekleri ve özel ellere satma fırsatına sahip olacakları biliniyor. Hotan'dan her yıl saraya 80 lansa

¹⁰⁰ İ. V. Muşketov.(1984). Çokan Valihanov i Ego Geologičeskaya Kolleksiya. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.86.

kadar altın gönderiliyor. Ama özellikle Pamir, Karategin ve Bolor'dan çok sayıda altın, lapis lazuli, turkuaz ve yakutlar getiriliyor.

2.2.5. Çokan Valihanov'un Kaşgar Seyahatı'nın Önemi Üzerine¹⁰¹

P. P. Semenov Tyan Şanskiy, A.A. Dostoyevskiy

Tyan Şan'ın size en yakın bölümlerini araştırma yolu bulundu.

1858'de Rus subayı Çokan Çingisoviç Valihanov ulusal Kırgız kostümü ile Taşkent'e Zauka geçidi üzerinden bir ticaret kervanı ile yol aldı ve orada, St.Petersburg'a vardığında, P.P. Semenov'un rehberliği altında, hastalığa ve daha sonra erken ölümüne kadar ilginç bilimsel çalışmalarıyla kesintiye uğrayan çok dikkatli bir şekilde hem etnografik hem de istatistiksel veriler topladı.

Orta Padişahlardan birinin oğlu Çokan Çingisoviç Valihanov Cengiz Han soyundan ünlü Abılay Han'ın oğlu Vali Han'ın torunu. Omsk Harbiyeli Kolordusu'nda eğitim gördü ve dikkat çekici yeteneği ile 1856-1857'de Sibiry'a da buluşan P.P. Semenov'un ilgisini çekti. Semenov, Vali General Gasfort'a Valihanov'un o tarihte vali genelindeki tek memur olduğunu, Kaşgar'daki bir Kırgız kostümünde gönderilen, gelişimi ve yeteneği ile Rusya'nın mevcut durumu hakkında değerli bilgiler toplayabileceğini, sadece Kaşgar değil, tüm Altı Şehir'e ve Rus sınırlarında bulunan Doğu Türkistan'da yaşanan huzursuzluğun nedenlerini açıklayabileceğini belirtti.

Bu bilgiler Omsk'ta Kırgız bozkırlarını iyi bilen Albay Gutkovsky ve deneyimli bir uzman Semenov ile birlikte derlendi.

Sibiry'a askeri bölgesi Gasfort birliklerinin komutanlığı altında 1858 yılında Zauku geçişi ile ticari bir karavanla(içinde bir kervan ustabaşı akrabası adı altında) güvenli bir şekilde gelen Çokan Valihanov Kaşgar için seyahat ilk fırsatı yakaladı. Burada Çokan Valihanov tüm Altı Şehir'in durumu hakkında değerli malzemeleri toplamayı başardı ve bu arada, ilk kez Schlagintweit'in ölümünün nedenleri ve koşulları hakkında bilgiler buldu.

¹⁰¹ P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy, A. A. Dostoevskiy.(1984). O Znaçenii Puteşestviya Ç. Ç. Valihanova v Kaşgar. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.87-89.

Schlagintweit maalesef Doğu Türkistan'daki rastgele ve kısa vadeli hükümdar Valikhan törö tarafından halk ayaklanması yapıldığı sırada Kaşgar'a geldi.

O zaman Çin birlikleri tarafından kuşatılan Kaşgarlar, Fereng'in gelmesinden çok memnundu, çünkü Schlagintweit her zaman vahşi ve kana susamış olan Valikhan'a götürürdüklerinde savunmalarda tavsiyelerde bulunmalarına yardımcı olabilirdi.

Resim 2.23.Kaşgar'dan Çokan tarafından getirilen vazo (Kökçetav Bölge Müzesi)

Valihan, belgelerini Schlagwintweit'ten talep ettiğinde ve o Bombay'dan hitap ettikleri Kokan hanına teslim edebileceğini söylediğinde, Valihan o kadar öfkeleni ki, yabancının derhal idam edilmesini emretti. İdam, şehrin dışında idamcıların Shlagintveyta'yı caminin bulunduğu yeni bir meydandan sürükledikleri yerde gerçekleştirildi. Kaşgar'da Çokan Valihanov dahil olmak üzere görgü tanıkları Müslüman olarak yerel geleneklere göre evlendiğini, infaz yerine getirilen yabancının (88)yerli giyindiğini, başı kapalı olmadığını, uzun saçlarının rüzgarda uçtuğunu söylediler. Schlagintweit'in kopmuş başı, Valihan törenin idam edilen insanların kafalarından inşa etmeyi emrettiği piramidin üzerine yerleştirildi. Bütün bunlar Ağustos 1857'de oldu. Fakat bundan kısa bir süre sonra Kaşgar halkı ve ordu Hoca Walih'in kana susamış eğilimlerine katlanmanın imkansızlığına ikna olmuş ...

Valihan Töre Kokan'a kaçtı ve Çinliler yine öfkeli ülkeyi ele geçirdiler, egemenliklerini bir dizi infaz ve korkunç zulümle işaretlediler.

Kaşgar'da yaklaşık 5 ay geçirdikten sonra Çokan Valihanov, Nisan 1859'da ilginç bilgi rezervi ile Vernoye'ye döndü.

1860 yılında Coğrafya Derneği üyesi olarak seçilen St.Petersburg'a geldi ve P.P. Semenov'un yönetimi altında Kırgız bozkırlarının coğrafyası, etnografisi ve tarihi hakkında topladığı geniş materyalleri işlemeye, Petersburg Üniversitesi'nde ders dinleyerek bilgilerini desteklemeye başladı.

Fransızca ve Almanca öğrenen Valihanov Orta Asya ilgili tüm konularda harika bir bilgiler aldı. Valihanov'un "Dzungaria Üzerine Denemeler" ve "Altı Şehir'in Devleti Üzerine", mükemmel makaleleri 1861'de Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği'nin Notlarına yerleştirildi, ancak maalesef Valihanov'un zayıf sağlığı St.Petersburg iklimine dayanamadı; 1863'te anavatanına geri dönmek zorunda kaldı, burada 1865'te Çiçek hastalığından öldü. Kaşgar gezisinin bitişi 1868'de Baron F. R. Osten-Saken tarafından Izvestia Derneği'nde basıldı.(89)

2.2.6. Çokan Çingisoviç Valihanov¹⁰²

G. N. Potanin

(Doğum Yılı 1835, Ölüm Yılı 1866)

Kültürsüz ırk ortamından gelen yabancıların sayısı ve bir Rus okulunda eğitim alıp aydınlananlar çok az. Bu nadir istisna Çokan Valihanov'a ait. O ilk kez Kazak ismini Rus yazarları listesine ekledi. Orta Cüz Kazakların son hanı Vali'nin torunuydu. Vali han öldükten sonra Rus yetkilileri tarafından orda yok edildi. Vali Han'ın büyük karısının ailesi kendilerini utanç içinde buldu. En küçük karısı Ayganım aksine Rus hükümeti tarafından nazikçe kabul edildi. Sırımbet için bir ev, bir cami, tartışmasız kullanım için yol verildi. En büyük oğlu Çingis Omsk'a götürüldü. Bir Rus okuluna Valihanov değil, Çingis Valieviç Valiev olarak yerleştirildi. Muhtemelen Kazak Hanlığının gücünü hatırlatmamak için böyle yaptılar. Sonra Çingis Valieviç önemli bir koltukta çalışmaya başladı.

Çingiz Valiyev'in 5 oğlu vardı. Çokan ikinci oğlu. Valieviç'in bozkır bölgelerinden birinin hükümdarı olduğu zaman Kuşmurun (Kuşun burnu) yolunda doğdu. Çingiz tüm hayatı boyunca göçebe bir hayat geçirdiğinden Çokan çocukluğunu

¹⁰² Grigori Potanin. (1984). Çokan Çingisoviç Valihanov. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.90-94.

yurtlarda geçirdi. Kazak hanlarının tüm kuşağı 'sultan' ünvanını taşır. Bu nedenle Çokan kökenine göre kırgız aristokrasisine aittir. On yaşına kadar bozkırda ata binerdi, yetişkin şahinliğe katılırdı ve hizmetçilerin farklı kaprizleri yapmasını talep ederdi. Daha sonra Omsk'a götürüldü. Babasının okuduğu okula girdi. Okula kayıt yaparken onu Valiyeviç değil Valihanov olarak kaydettiler. Burda yetenekleri hemen ortaya çıktı. Omsk'taki eğitimli toplum yetenekli Kazak çocuğuna ilgilenmeye başladı. En eğitimli insanlar onu korumak görevi olduğunu düşünüyorlardı. Çocuk hafta içi günlerini okulda geçirirdi. Tatillerde ise her zaman onu evine götürecek birileri bulunurdu. İlk başta Kazan Üniversitesi'nin Doğu Fakültesi'nin mezunu, memur Sotnikov ile tatilleri geçirirdi. Sonra Tarih Öğretmeni Gonsevskogo, Genelkurmay Başkanlığı Pomerantsev, Albay Gutkovskiy ile geçirdi. Hepsi şehirdeki en eğitimli insanlardı. Onların arasında büyüyen Çokan kendisini hızla geliştirdi ve kendi yaşındaki arkadaşlarından ilerideydi. Özellikle siyasi düşünceler ve edebi haberler alanında. Okul yetkilileri onu gelecekteki Orta Asya'nın gezgini olarak bakardı. Çin henüz Avrupalılara açık değildi ve gizemli bir dünya gibi görünüyordu. Avrupalılar için cazibeli olan perdeyi kaldırıyordu.

Omsk binası Kazak sınırlarındaydı diyebiliriz. Üst katın pencerelerinden İrtiş'in nehir tarafı görünürdü. Sonra bozkır başlardı. Bu görüntü Valihanov'u rüya gibi Kazak ülkesine, Tyan-Şan'a, Tibet'e taşırdı. Okul bankında Valihanov Çin gezgini rolüne hazırlanmaya başladı. O zamanlarda Pallas, Rıçkov, Levşin, Velyaminov-Zernov kitaplarını okudu. Coğrafya Derneği'nin şu anki başkan yardımcısı P.P.Semenov, o zamanlar bir subay olan ve Batı Sibirya Vali Genel Merkezi'nde bulunan Çokan Valihanov ile bir araya geldiğinde Tyan-Şan'a yaptığı yaptığı yolculuk sırasında Omsk'tan çıkmayan bu genç çocuğun çok şey bildiğine şaşırdı.

Yerel yüce otorite bu gençti faydalandı. Çokan Valihanov'a Kaşgardaki gerekli ticari bilgileri toplama talimatı verildi. Bu işe yardımcı olarak yıllardır Semipalatinsk'te yaşayan zengin bir Kaşgarlı sart Bukaş alındı. Bukaş şöyle hatırlıyor, on beş yıl önce bir sart karısı ve Alim isimli küçük çocuğuyla Kaşgardan Semipalatinsk'e çıkıyor. Saratov'a gidiyor, yani kayboluyor. Şu an Alim 17 yaşında olması lazım tam Valihanov gibi.

Bukaş Kaşgar'a bir karavanla gitmek, Valihanov'u yanına almak ve onu Alim olarak vermek fikrini ortaya attı. Valihanov saçlarını tıraş etti, bir takke taktı, bir subay

elbisesinden Beşmet'e geçti ve Omsk'tan Semipalatinsk'e gitti. Valihanov için Kaşgar'a yolculuk mutlu sona erdi. Alim'in akrabaları hayali Alim'den memnun kaldı; Valihanov'un Kaşgar'da geçirdiği tüm kış, varış vesilesiyle bayramlarda tutuldu, akrabaları ve arkadaşları ziyarete götürüldü, onu tedavi etti ve sundu ve son olarak, Müslüman konukların geleneklerine göre onu evlendirdi. Kaşgar'da, o zaman, Çin gücü Yakubbek liderliğindeki Müslüman ayaklanmasından sonra restore edilmişti ve Valihanov hala Yakubbek'in Kaşgar'ın meydanlarında idam ettiği insanların kafalarından piramitler gördü; daha sonra Valihanov, bu kafalar arasında Yakubbek tarafından idam edilen Alman gezgin Schlintweit'in başı olduğunu söyledi.

Kış sonunda Valihanov eşi olmadan Vernıy'a gitti; o velilerine geri döndü, bu özel, Kaşgar'da, geçici misafirler evlenir, ancak eşleri şehir dışına çıkmazlar. Çinliler, Alim'in kisvesi altında bir Rus subayı geldiğini öğrendi, onu kovaladılar. Valihanov Rus sınırına kaçmayı başardı. Kaşgar'dan birçok ilginç statik ve tarihsel bilgi çıkardı, daha sonra 'Coğrafi toplum notlarında' ve 'Jungaria denemeleri' adıyla iki makale şeklinde yayımlandı. Sarttlar Doğu Türkistanı öyle adlandırıyorlardı.

Her iki makale de Berlin'deki Hermann arşivinde Almanca olarak basılmıştır. Kaşgar'dan ayrıldıktan sonra Petersburg'a çağrıldı, ancak veremin bir sonucu olarak, yakında bozkana, anavatanına bırakıldı. Taşkent fatihi Çernyaev onu kampanyaya katılmaya davet etti; Valihanov teklifi kabul etti, ancak askerlere izin verilen Pişpek şehrinin yakalanmasının soygununun resimleri ona böyle iç karartıcı bir izlenim bıraktılar ki, o Çernyaev'in müfrezesinden ayrıldı, Vernıy'a döndü ve kısa süre sonra Çin sınırındaki Tezek sultan köyünde öldü.

Çokan Valihanov, bir meteor gibi, dünyamızda sadece kısa bir süre için, özgünlüğüyle, onunla birlikte gelen insanların az ya da çok yakın çevresinin hayatını aydınlatmak için olağanüstü doğılardan biriydi.

Valihanov'un önemli olduğu insanların çevresi küçüktür, ancak diğer çabalarla daha anlamlı olacaktır. Hassas bir kalbi ve büyük bir zihni vardı. Basmakalıp değil, seçilmiş doğa. İnsanı hemen etkilerdi. Sıradışı bir insandı. Politik olarak bir liberaldi. Rusyadaki gerçeği kendi düşüncesini söylemeyi Omsk'ta öğrendi. Burda onun iki evi vardı: Gudkovstiy ve Kapustin'in evleri. İkisi de Valihanov'u kendilerine yakın hissederlerdi. Her ikisi de ona özenli muamele ettiler.

Kapustin'in evi şehirdeki en eğitimli insanların toplandığı edebi bir Omsk salonuydu; Valihanov burda şair Durov, edebiyatta ün kazanan Kapustin, sanatçı Pomerantsev ile bir araya geldi. Edebi isimler arasında Bayron, Geine ve Lermontov ona yakındı. Valihanov gözlemlemeyi severdi. Ünvana düşkün General Volkov Omsk'taydı. Valihanov onun hakkında yazdı, "Vladimir" i almış gibi, galoşlara bir Vladimir yay takmış, böylece koridora giren herkes bu emrin bir şövalyesi olduğunu biliyordu. Bazı kurbanlarına Türk zulmü ile alaycı bir şekilde işkence etti ve bu nedenle Omsk'ta, birçok düşmanı vardı. Acı çeken adamları görünce acı çekerdi. Cömert, bencil olmayan birisiydi, ama ideolojik düşmanlarına uzlaştıramaz düşmanlıkla davranırdı. "Sonsuzluk yanında, tüm bunlar önemsizdir!" - bu ifadeyi genellikle bir şaka olarak söylemeyi severdi, ancak görünüşe göre, onun için en yetkili düşünce buydu. Kendi nesili hakkında çok düşünmezdi.

Hayattaki başka bir ödülünden daha memnun kaldı - kaba vulgarının alaycılığından korktuğu ve onlardan saklandığı bilinci.

Kültürlü olmayan ırklardan insanlar, bir Avrupa eğitim aldıktan sonra kendi yerel koşullarına döndükleri zaman genellikle ilkel bir yaşam tarzına geri dönüyorlar görüşündeydi. Valihanov, Rus toplumunda sıradan bir rol oynardı, bozkırlara döndüğünde ordaki toplumda birincilik rolundaydı.

Bozkırlara gelince sadece dış görünümüyle kırgızlara benzedi.

Onun ruhu daha çok Avrupalılara yakındı. Avrupa'ya olan bu bağlanma onu halkından koparmadı, aksine, yetiştirildiği Avrupa ruhu kendisine Kırgız halkının hizmetkârı olarak bakmasını sağladı. Kendi halkını sevdiğini ve Rusya'yı da sevdiğini söylemişti. Ne zaman Kırgızların Rus Kazaklarıyla kavga ettiği hikayeni dinliyorum, kırgızların yenmesini isterim. II. Dünya Savaşı hakkında okuduğumda, Rus askerinin Fransızları kazanmasını diliyorum. Onun sevgisi Irbit sandıklarına benzediğini söylemişti. Küçük olanı büyük olanın içinde: o daha da büyük olanın içinde.

Valihanov, Kırgızlara hizmet etmek görevi olduğunu düşündü. Rus yetkilileri altında kırgızları korumak. Sonra halkın eğitimiyle ilgilenmek. O halkını inceledi ve eserlerini Rusça yayınlatabildi, ancak Valihanov'un mizacı bilimin gayretli arayışını desteklemedi. O bilime Asya-aristokrati gibi muamile etti. Doğrudan Kırgız dilinde yazmanın etkisi boş bir şey olacaktı, çünkü Kırgız halkı okuma yazmanı o zamanlarda

iyi bilmiyordu. Ancak Valihanov'un bir Kırgız dilinde okuyucusu olsaydı, belki de Kırgızlarının şahsında Lermontov ve Heine ruhunda, ana dilinde yazan bir yazar olurdu.

2.2.7. Çokan Valihanov Hakkında Anılar¹⁰³

N.M. Yadrintsev

Çokan Valihanov ile 1860 yılında St.Petersburg'da Grigory Nikolaeviç Potanin aracılığıyla tanıştım. Tanıştıktan bir zaman sonra ona iyilik yapma fırsatım oldu. ¹⁰⁴ 1865 yılında Sibiry'a da Omsk şehrinde onu biraz daha tanıdım.¹⁰⁵ Sonra Çernyaev ile Türkistan'a gitti, sonra bozkıra, yakınlarının yanına döndü ve öldü. GN Potanin'den Çokan Valihanov'un Omsk kolordudaki yoldaşı olduğunu öğrendim; 1860'da ikisi de yaklaşık 25 yaşındaydı. Kolorduda Çokan Valihanov öğrenme konusunda olağanüstü meraklı ve yetenekliydi, Okumayı araştırmayı çok severdi. Kolordudaki görevi sırasında en sevdiği yazarlar Dickens ve Thackeray'dı. Bu yazarlar, aşağıda söyleyeceğim harika bir mizaha sahip olduğu için özellikle Valihanov'un zevkine hitap ediyordu.

Petersburg'da, zafer sırasında bir subay olarak Çokan Valihanov'la tanıştım. Oryantalistlerle tanışmak için Kaşgar'a yeni bir gezi yapmıştı. Onu çeşitli oryantal el yazmaları ve haritalarla uğraşırken buldu. Bir süre sonra onun gayretli bir bilim adamı değil bir subay olduğunu anladım. Kırgız dilini çok iyi bildiği için Türk edebiyatı açısından her şey onun için kolaydı. Çevirilerde Çinli yazarlarla ilgilenmesine rağmen Çince bilmiyordu. Yeni şeyler öğrenmek onu mutlu ederdi. Kart oynamayı da severdi. Gittiği yerlerde bazen kendini bir iş adamı olarak tanıttırdı. Sürekli seyahat ettiğinden yaşamı çok dağınıktı. Zekasının yanında bir muhafız subayının şıklığını ve parlaklığını da taşıyordu.

Kazak tipi yüzü, ince hatları ve küçük bıyığıyla kaba bir Moğolu değil, eğitilmiş bir Çinli'yi andırıyordu. Ama ince görünümü ve nazik tavrı bozkırda alışılmadık derecede zarifti. Sanki bir kadının inceliğini taşıyordu. Bazen tembel bir züppeyi ya da Avrupalı şımarık bir zengin çocuğunu da andırıyordu. Bu izlenimi veren ise; zekayla parlayan ufak gözleri, ince dudaklarındaki alaycı gülümsemeydi. Sanırım bu tavır ona Lermontov ve Childe Harold'dan kalmıştı. Zekası konuşmasında belli oluyordu. İyi

¹⁰³Nikolay Yadrintsev (1984). Vospominaniya o Çokane Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.95-99.

¹⁰⁴Ona biraz borç para verdim.

¹⁰⁵General Çernyev organizasyonu 1864 ilkbaharında Taşkent'te düzenlendi.

gözlem yapardı ve alaycı bir karakteri vardı. Çünkü Kırgızlar alaycılığı sever. Bu şeyler Valihanov'un karakterine yansdı ve gelişimine katkı sundu. Hiciv o kadar karakterine yansımıştı ki bu kadar keskin bir dili olan adamla nadiren karşılaştım. Şakaları bazen kırıcı oluyordu. Nükteleri zamanın koşullarına uygundu ve bazen anlamak zordu. Omsk'ta bir akşam yemeğindeyken Kapustin'lerin zarif züppeler olduğunu ve Thackeray hakkında bir konuşma işiten Vlihanov ciddiyetle onu Thackeray'ın portresinin önüne getirdi. Etrafındaki züppelere onu Thackeray ile tanıştırmak istediğini açıkladı. Aynı zamanda Omsk'ta şuan sivil olan eski bir general vardı. Oldukça dar görüşlü bir insan ama gülünç derecede kibirliydi. Valihanov'un mizahı için biçilmiş kaftandı. Örneğin generalle misafir odasında buluştuğunda, ona evde bir rahibe olup olmadığını sordu. Çünkü ev galoşlarla doluydu ve sanki evde özel bir ayin yapılmış gibi galoşlar, sanki kurdeleler gibi her tarafı sarmıştı.

Aynı zamanda şiirsel bir ruha ve oryantal hayal gücüne sahip bir adamdı. Arap şiirini severdi ve öğretmenini Kostiletskiy ile birlikte onlardan büyük zevk alırdı. Kendi hayal gücünün nasıl çalıştığı, oryantal şiirlere anlam vermesiyle değerlendirilebilir ve Krestovsky, dostça bir sohbetin ortasında bunları hemen yeniden yorumlamıştır. Evet, bunlar çoğunlukla anlamsızdı, ancak Valihanov'un becerikliliği ve zekasıyla taşlar yerine oturmuştu. Şiir anlam kazanmıştı.

Valihanov 60'larda Rus yaşamının yenilenmesini ve devinimini takip etti. Son çıkan kitap ve dergileri takip ederdi. Favori profesörü Kostomarovdu ve onu dinlemek için üniversiteye giderdi.

Bunun yanında Valihanov Rus Coğrafya Cemiyeti'nde olan bitenleri de ilgiyle takip ederdi. Hatta onlara Kırgız bozkır coğrafyası hakkında yardımcı oldu. Kırgız yaşamı hakkında etnografik materyaller hazırladı ve onlara sundu.

Babası zengin bir bey olmasına rağmen Petersburg sosyal yaşamı Valihanov'a pahalıya patladı. Bundan sonra Asya Departmanı'na atandı. St. Petersburg'ta ne kadar kaldığını hatırlamıyorum ama 1862-63'te onu orada göremedim, sanırım hizmet yeri olan Omsk'a geri dönmüştü. Kazak akrabaları onu sevdiğinden ve onların gururu olarak bey seçilmeyi umduğunu da duydum. Elbette ondan daha iyi bir temsilci bulmak zordu. Önyargısız, tamamen eğitilmiş bir adamdı ve aynı zamanda biraz yabancı olan

akrabalarına küstahça küçümseme de beslemiyordu. Rus kültürünü iyice özümsemi ve medeniyette Avrupa'ya benzemeye hazır gelişime açık bir adamdı.

Resim 2.24.N.M. Yadrintsev

Bu, hayatının yeni Kuran-ı Kerimi idi. Bu aydınlanmış Kazak'ın görüş ve duygularını karakterize eden aşağıdaki bölümden alıntı yapacağım. 1863'te Omsk'ta tekrar buluştuğumuzda, o sırada Struve'un G.N. Potanin'in de katıldığı keşif gezisinden döndü. Bu buluşmayı, bir akşam asil bir toplantıyla oturup kutladık.

Çokan'da aynı toplantıdaydı. Eduard Struve, Kırgızların Kazaklardan nefret ettiği gerçeğiyle ilgili bir konuşma başlattı. Aniden Valihanov'un dudakları seğirdi, yoldaşı ve okul arkadaşı, eski bir Kazak yüzbaşı olan GN Potanin'e şefkatle baktı, sonra Struve'nin önünde durdu ve şöyle dedi: "Kazak ordusunun en iyi temsilcilerinden nefret etmediğini söylemek isterim. Kazaklar gibi, kadehimi kaldırıyorum ve Kazak arkadaşımı öpüyorum! Ve GN Potanin'i sıcak bir şekilde öptü.

1863'te Sibirya'ya, Omsk'a döndüğümde, Valihanov ile birkaç kez daha karşılaştım ve onu tanımaya devam ettim. O kadar zarif ve espriliydi ki büyükşehir züppesinin alışkanlıkları hala onda duruyordu. Bedeni zayıftı, şüphesiz tükeniyordu.

Başkentin yaşamı ve eğlencesi ona pek yaramadı. Yine de Petersburg'a gitmeye devam ediyordu. Bozkıra gitmek için ayrıldı ve ardından General Chernyaev'in

birliğiyle Taşkent'e gittiğini duydum. Burada bir emir subayı ve çevirmen olarak parlak bir kariyere sahip olabilirdi ancak o ve Chernyaev arasında bir anlaşmazlık yaşandı ve Valihanov bozkıra akrabalarının yanına döndü. Valihanov'un, Orta Asya'da yaklaşan savaşa karşı protest hisler beslediğini bilmiyorum ama iki liderin arasında fikir uyuşmazlığı olduğu kesindi. Valihanov aıla geri döndüğünde Kazak bir kadınla evlendi ve akrabaları ile Kazak diyarında yaşadı. Kötü hastalık ve St. Petersburg'un hızlı yaşamı onu mahvetti ve genç yaşında burada öldü.

Yetenekli ve eğitimi bir yabancının yurduna bu dönüşünde dramatik bir şey vardı. Duyarlı ve gözlemci bir kişi olan okan Valihanov için medeniyet ve kültürel ihtiyaının keskin ve acı yanı ise Aleşko Puşkin gibi, görgü kurallarının daha sade olduğu göçebe barınaklarına dnmekti.

Bu centilmen beyefendi, başkentini ve dünyanın ihtiyaını yaşamından sonra çocuksu bir duyguyla Kırgız(Kazak) kızla evlendi.

Bir bozkır çadırında dünyada gelen bu yetenekli Kazak, ölümünden önce de ocağına geri döndü ve aynı bozkır gibi sessizliğe gömüldü.

Bu, medeniyet kadehini içen, eğitim alan ve sonunda bu medeniyetten korkmuş gibi kabuğuna ve akrabalarına dönen bir yabancının kaderidir. Göz kamaştırıcı parlaklığın ardından gelen bu hayal kırıklığında, bir yabancının, halkının kaderine duyduğu korku, dehşet, güvensizlik ve ana kültürü bir yabancının bozması endişesi yeniden dirilmişti. Kendi kabuğuna çekilmeye ve uzun zaman sonra yurduna cesurca dönmeye hazır olmayan bir yabancı gibi son adımıını attı Valihanov. Eski hızlı yaşamını, alışkanlıklarını sevdiği şeyleri zlese de vatani gönlünden kolayca çıkmadı. okan halkını ve kabilesini sevmeye devam etti. Hayali, Avrupa aydınlanmasını milleti ile buluşturmakti.

Yıllar sonra okan'ın akrabaları olan iki yaşlı Kazak gördük, bunlardan biri Sultan Musa şormanov'du. okan Valihanov'un mezarına bir anıtın inşası hakkında konuşmaya geldiler. Bu arzu genel vali tarafından dile getirildi.¹⁰⁶ Coğrafya Topluluğu'nun bir yesi olan Cuntaryalı bir gezgin elbette buna layıktı.

¹⁰⁶ okan'ın anıt mezarının inşasını K.P. Kaufman ve G.A. Kolpakovski başlatmıştır.

Yaşlılarla konuşup Çokan'ı anarken Kazak bozkırlarının bu ak saçlı temsilcilerinin nasıl gözyaşı döktüğüne şahit olduk. Çokan, halkının gururu ve sevilen çocuğuydu. O, anılarımızda böyle hatırlanacak.¹⁰⁷

**2.2.8. “Ç. Ç. Valihanov, M.I Venyukov ve Diğer Rus Gezginlerin Orta Asya Hakkındaki Çalışmalarının İngilizce Baskısında Önsözün Çevirisi¹⁰⁸
John ve Robert Michell**

Orta Asya'nın coğrafyasına ve siyasi tarihine değerli bir katkı, St. Petersburg'da yapılan zaman bazlı yayımlardır. Ne yazık ki bu yayınlar Rusça yayınlanmış olmaları nedeniyle tarafımızca kullanılmamaktadır.

Kokand Hanlığı'ndaki son siyasi olaylarla bağlantılı olarak son zamanlarda Orta Asya'da büyük ilgi uyandırmıştır.¹⁰⁹

İngiltere'de Rusya'nın bu üçra bölgelerdeki gerçek konumu hakkındaki belli bir bilgisizlik, bizi bu soruyla ilgili en önemli Rus materyallerini toplamaya ve bunları İngilizce sunmaya sevk etti. Bu cildi oluşturan birkaç bölümde yazarları, Orta Asya'yı özel olarak incelemiş tanınmış Rus gezginleri ve coğrafyacıları inceledik. St. Petersburg'da ilk yayımlandığında büyük ilgi uyandırdı. Burada sunulan Orta Asya seferleri ile ilgili raporlar arasında göze çarpanlar, Yüzbaşı Valikhanov'un Cungarya ve Doğu Türkistan hakkındaki raporlarına aittir. Marco Polo ve Cizvit Goes zamanından beri A. Schlagintweit dışında tek bir Avrupalı bile bildiğimiz gibi bu ülkelere gitmedi.

Avrupalıların korkusu ve şüphesi ile nüfusun dini fanatizmi, bu ülkeyi modern araştırmalar için tamamen erişilemez hale getirdi ve Kaşgar'da girişimci bir gezginin üzücü kaderi, oraya ulaşmaya çalışırken tekrarlanabilecek tehlikeyi gösteriyor. Valihanov'un Cungarya ve Doğu Türkistan arasındaki yolculuğu son derece elverişli koşullar altında gerçekleşti. Hem Rus hizmetinde subay hem de iyi eğitilmiş bir adam, bir Kırgız beyinin oğlu ve bozkırların yerlisidir. Bu nedenle, Orta Asya halklarının dillerini ve geleneklerini çok iyi biliyor ve Rusya ile bağlantılı olduğundan

¹⁰⁷Valihanov Ç. Ç.(1984). Beş cilt halinde toplanmış eserler. Cilt 1 - Alma-Ata, Kazak Sovyet Ansiklopedisinin ana baskısı, 1984, 2. baskı. Ekle. ve revize edildi, s. 95-99

¹⁰⁸D. ve R. Miçell, (1984). Perevod Predislaviya k Angliyskomu İzdaniü Trudov Ç. Ç. Valihanova. M. İ. Venükova i Drugih Russkih Puteşestvennikov o Tsentralnoy Azii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.100-102.

¹⁰⁹ Kokand Hanlığı'ndaki son siyasi olaylarla bağlantılı olarak 1865'te General Çernyayev'in Taşkent'teki görevinden bahsediyoruz.

şüphelenilemezdi. Margelan tüccarı kılığında bir Kokand kervanıyla Kaşgar'a ulaşmayı başardı. Kaşgar ve Doğu Türkistan'ın siyasi durumu araştırması, bu ülke hakkında sahip olduğumuz yetersiz bilgilere önemli bir katkıdır.

Rusya'nın çeşitli hanlıklarla siyasi ilişkilerini ve Rusya'nın gücünün Kırgız bozkırlarında ve Sır Darya veya Yaxart hattında nasıl güçlendirildiğini anlatan bölümler, İngilizlerin Rusya'nın mevcut durumu hakkında doğru bir fikir edinmesini sağlıyor. Orta Asya'da; Bu hikayeleri ve açıklamaları okuyucularımıza aktarırken, bilim adamı ve coğrafyacı olan yazarların çalışmalarını tarafsız ve herhangi bir siyasi amaç olmaksızın yürüttüğünü belirtmek mümkün değildir.

Son zamanlarda bazı Kokand şehirleri ve kalelerinin ele geçirilmesi ve Türkistan adında yeni bir eyaletin kurulması, İngiliz kamuoyunun bir kısmının, İngiliz Hindistan'ına karşı düşmanca niyetleri olduğu şüphesini artırdı. Sır-Darya hattının Doğu Sibirya hattına bağlanması¹¹⁰, Rusya sınırına, nehirден ayrı bir askeri sınır çizmenin artık mümkün olduğu önemli bir bölge oluşmasını sağladı. Bu sınır boyunca artık Amur Nehri'nden Aral Denizi'ndeki Yaksart'ın ağzına belirgin bir askeri sınır çizilebilirdi. Türkistan ve Çimkent'in ele geçirilmesi sonucunda bu bağlantı gerçekleştirilmeden önce, Sibirya sınırının en güney noktası olan Fort Vernıy garnizonu ile Orenburg'dan geçen dairesel bir yol haricinde hiçbir iletişimi olmayan Sır-Darya'daki askeri koloniler oluştu.

Kuşkusuz, Buhara, Hiva ve Kokand tamamen Rusya'nın kontrolündedir ve muhtemelen zamanla ona boyun eğeceklerdir, ancak bu kitabı okumak, bu tür fetihlerin halihazırda var olan bir imparatorluk için şu anda yararsız olduğunu gösterecektir. Zaten yeterince büyük ve güçlü değiller, merkezde seyrek nüfuslu ve siyasi olarak telaşlı, uzun bir yeniden örgütlenme sürecine giriyorlar. Britanya Hindistan'ı için planlar Hazar Denizi'nden ve Buhara'daki ordunun yardımıyla gerçekleştirilebilirdi. Afganistan'ın Ruslar tarafından istilası, aynı mesafeyi kat etmek zorunda kalması ve demiryolları, nehirler boyunca seyahat eden ve iyi donanımlı İngiliz ordusu ile yüzleşmesi demektir. Öte yandan Rusya'nın Orta Asya ile ticaretinin güvenliği ve gelişimi İngiltere'ye faydalı olmalıdır. Şimdi Buhara Rusya'ya pamuk, kuru meyve ve diğer malları sağlıyor

¹¹⁰ Sır Darya hattını Doğu Sibirya hattıyla bağlamak: Aslında 1860-66 yılları arasında böyle bir askeri hat yoktu. Sadece sol cepheyle ilgiliydi, yani Orenburg hattının güneyden Kazakistan'ın çevrelenmesi ile Batı Sibirya hattına bağlanması hakkındaydı. Bu fikir Aulie-Ata, Çimkent ve Taşkent şehirlerinin işgalinden sonra uygulandı.

ve değerlerinin yarısı ağır sanayi ürünlerini, tahta kutuları, ucuz chintzleri ¹¹¹ve baharatları ithal ediyor. Bu baharatlar, Orta Asya'nın çok değer verdiği ancak düşük kaliteli ürünleriyle satın alamayacakları İngiliz üretimi mallar karşılığında sunabileceği tek şeydir. Refah yavaş bir hızla Türkistan ovalarına yayıldıkça, İngiliz mamüllerinde olan talep ve şu anda neredeyse hiç olmayan satın alma araçları yaygınlaşacak. Bu arada, tüm siyasi düşüncelere ek olarak, Rus bilim adamlarının bu kadar az bilinen ve bu kadar ilginç bir ülkeye ışık tutmaya yönelik sürekli çabaları, analiz için sempati uyandırmaktan ve sıcak bir övgü kazanmaktan başka bir şey yapamaz. Kitaptaki gravürler, General Ignatiev'in Hiva ve Buhara'ya ¹¹²yaptığı son sefer sırasında sahada çekilmiş fotoğrafları temsil etmektedir ve eşlik eden harita, en son Rus kaynaklarından dikkatlice derlenmiştir; Giriş bölümünü, kitabın yayınlanması ve basılması konusunda çok büyük akademik yardımı olan Kraliyet Coğrafya Derneği'nin eski Sekreter Yardımcısı merhum Bay Hume Greenfield'e borçluyuz.

2.2.9. Nekrolog¹¹³

(1865 ölüm ilanlarına ek) Alman Kraliyet Coğrafya Derneği Mittheilungen aus Justus Perthes 'Geographischer Anstalt dergisinde yayınlanmıştır... von Dr. A. Petermann ", 1867, S. 37. V. N. Nastich tarafından çevrildi. Kaşgar'a yaptığı seyahatle ünlü Chokan Chingisovich Valikhanov. Orta Kırgız beylerinden birinin soyundan geldi, Omsk'taki Sibiry Harbiye Kolordusu'nda eğitim gördü, 1853'te Sibiry Kazak hattında hizmete girdi ve 1854'te Batı Sibiry genel valisinin yardımcısı oldu. Orta Asya'nın bir bölümündeki genel durumu ve ticaret yollarını açıklığa kavuşturmak için hükümetin talimatıyla 1858'de Kaşgar'a bir gezi yaptı ve 1859'da birçok macera ve tehlikenin ardından güvenli bir şekilde Verniy tahkimatına döndü. Marco Polo zamanından beri, ölümü hakkında daha doğru bilgiler toplayan Adolf Schlagintweit dışında Kaşgar'ı ziyaret eden ilk Avrupalıydı. "Cungarya'nın Denemeleri" ve "Çin'in Nan-lu eyaletinin altı büyük doğu şehrinin eyaleti hakkında" (Rus İmparatorluk Coğrafya Topluluğu Notları, 1861) bu en önemli materyalleri ve özellikle etnografik

¹¹¹ Chintz, tahta oymacılık baskılı, boyalı, lekeli veya sırlı alaca tekstil ürünleri

¹¹² General Ignatiev'in Hiva ve Buhara misyonu 1858'de gerçekleşti yani Çokan Valihanov'un Kaşgar gezisi sırasında. Her iki sefer de Orta Asya ve Doğu ülkelerinin Rusya'ya ilhakının arifesinde Çarlık politik faaliyetlerine tanıklık etti.

¹¹³ V.N. Nastiçem (1984). Nekrolog. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata. s.102.

olanları bu geziden kayıpsız olarak getirildi. Bundan sonra yaşadığı St. Petersburg iklimi, 31 yaşında boşuna şifa aradığı bozkıra döndükten sonra onu yok eden bir akciğer hastalığına neden oldu.¹¹⁴

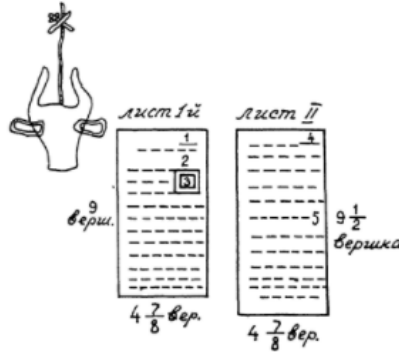
2.3. Çokan Valihanov'un Çalışmaları

2.3.1. Profesör N.İ. Berezin'in "Han Yarlığı Kitabına Notları"¹¹⁵

I. Toktamış Han'ın Yagayıl'e Notu, Kazan, 1850.

Bu not 1834 yılında Prens M.A. Obolenskiy tarafından Dışişleri Bakanlığı Ana Arşivi'nde, bir zamanlar Krakov Kraliyet Arşivi'nde bulunan ve Polonyalı tarihçi Narușeviç'in elinde bulunan ve Kazan'da orijinalinden doğru bir fotoğrafla (benzetme) ve Oryantalist bilginler Fren, Schmidt, Kovalevsky, Kazem-bek ve Hammer'ın açıklamalarıyla 1850'de yayımlanan makaleler arasında bulundu. Aynı baskıya, mektupla birlikte bulunan Rusça tercümeden fotoğraflar ve Kazem-bek'in Arapça transkripsiyonu eklenmiştir. Toktamış'ın tüzüğü hicri 795 [yılından], dolayısıyla 1392-1393'te Recep ayının 8'inde Mesih'in doğumundan itibaren yazılmıştır.

Notun ilki 9 verşok¹¹⁶ uzunluğunda ve diğeri 9½ verşok olan iki yapraklı kağıt üzerine yazılmıştır; her ikisinin de genişliği 4⅞ verşok. Her ikisinde de boğa başı işareti var.

Resim 2.25. Boğa Başı

Etiket eski Türk dilinde Uygur harfleriyle yazılmıştır. 1 No'lu ilk satır altında Kazem-bek'in "Toktamış benim sözümdür" diye okumuş ve Bay Berezin'in okumasına göre, orijinalinde nasıl olursa olsun "Toktamışevo kelimesi" anlamına gelir:

¹¹⁴Valihanov 30 yaşına kadar yaşamadı.

¹¹⁵Çokan Valihanov.(1984). Zämetki Pri Çtenii Knigi Prof İ N Berezina Hanskıe Yarlıki. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 104-114.

¹¹⁶ Verşok-4,45 cm'ye eşit olan Rus dometrik uzunluk ölçüsü 9 verşok yaklaşık 40 cm, 9½ verşok -42,3 cm, 47 / 8 verşok -21,7 cm'dir.

Banzarov'un¹¹⁷ Moğolca transkripsiyonuna ve Kazem-bek ve Berezin'in Arapça transkripsiyonlarına göre: ilk olarak Toktamış suzum ikinci olarak Toktamış Suzum; 2 - ortadaki Grigoriev'in okumasına göre, Arapça Kufi harflerle yazılmış bir altın mühür Toktamış Sultan Alaaddin ve çevresinde [efsane] "Bismillahirrahmanirrahim" La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah yani sadece sultan Toktamış, Allah adına. Hammer şu şekilde çevirir: Le sultan, le juste Toktamisch u nom de Dieu le clement vb. ve ifadeden sonra La İlahe İllallah - Dieu est le maitre de l'Empire ve sikkelerinde bulunduğu için son cümlelerin muhtemelen bu padişahın sloganı olduğunu kaydeder.

Karşılaştırma için Kazem-Bek ve Berezin'in transkripsiyon metinleri sunulmaktadır.¹¹⁸

O. M. Kovalevsky'den H. A. Polevoy'a Not, 1392'de¹¹⁹ Toktamış'ın, krallıkların güçlü yıkıcısı Timur tarafından tahttan mahrum bırakılıp Don'a kaçtığı zaman yazılmıştır.

Toktamış'ın Polonya kraliçesine söylediği söz.

Bilerek kardeşimize verdik, ben zaten büyük krallığın masasına oturdum. Kralın masasına ilk oturan ben olsaydım, o zaman size bilgi vermeleri için Asana ve Kotlubuga'yı gönderdim ve bizimki de sizi şehrin altında bulduktan sonra, büyükelçiniz Litvin'i bize göndererek durduğunuz Troki'nin altında. Aşiretimizi Bekbulat'a ve Hoca Medin'e sıkıştırıyor, bize bir hırsız ve ousta, Bekgiç ve Turduçak'a Berdi David ganimetlerim hizmetkarlarımdı ve bize ve ey hizmetçime hırsız oldular ve bana bir tane gönderdiler. Idikgia'nın adını Aksak Temirya'ya üstümde ligo diye düşündüm. İdikgiev elçiliğinden gelen bir mesaja dayanarak bana Aksak-Temir çıktı Kara Kum'dan demir bacak. Sonra Aksak gizlice bize karşı geldi ve bizim için hiçbir haber yoktu ve Alic'un tek kelimesi onunla olgunlaşmadı, oh, gücümüz ve zamanımız yoktu ve tüm gücümüzü sadece bahçemizde sakladık ve onlarla o Aksak'a karşı durduk. Hırsızımız Bekbulat isnyi bize ihanet etti ve etrafımızda koştu. Bekbulat kaçtıysa, ordudaki bütün insanlar kaçmak için döndü. O şey daha sonra oldu. Allah bize düşmanlarımızı tekrar verdi;

¹¹⁷ Banzarov Dorci Buryat bilim adamı, etnograf ve oryantalist. Banzarov'un en önemlilerleri Şamanizm üzerine ilk bilimsel çalışma olan "Moğollar Arasında Kara İnanç veya Şamanizm"(1846) çalışmasıdır. Payse veya Moğol Hanlarının Emirleri Olan Metal Plakalar " (1850)

¹¹⁸ Bakınız Valikhanov Ç. Ç.(1984). *Eserlerinin Külliyyatı. Cilt 1 - Alma-Ata, Kazak Sovyet Ansiklopedisinin Ana Baskısı, 1984, 2. Baskı. Ekle. Ve Revize Edildi, s. 105-106.*

¹¹⁹ Valihanov kronolojide hata yapmıştır.

hepimize ellerimizi verdi. Onlara yine bizim için kirli oyunlar kalmasın dedik. Şimdi size hizmetkarlarımız Asana ve Tulu-Oçcu tarafından, kardeşimize nasıl olsa aranızda olduğunu bildiğinizi söylemek için gönderildim || toprağa volostun prenslerinin özü Beyaz Orda'ya bir çıkış verdi, sonra bize bizimkini ve bizim altında güçleriniz ne olacak ve bunun için sizinkini aramanıza tahammül etmiyoruz ve size bir şey vereceğiz. Ve bir misafir olarak aramızda başka ne vardı, hem sizin hem de tüccarlarımız için yol açık. Herhangi bir kişiyi ve kara kalpli bir kişiyi kötülük olmadan kabul edeceğiz. Bu yüzden herkes bizim etiketimizi ve altın mührümüzle gönderdi, aksi takdirde güçlüydü. Ve bu kısayol, sigara içen bir yaz ve bir aylık İriçepa'nın Don'un ağzındaki Horde hakkında yazılmıştı. Babamız olarak, babalarınız da olduğu gibi, aralarına büyükelçiler gönderdiler ve biz de sizinle birlikte olmak istiyoruz. Düşmanınız olan birine yardım etmeniz gerekse bile, ben tüm gücümle size yardım etmeye hazırım, ama sadece bize mesajı verin. Ve eğer o zaman sana ihtiyacımız olursa, sen de bizim için aynı olacaksın.

Rus Toktamış mektubunun ilk yaprağının arkasına (bu mektup ayrıca Tatarca olan 4⁷/₈ verşok gibi her biri 6³/₄ verşok uzunluğunda olan iki pamuklu kağıda yazılmıştır. Bir boğa başının işaretini gösteren Lehçe tercümesi var: 3 No'lu Not

I nasi posłowie naleśli was pod miastem iednym sloiacych (Имя посла Литвина не означено). Teraz posłałem do was sługi nasze Asana y Tochtulucza, oznaymuiąc wam, naszemu bratu, abyście o tym wiedzieli. A co między ziemią, twoie są Książęcie włości dawali dochód Białey Ordzie, to.nam nasze daycie; a co będzie w waszey dzierżawie pod nami, my o to stać nie będziemy: szukaycie w sobie, a my warn damy. I co było między nami zdawna gościom gościniec wolny y etc.

Temir-Kutluk notunda (s.23).

Burutlar arasında bölünme var.

Maşahi (s. 27), yazarın çevirisine göre, manevi yargıç, Kırgız maşahi ile kesin levaya- mukaddes levaya örneğin, Sır nehrinin adı verilen 40 koruyucu azizin mezarı vardır. Sırın Kerk Maşahi

Kırgızların bir sözü vardır - fakirlere bekçilik yapmayın ve küçük bir akşam yemeğinde bukaul olmayın. Bu nedenle, bukaul, bir khanın akşam yemeğinde bulaşık taşıyıcısı anlamına gelir.

Şuvsun (s. 31. No. 13 - içki, - içki ver.

Kuşçu -(s. 32, no. 14). Yazar kümes hayvanlarını tercüme etti, şahin. Orta Asya’da ve Kırgızlar arasında bu işi bilen bir doğancının adı kuş bek veya kuşçu beyi olarak adlandırılıyor veya; kuşçi adı altında, sefer sırasında, bir Nuker boyu (koş, koşevoy).

Kala veya Koş (s. 36, # 25). Kırgızlar [şimdi öyle diyorlar] tüm Rus köyleri ve kaleleri ve tüm Türkistan şehirleri, aksine, [kent] olarak adlandırılıyor.

Bay Berezin’in “Han’ın Notları” kitabına ilişkin yorumlar

Beşinci Not¹²⁰

S. 41, No 34. Kırgızlar da beyaz ve siyah kemiklere ayrılmıştır; beyaz, her şeyin yüce ve asil olduğu anlamına gelir ve siyah ayaktakımı anlamında alınır, basit bir Kırgız kendine Kara-Kazak (Basit Kırgız) der.

Salık veya Salıg (sayfa 43). Kırgız askerler, aullere saldırmadan önce eşyalarını ve atlarını bıraktıkları yere bir tür kamp derlerdi.

Yıl sayın yılda bin (S. 47, No. 49). Kırgız’ın her yıl anlamı olan bir sözü var. Kelimeyi kabul ederek, bunu şu şekilde tercüme edebilirsiniz: her yıl insanlardan...

Usal (s. 47, no. 57) Kırgız dilinde zayıf, dikkatsiz, güvenilir olmayan, zayıf, -usal kişi kötü, güvenilirmez kişi – usal işlemek dikkatsizce yapmak, zor değil demektir.

Rincitmek (s. 48 , No. 62) - üzüntü, hakaret, incitmek

Arna (s. 49, No: 63)Kırgızlar tarafından arına olarak telaffuz edilir ve şu anlama gelir: arına sulay tabii ki, - tabii ki

Seadat Giray Notu II

Yolucu (s. 51, No. 45) yazarın açıklamasına göre: herkes bir şey için gönderildi Kırgızlar arasında – yolucu her gezgin ve gezgin.

Kırgızların hala özel isimleri var (No. 79).

Aktaçi Ali-Biy(s. 54, No 99)Kırgız Çora destanında (Taminets Çora-batır) bazen Aktaçi Ali-Biya olarak adlandırılan Aktaçi-Ali – Biya vardır. Bu Ali Biya, şiire göre, Ural ya da Saraiçik Nogayların ordusundaki Aktaş kolunun bir akrabasıdır; onun ırkı, şiirin kahramanı, Tama klanının Küçük Orda’sının Kırgızı, oğlu Narikov, Batır Çora tarafından tahrip edildi. Çora, Kuçum’un çağdaşı ve Kazan’ın ele geçirilmesidir. Urusların sadık Kazan’ı alma niyetini duyan Çora, düşen çarlığın yardımına gitti;

¹²⁰ 1391’den itibaren Toktamış’ın Tarhannıy notu

Kuçum'da sevgili bayram, İstekskiy Han'ı (Kırgızlar Başkurtların süresi doldu veya Ostyaklar¹²¹ olarak adlandırılır) Kazan'a ulaşmadan önce, korkunç çılgınlığıyla Rusları korkutan ve Müslümanların Kaysak kahramanının yaklaşımı hakkında bilgi sahibi olmasını sağlayan bir ok atıyor.

Ondir Saba ¹²²kumisli büyük kürk.

Erke-Moğol-güç, kuvvet; Kırgız, sevgiden kendimiz için güç verdiğimiz bir kişi anlamına gelir. Erke'nin en sevdiği çocukların adı budur.

Nizamiş- düzen [davranış, yönetim].

Cengiz Han'ın Wang Han'dan - ukili bala veya ukili kudu - adlı bir oğlu vardı. Rashid-eddin, Horlas kabilesinden Eke-Bisur'un, gençliğinin bir arkadaşıyla ilişkisi içinde Cengiz Han ile birlikte olduğunu söyler (Berezin'in okumasına göre, bagain-khoni).

Raşideddin, Uygurların ve birçok kabilenin saygı duyduğunu ve eski çağlarda büyük bir hükümdar olan Tuku Han'ın efsaneye göre bir ağaçtan doğduğunu söylüyor. Naiman hanlarından biri olan İnak-Han-eke, onuruna Tuku-Han adını taşıyordu.

¹²¹ Kırgız Kuçum'un tüm efsanelerinde Kırgız hanı değil Başkurt Hanı vardır. Valihanov'un Notu

¹²² Saba kımızın hazırlandığı uzun boyunlu(ondir) büyük bir deridir.

958 - 959
 1551 - 1552
 2444
 2445
 2446
 2447
 2448
 2449
 2450
 2451
 2452
 2453
 2454
 2455
 2456
 2457
 2458
 2459
 2460
 2461
 2462
 2463
 2464
 2465
 2466
 2467
 2468
 2469
 2470
 2471
 2472
 2473
 2474
 2475
 2476
 2477
 2478
 2479
 2480
 2481
 2482
 2483
 2484
 2485
 2486
 2487
 2488
 2489
 2490
 2491
 2492
 2493
 2494
 2495
 2496
 2497
 2498
 2499
 2500

Resim 2.27. Ç. Valihanov'un Hanlık Notları Üzerine Çalışması. (İmza).

Takma isimler tsetsen, bahadur, buyruk mergen, bahşi, tekin'dir. Unvanlar; Han, gurhan, van, govan, noyon, tayşi ve bek'dir.

Gulagidelerin altında olan bir Sunite bek'in adı idi. Cagatay'ın ölümüyle bu isim saklandığında, Sunit kabilesinden olduğu için ona Suntay demeye başladılar.

Moğol Kabil Han'ın karısının kardeşi hastalanınca, bir Tatar şamanı davet edildi. Hasta öldüğünde hastanın yakınları şamanı öldürdü.

Bay kelimesi çok eski bir Türk takma adıdır. İlk Uygur hükümdarı Monkobay'dı. Modern R [aşid ad-Dinu] Uygur beylerinden birinin adı [Uygurbay] idi.

Uygur muhtemelen Idikut'u Bay Berezin'den daha iyi tanıyordu.

Bay B'nin [erezin] düşündüğü gibi Argamçi adı altında, görev ve armağanları değil, eyer ve ipleri, yani bozkır savaşçısı için çok gerekli olanı anlamak gerekir.

Şusun kelimenin tam anlamıyla bir içecek- Olag tedarik

Altın sıfat, Moğollar arasında büyüklüğü, parlaklığı, gücü ve asaleti [örneğin, Altan Han] – altın çar, altın defter [altın kitap], altın yüzü belirtmek için çok kullanılıyordu.

Davlet-Girey-Han'ın Notu

Davlet-Girey-Han'ın Sözü

Büyük Ulus'un beyleri, sağ ve sol kanatlarının ulanlarına ve beylerine, karanlığın hükümdarlarına, binlerce, yüzlerce, onlarca, iç köy ve şehirlerin darugabeleri, hukukçuları, akıl hocaları, hakimler, mentorlar, din büyükleri, keşişler, rahipler, müezzinler, yönlendiriciler, köprüler ve seyyahlar ve seyahat eden siyasetçiler ve yolcular, mevcut tüm yetkililer, bukaul, yasalar ve her ne işle ilgili olursa olsun herkes. Dahası, bu her şeye gücü yeten Hakan etiketinde dünyanın büyük ve güçlü hükümdarının emri şu şekildedir:

Bu ağustos fermanı hükümdarının ülkesi için bir ihtilaf ve dava sonucunda, Taygan Ahmet-Biy ailesinden bir soylu, alçakgönüllü bilim adamlarının ünlüsü ve en mükemmel avukat Mevlana Mahmud, kutsal ve farz etiketi altında gönderildi (erdemleri yüceltilsin), her şeyi yasalara göre inceleyen, bir çizim yapan ve ona (Taigan Akhmet-biy) hazırladığı edinin bir kopyasını verdi. Karasu'da yapılan çizime göre dört kenardaki sınırlar şu şekilde belirlenmiştir: güneyde - Munal-bai'ye ait Karaağaç - doğuda Ali-Paşa-ulan toprakları, batıda ise sınır Bozkır Yolu (Arkayuly) ve Abu-Salam-biya topraklarının kuzeyinde.

Ünlü Molla Mahmud'un kimliğine ve çizimine dayanarak mutlu kapımıza bir at getirdi (Taygan Ahmet) ve yukarıda belirtilen sınırların belirlediği topraklarda kırmızı işaretli ve mavi mühür bulunan bir etiket istedi. . Atı olumlu kabul ettikten sonra, ona yukarıda anlatılan sınırlar içinde araziler verdim, bu kraliyet mektubunu elimde kırmızı bir işaret ve mavi bir mühürle verdim ve şöyle emretti: Ulan, Beyler ve diğerleri, bahsi geçen Ahmet-Biy'e verilen toprakların sahibi iken şiddet ve hakaretleri onardı. Yasaul ve hizmetkarlarımız da ona karşı küskünlük, kaygı ve korku vermiyorlar. Çünkü o nazik ve hanımızın rahmeti ile bağışlanmıştır. Herkes tarafından bilinsin. Her ne sebeple

olursa olsun, her ne suretle olursa olsun, herhangi bir şekilde anlaşmazlık başlatmak ve ona [suç] neden olmak onlar için yasaktır.

Ona hakaret eden ve onu incitenleri yerel makamlar durdurmak, frenlemek ve uzaklaştırmakla yükümlüdür. Sakin bir şekilde, saf bir yürekle oturmasına izin verin, bizim için ve neslimiz için dua ve bereket göndermesine izin verin. Yani, elinde tutmak için, bir mühür yüzüğünün iliştirildiği bir etiket verilir.

977 yazında Mübarek Muharrem ayında yazılmıştır. Karasu.

2.3.2. İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri¹²³

Ruslar, ilk bakışta [Trans-İli bölgesini], İli Nehri ile Kungey-Alatau'nun karlı sırtları arasında uzanan ve biraz batıya doğru genişleyen uzun bir arazi şeridi olarak tanımlar. Bu genişleme Kaskelen ağzından başlar - ikincisinin orta yolundaki İli nehrine akan küçük nehre kadar uzanır. Bu şeridin kuzeye doğru geniş bir eğimi vardır ve Alatau'dan akan birçok nehir tarafından aşındırılmıştır; Kırgız-Kaysak bozkırlarındaki en büyük nehirlerden biri olan İli nehrine istisnasız olarak hepsi akmaktadır.

İli (Çince İli, Kırgızca İle) üç kaynaktan oluşur: Tekes, Khashgol ve Kunges; bunlardan ilki en önemlisi Muztağ veya Buzdağları sırtından akar ve Kunges'e katılmadan önce doğuya ulaşan bir akıntı vardır; Zaten hepsinin birleşmesinden sonra İli, batıya yönelir, Çin'in İli bölgesini ve büyük Kuldja şehrini sular, her iki taraftan birçok dağ nehrini alır ve aynı isim altında birkaç kolda Balkaş'a akar. Ana ve en derin olanı Burlıya'dır.

İli'nin uzunluğu neredeyse 800 verstdir, Rus akıntılarının genişliği, Talgar'ın ağzına yakın yerde yaklaşık 200 kulaçtır, Balkaş'a olan büyük eğim ve Alatau dağlarının sularının bolluğu nedeniyle seyri çok hızlıdır. İçindeki su [iki veya üç aylık kış hariç] çok çamurludur, dibi düzensiz, azgın akıntıyla aşınmış, kıyıları killi, bazı yerlerde, özellikle sağ sahil yüksek ve diktir. Seyri boyunca, kavak, küçük çalılarla kaplı iyi meralar ve bol miktarda adacık oluşmuştur.

İli'nin sol kıyısı çoğunlukla sığ, bazen kumlu ve tuzludur. Etrafı çigda, kavak, çingil, söğüt, seksul ve karagaynik sazları ve çalılar ile kaplıdır. Bu oluşum tepelerin altında, Kapchagai yolunda otuz verstden fazla sürer ve aynı adı taşıyan dağların yüksek,

¹²³Çokan Valihanov.(1984). Geografiçeskiy Oçerk Zailiyskogo Kraya. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.173-180.

erişilemeyen kayalarıyla kaplıdır. Daha sonra kumlu bozkırlara ayrılır ve kalın ve büyük sazlıklar içinde kumların arasından akar. Kırgız-Kaysak bozkırında o kadar uzar ki, 200 verstden fazla yayılarak sürekli akan sularıyla Balkaş'a ulaşan tüm nehirlerinden biridir. İçine aktığı zaman, kavak ve diğer küçük ormanlarla kaplı, Kırgız Kaysakların kamau adı verilen çok sayıda büyük adadan oluşan deltanın kumlarında kaybolan, küçük su birikintilerine bölünmüş ¹²⁴, küçük dallara ayrılır; mükemmel otlaklar ve mükemmel Kırgız tarım arazileri oluşmuştur

İli'de; Balkaş havzasına ait diğer nehirler gibi, sadece marinka ve diğer iki küçük balık türü bol miktarda bulunur: Osmanlılar (alabalık) ve turna levreği, Kaisaklar ise, içinde yayın balığı olduğunu söylüyor, ancak bu pek doğru değil. Kışın, İli'de dağlardan oraya yakınlaşan çok sayıda av hayvanı da var. İli'de kazlar, ördekler, su mercimeği de bulunur ve büyük gri kuşlar da kışı orada geçirir. Sonbaharda birçok pelikan belirir; Kaplanlar ve leoparlar, kıyıdaki sazlıkların yanı sıra yaban domuzları, vahşi kediler vb. de görmek mümkündür.

İlkbahar seli mart ayından önce olmaz; sonbaharda o kadar sığ olur ki, eylül ve ekim aylarında çiftlik hayvanlarının geçişi için uygun olan geçitler oluşur, örneğin, üç geçit bilinir: Oğuz-utkel, Çilik ve Türgen ağızları arasında, Kızıl-teku veya Kızıl utkel, Issyk ve Talgar arasında, nehrin sağ tarafındaki birleşim yerinin biraz altında. Chingildy ve Tamgalı-utkel, Tamgalı-Tas yolunda. İkincisi aracılığıyla Taşkent'ten Kulca ve Semipalatinsk'e giden bir kervan yolu var ve buna Canaycol (Canay yolu) deniyor; ikincisi, Rusya'dan kaçan Kalmuklar'ın geçişi açısından tarihsel olarak dikkate değerdir.

Rusya sınırları içinde, yani Çin gözcü zincirinden başlayarak, İli'nin sağında sadece iki kolu vardır: Uç-Kuyandı ve Çingilda dağlarından çıkan Usek ve Kuşmurun.¹²⁵

Sol kıyıda, İle'ye paralel olarak doğudan batıya uzanan Kungey-Alatau'dan aşağıdaki nehirler İli'ye akar: Ili yakınlarındaki Çarın, Çilik, Çabdar, Türgen, Ili yakınlarında kum ve sazlıklarda kaybolmuş ve Issık (60 verst), Talgar, Kaskelen solda

¹²⁴ Plaseli: kavisli

¹²⁵ Daha doğrusu Cungarya Alatau

kolları ile¹²⁶. Büyük, Küçük ve Orta Almatı (Yablonnaya), Aksay ve Çemolgan, İli'ye ulaşmayan ve kumlarda kaybolan Kurtu ve Kura. Kurtu, Kargaly'den Ciren-Aygır'ı alır; Çarın sağda iki Karkar, Kegen ve Temirlik ve solda Çilik - Ası'yı alır.

Rotanın yarısına kadar adı geçen akarsuların neredeyse tamamı kuzeybatıya yönelir ve sonra İli'ye döner. Osmanlılar burada kısmen marinka ve Talgar'da, ayrıca turna balığının bol miktarda olduğunu söyler. Dönmeden önce, rotaları son derece hızlıdır ve kayalık bir kanalı takip eder, ancak daha da ötesi, killi ve yüksek kıyılarda daha sakin hale gelirler; su genellikle bulanıktır; dağlarda [bu nehirler], özellikle nehir olmak üzere genellikle güzel şelaleler oluşturur. Issık muhteşem bir şelaleye sahiptir. Kaysak'a göre Talgar ve Issık ve muhtemelen diğerleri de buzullardan geliyor. Sonuncusu, buzun altından birkaç kaynaktan çıktıktan sonra, çevresinde üç tepe noktası olan ve bu nehrin rezervuarını oluşturan bir dağ gölü oluşturur.

Bazı [nehirlerin] kıyılarına, alt kısımlarda büyük, geçilemez sazlarla karışan orman eşlik ediyor.

İli'nin kuzeyinde yer alan Küçük'ün aksine Büyük Alatau¹²⁷ olarak da adlandırılan Kungey-Alatau dağları İli havzasını Issık Kul göl havzasından ayırır; en yüksek noktası nehrin kaynağındadır. Talgar'a Talgarnyn-talchoku ¹²⁸ denir. Yaklaşık 300 mil uzakta bu dağlar Küçük Alatau'da¹²⁹ çok daha yüksektir, çok kayalık değildir, kalın siyah bir toprak tabakasıyla kaplıdır, bitki örtüsü bakımından daha zengindir ve düşünüldüğü gibi çok fazla fosil vardır. Bu dar sırt; elli verstten daha geniş değildir, bu nedenle çok diktir ve birkaç uygun geçidi vardır; ancak Alatau Kırgızları bir günde Almatı'nın (Srednye) üst kesimlerinden geçerler; doğu ucu daha çok eğimlidir ve Issık Kul ve Kaşgar'a Santas denilen uygun bir geçit oluşmuştur. Buna ek olarak, Turgen nehrinin üst kesimlerinde biniciler için küçük ve rahat geçişler de vardır.

Batıda, biri güneybatı tarafından Issık-Kul Gölü çevresinde kıvrılan ve Zaisıkkul Kırgızın-Alatau'ya bitişik, diğeri ise Çu ile Balkaş arasındaki Betpak-Dala'ya (Aç Bozkır) giden birçok kola ayrılır ve üçüncüsü Çu, Sır ve Amu-Darya nehirlerinin

¹²⁶ Yazım hatası: sol değil sağ.

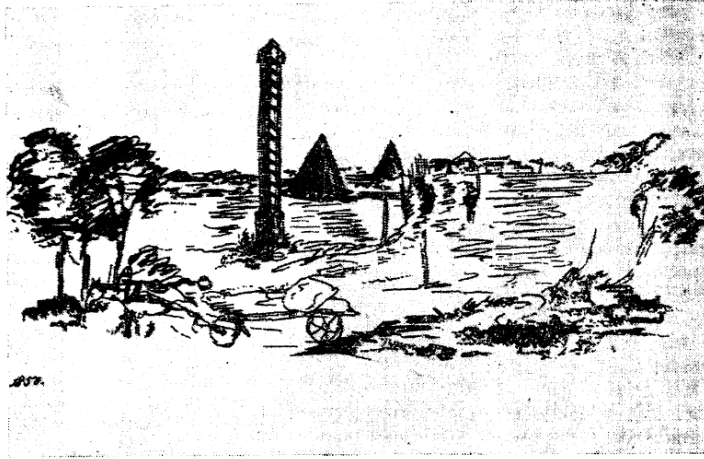
¹²⁷ Büyük Alatau, Kuzey tian Shan dağları.

¹²⁸ Daha doğrusu: Talaparnyn Tau-Çoku - Zaili Alatau'da Talgar zirvesi

¹²⁹ Küçük Alatau'nın üstünde (Kiçi Alatau)

Kokand'a kadar olan üst kısımları arasında yer kaplar. Çu ve Sır arasındaki en batıdaki kolu, Karakum Çölü'nün¹³⁰ üzerinde dik Kuşmurun burnu ile biten Karatau dağlarıdır.

Kungey-Alatau'dan gelen sular kuzeye İli'ye ve güneye Göl'e doğru kayar. Issık-Kul; kuzey tarafı ağaçlık, güneyi ağaçsız; Aynı fenomen Küçük Alatau'da da göze çarpmaktadır. Bunun nedeni, bence, yağmur rüzgarlarının çoğunlukla batıdan, Balkaş'tan esen yönüdür. Bu sırtın boğazları, Trans-İli bölgesinin tüm bitki zenginliğini içerir, ancak bu sınırların ötesine geçmez. Elma ağaçları, kayısı ağaçları, akçaağaç, dut çalıları: ahududu, çilekler, kuş üzümü ve diğerleri dağ nehirlerini sadece dağları terk edene kadar süslüyor ve ondan sonra önce küçük huş ormanları, sonra da kavak, söğüt ile yer değiştiriyorlar. İli'de dağlarda hala jigda(İğde yemişi)bulunur, kabuğunun altından, özellikle de alttan kesilip yapışkan reçine alınır, tamamen bozkır olan yerde bu güzel ağaç yoktur. Aynı şekilde, İli'ye doğru dağlarda yer alan çeşitli çiçekler yavaş yavaş kaybolur ve onların yerine basit bir sazlıklar görülür.

Resim 2.28.1860 Çokan Valihanov'un çizdiği Kilometre Taşı

Doğadaki yabani elmalar, hem tadı hem de büyüklüğü bakımından Kulca'nın bahçe elmalarından çok daha aşağı değildir; 1853 yazında (kayısı) hasadı yoktu: kuvvetli bahar rüzgarları ve soğuk hava çiçekleri yok etti. En bereketli ve bol yer Almatı yaylarıdır, her yerde çok fazla kayısı var. Bu yolların her iki tarafında da orman o kadar çeşitlidir ki buralara Kaysak Çubaragaç (çubarı- orman), yani çeşitli ağaçlar adı

¹³⁰ Karakum Çölleri: kesin tanımı yoktur. Batı ucunda Priaral Karakum Karatau vardır. Büyük bir çöldür ve bazı ova ve vadileri içerir. Çu, Sarısu ve Teli-Kul Gölü gibi. Aşağı Sırdarya bölgesinin sağ kıyısına yakın Karatau biter.

verilmiştir. Ahududu, siyah kuş üzümü, yaban gülü, karadut var. Elma ağaçlarının ve kayısının üzerinde iğne yapraklı orman başlar: ladin ve köknar, ayrıca kavak; daha da yüksekte, ladin bazen sertlikleri ile dikkat çeken huş ağacı ve bozkır çalıları ile karışır. Ladin ağaçları ve ardıç en yaygın bitki örtüsünü oluşturur. Daha da yüksekte kayalık vardır ve nihayet kar başlar. Ana zirveye kadar, çok keskin, yüksek, dik ve vahşi kayalardan oluşur. Bazen, bu sırtın hatırı sayılır yüksekliğinde, dağlardan akan nehirler için rezervuar görevi gören iyi göller vardır. Yani, Issyk kaynaklarının yakınında Casıkul Gölü var.¹³¹

Kırgız-Kaysak'ın tarım arazileri, nehir kıyılarının çok dik olmadığı dağlara on verst kadar uzanır. Hızlı akan nehirlerden suyu, tarıma elverişli topraklarına rahatça ulaştırırlar ve böylece toprak daha verimli olur. Kırgız-Kaysaklar, bu tarım arazilerine ek olarak, killi-kumlu toprağa rağmen verimin hala iyi olduğu hemen hemen tüm nehirlerin aşağı kısımlarında darı ve buğday ekmektedir. Burada hasat Kopal'dakinden bile daha verimlidir. Bir darı üç metre yüksekliğe ulaşır. Burada saman yapmak için olan alanları da zengindir; saz¹³² ve otlaklar Eylül sonuna kadar tazeliğini korur ve Mart ayının yarısından itibaren tekrar yeşerir. Junurčka (musuy) veya Kaysakların adlandırmasına göre sarı, bir atın dolaştığı dağ geçitlerinde o kadar çoğalır ki geçilmez ağ gibi olur. Şerbetçi otları ağaç gövdelerini sarar ve dik yamaçlarda büyür. Burada doğa Küçük Alatau'dakinden çok daha bol çiçeklidir ve bu nedenle dağların negatif etkisi yoksa, burada başarılı bir şekilde arıcılık yapmanın mümkün olduğu tahmin edilebilir. Burada, ballarını samandan oluşan kutularda yapan vahşi arılar bulduk. Bu geniş kutular ağaç gövdelerine kalın otlarla asılmıştı.

Dağlarda Kırgız-Kaysaklar'ın akuyruk dediği marallar, tau-teke dediği yaban keçileri otlanır ve az miktarda argali vardır, vadide de saygalar yaşar; İli'nin sağ tarafındaki bozkırda bulunan kulanlar burada görülmez. Daha sık olarak, derin boğazlarda, ayılar (karınca yuvaları), kaplanlar (sadece yaz aylarında), porsuklar, kızıl tilkiler vb. bulunur. Birçok kurt var; siyah bir tilki bile vardı. Su samuru nehirlerde yaşar ve büyük yaban domuzları, bu ülkedeki meyan kökü bolluğundan dolayı aşırı derecede şişmandır ve sazlıklar boyunca yaşarlar. Vadide yabani tavşan, sansar, tilki,

¹³¹ Casıkul Gölü. Bu dağ gölüne yanlışlıkla Issık diyenler var, halbuki Issık, bu gölün adı değil kaynağıdır.

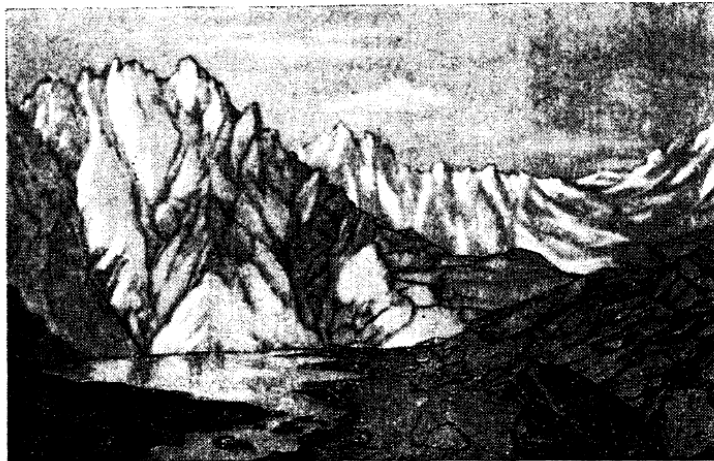
¹³² Saz sürekli nemli yerde yetişir.

yaban kedisi, kaplumbağa vb. yaşar. Kırgız-Kaysakların İli’de kirpi görmesi bile mümkündür.

İli üzerindeki büyük ve yoğun sazlıklarda kaplanlar, vaşaklar ve bazen leoparlar ve diğer yırtıcı hayvanlar bulunur ve nadir değildirler. Sık sık Kırgız-Kaysak sürülerini ziyaret ediyorlar ve bazen aullara saldırıyorlar. Kaisaklar onlarla savaşıp öldürmeye cesaret eder ve deriler Ruslara 20 ruble gümüş için satılır.

Burada sayısız kuş var; dağ ve vadilerde, av kazları, ördekler, turpan kuşu, yabani güvercinler ve diğer kuşlar olduğu bilinmektedir. Kuğular ve turnalar kışı burada geçirir; Pelikanlar da burada yaşıyor; leylekler yuvalarını kuru kavakların üzerine kurar; malakitnik veya hanımelinin kalın yapraklarında, bülbüller ve ötleğenler şarkı söyler ve vadide şarkı söyleyen tarla kuşları, saka kuşları vardır. Sazlık ve çalılıklarla kaplı İli ve diğer nehirlerde çok sayıda sülün de vardır.

Yaz boyunca İli Vadisi’nde, sazlıklardaki rutubetten ötürü at sineği, sivrisinekler ve yakarca bulunur; buna zehirli olanlar da katılır: karakurt (büyük bir örümceğin cinsi), bir tarantula, bir falanks ve bir akrep (buzaubas - buzağı başı). Bu böcekler, İli’nin sol kıyısından neredeyse dağın eteğinden on iki mil ilerleyen kervan yoluna kadar tüm alanda bulunur. Ayrıca çok sayıda yılan vardır, ancak bunlar büyük değildir ve uzunlukları 1,5 arşından fazla olamaz. Çok zehirli olanlar tuzlu bataklıklarda daha çok bulunur; dağ yılanları daha az zehirlidir. Burada, şimdiye kadar bozkırda bilmediğimiz özel ve yeni bir tür yılanla karşılaştık.

Resim 2.29.Casilkul Gölü (Issık). Sanatçı P. Koşarov’un suluboya çalışması

Görünüşe göre doğuya doğru gittikçe toprak verimli hale gelir; Kaysaklar doğudaki topraklarını çok övüyor. İli'nin orta rotası, Sibiryâ kuzey rüzgarlarına tamamen açıktır ve sadece önemsiz Çolak sırtı ile Arkarlı ve Malay-Sarı dağları arkasında görülebilir; ancak Altın Emel'in yukarısında İli, Küçük Alatau'nun karlı sırtı ve doğu çıkıntıları tarafından kuzeyden engellenmiştir.

Kurta'ya akan Kargala Nehri'nden batıya doğru toprak belirgin bir şekilde değişir ve bereketli kara toprak yerine, Çu'ya kadar kumlu ve tuzlu arazi Muyun Kum'a uzanır. Tüm bu alanda, dağlar çıplak ve çoraktır. Bazı pınarların kıyıları hariç sadece bozkırda bilinen önemsiz otlar yetişir.

Çorak Bozkır veya Betpak-Dala bu bölgede böyle başlar: Toprağı gri, yanmış, tuzludur: İli'nin ağzı ve Balkaş'ın kıyısı geniş bir alanda birbiriyle karışan çirkin¹³³ tepelik kumlar ve sazlarla çevrilidir. Balkaş kıyılarının yakınında ve İli'nin alt kısımlarında, tuzlu ve tatlı suyla (sazanların bol miktarda bulunduğu) sığ göller vardır. İli'de artık hiçbir yerde tuz kalmaz ve kışın Kırgız-Kaysaklar, tuz yokken tuzlu bataklıklardan tuzlu suyu kaynatır ki buna kaynamış tuz-çilama denir. Çilik ve Kum-Keçu arasındaki Burulday tepelerinin çevresinde bol miktarda verimsiz ve yenilebilir tuz yatakları bulunur

Trans-İli bölgesinin iklimi genel olarak bozkır, havanın tutarsızlığı ve aşırılıkları ayırt edici özellikleridir. Kışın don görülür ancak ortalama sıcaklık göz önüne alındığında bozkırların kuzey kısmından çok daha ılımandır. Yaz aylarında sıcaklık 40°R'ye ulaşır. Soğuklarda nadiren 5°R'nin altına düşer. Genelde iklim dengeli ve sağlıklıdır; yaz aylarında günün sıcağı yerini hoş bir şekilde tepelerden gelen gece serinliğine bırakılır. İlkbahar aşırı bulutlu ve yağışlıdır.

Rus müfrezesinin İli'nin arkasında geçirdiği ilk kış olan 1853 kışı, Kırgız-Kaysak yaşlılarının hatırlamak istemeyeceği kadar acımasızdı. Bu, Kaysaklar'a Rusların kışa o kadar yakın olduklarını, onunla ayıramayacakları ve nereye giderse gitsinler yanlarında sürüklediklerini düşünmeleri için çok orijinal bir neden veriyor. Kopal'ın kuruluşundan bu yana, kışların daha soğuk ve daha çetin kar yağışıyla geçtiğini söylüyorlar. Yine de, bu kış İli'de kar 1.5 arşından daha derin değildi; dağlara daha yakın yerlerde 2,5 arşından fazladır. Kışın ortasında dağlarda öyle erimeler oldu ki kar

¹³³ Gevşek ve derin

eriyince yollar sank çamur deryası oldu. Issık'ta geçirdiğimiz yılda şu notları aldık: Ya 8 Kasım'da ¹³⁴ başladı, Eli'de kar 13 Şubat'ta eridi, Ya da 8 Mart'ta buzlar erimeye başladı, su olup akmaya başlaması Temmuz ayındaydı. Bunun yanında sonbahar, tıpkı ilkbahar gibi çok yağmurludur, ancak sonbahar yağmurları bazı dağlarda görülür.

Trans-İli bölgesinde iki taraftan rüzgar esiyor: kuzey-batıdan yani Balkaş'tan, doğu, yukarıdan, Kırgız-Kaysaklar tarafından abidcel deniyor ve sadece ilkbaharda esiyor. İkincisi sıcak ve kurudur; ilki daima yağmur bulutlarını taşır ve kuru Betpak-Dala'dan ve Balkaş'ın kıyı kumlarından yükselen toz fırtınasını kendi önüne katarak gelir. Yavaş yavaş gelen bu kum fırtınası aniden sazlıklara çöker, zayıf yurtları bozar ve sessizliğin ardından şiddetli bir yağmur yağar. Bu fırtına ne kadar hızla ilerliyor, sadece batıdaki işaretlerinin bir saatten önce görülmediği ve belki de üç saat içinde tüm Trans-İli bölgesini ıslattığı unutulmamalıdır. Temmuz ayının sonunda, İli vadisindeki tüm çimen çoktan yanmış olur, sazlıklar kurur. Sadece nehirler, ıslak yerler (yamaçlar) boyunca ve dağ geçitlerinde bitki örtüsü tazeliğini korur. Elmalar burada Ağustos ayı başında, kayısı ise Temmuz ortasında olgunlaşır. Yaz aylarında hava nadiren yağmurla serinler.

Taşkent'ten bir kervan yolu, dağlardan çok uzak olmayan Zaili Bölgesi'nin içinden sırta paralel uzanır; içinden geçtiği tüm nehirler geçmek için uygundur; İli'ye giden nehirler boyunca ve dağlar boyunca yollar vardır ve bazen aulların taşınması sırasında göçebeler bu büyük yolları kullanır.

Ekim ayından bu yana, İli nehrinin her iki kıyısında, akış yatağı boyunca, Kaysaklar kış için durdular, olumlu bir şekilde konuşursak, Çin gözcü zincirinden Talgar'ın ağzındaki Rus bölgesine kadar her iki yakayı da işgal ettiler. Aşağıda, kumullarda ve arazide, at sürüleri kışın otuyor ve aullar neredeyse Kamau'ya kadar uzanıyor. Alatau'nun eteğinde kar eridikçe, Kaysak volostları bu çizgide ortaya çıkıyor ve arazilerini sürmeye başlıyorlar. ¹³⁵

Dağların eteğinde, nehirlerin kıyısında, çeşitli büyüklükte birçok höyük (set) vardır; Bazılarının iki tane olduğunu fark ettim; hepsinin tepeleri çökmüştü, derin oyuklar oluşmuş ve ağır hasar görmüşlerdi. Bunlardan biri zaten ormana karışmıştı.

¹³⁴ Burada, aşağıda olduğu gibi zaman eski tarzda yazılmış.

¹³⁵ Alatau Kaisatska'nın eteklerinde kar olduğundan bu yollar kullanılır. Zaili Alatau'nun kuzey eteklerinde yer alan güzergahlar doğudan batıya doğru Kegen, Turgen, Talgar, Kaskelen ve Kurday diye sıralanır.

Nehrin vadiye uzandığı dağların altında bulunur. Zaten elma ağaçlarıyla bezenmiş derin bir hendekle çevrili olan Talgar, bir verst çevre boyunca, hendeğin tabanından yüzeye 15 kulaç derinliğe sahiptir ve Kurgan-Tyube (Kurgan-Sopka) olarak adlandırılır. Çalılar, elma ağaçları ve dikilmiş bakımsız bir çınarın bulunduğu tepede, eski sur¹³⁶ kalıntıları da vardır. Bu kalıntıların her ikisi için Kaysaklar, Tokhtamış dönemine atıfta bulunur, ancak bu eski höyüklerin ve kalıntıların gerçekte kime ait olduğu bilinmemektedir ve bu arada birçok insan bu ülkeden geçmiştir. Bu eski mezar höyük kalıntılarına ek olarak, yenileri de vardır.

2.3.3. Ulu Cüz Kırgız-Kaysakları Hakkında¹³⁷

İli Bölgesi, Büyük Orda'nın iki ana boyu tarafından işgal edilmiştir: Buradan İli'nin sağ kıyısına hiç gelmeyen Çapraşların¹³⁸ bir kısmı ile Albanlar¹³⁹ ve Dulatlar. Doğuda, Bugu boyunun Kara Kırgızları, bazen Issık Kul'un güneydoğu tarafında İli Vadisi'ne, batıda ise göçebelerden aynı gölün güneybatı kıyısında ve Pişpek civarında bulunan Sulta ve Sarıbağış boylarından ortaya çıktı. (Çu'nun ötesinde bulunan ve Taşkent halkına ait bir sur). Alban göçebelerin batı sınırı Turgen Nehri'dir; Çin diyarında bile dolaşıyorlar ve Çinlilere önemsiz bir haraç ödüyorlar. Albanların batısı, yani Turgen'den Dulatlar ve Çapraşlar Çu Nehri kaynaklarına ve daha sonra Taşkent şehirlerinden ve tahkimatlarından Talas Nehri boyunca dolaşır.

Dulat Kaysakları, hem sayıları, hem de askeri gücü ve zenginlikleri bakımından (Ulu Cüz'ün) diğer tüm boylarını geride bıraktı. Albanlardan beş kat, Calayirlerden üç kat fazla, Büyük Orda'nın diğer küçük boylarından bahsetmeye gerek bile yok. Bazı Dulat'lar, Albanlar ve Çapraşların çoğu İli'nin sağ tarafında da dolaşıyor. Bu soyluların her ikisi de hala birkaç bölüme ve bölgeye ayrılmıştır, ancak bu bölümler onları anlatırken daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.¹⁴⁰

İli Kaysakları diğerlerinden daha fazla Taşkent hakimiyetinin etkisi altındaydı ve ayrı bir bağımsız halka yakın olduğundan Rus birlikleri İli'ye girmeden önce Kırgızlar

¹³⁶ Talgar dağlarının en sonunda antik tahkimatın kalıntıları vardır. Şuan Talgar şehrinin Verkhnetalgar kasabasında bulunmaktadır.

¹³⁷ Çokan Valihanov.(1984). O Kirgiz-Kaysatskoy Bolşoy Orde. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 180-183.

¹³⁸ Çapraşlar: Ulu Cüz Kazak şeceresinde yer alan Usun halkı.

¹³⁹ Kıdemli Cüz boylarından biridir

¹⁴⁰ Bu bölümler hakkında daha sonra açıklama yapılacaktır. (Yazar notu: ne yazık ki taslak versiyonunda bu açıklama yoktur.)

(Burutlar) onlarla savaşmak zorunda kaldılar. Bu Kırgızlar, İli Bölgesini bir saklanma yeri olarak gördü ve zarardan kaçındılar ... Şimdi, İli'nin ötesindeki noktanın işgal edilmesiyle, suçlara yönelik ceza uygulaması sonucu, bu coşkun kabileler daha sakin hale geldi.

İli bölgesindeki antik kalıntılar ve mezar höyükleri, bazı halkların eski varlığına tanıklık ediyor. Uysun, Uygur, Cungan halklarının varlığı birbirlerinin yerini aldı.¹⁴¹ Son halk 1755'te Çinliler tarafından fethedildi ¹⁴²ve Çin İmparatorluğu bu halkın tüm topraklarını sınırları içine aldı.

Abılay Han'ın komutası altında Talas boyunca ve Taşkent'e kadar dolaşan büyük bir kalabalık doğuya hareket etti ve başarılı ve uzun bir mücadeleden sonra onları Küçük Alatau'ya götürdü ve eski yerlerini geri aldı. Öyleyse, bu yerler, Kaysak efsanelerine göre, yine Kalmuk'tan Büyük Orda tarafından işgal edildi ve bu nedenle, Çinlilerin bu ülkeye karşı iddiaları asılsızdır. Çünkü orijinal yerlilerin ortaya çıkmasıyla burası bağımsız oldu. Bozkırın bu bölümünde Rus birliklerinin ortaya çıkmasından önce, Büyük Orda, 1824'ten beri Rusya'nın himayesi altında kabul edilmesine rağmen, Çinliler, birliklerini Zaili Bölgesi'ne, 1840'a kadar önemsiz bir haraç toplamak için göndermeyi sürdürdüler. Tiren-Uzek yolundaki yerel Çapraşlar tarafından üzücü ve acınacak bir yenilgiye uğratıldılar.

Müfreze, üç bin Çinli'den oluşuyordu ve yasak¹⁴³ toplamak için, müzakereler etmek üzere Taşkent aksakalına gitmeyi amaçladılar. Bugün bile Çinliler bu yenilgiyi unutamazlar ve Kaysak neslinden gelen Çapraşı derin bir öfkeyle hatırlarlar.

Aynı zamanda, batıdan, daha da büyük bir bencillikle, Büyük Orda dindarları¹⁴⁴ onlardan zyaket (vergi) toplayan Kokand halkı tarafından rahatsız edildi. Bunun Kaysaklara yük olduğu açıktır ve Kokand halkının Orda'yı gönüllü olarak zyaket ödemeye zorlaması kolay olmadı. Bunun için askeri güç kullandılar. Aynı şekilde, Kokand halkı Alatau Kırgızlarını askeri güçle kendilerine zyaket ödemeye zorlamak

¹⁴¹ Uygur ve Cunganlar Semireh'in ana köklerinden kabul edilemez. Bunun yanında eski çağlarda Uysunlar ile yerli halk tarafından oluşturulan Uysun Konfederasyon'nun parçası olan kabileler vardı. Sırayla atalarına kavuştular. Semireç'in ana sakinleri arasında Yağma, Çiğil, Karluk, Türgeşler ve selefleri gösterilir. Bunu kanıtlayan yerleşim yerleri ve taş yazıtlar gibi antik kalıntılar mevcuttur.

¹⁴² Cunganların yenilgisinin zamanı hatalıdır. 1758 yılında Cungan Hanlığı aldığı yenilgilere dayanmamış ve Çin İmparatorluğu tarafından yok edilmiştir.

¹⁴³ Haraç

¹⁴⁴ Edinoverye: Rus Ortodoks kilisesine bağlı olsalar da kendi geleneksel ayinlerini koruyan Eski Ritüelistler olarak adlandırılan bir inanç grubu.

istedi, ancak ikincisi şiddetle direndi ve zapt edilemez dağ sıralarına sahip olarak bağımsız kaldı. Issık Kul'un üst kısımlarında dolaşan Burutlar hakkında bunu söylüyorum.

Taşkent'in ünlü ve zeki valisi Kuşpek, büyük müfrezelerle Büyük Orda ve Kırgız'a gitti. Birkaç tahkimat inşa ettirdi ancak ondan önce bile Kaskelen nehri yakınlarındaki İli bölgesinde 1778'de Taşkent minbaşı (bin adam) tarafından bir Taşkent höyüğü inşa edildi, ancak buradaki en ünlü barbar - Sultan Rüstem askerleri haince kesti ve höyükleri yerle bir etti. Tüm bu höyüklerin kalıntıları, İli bölgesinde hala görülebilmektedir.

Resim 2.30. Dulat kabilesinin Kaskarau boyundan olan Kazakların Rehberi, P.P. Semenov (1857) Sanatçı P. Koşarov'un çizimi

Daha sonra, modern zamanlarda yenilenen sadece Toyçubek tahkimatı¹⁴⁵ kaldı ve bununla ziyaketleri toplamak için harekete geçtiler. Ancak 1851'de Kazak Albay Karbışev'in komutasındaki Rus birlikleri tarafından da imha edildi. Bundan sonra, ziyaket toplanmaya Çu müfrezeleri devam etti.

Toyçubek kalesinin yıkılmasından önce, içinde her zaman 50 Sart¹⁴⁶ vardı, sakin kalmak ve görevlerinin ötesinde, kendileri kervan soygununa da girişiyorlardı.

İli'nin ötesindeki noktanın 1853'te Ruslar tarafından güçlü bir şekilde işgal edilmesi yerel kargaşayı sonsuza dek durdurdu ve Kulca, Kaşgar ve Kırgız dağlarına

¹⁴⁵ Toyçubek tarafından, Aksaya Zaili Alatau eteklerinde inşa edilen bir kaledir. Toyçubek ise büyük bir Kazak derebeyidir.

¹⁴⁶ Düzeltme: Sart değil Kıpçak.

giden en önemli yolların geçtiği bu ülkenin, ticareti ve zenginliğiyle gelecekte umutla yeşermesi bekleniyor.

2.3.4. Kırgız-Kaysak Barutunun Bileşenleri¹⁴⁷

Kırgız-Kaysak barutunu oluşturan kısımlar güherçile (çöp), kömür (kumur) ve kükürttür (kükürt).

Güherçile Kırgız-Kaysaklar tarafından, ya eski kışlık yerleşimlerin gübresinden ya da eski “Kalmuk” höyüklerinin ¹⁴⁸ bulunduğu arazilerden toplanır. Kömür, tala(yani söğüt) ahşabından elde edilir. Taşkent pazarından buraya kükürt gelse de bu kükürt kalite bakımından zayıftır bu yüzden Tatar tüccarlardan alınan Rus kükürtü kullanılır.

İnsanların eski zamanlarda “Kalmık” höyüğü çevresinde yaşadıklarını varsayan Kaysaklar, ilk önce bir avuç toprak alır ve ateşe atarlar ve böylece toprağın güherçile yani nitrat içerip içermediğini anlardı.¹⁴⁹ Toprak istedikleri gibi çıkarsa torbalarını bununla doldururlardı.

Toprağı topladıktan sonra kazanı ateşe koyar, gerektiği kadar suyla doldurur, topladığı toprağı içine döker ve kaynatılır. Toprak kazanın dibinde kalır ve su sararır. Bu şekilde kaynatıldıktan sonra kazanı ateşten alırlar ve karışımın dibe çökmesi için bırakırlar, bu yüzden elbette sudan ayrılan toprak kazanın dibine çöker; Bundan sonra, sarı sıvı ile toprağı ayırmak için temiz bir keçe yardımıyla bir kez iyice süzülür ve daha sonra su temiz bir kazanda tekrar kaynatılır ve temiz bir oluğa veya başka bir kaba dökülür ve küçük kafes benzeri delikler bırakılmış ince bir kamışla (çiem) örtülür. Güherçile, çieme yapışarak kristalleşir ve bir verşok veya daha az uzunlukta ve bir kaz tüyü kalınlığında çivi benzeri birçok sarkıt oluşur. Kalan su tekrar kaynatılır ve tekrar yedi kez aynı oluğa dökülür; sarı sıvıyı kaynatmak ve bekletmekle yapılan bu yöntemle her seferinde en az bir derin kap güherçile elde edilir.

Gerekli miktarda nitrat aldıktan sonra, dökme demir kazanın içine dökülür ve sert bir taşla bütün gün boyunca sürekli olarak ovalanır.(öğütme işlemi)

¹⁴⁷ Çokan Valihanov.(1984). Sostavnie Çasti Kirgiz-Kaysatskogo Poroha. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 183-184.

¹⁴⁸ Kalmuk Höyükleri: Kaysaklar tarafından mezar anıtı olarak tanımlanır, İslam'ın yayılmasıyla bu tür anıtların yapımı hoş görülmemiştir.

¹⁴⁹ Höyükte yer alan kemikler zamanla toprağa karıştığı için bu toprak fosfor ve azot bakımından zengindir ve kullanılan ilk kimyevi gübreler böyle oluşmuştur.

Aşırı incelikte öğütölmüş güherçile hazırladıktan sonra, Kaysaklar tarafından barut için en yumuşak ve en uygun ağaç olarak tanınan bir ağaç olan taladan(yani söğütten) özel olarak yakılan kömürü hazırlamaya başlarlar.

Aynı şekilde kömür, güherçile gibi toz haline getirilir ve Kaysaklara göre bu işlem bütün gün yorulana kadar çalışacak beş kişi gerektirir.

Tartıda güherçile, kömür ve kükürdü tartarlar. İki buçuk funt barut elde etmek için, bir funt güherçile, yarım funt kömür ve bir funt kükürt koyulur.

Bu bileşenler karıştırılarak kazanın içine dökölür, dökölen bileşimin tutuşmayacağı bir dereceye kadar ısıtılır ve hafifçe su eklenir ve sabit nem korunarak bütün gün ovulur. Atın yelesinden veya kuyruğundan düzgün bir kıl demeti alırlar, zaten barut rengini almış toza sürerek bununla bileşimi ovalamaya devam ederler. Sonunda darı tanesi büyüklüğünde tanecikler oluşur. İşlem sırasında nem içeriğini korumak, barutun topaklanması ve tutuşmaması için hafifçe su eklenerek bu işleme devam edilir.

İstenilen büyüklükte oluşan toz çok iri olup yine taşla ovularak tekrar enjekte edilir ve istenilen büyüklükte tane boyutunda pudra elde edilinceye kadar saçla tekrar ovulur. Kalan küspe atmak istemiyorlarsa üzerine su serpilir ve ardından saçla da ovulur. Sonuç olarak, iyi bir kuru günde posadaki tüm tozu temizlemek için, onu hafif bir esinti içinde sararlar ve toz zaten amacına ve kullanımına uygundur. Toz, istenilen irilikte değil de çok iri olursa su eklenerek taşla öğütölür ve sonra istenilen büyüklüğe ulaşana kadar kıl demetiyle ovulmaya devam edilir. Artan malzemeyi atmak istemezseniz aynı işlem tekrar yapılır. Son olarak iyi ve kuru bir günde bu barut hamurları hafif rüzgarda kurutulur ve amacına uygun hale getirilir.

2.3.5.Tarım Hakkında¹⁵⁰

Kaysaklar kültürel olarak Taşkent halkının etkisi altında kalsalar da, kendileri için yararlı ve barışçıl bir iş kolu olan tarımı onlardan benimseyemediler.

Kırgız halkı tarafından, ihtiyacı tam olarak karşılamayan tarımsal alet ve edevatın kullanılması ve bunların geliştirilememesine rağmen, Büyük Orda'daki geniş ve verimli topraklar halkın yüzünü hep güldürmüştür. Kungey-Alatau, Malı Alatau,

¹⁵⁰ Çokan Valihanov.(1984). O Hlebopaşestve. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 184-188.

Altın Emel ve diğer dağların sırtlarından akan nehirlerin verimi ve sayısı, alabildiğine geniş olan bu toprakları sulamak için ucu bucağı görünmeyen su kanalları ve yeraltı yollarıyla coğrafyanın en ücra köşelerine bile aktarılmıştır. Bu coğrafyada yazları kurak geçer. Temmuz ayında sıcaklığın 40°R ye ulaştığı bile görülür. Bu kurak mevsimlerde bu geniş toprakları sulamanın yolu da Kırgız-Kaysaklar'ın yapmış olduğu uzun su kanalları ve kemerlerdir. Kaysak'ın bu sıkı çalışması sonucu oluşturulan uzun su kanalları ve kemerler vasıtasıyla bereketli hasatlar elde edilir ve bu su kanallarının nerelere kadar ulaştığını öğrenen tarih yazıcıları şaşkınlıklarını gizlememişlerdir. Bu kez, Kırgız-Kaysak eli, son derece derin bir hendekte akan nehirden arıkı çok iyi idare edecek ve bir mil suyun rahat ve serbest akışıyla fidelerin üstüne otuz kulaç kadar çıktığından emin olduğunuzda inanmak zor. Onu hendekten çıkarmak, ne kadar derin olursa olsun, Kaysak için hiçbir şey ifade etmez.

Toprak yumuşak olduğu için Sibirya'daki gibi sabanlarla yapılan zor çalışmayı gerektirmez. Saban yerine kullanılan basit aletler toprağı sürmek için yeterlidir. Bahsedilen saban demiri(uç demiri) tahtadan yapılanların aksine masif demir bir mızrak ucuna benzer. Sabanın bir kısmı ahşaba sabitlenir ve bu ahşap 2 boğanın boynuna asılarak çift yapılır. Sibirya Kazaklarımız tarafından kullanılan çekilir tip sabanları (pullukları) Kırgız-Kaysakları nasıl kullanacaklarını bilmiyor ve bu aletlerden korkuyorlar. Buraya kullanılan sabanların resimlerini ekliyorum.

Büyük Orda'da, Kırgız-Kaysaklarının kışın tüketecekleri süt ve ürünleri olmadığında ağırlıklı olarak yazın ektikleri darı kullanılır. Bunun yanı sıra Çin buğdayının ekimi alanları da son zamanlarda genişlemiştir. Kırgızlar ve özellikle zenginler, yaşamlarını sürdürmek için yeterli miktarda buğday ektiklerinden emin olurlar.

Büyük Orda'da tarıma 17. yüzyılın başında Canıs boyu atalarından biri olan Baykabil zamanında başlanmıştır. Akrabalarından kendisine kaçan bir Kalmık'ın yardımıyla Kırgız-Kaysaklar arasında çiftçilik yapmaya ilk başlayan odur. Canıs boyu bu haklı şöhretle kendisini çiftçiliğin keşfinde ilk olarak kabul eder ve bu iş koluna diğer boylardan daha fazla müdahil olur.

Büyük Orda halkının hikayelerine göre, buğday buraya Kaşgar'dan, 17. yüzyılın başında toprak ve tarıma aşına olan Kara Kırgızlar (Burut) yoluyla getirildi.

Büyük Orda'da bilinen tohumlar şunlardır: sonbaharda atları beslemek için buğday, darı ve kunak kullanılır. Daha sonra Çin'den musyuy,¹⁵¹ bezelye, arpa, mercimek, keten, mısır, sorgum¹⁵² ve Çin'den ithal edilen susam buluyordu. Bu, halkın tarımsal ürünlere ilgisinin arttığının kanıtıdır.

Çavdar ve pamuk yetiştiriciliği de bir kısım çalışkan ve zengin Kırgız-Kaysak tarafından denenmek istense de, bu bitkilerin sıcaklık şartları ve gerektiği tecrübe yüzünden başarılı olunamamıştır. Bunun kanıtı da bitkileri Ağustos ayında soğuk don vurmasıdır.

Sulama amaçlı basit (tekerleksiz) değirmenler inşa edilmesi yöntemi buraya Taşkent'ten getirilmiştir. Antik çağlarda atalarından Kaysaklar'a, arasında yapı ve yapım tekniklerinin de bulunduğu bir çok kaynak kalmıştır. Almatı ve Talgar nehirlerinin aktığı Büyük Alatau boğazlarında bulunan iki değirmen taşı da bu antik bilginin varlığını kanıtlar niteliktedir.

Kaysak orağı, hafifçe bükülmüş keskin bir bıçağa benzer. Verimli toprağında sıkı çalışan bir Kaysak, günde 25-30 demet kadar ekin biçebilir.

Ekin Öğütmesi (harman dövme, düvme), bütün gün toprak zemin üzerine yığılmış harmanın üzerinde öküzler tarafından yapılır.

Harman zemini, önceden sulanan, ezilen ve sonra kurutulan killi toprak üzerine kurulur. İmkanına bağlı olarak Kaysak'ın harman yerinde belirli sayıda öküz vardır ama ben altıdan azını görmedim.

Tahıllar, çöplerinden ayrılması için rüzgara bırakılır. Rüzgar yoksa Kaysak Çuvallara doldurduğu tahılı yüksekte sallayıp aşağıya döker ve böylece tahılın çöplerden ayrılmasını sağlar. Bu yorucu işlem defalarca tekrarlanır. Ancak bu yöntem Kaysak çok zor durumda kalmadıkça kullanılmaz. Döngü, genelde doğaya bırakılır.

Kış için gerekli olan tahılların miktarını hesaplayan Kırgız-Kaysak, tahılı çöplerden temizlemekle yükümlü olan hanımına, istenilen miktarı götürür. Köydeki Hanımlar, tahılı çöplerinden ayıkladıktan sonra tahılı demir bir kazanda kavururlar. Kavrulan tahıl daha sonra havanlarda dövülerek un haline getirilir. Bu iş için yünden özel olarak yapılmış torbalara un doldurulur ve böylece saklaması kolay olur.

¹⁵¹ Tahıl, hububat, tarlada yetişen besleyici bir bitki

¹⁵² Boyu 3 metreye kadar ulaşabilen, buğdaygillerden bir yem bitkisi

Arazide artan tahıllar ise çukurlara gömülerek toprakla kaplanır. Bu, bütün kış boyunca Kaysak'ın ihtiyaını depoladığı geçim kaynağıdır.

Bu makaleyi kısa bir genel bakışla bitirdiğimizde, Büyük Orda'da tarım ve çiftçilik kavramlarının birçok yerde olduğundan daha fazla hayati olduğu ve bu yüzden geliştirildiğini görebilirsiniz.

Elbette zm bağları, kayısılar, elma ağaçları ve diğer meyve ağaçlarının ekimi, ya bu iş kolunun iyi geliştiği Taşkent'ten ya da Kulja ve Kaşgar gibi Batı Çin eyaletlerinden Kaysak'a aktarıldı.

Kırız-Kaysakların bahçecilikle uğraştığını söylemek pek mümkün değildir. şimdi sadece alakazaki olarak adlandırılan bazı Taşkent yerlileri bunu yapmaya başladı. Kaysaklar isteyerek onlara topraklarını verir ve onlardan bahçe bitkileri yetiştirme sanatını öğrenir.

Taşkentliler'den öğrenilen bahçecilik sanatı zamanla Kaysak arasında yaygınlaşmıştır. Fakat bahçedeki sulama sistemleri bizimkilere benzemez. Uzunlukları iki arşın, genişlikleri bir buçuk arşın olan havuzlara suyu biriktirirler. Su havuzlarda biriken suyu ise oluklar vasıtasıyla bahçenin her tarafına ulaştırır. Salatalık ve karpuz ettikleri yerlere gübre dkmezler ve bunları sık aralıklarla dikerler. Ancak havuç ve fasulyeler bahçeye basit şekilde dikilmiştir.

Dikimi yapılan sebze ve meyveler tohumlarından tanınır. Mesela Çin'den gelen tohumla elde edilen salatalık on yedi verşok yani 45 santim uzunluğuna ulaşsa da şekil olarak düz değil yamuktur. İçindeki tohumlar da nadiren olgunlaştığı için biraz verimsizdir ve tadı da bizim salatalığımız kadar lezzetli değildir. Taşkent, Yarkand ve Kokand'dan gelen tohumlarla elde edilen kavunlar ise hem lezzetli hem de boyutu büyük bir bal kabağı kadardır. Bu yüzden bu tohumlar verimlidir. Karpuz tohumları da iyidir. Bu tohumların çoğu Taşkent'ten, bir kısmı da Çin'den ithal edilmiştir. Burada pembe karpuz görmedim. Tadı, çok tatlı ve lezzetli fakat rengi sarıdır. Ağırlığı 15 ila 45 funt arasındadır. Büyüklüğü fevkalade ve dış kabuğu bal kabağını andırır.

Bilinen başka tohumlar da vardır. Mesela büyük bir şişeye benzeyen Çin su kabağı bu kabağın uzun bir boğaz kısmı vardır. Kırız-Kaysak onu sıvı taşımak için bir kap olarak kullanır. Diğer bilinen tohumlar ise fasulye, pancar, sarı havuç, turp, bezelye, Çin ttndr.

Sonuç olarak, tarım alanlarının ve sebze bahçelerinin [iginçi] emektar çiftçileri ve yetiştiricileri hakkında birkaç söz söylemem gerekirse - Kırgız-Kaysak halkı bütün yaz kan ter içinde çalışıyorlar.

İginci, fazla dinlenmeden gece gündüz çalışanlardan emektar insanlardan başkası değildir. Gün boyunca arazisine sahip çıkar, etrafını dolanır, ekine dadanan yabani hayvanları ve kuşları kovalar. Genelde fakir olan bu emektar insanlar yakıcı yaz sıcağından vücudunu korumazlar. Bunun sonucunda anlatılamaz biçimde renkleri kararır ve vücutları sertleşir.

Şanslı olanlar, yiyecek olarak aul'da sahip olunan imkanlardan yararlanır. Bazen durum daha kötüdür. Şikayet etmeden günde iki küçük bardak ayran veya kesilmiş süt ile yetinirler. Çünkü yaşamak için başka yiyecekleri yoktur.

Tarım arazisi boyunca, hendeklerden su götürmek istediği yeri kürek ve kazmayla kazıp su yolu yaparlar. Böylece arazi güzelce sulanabilir. Sabırla verdiği bu mücadele sanki Çinlilerle savaşıyor gibidir.

Yaz ekini; araziden hasat edilir, toplanıp çuvallara koyulur ve aul'a nakledilir. Böylece bütün yaz boyunca bu sıkıntılara katlanan gariban çiftçiler artık Eylül ayında huzur içinde uyuyabilirler.

Yurta (Boz Üy)

Boz Üy [yapısı ve dekorasyonu]. Kırgız-Kaysak'ın evleri, göçebe yaşama göre uyarlanmıştır; Ortalama büyüklüğü ve ağırlığından bahsedilen bir boz üye, bir deve sığabilir. İnce çubuklardan ve birkaç keçeden oluşur. Birincisi temeli (iskelet) olarak hizmet eder, ikincisi ise yağmur ve dondan(ayazdan)korur.

Boz üyün ahşap kısmı üç bölümden oluşmaktadır: Bunlar; kerege¹⁵³(kafes), uuka (ok) ve çangarak (daire).Alt kısımda veya keregede kafesler vardır, kemerlerle kesişme noktaları hafifçe bağlanır, böylece boz üyleri taşımak gerektiğinde rahatça katlanabilir ve boz üy dikildiğinde birbirinden ayrılır. Boz üy çevresi birbirine bağlanan ve ip denilen iki ila sekiz kafesten oluşur.

Uuki veya kavisli oklar, yurdun kubbesini oluşturur, alt uçları kerege'ye bağlanır ve sivri uçlar, çadırın tam tacını oluşturan Çangarak(daire) tarafında açılan deliklere atılır.

¹⁵³ Keçe evin üst duvarını teşkil eden ağaç kafes

Çangarak, birkaç kemerli çapraz çubukla tutturulmuş ahşap bir daire olarak adlandırılır. Boz üyde duman ve ışığın geçişi için bir delik görevi görür ve ihtiyaca göre çıkarılıp atılabilen ayrı bir kare keçe bezi ile örtülüdür.

Boz üylerin üstünü örten keçeler farklı bir görünüme sahiptir ve bu nedenle farklı isimlere sahiptir. Kıyıları örten alt keçelere tuurluk denir; okların üzerini örten üstteki keçeye - uzyuk; Bir çangarak üzerine atılan, uzun uçlu dörtgen görünümlü keçeye tündük denir. Sert havalarda boz üyden duman çıkarmak için tündük bakana, yani içeriden köşeye bağlanan ve rüzgara karşı yükselen direğe tırmanarak onu bloke eden mekanizmadır. Çiyem ile dikilmiş özel küçük dikdörtgen keçe kapıyı kapatır. Daha fazla sıcaklık için, keregeve keçe arasına başka bir çiyeye giydirilir, ince bir kamış ve çeşitli renkli yünlerle sarılır.

Boz üy kurmak Kaysak eşlerinin işidir. Alıştıktan sonra bunu kurmak zor değildir. Şöyle ki: çarpılar bağlandıktan sonra uuki için çangarak kaldırılır, keçe keçe üzerine atılır, hepsini iki kemer ile bağlanır ve kapıların çubukları kerege'nin kenarlarına yerleştirilir ve yinebağlanır. Yapılması gereken tüm iş budur.

Dayanıklılık için, keçenin kenarları birciek¹⁵⁴ ve uzyuk'un alt kenarları¹⁵⁵; yurdun tüm çevresinde arşın aralıklı ¹⁵⁶ olarak yerleştirilir ve bu kanatların altına baskur adı verilen özel geniş kırmızı yün örgü ipler, uzyuk'uboz üy ağacına sıkıca bağlar. Bazen her iki yandaki kapıların kapı dikmeleri oyulmuş kemik figürleriyle kaldırılır veya kabartmalı süslemelerle, ince bakır plakalarla döşenir. Zengin Kaysakların yurdunun içi, ipek Taşkent kumaşlarıyla dekore edilmiştir; Bu tür temiz boz üyeler genellikle bir kız çocuğu için çeyiz olarak yapılır ve utau(otau) olarak adlandırılırlar, kışın sergilenmezler bunun sebebi de odunun yanarken ardında bıraktığı is lekeleridir. Bu yüzden sadece yazın ziyarete açıktır ve bu boz üyde sadece saygı duyulan, sevilen misafirler kalabilir. Bu değere sahip bir yurdun ortalama fiyatı 200 ila 400 koçtur. Boz üyde kullanılan beyaz keçe yerine bazen farklı renkler de tercih edilir. Örnek verecek olursak :

¹⁵⁴ örülmüş bir yün kenarı

¹⁵⁵ her iki ucundan keçeye dikilmiş figürlü kanatları olan farklı renklerde özel keçe

¹⁵⁶ 30-40 cm

Kerege, uuki ve çangarakın yanmış hardal (jusa) ile boyandığı görülür. Fırtınada,çangarak'ın altındaki boz üy, baskıya direnmesi için içeriden yüksek bir sopayla desteklenir . Bu destek girişinin adı ise Bakan'dır.

Yurdun içine bir göz atarsak; boz üyde yatak girişten sağa veya kapıların tam karşısına yerleştirilir; tüm servet ve mallar, yatağın sağ tarafındaki halılara ve Rus kırmızı kutularına yerleştirilir. Boz üy sevilen bir misafir tarafından ziyaret edildiğinde yer büyük bir ipek halıyla kaplanır. Şeref misafirlerinin oturduğu köşe yatağın baş kısmındadır.

İçinde kımız ve güzel görünümlü bir sopasında olduğu saba, yani kımızı çalkalamak için kullanılan bir sopayla yatağın dibine biraz daha uzağına yerleştirilir; Girişin sağındaki ev eşyaları ayrı bir çiyemle engellenir. Silah kolay ulaşılabilen yerde yani yatağın üzerine asılır.

Çangarakta, özellikle sonbaharda, koyun eti, kazı ¹⁵⁷, yeni tursukların ¹⁵⁸ içinde kımız, sağılan süt, derilerin içinde ayran ve altında tereyağ vardır.

Kerega'da, ona bağlı çirkin bir demir takılı olan halkalı bir Rus bakır tas, yanında bir nagayka¹⁵⁹ ve uuk'un arkasında bir başlık(şapka) veya fincan ile karşılaşılır. Sıradan ve fakir Kırgızlar üyü biraz daha farklı ve vasattır. Konuk için şeref yeri yoktur, Kaysak'takinin aksin halı olarak yere değerli ipek değil ucuz keçe serilir. Zavallı konuk , ocaktan çangaraka kadar yükselen ateşin dumanına maruz kalır . Bu da özensizliğin ispatı niteliğindedir.

Boz üyün son ve vazgeçilmez bir parçası da ocaktan hiçbir zaman eksik olmayan çay için bir çaydanlık veya abdest almak için su dolu bir kumandır .¹⁶⁰

Kırgız-KaysaklardaKos (Koş) veya Culum-uy adı verilen başka bir boz üy daha vardır. Bineklere yüklenip taşınması kolay olduğu için at çobanları ve gezginler tarafından kullanılır. Etrafta çok fazla koş görmek mümkün değildir ve eğer aul'da bir

¹⁵⁷ Kazaklar, Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler ve başta Orta Asya başta olmak üzere Türk kökenlilerin tükettiği geleneksel sosis benzeri yiyecek

¹⁵⁸ Kımız için yeni deriden çantalar

¹⁵⁹ Kırbaç

¹⁶⁰ Sürahi

koş görüyorsanız muhtemelen gezgin bir tüccara aittir. Koş, düz uuka ve çangarak'ın yokluğu ile boz üyden farklıdır, bunun sonucu olarak konik bir tepeye sahiptir, uukların alt uçları, kerege'nin başlarına takılan kısa döngülerle değiştirilir; koş nadiren iki bölmeli kafesten büyüktür.

Bu koş; kervanlar gideceği zaman toplanır ve hafif olduğu için istenilen yere kolayca nakledilir. Göçebe hayatın döngüsü böyle sürer.

Kalmak-üy (Kalmık evi) adı verilen üçüncü bir boz üy türü de vardır. İsminin anlamı da gösteriyor ki bu ev türünün Kalmıklardan geldiği zaten açıktır. Bu Kalmak-üy ya da başka bir deyişle Torgout-yuy, Kaysak boz üyünden sadece uukanın daha uzun ve daha az kavisli olması, çangarak çapınınsa beşte dördünü kadar olmasıdır ve genel olarak bu boz üy daha konik bir şekle sahiptir.

2.3.6. Kırgız-Kaysak Mezarları (Mola) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında¹⁶¹

Bozkır boyunca birçok eski ve yeni mezar, kurgan(höyük), set gibi çeşitli yapılar dağınık halde bulunur. Bu sessiz anıtlar Kaysak bölgesinde tarihi değil coğrafi olarak önemlidir, çünkü mezardakilerin adına göre Kaysaklar kendi yolun bulabilirler

Mezar yani mola belirsiz bir tanımlamadır. Bu isim eski ve yeni mezarların¹⁶² birbiri ile karıştırılmasına sebep olmaktadır. Ama mola deyince genellikle basit, keşfedilmemiş bir höyük, moloz yığını veya kilden yapılmış harabe bir anıt gibi yapılardan bahsedilmektedir. Yeni mezarları eskilerden ayıran, yenilerin bu sadeliği ve sanattan yoksunluğudur. Bunun da istisnaları olmakla beraber bazıları bu özellikten ayrı tutulmalıdır. Örneğin Kulan Han,¹⁶³ Syuk, ¹⁶⁴Abulhair Han'ın¹⁶⁵ mezarları gibi.(Küçük Cüz)

¹⁶¹ Çokan Valihanov.(1984). O Kirgiz-Kaysatskih Mogilah (Molah) i Drevnostyah Voobşçe. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 190-197.

¹⁶² Küçük Cüz Kazakları, düzensiz taş veya ham tuğladan inşa edilmiş ve Orta Çağ'ın sonlarına tarihlenen anıtları çağırırlar. Pişmiş tuğladan yapılmış anıtlara, orada kumbeş, keşen, kesene diyorlar. Yüzyıllar boyunca (X-XX yüzyıllar) benzer anıt türleri vardı.

¹⁶³ Kulan Han- Abılay Han'ın 1831 yılında ölen torunu Sultan Kulan Adilev, Albanovski ve Suvanovskikazaklarının ataları olarak kabul edilir.

¹⁶⁴Daha doğrusu: Suyuk) - 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Abılay Han'ın oğlu, 20'li yılların başında Büyük Orda Kazakları'nı yönetti, gönüllü olarak bir arzuyu dile getirdi. Rus vatandaşlığına gönüllü olarak girme arzusunun dile getirdi. Türbesinin kalıntıları, Türbesinin kalıntıları, Talдықorgan'ın kuzeyinde, Karatal nehrinin kıvrımının karşısında yer almaktadır.

Çalakazaklar¹⁶⁶ tarafından inşa edilen mezarlar hariç, mendireklerden oluşturulan mezarların malzemeleri daha az dikkat çekicidir. Kaysak mezarı içinde ve çevresinde Kaysak'ın tüm zevki, mimarideki sanatı, oymacılığı ve resimleri açıkça ifade edilir.

Yeni mezarların iki ana formu vardır: Tek ve kurgan benzeri; ikinci durumda, mezar küçük bir Taşkent tipi kurgandır, yani batıda küçük kapıları olan, dıştan bir traversele güçlendirilmiş höyük tipi yapıdır.

Genelde bu mezarlar, kenarları otuz kulaça eşit, arşınların yüksekliği altı veya yedi ve duvarın kalınlığı sekiz verşok¹⁶⁷ olan bir karedir, ancak bazıları o kadar geniş ki ölçü yüz verşoka kadar çıkmaktadır. Bu yapılar o kadar sağlamdır ki saldırılar sırasında insanların içine saklanmasına olanak tanır. Bu kurganların Taşkent tahkimatı ile benzerliği ve sağlamlığı konusunda bir sonuca varıldığında, yapılarının Çakazaklara atfedilmesi gerekir.

Bu şekil, Kaysak tarafından diğerlerinden daha çok sevilir, çünkü ona göre muazzamlık, nesnenin büyüklüğünün ilk şartıdır ve bu şekildeki mezarlar, önemli ve zengin Kırgız-Kaysakların küllerinin üzerine yerleştirilmiştir. Semipalatinsk'teki Tatar mezarlığında bu tür mezarlar var; bozkırda, her iki Alatay'ın eteğindeki Büyük Orda'da bulunurlar.

Çu Nehri tarafına büyük bir topluluk göç etti ve Taşkent ile güçlü ilişkileri vardı ve bu nedenle bu mezar şeklinin Taşkent halkından geldiğini ve ilk inşaat ustalarının oradan çağırılmış olması şaşırtıcı değildir.

Bu türden Büyük Orda'da karşılaştığım en büyük mezar, Kaşgar kervan yolu boyunca Talgar Nehri üzerinde Kulan Han için yapılandır. Bu mezar iki bölümden oluşmaktadır: çit ve mezarın kendisi. Çit, köşelerde taret bulunan ve kapıların üzerinde basit bir dekorasyona sahip bir höyük(kale yapısı) görünümüne sahiptir. Mezar, çitin içinde duruyor ve kübik bir kaide üzerinde bir kubbe¹⁶⁸ gibi görünüyor. Bu mezar o kadar geniştir ki, hanın soyadının tamamı içine sığabilir.

¹⁶⁵ Abulhair Han'ın mezarı (daha doğrusu; Abulhair'in türbesi). - Türbe, üzerine konik bir tonozun dayandığı kare tabanlı geleneksel antik türbeler biçiminde inşa edilen Rus gezginler tarafından defalarca tanımlanmıştır.

¹⁶⁶ Taşkent yerlileri

¹⁶⁷ Yaklaşık 24 cm

¹⁶⁸ Kübik tabanlı kubbe yapısı

Daha az ehemmiyete sahip mezarlar, koni formuna sahip sağlam bir kütle halinde tetrahedral piramitler şeklinde yapılır ve bazen üstüne bir bitki filizi eklenir veya piramit, kesikli bir çizgi ile süslenmiş çıkıntılarla düzenlenmiştir; kısacası, bu mezarların türü sosyo-ekonomik duruma statüye veya coğrafyaya göre sayısızca çeşitlilik göstermektedir.

Her yerde bulunan yapı malzemesi topraktır. Yaygın olması ve kolay ulaşılabilirliği ve kolay şekillendirilebilmesi nedeniyle malzeme adını hak etmektedir. Orijinal formdaki birçok mezar topraktan yapılmıştır ve yalnızca dıştan kil ile güçlendirilmiş veya kerpiç tuğlalarla kaplanmıştır. Kaysakların bu sanatı nereden aldıkları bilinmemekle birlikte genel olarak bozkırda pişmiş tuğlaya nadir denilemez, genellikle antik yapılarda bulunur.

Kaysak kerpici, kilin gücü ve düzensiz yüzeyine göre ayırt edilir; çok ince ve ihtiyaca göre; yuvarlak¹⁶⁹, kare ve dikdörtgen gibi çeşitli şekillere rastlanır. Sultan Syuk'un mezarının kalıntılarının yakınında, bir Taşkent yerlisinin el işi olan tuğla fırınları gördüm. Bu fırınların kalitesi hiçbir şekilde Ruslarınkinden aşağı değildir.

Höyük(kurgan) şeklindeki mezarlar neredeyse her zaman ham tuğlalardan yapılmıştır ve Taşkent'teki gerçek höyükler gibi kilden kalıplanmamıştır. Sadece küçük ve ikincil mezarlar, örneğin Syuk'un mezarının etrafındaki basit yerler düzensiz taş ve molozla kaplı, birkaç tanesi çökmüş ve üzeri toprakla örtülmüş şekilde yaygın olarak bulunur. Kozu-Körpeş çevresinde de bu tür çok sayıda mezar vardır. Bunlar arasında nehre ve tahkimata adını veren Kapal Batır'ın mezarı da var. Tahtadan çok az mezar vardır. Ben böyle sadece birini gördüm; yukarı doğru sivrilen ince bir Kavak kütüğünden yapılır.

Yukarıda belirtildiği gibi Büyük Orda'daki Syuk'un¹⁷⁰ mezarı Taşkent Çalakazak tarafından yaptırılmıştır. Kare oda bir manastır kubbesiyle kapatılacak, yüksekliği on beş arşın olacaktı ancak Çalakazak muhtemelen sadece kubbelerin nasıl döşendiğini gördü ve kapatmak için zamanı olmadı, tüm bina çöktüğünde, o ve dokuz Kaysak işçisi ezildi. Syuk'un oğlu Barak zar zor kurtarıldı. Yapıldığı yıl olan 1853'te

¹⁶⁹ Yapılar için yuvarlak yani piramitler için yuvarlak

¹⁷⁰ Ablai'nin oğlu

yıkılan bu en yeni mezarın kalıntıları, Buranoy Dağı'nın eteğinde, Karatal Nehri'nden on verst uzaklıktaydı. Abılay Han, Azret Sultan'da gömülüdür.

Abulhair Han'ın (Küçük Cüz) mezarı, sağda Turgay'a akan Ülkoyak Nehri üzerinde bulunmaktadır. Kalmıkların kaçıışı sırasında 1771'de onu gören Rıçkov tarafından tarif edilmiştir. Ansiklopedik sözlüğün bir tanımında şöyle geçer: "Abulhair anıtı grimsi tuğlalardan yapılmıştır ve yarım küre ile kaplı kesik bir koniye benziyor. Yüksekliği dört arşın, tabandaki çapı üç arşın. Her zamanki gibi, yarım kürenin tepesine bir mızrak sokulmuş, çeşitli parçalar, kaşıklar, bardaklar, at kuyruğu ve darı düğümleri asılarak süslenmiştir."

Bu mezarın açıklamasına bakarsak, Ulu Cüz'de, en azından görünüşte benzer, Ataç Batır ve Baygaz'ın mezarları ile karşılaştım.

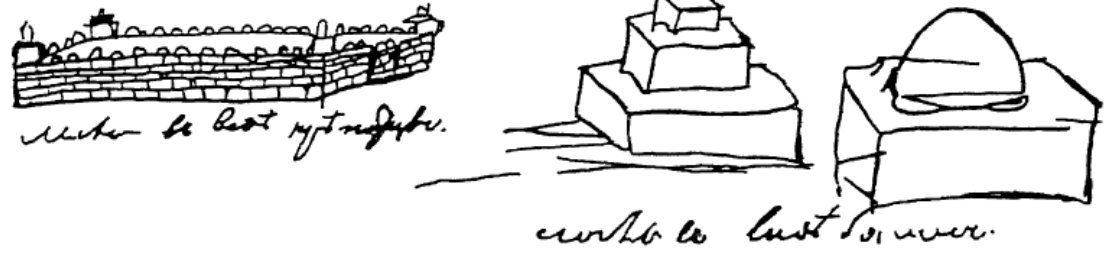
Her ikisinin de kübik üslerinde Gotik şekilli yarıküreler bulunur; yarımkürenin içinde boşluk ve kenarlarda delikler var. Tabanda iki büyük ve küçük bir pencere ve kubbeye çıkmak için bir tarafta basamaklar yapılmış. Güney tarafında, ana yapıya bitişik alçak bir duvarla ayrı bir yer çitle çevrilmiştir. Elbette onlarla birlikte gömülecek olan bu batırların yakınlarına ayrılmıştır. Baygaz mezarının kübik kaidesinin içinde bir boşluk vardır ve anıtın etrafındaki kilden bir duvarla çevrili mezar, ağaçsız bir vadinin üzerinde hoş bir yeşillik içinde bir ormanla çevrilidir. At kılı tutamları olan kısa mızraklar, her ikisinin de kubbesine yapııştırılmıştır.

Mezarlar her zaman yüksek yerlere, kervan veya göç yollarına, bir nehir veya göl kenarına kurulur. Bu, yolcuların ebedi istirahatgahında uyuyanlar için minnetini gösterebilmesi veya dua etmesi için yapılır.¹⁷¹

Eski mezar abideleri; şekilleriyle, malzeme kalitesiyle, güçlü ve hacimli kubbelerin kullanılmasıyla, oymalarla ve ek süslemelerle farklılık gösterir. Seyyah, geçerken, notlarında bu yapıların eğitimsiz insanların değil, eğitilmiş insanların işi olduğunu fark eder. Ama bu çölün ortasında aydınlanma ne zaman gerçekleşti, kim bilir? Bu işi, hakikatin izin verdiği ölçüde açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

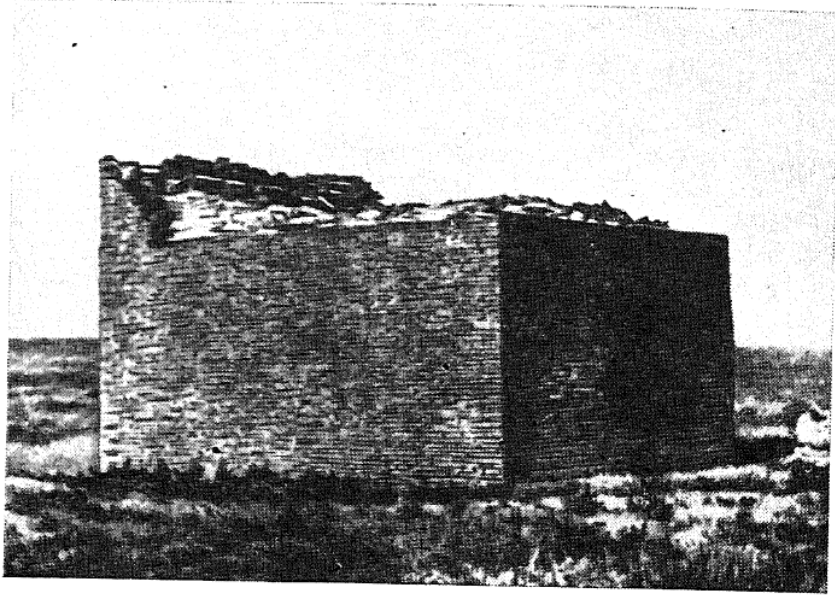
Başlangıçta, yapıdaki sadelik ve sanat açısından eski mezarların iki kategoriye ayrılması gerektiğine dikkat edilmelidir: halk mezarları (höyükler) ve fahri mezarlar (odalar).

¹⁷¹ Batu - kutsama

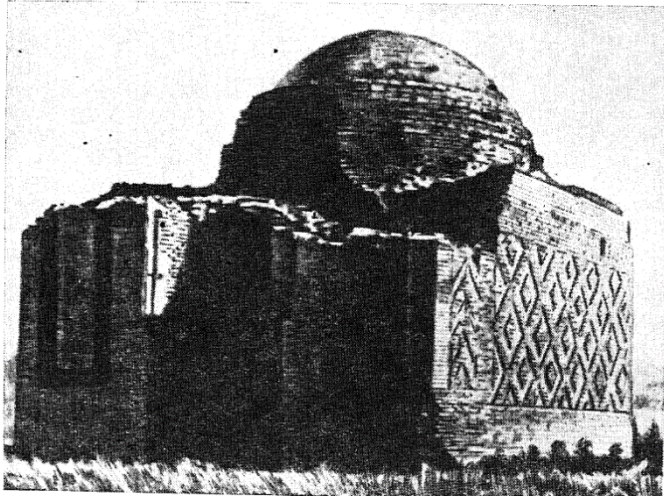

Resim 2.31.Kazak Mezar Taşları Tipleri. 1853 Çokan Valihanov'un Çizimi

Bu ülke, bozkırlarımız, tarihte Moğol döneminden önce yerli Türkler tarafından işgal edilmiş; Oğuz Kağan'ın babasına karşı savunmasına katılan dört kabile olan Uygur, Kalaç, Kanglı ve Karluk Türk birliğinin temelini oluşturmuştur. Köken itibariyle farklı bir ırka mensup olan, ancak Türk diline ve Türk geleneklerine uyan Bulgarlar, Hazarlar, Başkurtlar ve Macarlar gibi halklar vardı. Moğolların istilası bu ülkenin nüfusunu tamamen değiştirdi, kabilelerin isimleri kayboldu ve sadece bazıları Kaysat boyunun isimleri olarak kaldı; şüphesiz eski nüfus yeniyle birleşti ve burada, Moğol yasalarına göre, Altın veya Volga ordalarından ayrı, çeşitli ordalar ortaya çıktı: Bunlar Nogay veya Mangıtlar, Urallarda Orda , Seyhun'a kadar Mavi Orda ve Şeybanilerden Tümen Orda örnek verilebilir. Muhtemelen, tüm bu ordaların hanları kendilerini bozkırların derinliklerine gömmek için vasiyet ettiler, bu yüzden bu askeri liderin adını taşıyan Ulutava zirvelerinden birinde Mangıt ordularının kurucusu Edigey'in mezarını buluyoruz. Mezarı şuan basit bir moloz yığını olsada muhtemelen daha önce belli bir figürü vardı, ama çöktü; onun fazileti, üzerinde durduğu dağın erişilemezliği ile çok başarılı bir şekilde betimlenmektedir.

Resim 2.32.Kamır Han Türbesi

Resim 2.33.Alaça Han Türbesi

Bu nedenle, Moğol dönemine ait eski mezarların inşası ile ilgili olarak, Mo ollardan mezar yapımındaki sanatta büyük bilgi talep etmek gerekir, oysa Türkler onlardan çok daha e itimliydi, şehirleri ve yerleşimleri vardı, zenginlikleri ve ticareti için çeşitli anıtlar bıraktılar.

Örneğin, Kazan'dan 60 verst uzaklıkta olan Bulgarların başkenti hala harabe halindedir. Türk birliğinin diğer kanadında Uygurlar daha eğitimsiz değillerdi, aynı zamanda şehirlerde de yaşıyorlardı, okuryazar olmakla beraber Hristiyan dininin Nasturi mezhebini savunuyorlardı. Bu iki halk muhtemelen Moğol yöneticilerine saygın

efendiler olarak atandılar. İtalyan Plano-Karpini, Karakurum'daki Hakan tahtının zarafetini, biri kumlarla dövülen dört çeşme ile anlatıyor.

Bundan sonra, Ulutau yakınlarındaki ücra bir bozkırda, Kengir'de yapılarıyla dikkat çeken birçok mezarın olması şaşırtıcı değildir. Kamır Han, Alaça Han, Dombaul (aul), Bulgan Ana ve diğerleri, hepsi dıştan farklı renklerde emaye kaplanmış tuğladan yapılmıştır. Kara-Kengir ağzında, Kara Car üzerinde bulunan Bulgan-Ana beyazdır; kubbeli, küçük bir yapıdır. Alacha Khan biraz farklıdır: Kubbenin tabanı mezarın kendisinden daha küçüktür ve bu nedenle tavan etrafında daire içine alınmıştır ve yukarı doğru uzanan duvarlar, içeriden sarmal bir merdivenin çıktığı bir balkon oluşturmuştur.

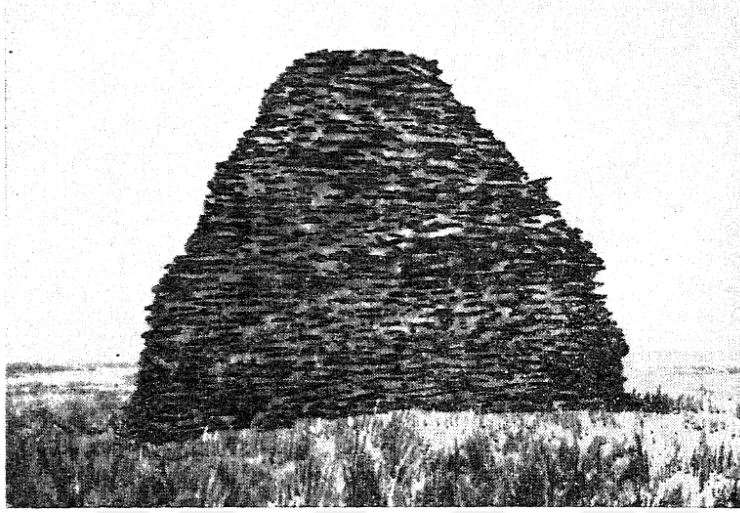
Bu yapılarda özellikle dikkat çekici olan, kubbelerin sağlam bir şekilde düzenlenmesi ve bir eğim üzerine tuğlalar sağ uçları aşağı gelecek şekilde diğeri sola döşenmiştir. Bu mezarlar o kadar ender ki, Botagay mezarı ağzına yakın olan Nura dışında artık bozkır boyunca pek rastlanmamaktadır ve onun yapılışı hakkında sunabilecek hiçbir şeyim yok.

[Gelişen, ilerleyen] Bu şekilden eski mezar, piramitlere, ortaya çıkarılmış galerilere ve delikli plakalara dönüşerek basit sütunlara ulaşır.

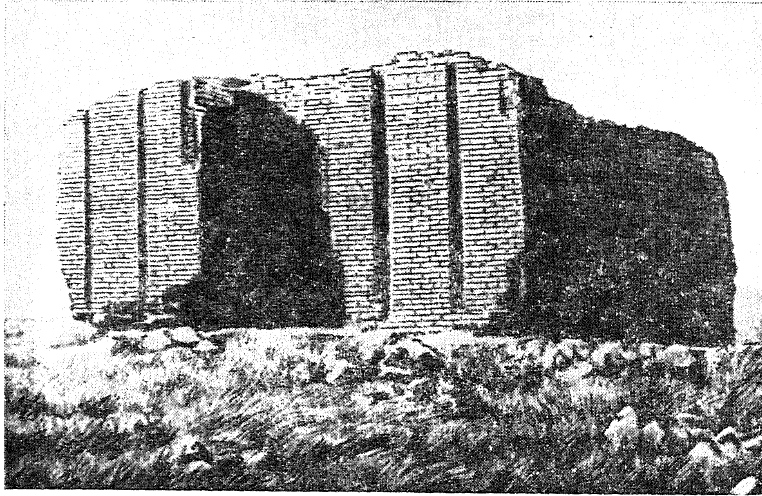
İçinde boşluk bulunan piramidal mezarlar genellikle doğadaki taşlardan yapılmıştır; Bu mezar doğrudan yerden piramidal bir şekil almıyor, önce dik duvarlar yükseliyor ve sonra daralmaya başlıyor. Bu türden sadece üç mezara aşınayım; Orenburg hattında Uy'a akan Tugyzak nehri yakınlarındaki Pallas'ta anlatılan Kaşana; Urdabay, Aksu ve Baskan nehirlerinin kaynakları arasında, Ayaguz'dan Kopal'a giden yol boyunca Karasu'dan 12 verst uzaktadır. İçinde granit bir idol vardır. Nihayet, en önemlisi Kozu-Körpeş. Ayaguz surunun¹⁷²verstlerindeki Ayaguz Nehri'nin kıyısındadır. [Yapının] duvarına asılmış, Asya yüzlü, göğsünde kolyeli ve her iki ellerinde karınlarında tuttukları bir çeşit çubuk bulunan dört granit idol vardır. Bu idollerin uzun gecelerde Kaysak doğaçlamacıları tarafından okunan bir şiirdeki kahramanları temsil ettiği söylenir. Şiirin kahramanına göre Kozu-Körpeş'in mezarı da denir. Ayaguz yönünde bir tepe, bir mezar sütunu ve yanında Kozu-Körpeş'in rakibi Kodar'ın çirkin bir idolü vardır. Yere yerleştirilmiş çeşitli sütunlar da bulunmaktadır. Kızıl-Ray dağlarının eteğinde bulunurlar. Onların açıklaması, Kokand'a giden bir

¹⁷² [90]

esaulün notlarında bulunabilir. Bu sütunların üst kısımları insan imgeleri ile süslenmiştir. Hemen ortak bir yapıda kapıların veya pencerelerin arkasına yerleştirilmiş delikli plakalar görünür.

Resim 2.34.Dombaul Mezarı

Resim 2.35.Bulgan Ana Türbesi

Karkarallar'dan Aktav'a giden yolda, aralarında dikey ve sıkı bir şekilde sıkıştırılmış plakalardan oluşan birçok mezar vardır, bir tarafta kapıları bulunur. Ulu Cüz'de de benzer galeriler var.

Antik eserlerin tüm kalıntıları, Kaysaklar tarafından Moğol boyunduruğundan sonra burada dolaşan Nogaylara, diğerleri ¹⁷³Kalmıklara, batı kesimindeki bazı kalıntılar Başkurtlara atfedilir.

Bu kalıntılar arasında şu anda terk edilmiş eski kazılmış madenler¹⁷⁴, terk edilmiş tarım arazileri¹⁷⁵, değirmen taşları ¹⁷⁶ ve surlar gibi eski höyükler bulunmaktadır.

Büyük Orda'da, bir sur ve bir hendek içeren münferit kare sur kalıntıları yaygın olarak bulunur, ancak eski çağın en dikkat çekici kalıntıları, Küçük Alatau'daki Kora Nehri'nin kaynak sularından Çu Nehri'nin kaynağına kadar kazılan bir çukurdur. Bu hendek dağların tüm yükseklikleri boyunca kazılmıştır, hendeklerin derinliği neredeyse 900 verst uzunluğundadır; derinliği en az bir buçuk kulaçtır. Kırgızlar bu hendek hakkında bir efsaneye sahipler, bir Han'ın oğlunu vahşi kulanlar¹⁷⁷ sürükleyip götürmüşlerdi. Han da kulanları geri döndüklerinde yakalamak için, bozkırda büyük bir hendek kazılmasını emretmiştir. Ancak muhtemelen bunun Temuçin uluslarının sınırı olduğunu varsayabiliriz. Kazala yakınlarında, Bien Nehri üzerinde, etrafında granit direkleri olan eski bir kale de vardır.

2.3.7. XVIII. Yüzyılın Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler¹⁷⁸

1. Abılay Han, Cungarlara yapılan bir baskında 1000 kişiyi iki cesur batırın¹⁷⁹ komutası altında iki müfrezeye bölüp keşif için gönderdi: Kanjigalin Canatay'ın Karabuzhur'u ve aynı klan Bogenbay'dan kıdemli¹⁸⁰ batırlar uzun bir süre dönmedi; Abılay ciddi bir şekilde endişelenmeye başladı; Bu batırların kaderi hakkında Buhar-ciray'ın ozana¹⁸¹ sordu: "Arkadaşlarıma ne oldu ve neden bu kadar uzun süre dönmüyorlar?" Buhar cevap verdi:

"Canatay Talkın'den geçecek, Bogenbay Kulca'dan geçecek. Ve Han Baba koşarak geri gelecek. Canatay Talkın'ın yolları dar ve tehlikelidir. " Canatay'ımın başı

¹⁷³ Bozkırların doğu kesiminde

¹⁷⁴ Bakır - Cezdi-Kengir yakınında

¹⁷⁵ Tyundyugur yolunda

¹⁷⁶ Almatı geçidinde

¹⁷⁷ Katır

¹⁷⁸ Çokan Valihanov.(1984). İstoričeskie Predaniya O Batrah XVIII v.. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 216-222.

¹⁷⁹ Batır : Kazak dilinde "cesur savaşçı" anlamına gelen onursal bir terim.

¹⁸⁰ Kıdemli: Ömrünü savaşta geçiren cesur askerler.

¹⁸¹ Ozan: Halk söylem ve söylencelerini ezgilerle anlatan halk şairi.

dertte, diye düşünüyor Abılay. “Canatay gidecek, uluslara varacak ve onu koparıp alacak. Han Abılay -Sultan, Canatay’ın yakaladığı beyaz yüzlü kızı alsın. “Abılay’ın kendisi, bu sefer, bu kehanet gerçekleştiğinde, başının göğe ereceğini düşündüğünü söylüyor.¹⁸²

2. Abılay bir Çin müfrezesinden ötürü çekilmek zorunda kaldığında çok üzüldü ve öfkelenildi, bu küçük başarısızlığın, laftan anlamaz Kırgızlar üzerinde nasıl bir etkisi olabileceğini bilerek. Sonra Tatıkara-Ciray’nun ozanlarından biri, koşan Kaysakların onayı¹⁸³ ve Abılay ‘nin kendisi için şu şekilde şarkı söyledi:

“Kaçan Çinliler tekrar hareket etmeye başladı, Kulanye sırtından bir yayını çıkardı. Güçlü zırlı ve geniş gövdeli Abılay, bu işi tek başına gerçekleştirir. Çinli düşman kuyruğunu kıstırıp, sızlanarak kaçtı, hayır - Abılay Han kaçmadı, “kaçtı” demek haksızlık olur- o sadece manevra yaptı. Basentinian Serymbet, ok atarak savaştı. Manevra yapmaktan çekinmeyin! Acele etmeden, soğukkanlılıkla! Bayan Uakovtsev¹⁸⁴, biz de gördük! Geri döndüğünü ve bir mızrakla savaşıyordu. “

3. Abılay, bir Uysun Erden-batır köyüne, kendisiyle ilgili bir tür suç için yağma (çapa)¹⁸⁵ ve ihanet etmek için insanları topladı. Bu kez Han erişilemezdi, öyle ki, kimse suçlu aleyhine bir söz söylemeye cesaret edemedi, sonra, halkın isteği üzerine Buhar ozanı kararını verdi ve ezgiyle seslendi:

“Ey Abılay! Abılay! Ari ve guri gibi¹⁸⁶ ihtişamınız yükselir ve dağlarla rekabet eder; Azat edilmiş köleleriniz beş kapıya sığmaz¹⁸⁷ Alatau’yu geçin, öfkenizi söndürün, eğer onu söndürürseniz, çok renkli kölen Erdena 80 paketle¹⁸⁸ gelmez. “

4. Efsaneye göre, bozkıra gitmek için Türkistan’ı en yakın akrabası olan Abulmamet-han’a bırakan Abılay, amcası Uraz ile bir yolculuğa çıktı ve şartlar onu bir süre ailesinin muhafazası ve zenginliği olmadan gizlenmiş olarak yaşamaya zorladı. Dauletbay’in Yakşılık kolu, bazılarının söylediğine göre bir atlı sürüye gizlendi. Dauletbay’in karısı, sürpriz olmamakla birlikte, genç bir yabancıнын yiyecek verilene

¹⁸² Başı göğe ermek: Umulmayan bir mutluluğa kavuşup sevinmek.

¹⁸³ Savaşçıları teşvik etmek için

¹⁸⁴ Abılay Han'ın önem verdiği cesur adamlarından biri, Lakabı Sarı Bayan, Acaba ona neden öyle diyorlar?(Valihanov'un notu)

¹⁸⁵ Çapa: Saldırı

¹⁸⁶ Ari ve guri : Gökyüzünün 7. katının ardındaki ihtişam

¹⁸⁷ Köleler: Kölelerin varlığı doğuda zenginliğin işaretidir

¹⁸⁸ Ceza

kadar asla yiyecek istemediğini ve sonra onu çok isteksizce aldığını fark etti; ve bu yabancı kirli bardaklardan hiç içmezdi. Bu kesinlikle Kırgız davranışı değildi: Bu alışılmamışlık, sürü sahibinin dikkatini çekti, daha sonra Uraz’a sorduğu sorularla nereden geldiğini öğrendi ve onu hemen Han Abulmammet’e götürmek için hazırlandı ve ona sürüdeki en iyi atı sundu. Bu seçilmiş at, Abılay’ın batır ünvanını ve Kırgızların saygısını kazanmasına yardımcı olup genç bir bey olmasına yolaçan ve , ilk seferinde ona yoldaşlık eden meşhur Chalkuyruk’tur. ¹⁸⁹

5. Galdan Çeren’de Abılay esir düştü. Çungarların Kırgızlara yönelik yağma ve saldırılarından birinde Abılay, Galdanov’un oğlu Çarç’ı tek bir vuruşta öldürdü.

Sevgili oğlunun ölümünü öğrenen Galdan, suçlunun her kim olursa olsun, nerede olursa olsun yakalamasını emretti. Bunun için gönderilen Kalmıklar, onu tuzağa düşürüp yakaladılar. onu Atıgaev kabilesinin ünlü batırı Kудayberdi ile Capek yakaladı ve Galdan’a getirdi. Galdan, oğlunu nerede öldürdüğü sordu ve Abılay cevap verdi: Suçlu ben oldum ancak bunu halk istedi, benim aracılığımla, halkın iradesi oğlunuz Çarç’ı öldürdü. Galdan bu cevaptan o kadar memnun kaldı ki, defalarca tekrarladı: mön!, mön!, ve cellatları durdurdu, onu bir yurttan hapsetmelerini ve sıkı bir gözetim altında tutmalarını emretti. O zaman Abılay’ın işkencesi başladı: Çarç’ın annesi her gün Kazakların (Kırgız) oğlunun katiline bakmaya gitti, her gün onlara düzenli olarak tehdit ve küfürlerle işkence etti, büyük öfkesini küfürleriyle kustu, bir süre böyle devam etti ve nihayet şöyle dedi: “Onu nasıl öldürebildin? Ona nasıl kıydın? “Abılay, her zamanki soru sorulduğunda, duyduklarından sonra dişlerini gıcırdatarak, yumruğunu havaya kaldırdı ve artık dayanamadı: Oğlun gibi öl yaşı Kalmık kadını Öl! “ Kadın, Kocasına koştu, bu küstah Kazak’ın idamını talep etti. Galdan, Abılay ‘yi gerçekten öldürmek istemediğinden onu ve Capaka-batır’ı serbest bıraktı. İkincisinin, cesareti, çevikliği ve avcılıktaki becerisinden dolayı Kızıl Kırgız(Sarı Kazak)¹⁹⁰olarak bilinen oğlunu amanat(rehine) olarak aldı.

6. Ablay’a 3 batırdan hangisine daha çok saygı duyduğu sorulduğunda, şu cevabı verdi: “Benden önceki kocalardan ikisi şaşkınlığımı hak ediyor: 90 mahkumunu Galdan’dan kurtaran Kazıbek Karakesek ve Derpsaly Uakov. İlki Galdan’dan istediğini

¹⁸⁹ Alev-Kuyruk

¹⁹⁰ Sarı: Büyük, güçlü ve geniş anlamlarında kullanılır.

aldı, diğeri düşmanı korkutarak kendi aulunda sahip çıktı ve orada yaşadı. Fakat savaşçılığı, zenginliği, cesareti ve karakteriyle efsane olan Malaysara, zekası ve cesaretiyle öne çıkan Uakian Bayan benim için her şeyden önce gelir. “

7. Baygoz batır taraktinets. Rusya’dan kaçan Torgout’ların peşinde, Kırgız diyarında kamp kurdu, ayaklı kazanlarda kurutulmuş at eti pişirdiler ve tursuklardan su içtiler; kısaca karınlarını doyurup dinlendiler. Abılay çadırda oturuyordu ve diğer Canıbek batır’da ¹⁹¹bir Çakçak mensubuydu - aşırı gururu ile tanınan Argın. Batır sessizce oturdu ve tütün içti, ardından genç bir Kırgız cesurca çadırına çıktı ve elini atın üzerinden uzatarak: “Canıbek-batır, bana da bir pipo ver!” Dedi. Canıbek ona aldırmadı ve aşağılamasını göstermek için pipoyu gururla kırmızı çizmelerinin topuklarına değdirdi ardından yavaşça koltasına (cebine) koydu. Kısa süre sonra han beklemeye çekildi ve her klan kendi bayrağı altında toplandı. Zincir zırhlı, tüylü miğferli, yaylı ve oklu batırlar öne çıktı, hana yaklaştı ve bir daire oluşturdu. Böylece konsey oluşturuldu. Sayıları kalabalık olsa da düşmana bir saldırı yapılmasına karar verildi. Keşif için iz sürücü denilen askerler gönderilmesine karar verildi. Canıbek’ten pipo isteyen genç adam öne atıldı. Keşfe gönderilen izciler döndükten sonra gönderilenlerden olan, pipo isteyen genç Kırgız, Canıbey-batır’ın sorusuna,¹⁹² cevap verdi: “Fazla değil, yetersizler”. Sonunda savaş başladı, 10 bin Kalmık vardı; Kırgızlar korkunç bir zarar aldı, sonunda dayanamadılar ve kaçmak zorunda kaldılar. Göze çarpan biri vardı; elinde bir sancak olan siyah bir at üzerinde, Kırgız saflarına vuran uzun boylu bir Kalmık, düşmanın pek çoğunu eyerlerinden düşürdü. Görünüşe göre Canıbek, bu geri çekilme sırasında kaçanlara bakarak yüksek sesle bağırdı: “Bu aptalı öldürebilecek tek bir Kırgız doğmadı mı?” Sonra, daha önce bahsettiğimiz o genç adam, ileri atıldı, arkasını döndü, oku çekti; kırıntı gıcırdadı, Kalmık atının üzerinde sallandı ve düştü, ok zırhındaki çatlağa saplandı ve titredi. Genç batır oku dümdüz gitmediği için o kadar üzüldü ki, şöyle dedi: “Görünüşe göre bu adam, Allah’ın korumasında.” Sancak taşıyıcısının ölümü, düşman saflarında kargaşaya neden oldu. Kırgızlar bundan faydalandı, geri manevra yaptı ve Kalmıklara saldırdı, böylece zaferi düşmanın elinden aldı. Sonra Baygoz (bu genç bir adamın adıydı) bir pipo yakıp Canıbek-batır’a giderken, “Batır,

¹⁹¹ Canıbek Batır: Orta Cüz'den cesur bir savaşçı, iyi bir konuşmacı ve Cungarlara karşı verilen savaşta ordunun bir koluna komuta etmiştir.

¹⁹² Ne kadar düşman var? sorusu

artık tütün içebileceğimiz zaman geldi” dedi. Baygoz taraktinets, batırlığa böyle başladı ve o zamandan beri herkes onun adını öğrenmiş oldu.

8. Baltacı Urazümbet-batır, inanılmaz el becerisi ve hareket hızı ile ünlüydü. Bayanbay-batır nalinets, bir zamanlar Urazümbet ile birlikte olduğunu söyledi: Geceleri 8 yurttan Kalmık aul’a gittiler; saldırmaya karar verdiler - söylediler ve yaptılar; Bayanbay, iki yurttan Kalmıklar’ın yarısını kesmeyi başarırken, Urazümbet-batır ortaya çıkan herkesi öldürdüğünü açıkladı ve çift ganimet aldı.

9. Kalmıklar, bozkırdaki mağaralardan birine yerleşti. Girişte, o zamanki meşhur Korun¹⁹³ ile sadece bir tetikçi oturuyordu, siyah bir silahtı. Kalmık, onu İrtiş boyunca saygıları¹⁹⁴ vurmak için kullandı; birkaç gözü pekin ölümünden sonra, hiçbir batır oraya gitmeye cesaret edemedi. Bunun üzerine Sırgelin İlçibek-batır sakince bir ata biner ve hafif hafif Kalmık’a doğru yola çıkar. Herkes onun düşüp öleceğini endişeyle bekledi. Bu şekilde oldukça yaklaşan İlçibek, aniden hızlandı, Kalmık fitili yaktı, bir tereddüte veya bir batır saldırdığında tekrar silahı doldurmak için zamanı yoktu.

Koşmaya devam etmesinin nedeni sorulduğunda, “Kalmık atımı istedi ve yaklaşmamı bekledi ancak ben giderken, ilk atıştan sonra namlunun içinin is dolacağını ve ikinci atışta silahın tekleyeceğini düşündüm Böylece bu bir Kırgız atasözüne dönüştü: Kurunov’un namlusu isli olur.

10. Gençliğinde Valihanov, alışılmamış büyük bir tentek(yaramazlık) ile tanınıyordu. Abılay ‘ya boyun eğen ve onunla kalmak için bozkıra gelen Kalmıklar’la bir savaşın sebebiydi. Kız için genç Noyan¹⁹⁵ ile tartışan Valihanov, onu tekmeledi ve zavallı Kalmık’un kaburgalarını o zamanki antika botların ağır topuklarıyla kırdı.

11. Abılay, Başkurtlar arasında İset-batır zamanında bilinir; Abılay ile bir kez görüştüğü, onu koltuğunun altından yakaladığı ve şapka gibi kolaylıkla taşıdığı söylenir.

12. Orta Orda’nın Kırgızları, vahşi dağ Kırgızlar’ına baskın yaptı, “Kırgızlar” önceden uyarıldığı için beklenen konuklarla karşılaşmaya hazırды. Kaysaklar kaçtı. Düşman onları İli Nehri’ne kadar takip etti. Kaysaklar karşıya geçti. Yola düşen Kırgız Temirjan-batır, biraz cesaretle ileri atıldı, onları İli’nin ötesinde Kırgız kıyılarına kadar

¹⁹³ Kurunov: Kazak Beyi Ondan’ın efsanevi uzun menzilli silahı Korun

¹⁹⁴ Sayga: Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Rusya ve Moğolistan’da yaşayan göçücü bir çift toynaklı memeli, antilop

¹⁹⁵ Noyan: Moğol beylik ünvanı

takip etti. Sonra Kanjigalin sakini Tomaça-batır, Manap'ın çok uzağa götürüldüğünü ve yoldaşı olmadığını görünce geri döndü ve mızrağı öyle bir kuvvetle atın vücuduna soktu ki soylu hayvan hemen arka ayakları üzerine oturdu. . Manap hızla atından atladı ve Sergelin Caulubay-batır'a koştu; Yoldaşının tehlikesini gören Kanjigali sakini İset-batır, mızrakla bir darbe indirdi ve Manap yere düştü. Tomaça-batır'ın boyu kısaydı, ama büyük bir şevkle üzerine sıçradı ve karnını deşti, sanki bir kuğuyu avlayan bir şahin gibiydi. Batır'ın beyaz çıplak vücudu bozkırda kaldı, ak bir sazan gibi bembeyaz oldu. (Manapi yabani dağ Kırgız'ın atalarıdır). Temirjan tam anlamıyla yakışıklıydı: beyaz ve dolgun vücutluydu.

Kırgızlar, çok sevdikleri Manap'ın ölümünü gördüler ve onlara gaddarca saldırmaya başladılar. Sergelinets Caulubay esir alındı, ateş etmek için indirildi, ardından Kırgız Usen-batır ve Altay, Baygoz-batır alındı. Baygoz-batır, Manap'ın ölümü için kurban olarak seçildi. Batır'ı kimin öldürdüğü soruldu. Sert bir şekilde cevap verdi: Kimseye karşı şahitlik yapmak istemiyorum.

Onu doğuya bakacak şekilde oturtular, 40 adım ölçtüler ve uzun bir silahla tetikçi karşı tarafa oturdu ve yavaşça silahla hedef almaya başladı.

Bayguz daha sonra kesinlikle hiçbir şey düşünmediğini ve korkmadığını söyledi: “Gözüm sıkıca bağlandıktan sonra, vurulmayı bekledim, ancak ölen kişinin kardeşi bana geldi ve seslendiğinde bunu fark etmedim : “Kardeşim bir şeytandı, ben kan istemiyorum, sen, Kazak, özgürsün”. “Ayağa kalkamadım, damarlarımdaki kan tamamen durdu ve yüzümden ter akıyordu.” Abılay ‘da esaret altında olan Temirjan’ın kardeşlerinden biriyle değiştirildi ve Caulubay fidyeyi ödeme sözü verdi. Esaret altındaki Kırgız Usen yoldaş, canına kefil oldu. Koyunlara bakıyordu ve birkaç ay sonra bir fırsatla kaçtı.

İşte Temirjan için bir kız kardeşin ağıdı:

Sürüde gri bir at var, dönersem boynu ağrır, Hanın oğlu gibi bir kardeş, çekmezsem kalbi ağrır.

Kardeşim, ben ne yapacağım? Tanrım! bokşadaki boyak gibi, sürüdeki sayak gibi, Çin'deki manat gibi,

Kardeşimi hatırlayamam artık Han oğlu gibi, Kalbim yanıyor, ah kardeşim, ben ne yapacağım Tanrım ...

13. Halkın efsanelerinde kaçan Torgout'a karşı son saldırı, "geri dönüş" adıyla bilinmektedir. Bu birleşimde, insanlar daha kalabalık ve şanlıydı, han kılımı kıpırdatmadan toplanma yerinde duruyordu. Diğer batırların söylenmelerine rağmen cesur batır Bayan'ı bekliyordu. Sonunda 540 kişiyle geldi ve hanın karşısına çıktı: "Ne istersen onu yapacağım." Han halka döndü ve "Bu yüzden bu kadar uzun zamandır Bayan'ı bekliyorum" dedi. O sırada, bir günlük sürüşte 500 kişilik bir müfrezeyle gelişmiş bir muhafız tutan Kandigalin sakini Janatay-batır Kalmıklar tarafından öldürüldü. Olay şöyle oldu: Canatay'ın kardeşi Uisunbai turları yaparken Kalmıklar'dan 3 deve aldı; Döndüğünde, kardeşi Arkandar-batır uygun bir Sayga (ganimet) istediğinde, Uysunbai-batır cevap verdi: "Kalmıkların çok develeri var, eliniz ayağınız tutuyor, hasta değilsiniz - onu kendiniz alabilirsiniz" Bu kaba sözlerden derinden rahatsız olan Arkandar, 7 yoldaşıyla kardeşine cesaretini kanıtlamak için Kuyan-Kuzda'nın oğlu ünlü Konay ile bir Kalmık sürüsüne saldırdı, 9 deve aldı. Arkandar avını 7 yoldaşla ileri gönderdi, kendisi de ters yöne iz şaşırtmak için geride kaldı.

İlk başta, yoldaşlar Arkandar'ın onları zıt yöne nasıl çekeceğini ustaca bildiğini gördüler, sonra sanki batır kuşatılmış gibiydi. Dağa çıktıktan sonra sonunda gördüler. Her taraftan geliyorlar gibiydi. Tui!(tüh) Arkandar öldürüldü. Canatay, sevgili kardeşinin ölümünü öğrendiğinde, lanet etti ve katillere küfretti: "Ya ölürüm ya da kanınızı içerim!" Atları getirme emri verdi, müfrezeden 500 kişi Kalmık'un karargahına doğru yol aldı, 10 bin kişi vardı ve savaşta yok oldular - savaş korkunçtu, Kırgızlar ölümüne gitti. Karnı yarılan Uisunbai, bağırsaklarını sabahlığının eteğinde tutarak dövüşte devam etti ve sordu: "Ya Canatay-batır, yırtık bir karınla yaşamak mümkün mü?" Hepsi düştü, Canatay ve 8 kişi ve oğlu Tokış kaldı. Canatay attan indi, oğluna verdi, "Eve git, yola devam et, yoksa benden sonra intikamımı alacak kimse olmayacak" dedi ve düştü. Abılay, Canatay'ın ölümünü öğrendiğinde, teselli edilemez bir şekilde ağladı ve feryad etti: "Kendisinin keskinleşmesine izin vermeyen, siyah şam çeliğim!"

Tüm ordu (Çabdul'un baskınıyla) hızla İli'ye ilerledi ve Kalmık'un gelmesinden önce tüm kaleleri kuşattılar.

Kalmıklar durdu, büyük bir kazan gibi uzun boylu, siyah bir Kalmık liderliğindeki tilki şapkalı 7 elçi atından indi ve hana yaklaştı ve selamladı : "Alla

kavanozu (Allah yardımcımız olsun) ! Beni Usa ve Seren-han gönderdi: Kalmıklar ve Kazaklar kardeşti, şimdi yine eskisi gibi olalım. Haracı ve beyaz yurtları kabul edin dediler. “Öyleyse haydi, Beyaz yurtları alalım ve yağmalayalım “ dedi han.

Bayan cevap verdi: “Hayır! Beyaz yurtları almayın, sizi aldatmaya çalışıyorlar: Usa ve Seren yukarı ve aşağı Çin’i aldattı, sizi de aldatacaklar “.

Han kendi sözlerini iki kez tekrarladı ve bildiğini yapmaya devam devam etti.

Kalmıklar, bir koşa ¹⁹⁶ mesafe kat etti (8 ve 9 verst). İki gün beklediler, Kalmıklar ortada yoktu, beyaz yurtlar da yoktu, sonra (?) Gidişlerinin üzerinden iki gün geçtiğini öğrendik. Bayan, 1000 kişiyi takip etmeyi taahhüt etti, Çin’e girdiklerinde onları yakaladı ve sadece 40 kişiyi ele geçirmeyi başaramadı; Kalmık’ın cesetlerinin kirlettiği sudan dönerken bulaşıcı kara tışkak (kara dışkı) hastalığına yakalanıp öldüler ve şanlı Bayan böyle telef oldu.

14. Galdan, Abılay esaret altındayken sordu: “Hangi hükümdarlar diğerlerinden daha üstündür?” “Kondaker ¹⁹⁷, Beyaz Rus Çarı, İşen Han, Galdan, benden sonra.” “adamlar, adamlar!” - dedi Galdan. Abılay , “Küçük bir topluluğu yönetiyorsunuz ancak büyük bir ulusu hak ediyorsunuz” dedi.

2.3. 8. Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında¹⁹⁸

İmparatorluğun etrafındaki halklar uykularından kalkıyor ve onların yüzyıllarca daldığı cehalet gözlerinden kalkmaya başlar. O akıllıların zekalarını sarsan Çin’in içindeki rahatsızlıklar doğal yolla ve devrim yoluyla çözülmeli. Öte yandan Buhara’da Orta Asya’nın müslüman hanlıklarında Türk sultanın acı fermanları meydana çıkıyor, onları Buhara’nın emri kendi temsilcileri aracılığıyla Müslümanlara yaymaya çalışıyor, duyduğuma göre İngiliz altını ve İstanbul’dan insanlar da gelmiş: belli ki yakında Orta Asya pazarlarında bugüne kadar en tercih edilen Rus malleri yanında İngiliz satılık eşyaları ve Avrupalı ateşli silahlar da çıkacak. Tüm bunlar ihtiyat kurallarını kabul etmemizi ister. Daha iyi görünülük için Orta Asya sınırlarımızın kısa bir açıklamasını yapmanın değerli olduğunu düşünüyorum.

¹⁹⁶ Koşa: göçebelerin 2 durak arasında kat ettiği mesafe

¹⁹⁷ Kandahar: Bangladeş ve Doğu Hindistan’da rastlanan bir isim. Bu isim Kazak ve Selçuklular tarafından biliniyordu sonra Kırım hanlığı’nda da görülmüştür.

¹⁹⁸ Çokan Valihanov.(1984). Ob Upravlenii Kazahami Bolşogo Juza. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 223-227.

Seyhun'da (Siri Derya) Perovski hisarın yerleşmesinden, ve Zaili bölgesinde Vernıy'ın(Alma-Ata) güçlenmesinden sonra Rusya Orta Asya'nın tam kapılarında duruyor: işaret verici sütunlarını koymuş, İmparatorluğun ve hanlıkların sınırlarını belirlemek için.

Sınırlar da belli değil ve bugüne kadar da belirlenmemiş. Şartlı olarak Çu Nehrinden: ama bu sınırlama ruslara, hokanlara ve kaisaklara göredir.

Orta Asya mallarına bitişik Sibiryա Bölümü Kaisak toprakları şimdi tüm güney bölümünü işgal ediyor Batı Sibiryա, daha geniş bir genişlik 1000 000 kare verst. Güneyde sınırı olmayan Kıtık Bozkırı batıdan doğuya veya Orenburg Kaisakların 700 verst Balkaş Gölü sınırları ve oradan daha doğuda, 600 mil daha - aynı göl kenarı ile, İli nehri ve Zaili'de inşa edilen Vernıy'a kadar, her tarafından ıssız, تنها ve kısır boşlukla korunmakta.

Önde (güneye doğru) Sibiryա bozkırlarında Ulutau ve Aktau kaleleri yer alıyor. Sırf deve kervanlarını تنها ve kumsal yerlerde kıt yiyecek ve su bulmaya çalışmakta.

Bozkırın sol böğürü şimdiki Semipalatinsk bölgesi güneyinde Ala-too karlı dağıyla kuşaklı, karşısında Çin İmparator Qianlong'un saltanatı olduğu zamanda fethedilen eskiden Dzungar hanlığı ve Küçük Buhara. Bozkırın sol böğürü aslında böğürün sonu gerçi Kokand mallarına çevrilmiş ve bitişik, ama Rusya'ya göre Zaili vadisindeki Vernıy kalesiyle Taşkent, Gulca ve Kaşgar (Altışehir) gibi şehirlere açık yol, İli nehri ve dağ arası ile bu böğür olumlu dayanak sağlayacak, özellikle eğer şuan Kokan hanlığın baskı altındaki vahşi kırgızların Rusya'ya uyrukluğ gelirlerse, tabi ki onlar için de Rusya'nın korumasında olması sırf onlar için iyidir.

Güney sınırını Orenburg Seyhun'una ekleyerek sınırlamak mümkün değildir: ne Kıtık bozkırının kuzeyi ile ne de tüm altta hiç devamlı yaşam ve yakıt ve yiyeceğe yoksun yeri olan Çu nehri ile(Sarı Su nehri haricinde). Çu nehrinin Balkaş'a doğru olan üst parçası yaşam için uygundur, bu da geçerli eğer Vernıy ve Kopala kalelerinin yardımı ile mümkün.

Çu nehrinin üst yerlerinden bir sınırı doğal olarak Küngey Ala-Too'nun tepelerine doğru ve paralel olarak Çu'dan Seyhun'a kadar – Azret ve Turkestan. Çu nehrinin üst yerlerinden Taşkent'e doğru Büyük Orda'nın Jalair ve Dulatlı - kaisakları ile dolu, bildiğimiz kadar Kokandlılar Kaisaklardan vergi (zakat) almakta, ve

Kokandlıların oradan gitmesiyle o kaisakları dağlara kovmadan onların katılımına çoktan emin olabiliriz şimdiden.

Kaisak bozkırında Sibiryaya yönetmenliğinin oluşması ve onun kaisak halkına güzel hizmet etmesi konusuna üstün güç her zaman dikkatle bakardı.

1854 – 19 Mayıs üst hükümet kararnamesine göre Kaysak bozkırı ikiye ayrılıyor: sağ kısım–5 dış bölgeden oluşmakta ve Sibiryaya Kırgızları Bölgesi adı verilmekte; diğer sol kısım – Kokbektinsk ve Ayaguz bölgeleri, İrtiş nehrinin sağ tarafında yerleşen kaisakların iç ilçesi, Kopalsk, Semipalatinsk ve Ust-Kamenogorsk ve Buhtarminsk kaleleri – Semipalatinsk Bölgesi adlı.

Kaisakların Sibiryaya Bozkırlarını bölmesinin sebebinin birincisi kaisakların büyük dalgın kitlesini bölmek için, ve onları vatandaşlık yapıya dönüştürmek için ve sağ bölgede çobanlık hayatı ile sol bölgede ise ekilebilir tarım ve yerleşik yaşam. İki siyasi ve finans yandan önemli olan sol bölgede vatandaşlık hayatı ve endüstriyi geliştirmek için. Sol bölgenin doğu tarafı(Semipalatinsk bölgesi) Çin sınırları ile bitişik: güneyi Taşkent ile ve Kokand ile; bu kadar siyasi ve ticari yandan önemli eyaleti çok dikkatli bakmak gerekir.

Üst taleple 1853'te Zaili bölgesi alınıyor, 400 verst Kopal'dan uzak güneye doğru, 1854'te Vernıy'ın kuruluşu – kazakların yeleşmesiyle birlikte Lepsa ve Urdzhar bölgelerinde. Göçmenlerin yarısı 1855'te, başkaları 1856'da geldi.

Zaili bölgesi Ala Too bölgesi için son derece önemli bir parçası. Vadinin verimli toprakları Ili nehri ile kesilen ve güneydoğu tarafında kuşatılmış kar dağlarının sırtını, mükemmel bitki örtüsü bu bölgeyi Batı Sibiryaya'nın en güzel ülkesi yapar. Siyasi, askeri ve ticari yandan önemli olan ve Taşkent, Gulca ve Kaşgar düz yollu Zaili bölgesi kokand ve çinlilerin saldırıları karşısında güçlü bir dayanak olması özellikle. Sonra Büyük Orda'da düzen, Kokand'a ve Taşkent'e etkisi, ticari yollar, vahşi kırgızlarla yakın ilişkilerde bulunma imkanı, Kaşgar, Yarkent ve Tibet ile ticaret yapma imkanları var.

Bunu destekleyen yine bir olay 1855'te vahşi kırgızların “bugu” kabilesinden bir kırgızın Rusya uyrukluğunun kabul etmesidir; ve şüphesiz söyleyebiliriz ki başka vahşi kırgızların kabilelerinin Rusya uyrukluğunun kabul etmesi beklenmektedir. Öte yandan

bu bağlama başka faktörleri de meydana getirdi: Kokand ve Taşkent, özellikle Ak Mesciti aldıktan sonra.

Kokandlılar İli nehrinin tüm önemini anlayarak Pişpek, Merke ve Auliye-Ata kalelerinin sınırlarını güçlendirme çabasına girdiler; hem de vahşi kırgızlar ile kaisakları onlarla birlikte savaşmasını isteyerek tahrik etmekte.

Büyük Orda'nın yer almakta, irtibata göre (10 Ocak 1848).

Kırgızların Rusya'nın bağımlılığını aldıktan sonra kaisakların özel müfrezesi daha büyük önem kazanıyor. Onun konumu Kopal'dan Vernıy şehrine taşınıyor; oradan onlar için Büyük Orda ve kırgızları ve Kokand'ı gözetmek daha mantıklı olur. Bu şartlarla kaisakların müfrezesini gözetim yapmaktansa, İli bölgesindeki tüm orduları ve kabileleri hüküm altına almak gerekir; ve onlara hükümeti güç ve iktidarı kastetmeli. İktidarın ikiye ayrılması mantıksız ve zararlı olurdu. Çünkü Çu nehrinin ardından Kungey Ala too, Borolday ve Karatau kokanda zorla itaat edilen göçmen kaisaklarla yerleşik, Kokand kendisi Çu'nun üst tarafından halkı zorla tutmak için birkaç kale kurmuş, Rusya'dan korunmak için değil.

Bu nedenle biz Büyük Orda Kaysaklarının Valisini oranın İli bölgesinin hükümdarı olmasına olumlu bakardık; yani sadece kaisakları yönetmektense oradaki tüm ordunu, ama özellikle o bölgeyi.

İli bölgesinin hükümdarı anlaşılmaya göre hareket etmeli: Büyük Orda'nın icra memuru için yüksek onaylı, aşağıdakilerden oluşur: bugüne kadar, Dışişleri Bakanlığı ve Batı Sibirya Valisi bölümünde ve birliklerin komutası ve vadinin kenarında, Batı Sibirya Genel Valisi'nden özel talimatlar verilmelidir. Hükümdara taahhütün büyümesi ile birlikte ona yardımcı lazım o da kaisaklardan milletvekil olarak 3 yıl vakti ile halk tarafından seçilsin. Ayrıntılı konu önerileri Dışişleri Bakanı'na bu sene 16 Eylül'de bildirildi.

2.3. 9.Örnek (Ağıtlar) (Ölen Ablay Han için Buhar-Cıray'ın Ağıtları)¹⁹⁹²⁰⁰

Sırtında eğitim aldı

Esnek ve güçlü atların

Sayısız Karakalpak

¹⁹⁹ Şarkının Rusça'ya çevirisi: A.X Margulana ve Dj.Karmışevoy

²⁰⁰ Çokan Valihanov.(1984). Obrazets [priçitanıy (Pesni Buhar-jırau po umerşemu Ablay)]. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 255-257.

Boyun eğdi gücüne
Baltası yaldızla
Kendi, ihtişamıyla kaplıdır
Atları da sevindirir arpayla
Labaçı denen bir kabile
Ona yemin etti
İranchi ve Serena ²⁰¹
Bölünüp her yere dağıldı
Mutluluk meleşgi görkemiyle halka ulaştı
Yüksek kubbeli ak yurt
Onun ihtişamı için dikildi
Şam çivileriyle
Çakıldı Şanarakı ²⁰²
Meclisine haber saldı
Casıkol Gölünde ²⁰³
Bakır kaplar doludur
Emriyle kalaylanmış
Saf altından yapılmış kolotuşku ²⁰⁴
Kımızlar onun için hazırlanmış
Deri işlemeli çantanın içinde
Porselen kaplarda ikram eder kımızı misafirlerine
Tahtı oymalarla süslüdür
Renk renk resimlerle
Sandığı altın yaldızlıdır
Onun mülkünü taşıyan
Hizmetçiler taşıyamazdı
Kırk bin deveyle bile
Onu götüremezdi

²⁰¹ Daha doğrusu: Erenchi ve Tsaren, Kalmukça prenslerin isimleridir

²⁰² Şanarak- Şanrak: Yurt iskelesinin üst kısmı

²⁰³ Issık Göl'ün eski adı

²⁰⁴ Bir müzik aleti

Yayılmış, kızıl ayaklı ²⁰⁵ hayvanları
ve akbaşlı sürülerine bakmak ne hoştur
Servetler, nimetler , arabalar
Çadırının duvarları siyah samur kaplama
ve üstüde oldukça geniştir
Rengi de alaca
Halkı zengin oldu, ona hayır diledi
Çünkü kışı yaşanabilir yerde geçirdi
Adalette, Nuşirvan'dan aşağı kalmaz. ²⁰⁶
Cömertlikte Cömert Atymtay'ı geçti ²⁰⁷
Her gün misafir ağırlar
Onlara taze et yedirir
Yüzü merhamete dönüktür.
İlahi yüzüne baksın, kim değil derse
Düşmanları geri çekilmezse
Acımasızca kılıçtan geçirir.

2.3. 10. Abılay Hakkında Destan²⁰⁸

Size bir cesaretli şarkı söyleyeyim,
Ama ne hakkında şarkı söyleyeceğim?
Eski zamanlarda yaşayan,
Han Ablay'ım hakkında şarkı söyleyeceğim
Ben bunun üzerinde durmayacağım:
Düşmanları hakkında,
Kiminle savaştı,
Servetini nasıl çoğalttığı hakkında da şarkı söyleyeceğim.
At binicileri-
Yesengül ve Yersadır
Muhteşem Kırgız Kahramanları.

²⁰⁵ Yani safkan

²⁰⁶ Nuşirvan yani Hüsrev Anuşirvan 531-79 Fars hükümdarı.

²⁰⁷ Daha doğrusu Hatim At-tai: İslamiyet öncesi Araplar arasında cömertliğiyle ünlü yarı efsanevi kişilik.

²⁰⁸ Çokan Valihanov.(1984). Pesnya ob Ablaye. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 258-272.

Cesur Sadır bir kez tırmandı,
Atını bağıladı ve kampa gitti.
Kazakları düşündürdü
Huzur içinde uyumadı
Süvarileri ile koştı
Ve Sart'ları ele geçirdi.
Karakuus-Çunkur'da
Semiz Naymanları parçaladı
Ve Kungrat'ı tamamen yendi.
Aksu ve Göksu'da,
Saykalterek altında,
Muzdıbulak'ta
Fırtınalı bir dere ile giden
Birçok kuzu ve keçi bulundu.
On beş yaşındaki genç-
Caugaş - ağlıyor:
“ Eğer senin intikamını almazsam, Sadır,
Eğer sana kovalama göndermezsem,
Han Ablay'ımı bilgilendirmezsem,
Ark'ta yaşayan,
Bu hakaretimi asla geri ödemeyecem! .. “
Böylece bir gün geldi
Caugaş atını bağıladı
Kemerine bir titreme bağıladı,
Avucunda kara kan sıktı.
Gün akşama doğru eğildiğinde
Akşam karanlığında kuzular uyutuldu,
Şalvarları çıkardığında
Caugaş atları sürdü.
Dördünü önder olarak,
Beşin refakat olarak yapıp,

Ablay Han'a kendisini tanıştırdı.

- Allah koruyucunuz, -

Kafasını eğilerek, dedi . Caugaş

Han Ablay sordu:

- Nereye gidiyorsun Caugaş -can?

- Tanrım, Han Ablay,

Her şeyin bol olsun.

Karakus-Çunkur'da

Semiz Naiman bozuldu.

Özellikle bu savaşta

Kungrat'ım kötü dövüldü.

Aksu ve Göksu'da,

Saykalterek altında,

Muzdıbulak'ta

Fırtınalı dere ile giden

Birçok kuzu ve keçi bulundu.

Senin Cautaş'ın

Birlikte oynadığı akranları çok özleyiyor.

- Ay, Caugaş'ım, Caugaş!

Şimdi eve dön,

Pırıl pırıl Sumbula yıldızı kalksın ,

Atların beslensin.

O zaman Sadır'a soracağım,

Daha önce olduğu gibi;

Tanrı bizim korumamız olsun.

* * *

Şimdi zaman geldi

Yükseldi, pırlararak, Sumbula.

Atlar şişman

Ve Savras, yüz koyun satın aldı,

Kalp gibi yuvarlak olup,

Bir yılan gibi yalınlaştı.
Han Abla, egemen,
Orduyu Ulu Cüz'den topladı,
Küçük Cüz'dan topladı,
Özellikle Uvak ve Kerey'lerden
Sayısız birlik topladı.
Ve Han bir gri kurt gibi hareket etti,
Balaban doğan gibi yükseldi
Bir şahin gibi sallandı,
Tokalterek altında,
Geyik yavrusu gibi oldu,
Ve attan kalkmadan,
Orada meclis kuruldu.
Basentin'in oğlu Barlıbay,
Asi, cesurca diyor,
Kimseye itaat etmeden:
- Gri bir kurt gibi dolaşıyorsun,
Attan inmeden
Tokalterek'tin altında meclis topladın,
İşler kötü, çevrede kaybolacağız,
Geri dönelim, "dedi.
O zaman Abla ağladı.
Niçin ağlıyor?
- Ne yazık ki aralarımızda
Kerey ve Uvak kahramanlarından,
Cesur Mızrakçılar yok.
Neden rezil oldum,
Dışarı çıkmadan yanıyorum?
Sonra [savaşçılar arasında gördü]
Ünlü yoksul
Kerey oğlu Tursunbay gördü,

Deri kolan takan
- İnsanlara sesleniyorum,
Diye bağırdı Tursunbay.
- Gri bir gecede olduğuma bakma,
Avından vazgeçmeyeceğim.
Saldırıya katılmazsak
Bizim için kötü olabilir.
Haydi savaşıa gidelim, Han Abla!

* * *

Ah Han Abla, yürüdüñ
Gürleyerek [Kaz gibi],
[Boraks gibi] öfkeli,
Bir dağ dere gibi kaynayarak,
Bir meteor gibi yanarak
Ve [düşmanın] karaciğeri
Ellerine geldi.
Acımasız savaşta
Kafasındaki perçem ile genç erkekler düştü,
İki örgülü kızlar düştü.
Oh, katlanmak ne kadar zor!
Her şeyi mahvedebiliriz
“Hadi, Han saldıralım”, diye bağırdı.
Abla Han hala güçlüydü -
Eski bir boraks gibi fırtınalı.
Savrasovlu at, yüz koyuna eşittir,
Dört bacağı ile örküdü,
Düşman atı gibi terledi.
Attın terlemesini görüp
Egemenim, Han Abla
Çevresini sıkıca çekti
Ve argamakı ileri attı.

Huzur içinde yaşayan Kırgızlar
Sarybel’de dağıltı,
İşini yaptı,
Kırgız’ların sırtını kırdı.
Baskın yaptıktan sonra,
Ablay kendi yerine döndü.
Sakinleşme zamanı geldi.
Sadyr onun yanına geldi,
Bir dağ dere gibi kaynar
Bir meteor gibi yanıp sönüyor.
Ürkütmüş han Ablai.
Bu bir korku işareti mi?
Titredi, kafası karıştı.
- Oh, Cauğaş’ım, Cauğaş!
Şahinim sağ elimde,
Sol elimde Cauğaş’ım var,
Ne kadar aradığım önemli değil
Senin gibi parlak bir oğul bulamayacağım.
Yesengül ve Yersadır -
Muhteşem Kırgız kahramanları,
Muhortı atlara binerler.
Git Cauğaş, Sadır’a,
Onunla kavga etmeyeceğim,
Sadır ile ittifak içinde olacağım:.
Talas yaylası küçük olsa bile,
Ama birlikte yazları geçireceğiz,
Kunges yaylası ona göre engin,
Bir uyum dünyasında yaşayacağız
Ve kazı ile kartla ziyafet çekeceğiz,
Parçalara ayırarak.
Cauğaş Sadır’a gitti:

- Sadır Batır, bekle,
Arke'de yaşayan Han Ablay,
Beni size şöyle sözler ile gönderdi:

- Git Sadır'a, git.

Muhortı at binicileri -

Yesengül ve Yersadır,

Kırgız'ın şanlı kahramanları.

Sadır'la düşman olmayacağım,

Sadır ile dünyaya gideceğim.

Talas'taki yayla küçük olsa bile,

Ama birlikte yazı geçireceğiz.

Kungey yaylası geniş,

Uyum dünyasında yaşayacağız.

Kazi ve kartları tadacağız,

Parçalar halinde yiyeceğiz.

* * *

- Koki! Onunla yüzleşmeyeceğim,

Bu köle ile düşman olacağım!

Talas yaylası küçük,

Yazı geçirmeyeceğim.

Kunges yaylası çok büyük olsa bile,

Onunla yaz geçirmeyeceğim.

Kazi ve kartlar ile ziyafet çekmek istemiyorum,

Parçalara ayrıyarak, koki!

Bu eski köle

Üç kez evimi mahvetti.

Durmadı,

Eski köle Ablay

Votka içti ve sarhoş oldu.

Mahkumlarımızı iade etsin.

Bir değil, bin sıkıntı Verdi, koki!

Cabağımdı rahatsız etti,
Kemerimi
Deriye döndürdü
Genç oğullarımdı
Köleler yaptı
Yeni evliler ile beyaz yurtu
Yok etti, koki!
Ve bununla sakinleşmedi
Eski köle Ablay,
Şimdi hayatımı taciz ediyor, koki!
Kıyafetlerini çıkarsın,
Onlar kanlı olana kadar;
Onu parçalara ayırıyacağım,
Basit bir patiska gibi.
Kaskısın takacağım,
Göğsüne oturacağım,
Onun vücuduna işeyeceğim
Bu köle cesedine,
Halkımı avlayan,
Bir kule yığacağım.

* * *

- Muhortı atlarının binicileri - Yesengül ve Yersadır,
Kırgız'ın şanlı kahramanları.
Elçim Cauğaş,
Yersadır ne dedi?
- Ah, zarif Han Ablay,
Ne yapacaksın?
Sadır'ınız gururlanıyor.
Tanrı bize iyi şans vaat ediyor.
Sen geldin, Kırgızları parçaladın
Sayısız bir av aldı.

Sadır Batır Şunları söyledi:

“Koki, bu k leyle y zleŐmeyeceđim!”

Şimdi kafamı taciz ediyor.

Sonra Ablay [dedi]:

- Benim  ıplak ő valyem,

Şu Sadır’a git,

Vur onu,

Bol miktarda av alın.

Sadır’ı  ld rmezsen,

Sana vuracak,

Bir attın kuyruğuna bağlayarak,

Damaklarını oyur

Ve kavurucu ateŐle yakar.

Ey Allah’ın emri!

Nereye ka abilirsin [ruh]

Sinek gibi değersiz?

(“ Atıyorum! “ -dedikten sonra,

 ki avuç toprak attı).

Çok sayıdaki Kungrat atıcıları,

Hepsi hızlı ve akıllı

Dizlerin  zerine silahları koydular,

Onlara mermi yüklediler

Atlardan savunma yaptılar,

Patron çantalarını salladılar.

Ve böylece ateŐleme başladı.

Ablai savaştığı gün

- Koki! diyerek, Kırız kaçtı,

Kazaklar devraldığında,

Kırızlardan atalarının ruhu ayrıldığında,

Ablai atı önde yürüdü.

Dikkatsizce yaşayan Kırızları

Sarıbel’de parçaladı,
Ablai, kırdı ve geri döndü.

* * *

(O yıl, savaşlarda Ateke-Carık öldürüldüğünde, kızı böyle bir şarkı besteledi):

Merken’in kıyılarında sessiz,
Serin geçit yoluyla yol hoş.
İşte bu zaman Kazaklar geldi
Ve Ateke’m yok oldu.
Sadır sazlıklarda saklandı,
Ateke’m onur için çıktı,
Kendisine kırmızı bir dama atarak;
Sadır kızlarla birlikteydi,
Siyah bir dama atarak,
Kadınlarla birlikteydi.
Han Ablai mızrağı
Bükülmeyen bronz bir ok ile yükseldi
Ateke’mın mızrağı
Çam ağacı gibi bükülmüş.
Ablai yakınlarında, siyah bir potnik olmasına rağmen,
Ama o seninle aynı yaşta, Ateke.
Ablay’n altında deri potnik olsa bile,
Ona eşit değilsin, Ateke.
Başını belaya soktu,
Kanın bir kovaya döktü,
Safranı aldı kendine,
İçti ve doyamadı kanına.
Ablay, deli aygır,
Eski intikamı unutmadı.

2.3. 11. Ulu Cüz Kırgız-Kaysaklarının Gelenek ve Efsaneleri Hakkında Yazılar²⁰⁹

Büyük Orda Kırgızları, kendilerini, Moğol Cengiz Han'ın²¹⁰ çağdaşı olan Mayki Biy'in²¹¹ soyundan gelen Uysunlar'ın²¹² torunları olarak görür.

Kırgız Kazak halkının kökeni ve üç Kazak ordasından oluşan birliği hakkında [onlar] çok karanlık tahminlere sahipler. Bazıları, Kırgızların İsim bozkırlarında kaybolan Nogaylardan geldiğini söylüyor. [Diğerleri] atalarının ne aşireti ne de boyu olduğunu, karılarını sadakatsiz Çegen halkından²¹³ çalınca kadar uzun süre bozkırda dolaştıklarını ve Nogaylar'ın Müslüman ve eşlerinin imansız olduğu ve Kırgız halkının da bu karışımından geldiğini söylüyorlar... Bunlar kendi içinde ve dini olarak iki unsurun bir karışımıdır. Genel olarak, bu efsanelerin Türkistan etkisinde izler taşıdığı ve Kırgızların kendi efsanelerine dayandığı söylenebilir; Özbekler Kapal'da böyle anlattılar. Orta Asyalı Müslümanların din etkisi altında inandığı başka bir gelenek de burada görülüyor. Orta Ordu'nun atası "seçilmiş kişi" Muhammed 'in²¹⁴ yoldaşlarına sahabe²¹⁵ deniyor. Baş melek Cebrail'in vahyine göre; peygamber, Cennet'te hurilerin koynunda sonsuza dek dinlenebilmek için, bu bozulmuş dünyanın saltanatını yakında terk edeceğini öğrendi. Arkadaşlarını ve yoldaşlarını çağırarak bunu onlara anlattı ve herhangi biri ona darıldıysa ondan af diledi. Herkes ağladı ve: "Sen Allah'ın dostusun, hiç suçlu olur musun?" dedi. Okse adında tek bir Sahaba, peygamberin bir şehrin kuşatması sırasında onu sırtından bıçakladığı iddiasını duyurdu. Muhammed hatasını gerçekten hatırladı ve karşılık olarak ona sırtını teklif etti. Abubekr²¹⁶,

²⁰⁹ Çokan Valihanov. (1984). Predaniya i Legendy Bolşoy Kirgiz-Kaysatskoy Ordı. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 273-276.

²¹⁰ Cengiz Han (Büyük Han Temuçin): 1155-1227. Moğol İmparatorluğu'nun kurucusudur. 1203'te tüm Moğolistan'ı fethetti 1209'da fetihleri iyice genişledi. Çin'i ve Türkistan'ı fethetti. Çin seferi sırasında vefat etmiştir.

²¹¹ Mayki: (Ayrıca literatürde Efsane Bayki) Kadim Cüz Kazakları'nın atasıdır. Bu konuda söylenen bir atasözü şöyle der; " Tüm gerçek kelimeler tek bir kaynağa dayanır, onların kurucusu Mayki-Biy'dir." Tarihsel kaynaklara göre Mayki(Bayki) Cengiz Han'ın çağdaşı olarak 13. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadı. Mayki Uysun boyundan geliyordu ve ulusuna orduda başarılı bir binbaşı olarak hizmet vermiştir.

²¹² Uysunlar: Kazak topraklarındaki en eski boylardandır. Onlar hakkındaki ilk kayıtlar 2. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Bilgiye göre o zaman sayıları 600 bini aşmıştı ve 7 diyarda yaşıyorlardı. Güçlü bir devlet anlayışı ve bağımsız dış politikaları vardı. Eski Rus toplumuyla kaynakma sonucunda sınıf ilişkileri değişti. Soyluların 4-5 bin kişiden oluşan aileleri vardı. Sadece sığır yetiştirmekte değil zanaatta da mahirdiler. Politika sonucu daha sonra bağımsızlıklarını yitirmişlerdir. Kadim Cüz'ün en kalabalık boyu olduğundan atalar olarak kabul edilirler.

²¹³ Çegen(Çeçen) Bu isim ilk olarak Arap kaynaklarında geçer. Kazak topraklarında yaşayan eski aşiretlerden biridir. Fetihlerle Kazak halkıyla karışmış ve yerleşik düzene geçmişlerdir.

²¹⁴ Muhammed 570-632 İslam'ın kurucusudur. Müslümanların peygamberi ve Allah'ın elçisidir.

²¹⁵ Sahabe (Arapça kelime) Peygamber Hz Muhammed'in onu gören yoldaşlarına verilen ünvan

²¹⁶ Ebubekir: Peygamberin ölümünden sonra seçilen ilk halife.

Omar²¹⁷, Osman²¹⁸, Ali²¹⁹ ve diğ er soylular, Oksa'yı pervasız niyetinden caydırmak için boşuna uğraştı. Okse hiçbir şey dinlemek istemedi ve halkın lanetlemesi altında, Allah'ın sevgilisinin kutsal sırtına bir kırbaçla yaklaştı ve ondan sırtını çıplak bırakmasını istedi. Peygamberimiz elbisesini çıkardı. Okse'nin buna ihtiyacı vardı: "seçilmiş kişinin" arkasında, cehennem ateşinin ulaşamayacağı ilahi bir mühür olduğunu biliyordu. Okse ona vurmak yerine başını eğdi, onun sırtını öptü ve uzaklaştı. Ama onun peygambere verdiği rahatsızlık için Tanrı onu ve torunlarını serseriliğe mahkum etti, ancak aynı zamanda mutluluk ve rahatlık ve bereket te verdi. Ondan [Oksa] geliyor... [Uysunların] atası ve tüm insanlar. Okse, tüm insanların atası olan Uysunlar'ın soyundan gelmektedir.

Resim 2.36. Kadim Cüz Kazakları, Çizim Ç. Vali Hanova

Büyük Uysun Ordusu'nun [Kırgız] neslinin atasının [ayrıca] Mikey'den çok önce yaşamış, Tobei²²⁰ olduğuna inanıyorlar. Efsaneye göre Tobei'nin dört oğlu vardı - Koelder²²¹, Mekren²²², Mikey ve Kogama. Koelder'den, daha sonra [15 ve 16.

²¹⁷ Ömer : İkinci halife.

²¹⁸ Osman: Üçüncü halife

²¹⁹ Ali: Dördüncü halife

²²⁰ Tobey: Tobe-Biy'in kısaltması.

²²¹ Koelder- Kaldar: Katagan ve Çanısklı kabilelerinin atası. Kadim Cüz mensubu.

yüzyıllarda] Özbeklerin yeni halkının bir parçası olan Katgamlar ²²³ geldi. Uysunlar aslında Mekren'den geldi ..., Mikey'den (Kogam) Kanglaların ²²⁴ atasıydı. Mikey'in en büyük karısından oğlu Abak oldu, ikinci ve ermiş bir Kırgız kadından olan oğlu ise Baydebek'ti. Corkciev'den de üç çocuğu oldu: ilki Alban - (Adbanlar) ²²⁵, ikinci Dulat - (Dulatlar) ²²⁶ ve Suvan - (Suvanlar) ²²⁷. Merkes atanın da iki oğlu vardı: bunlar Çumanaka ve Swamanaka'dır. ²²⁸

Adbag'ın ²²⁹ iki oğlu vardı: Sarı ve Çebel. Sarı'nın da iki oğlu oldu: Suerkul ve Taubazar ²³⁰; Çebel'in ve Mikey'in çocukları aynı isme sahip Abak ²³¹. Topluluğun tamamına verilen [Uysun] adı, çoğunluk tarafından kullanılır [ve bu Uysun'u ilgilendirir], ancak efsane tam anlamıyla bu düşünceye izin vermez ²³². Halk efsaneleri, onların [Moğollardan] önce ayrı bir halk olduklarını, Cengiz'in hanlığa seçildiğinde Uysunlardan Mayki-biy'in onun bayrağına katıldığını söylüyor.

²²² Mekren(Literatürde Bekren yada Bekrin) Raşid ed-Din'in dediğine göre Mekrini Kadim Cüz'ün parçası olan Uysunlar'dandır(Atalarının adıyla anılır) Ulaşılmısı zor, Uygur yerleşim alanı olan Doğu Tien Shan(Sarıyaz) dağlarında yaşıyordu.

²²³ Katgamlar(Doğrusu Kataganlar) Orta Asya ve Güney Kazakistan'da yaşayan eski bir kabile. Bir kısmı Özbek halkıyla bir kısmı da Kazak aşireti olan Çanısklılarla birleşti.

²²⁴ Kanglalar: Uysunlar ile bilinen Kadim Cüz'ün en eski kabilelerdendir. Antik ve orta çağ yazılı kaynaklarında yer almaktadırlar. Bu kaynaklara göre 13 ve 14. yüz yıllarda Talas'tan itibaren Sırdarya'nın alt kısımlarını ve Karatau eteklerini işgal etmişlerdir. Kışın Sırdarya'ya dönseler de bunların bir kısmı Ulutau dağlarına ve Turgay bozkırına yayılmışlardır.

²²⁵ Düzeltme: Albanlar: Kazak Uysun boyunun ana bölümü.

²²⁶ Dulatlar: Genetik olarak en eski kabilelerdendir. Bir çok yeri fethetseler de Issık Göl, Güney Kazakistan Chu ve Talas nehri kıyılarında yaşadılar. Daha sonra diğer kabilelerle birlikte Kazak Hanlığı'na katılmışlardır.

²²⁷ Suvanlar : Uysun boyundan gelen bir kabile.

²²⁸ Swamanak (Daha doğrusu Surmanak) Antik çağda Kazak halk efsanelerin iki kabileden bahsedilir Bunlardan Surmanak Sırdarya'da Chumanak ta Talas ve Chu vadisinde yaşardı. Ana kabile olan Manak ilk olarak Hudud el Alem adlı anonim eserde geçer.

²²⁹ Düzeltme: Alban

²³⁰ Düzeltme: Taubasar

²³¹ Abak: Kereyev yani Kereit kabilesinin atasıdır. Kazak Abak-Kereit şimdi Irtush ve kuzey batı Çin civarında ve Moğolistan'da yaşıyorlar.

²³² Uysun adı efsanelerde geçmez ama ima yoluyla bahsedilir.

Resim 2.37.Ulu Cüz Kazak Kadını P. Koşarov'un Çizimi

[Uysun'larının] [Kazak] halkıyla birleşmesine gelince, şunu söylüyorlar: Altın²³³ ve Jagatai²³⁴ [orduları düştü], iç karışıklıklar aşiretlerin birliğini bozdu, koruyacak ve yönetecek kimse yoktu, her klan kendini düşünmek zorunda kaldı, sonra insanlar İşim bozkırlarında toplandı ...

Yaşlılar, onları yarı yerleşik olandan ayırmak için Nogay'ın [bozkır] göçebe Tatarları'nın genel adı olduğunu söylüyorlar. Nogaylı Özbekler'e Nogay denirdi.²³⁵

Nitekim ... Altın Orda'da İslam'ı benimsemiş olan kendi kardeşleri Özbek Han²³⁶ ve [Çağatay] [Tarma-Şirin] Han tarafından, göçebe olan Nogay'a bir "köpek" olduğu yakıştırmasını yapmaları şaşırtıcı değildir. Eski inançlara ve eski geleneklere olan bağımlılıkları için "köpekler" olarak adlandırıldılar.

²³³ Altınordu (Cuci ulusu) Semirech, Urgench, Volga'nın alt bölgeleri Kuzey Kafkasya, Kırım ve Harezm civarında varlığını sürdürmüştür. 15ç yüz yılın sonunda varlığı sona ermiştir.

²³⁴ Çağatay ulusu: 1224'te Orta Asya'da var olan bir devlettir. Kurucusu, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'dır.

²³⁵ Özbek birliği anlamında.

²³⁶ Özbek Han 1282-1341. Onun saltanatında Altınordu en yüksek güce ulaştı. Başkentleri kültür ve el sanatlarının merkezi haline geldi. Özbek Han İslam'ın yayılmasına katkıda bulundu. Onun adına Kırım ve Volga bölgesinde bir çok cami ve medrese inşa edilmiştir.

Kırgızlar, Naymanlar ve Kırım Nogayları arasında, Muhammediliğin²³⁷ kalıntıları hala görülüyordu ve zaman onları bizden önce yok edemedi. Bu halkın daha sonraki tarihsel kaderine gelince, bir halk olarak ... efsane şunu söylüyor: Cesur [İşim]²³⁸ ‘den önce (1636), tüm ordular [birleşti] ve tek bir han tarafından yönetiliyordu. Uysunlar... Çuyların arkasında ve hanın ikametgahının yakınında kalıyordu²³⁹ ... [Katagan] hanı [Tursun]²⁴⁰ yönetimi altındaki Taşkent’i de aldılar.

2.3.12. Ulu Cüz’ün Atasözleri²⁴¹

Ötkir pışak kanga kas, ötürük söz canga kas (Keskin bıçak kına düşman, yalan söz cana düşman)

Cauda kalgan bulbuldan elge kaytkan it ozdı (Düşman elinde kalan bülbül yurduna dönen itten iyidir.)

Ölgen arstandan, tiri it yahşı (Canlı bir köpek, ölü bir aslandan daha görkemlidir.²⁴²)

Saklanganda Hüda saktar (Tanrı kendisini koruyan insanı korur)

Erini Hüda saktaydı itikti nal sakladı. (Tanrı kocayı korudu, çizme çividen korur.)

Özün bilme, bilginin timan alma (Kendini bilmeyen, bilene itaat etmez)

Maktanganan kötü çak (Kim övünürse o ahmaktır)²⁴³

Murun çok bolso, eğer göz birbirine bıçakıydı. (Eğer burun olmasaydı, gözler birbirini bıçaklardı.)

Ata körgeñ ok conar, ana körgeñ ton pişer (Baba gören ok yapar, anne gören don biçer)

Padişah bolsom may ciyar idirim (Ah, eğer ben bir kral olsaydım, bütün yağları yerdim)²⁴⁴

²³⁷ Yazım Hatası: Paganizm

²³⁸ Ishim Han: Tevekkel’in kardeşi, Shigai’nin oğludur. Oyratlara karşı savaşmıştır. İç politikada merkezi devlet temelli bir politika kurmaya çalışmıştır. Kazak geleneklerine dayanan yasaların elden geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Sürgünde bulunan ünlü tarihçi ve yazar Abulgazi, Ishim Han’a bir kaç unutulmaz satır sunmuştur böylece sarayda barınma imkanı ve misafirperverlik bulmuştur.

²³⁹ Yani Türkistan

²⁴⁰ Tursun: 17. yüzyılın otuzlu yıllarında Taşkent’i yöneten Kazak Hanıdır. Türkistan’da hüküm süren Ishim Han ile savaşmıştır.

²⁴¹ Ç. Valihanov.(1984). Pogovorki Bolşoy Ordı. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 277-279.

²⁴² A.İ. Bardaşev’in çalışmasında “Canlı bir fare, ölü bir aslandan daha görkemlidir”

²⁴³ A.İ. Bardaşev’in bu sözü yoktur.

Güb söz yük söz, az söz rast söz(Çok söz yüküdür, az söz gerçektir)
Asıkma karga, tusarsın tuzağa(Aldanma kargaya düşersin tuzağa)
Caksimen yoldas bolsan, yetersin muratka, yamanmen yoldas bolsan, kalarsın
uyatka (İyiyle dost olsan, erersin muradına/Kötüyle dost olsan, kalırsın
utanarak.)

Bakanan kayda bilmeztekte kiçirmasan(Başkalarının bilgisizliğini affetmediğin
zaman bilgeliğin nerede?)

Susuz cerde kalmıs yuk, azgan elde namıs yok(susuz arazide kamış büyümez,
parçalanmış halkta namus yoktur)

Ucan yanbayda, ölkan türelyamada(Ölüler yanmaz, ölüler dirilmez)

Kamka tunda, çübren bular tuzgansın.(Kaftan yırtılınca bez olacak)²⁴⁵

Tööye kaçıb cükünden kurulmadı(Deve yükünden kurtulamazdı.)

Zaman yaman bolsa kudan keter, malın ketse başın birge keter (Kötü zamanda
giden ve eğer servetin giderse, arkadaşların da onunla birlikte gidecek)

Tavus kuşu boyunu görüp ayağın körüp kurlanadı.(Endamını gören bir tavus
kuşu tüylerinin güzelliğine hayran kalır ve bacaklarını görünce utanır.)

Uyat kimde bulsa, insansındır. (Vicdanın olduğu yerde insanlık da vardır.)

Yaşın kırka kalgensen ayağına çodar tuser. (Kırk yaşında artık ayaklar
dolaşacak)

Köp ciyimin dikan az ciydi, az ciymen dikan köp ciydi.(Kim daha fazlasını ümit
ederse, çok az şey kazanacaktır. Faydaları hakkında daha az düşünen kişi daha çok
kazanacaktır.)

Akıl dereye iken, göngül düldül iken(Zihin sonsuz bir okyanustur, arzu kanatlı
bir attır.)

Tüymaske berma, tülmaske kuyma(Açgözlüye izin verme, uçuruma gitme.)

Alıp anadan tuadı, at biyeden tuadı.(Alp anneden doğar, at kısrakdan doğar.)

At sevenkar otka aşık, kuykuntay çimka aşık. (Ak Sungur ata aşık, fareler
yaşamaya aşık)

²⁴⁴ İmkansız bir rüyanın ironisi

²⁴⁵ İ.A. Bardaşev, yalnızca feodal soyluların bu kıyafetleri giydiği gerçeğinden yola çıkarak "Han'ın kürk mantosunu" tercüme etti.

Etigin tar bolsa, dñnyenin tınıştıgınan ne payda. (Ayakkabın dar ise, dünya huzurundan ne fayda.)

Uyku çıynagın tinçi, iman cıynagın kuançısı(Uyku ruhun rahatlığı, vicdan ruhun neşesi)

Kus at menan kul kubayındı, kuzu su menan koy köp kurnadı.(Yedek atlı savaşılar olunca ordu artar, kuzulu koyunlar olunca sürü artar.)

Toykandan kursak carlamadı, kuangandan mangayı carlamadı. (Yiyeceklerden mide patlamaz, neşe için alın çatlamaz.)

Baska bela kaydan?... Tilden (Başa bela dilden gelir).

Mezkelsiz tan itbaydı, vakitsiz can çokabaydı (Zamansız güneş doğmaz, ölüm olmadan ruh gitmez.)

2.3.13. Kazak Halk Şiirinin Türleri Üzerine²⁴⁶

Dünyayı gezen bir baksı²⁴⁷, bir keresinde geceyi Sır Nehri'nin diğer yakasındaki Karakalpaklar'ın obasında geçirmek için durdu. Eşi görölmemiş ve duyulmamış bir konuğun geldiği haberi bir ok hızıyla her yöne yayıldı. Mutlu bir aul'da toplanan sayısız Karakalpak, akşamın başından sabaha kadar, Baksı yorulup yatana kadar harika konuğu dinledi. Bu sesli konuğun binlerce öyküsü, romanı, şarkısı ve anlattıkları sayısız Karakalpak tarafından hatırlandı. Sır Nehri'nin çok yukarısında duran Kırgızlar ve Türkmenler, kabileleriyle dolaşıyorlardı o yüzden gece geç saatlerde geldiler ve bu harika anlatıların sadece sonunu duydular. [...]

Cir, aslında halk hikayeleri demektir. Cirlamak fiili, “bu halk hikayelerini güzel bir ezgiyle okumak” anlamına gelir. Tüm bozkır Cirleri genellikle kopuz eşliğinde anlatılarak söylenir. Cir'in konuları genellikle antik çağda ünlü bazı halk kahramanlarının hayatı ve kahramanlıklarıdır. Aynı zamanda, savaşçıların hayatındaki olaylarının, fetihlerin, kısaca hikayeyi oluşturan her şeyin düzyazı ile anlatıldığı, ezgilerde ise sadece hikayenin kahramanı ve hikayede yer alan ana karakterlerin, olay akışına göre seslendirildiği unutulmamalıdır.

²⁴⁶ Çokan Valihanov.(1984). O Formah Kazahskoy Narodnoy Poezii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 280-286.

²⁴⁷ Baksı: Orta Asyada destan anlatıcısı, duacı, halk şairi hekim ve büyücü olarak tanımlanan özel yetenekleri olduğuna inanılan kişiler.

Kırgızlar arasında iki Cir daha tanıyorum, birine “Erkokçe-Erkosay”²⁴⁸ deniyor. Uvak aşiretinden bir yiğidin, Erkokçe ve oğlu Erkosai’nin güçlü bir Kıpçak kabilesine karşı savaşta yaptıkları kahramanlıkları anlatıyor. Bu halk hikayesinin tarihsel bir ilgisi yoktur, hikayede geçen yiğitlerin isimleri bize tamamen yabancısıdır, bu arada ezgiler son derece güçlü ve doludur. Tüm anlatı kendi içinde sürekli ilgi uyandırır ve ilk bölümdeki kahramanın savaşı kaybetmesi ve her tarafı yaralarla dolu olarak ölmesi daha da dikkat çekicidir. Oğlu Erkosai daha sonra Kıpçaklardan intikam alır. Bu anlatı, antik bozkır savaşçıların tüm yol ve stratejilerini ayrıntılı olarak ortaya koyduğu için eğlencelidir.

Bozkırdaki zamanımda bu hikayeyi sadece bir kişi hatırladı: Koili-Atygayev bölgesi Arslanbay’ın Kokçetav yurdunun Kırgızları. Ne yazık ki, bu eğlenceli hikayeyi yazmak için zamanım olmadı.

Diğer bir Cir ise “Urak-batır”²⁴⁹ olarak adlandırılır. Rusya’ya baskın yapan, Ruslar tarafından tutsak alınan ve 10 yıl hapis yattıktan sonra Rusya’da evlenip çocuk yapan ama yine de memleketini özleyip bozkıra kaçan yerli bir muhafız olan Urak-batır’ın maceralarını anlatıyor.

Görünüşe göre Urak’ın adını biliyoruz. DCir Urak-batır birçok Kırgız tarafından bilinir ama sadece bir kısmı Küçük Orda’da bir kez ozan Nurumbay’’dan²⁵⁰ tüm hikayeyi duydum. Açgözlü bir yerli ve neredeyse sürekli Sultan Ahmet Canturin²⁵¹ yönetiminde Kıpçak göçebesi olarak yaşıyor.

Cirda kullanılan dizelerin ölçüsü hakkında bir fikir vermek için, burada bir örnek veriyorum. Dokuz Toktamış yiğidi İdige’yi yakaladı ve Ken-Janbai ona seslendi:

Kalk ! Edige , kendine gel .²⁵²

Volga’ya geri dön

Yüksek tepeleri aşır

Eğil de selam ver

İnce sarı dudaklarından

Belli ki iş ağır gelmiş

²⁴⁸ Düzeltme: Er-kökçe, Er-Kocay

²⁴⁹ Urak-Batır hakkında Valihanov’un Urak’ın Şarkıları eserine bakınız.

²⁵⁰ Nurumbay: 19. yüzyıl Kuzey Kazakistan halk şairi.

²⁵¹ Ahmet Janturin: 19. yüzyıl Aktübün Kazakları ve Turgay Hükümdarı

O mahir omuzlarına
Düğmen iliğinden çözülmüş
Ve kara adam çökmüş üstüne
Sanki tonlarca
Mavi bir ata bin
Güneşin doğuşuyla
Yuları som altından
Ak sungur kuşu gösterir
Göl kenarından Çuy'u sana

Olaylara göre “İdıge” Ciri 14. yüzyılın sonunu anlatır, ancak 15. yüzyılın başında yazılmıştır. Bu, şu anda dilde olmayan birçok eski kelime ve cümle ile kanıtlanmıştır, aynı zamanda tüm hikayede tek bir Farsça veya Arapça kelime olmaması da dikkate değerdir, oysa şimdi, Müslüman dininin yayılmasıyla sıradan insanlar bile günlük hayatlarında bu dillerden kelimeleri kullanmaya başladılar.

Yakın zamanda, bozkırda kaldığım süre boyunca, Cirlerin modası geçmiş bir şiir biçimi olduğu düşünülüyordu. Kopuzu kendisi gibi Cirlerin güzel ezgileri de artık sadece baksıların elinde kaldı. Bu tür dizeleri hala sadece cinlerin büyüsünü kullanarak muhafaza ediyorlar. Cir söylemenin ve kopuz kullanımının ünlü ozan-doğaçlamacı Janak'ın²⁵³ ölümüyle modası geçtiği söylenebilir. O, şimdi Karkaralı bölgesine bağlı Kambar'ın Kara-keşek civarındandı.

²⁵³ Janak: 19. yüzyılın ilk yarısı. Şarkıcı doğaçlamacı, efsanelerin anlatıcısı ve koruyucusu. Kendisi kopuzcu müzisyen bir aileden gelmektedir. Valihanov defalarca Janak ile buluştu ve onun sözüne göre ünlü şiiri Kozi Korpesh ile Bayan Sulu'yu yazdı.

Resim 2.38.Ç. Valihanov'un 1862 Kazak halk müziği ile ilgili notları

Şimdi mevcut ozanlar onun ezgilerini kullanıyor ve doğaçlamalarını kelimesi kelimesine tekrar ederlerken müzikle eşlik etmek için iki telli balalaykayı ²⁵⁴ kullanıyorlar.

Kopuz bir tür iki telli viyoladır, teller at kılından yapılmıştır ve yay ile çalınır. Kopuzun telli çalgılarımıza göre bir farkı vardır; üstte ses tablası olmaması, gövdenin yuvarlak bir şekli olması ve sapı o kadar uzun teller var ki onlara bastırırıp farklı tonlarda armoni alınır ²⁵⁵. Genel olarak, çok gürültülü olmasa da çok zor ve zevkli bir enstrümandır.

Balalayka ve en yeni şarkılar artık tamamen Cir ve kopuz günümüze ulaştı. Bozkırda şu anda aşağıdaki şiir biçimleri mevcuttur:

1. Benim tarafımdan yeterince açıklanmış olan Cir.

2. Cilav bir cenaze şarkısıdır. Genellikle kadınlar tarafından icra edilir ve çok sık doğaçlama yapılır. Biçim cir'daki gibi kullanılır. Bilinen tüm cilavlar arasında, Orta Orda'daki en dokunaklı ve en ünlüsü: "1833'te çiçek hastalığından ölen en büyük oğlu Mamek'in ölümü üzerine anne Hanşı Ayhanım Valiyeva'nın ²⁵⁶ ağıtları" ve daha sonra

²⁵⁴ Balalayka: Kazak dombrası

²⁵⁵ Burada yaylı çalgılardan nasıl ses çıkarıldığını anlatıyor.

²⁵⁶ Ayhanım: 1785-1856 Vali Han'ındul eşi . Çokan Valihanov'un büyükannesi.

nl arkıcı-doğaçlamacı ²⁵⁷, kocasının cenazesinde de onun anısına doğaçlama yaptı ve sadece 14 yaşındaydı.

3. Kaim²⁵⁸ - gençler ve kızlar arasında yaygındır, soru ve cevaplardan oluşur. Düğünlerde kullanılan ezgiler; ilk iki cümlenin dördüncü cümleyle kafiyeli olduğu bir dörtlükten oluşurlar. Bu ezgiler bazen bilmece, nükteler ve nihayet komik atışma ve hiciv içerir ve ifadeler alaycılık içerir.

4. Kara-ulen²⁵⁹ - Sıradan bir şarkı, her biri ayrı fikri içeren dört bölümden oluşur. Bu şarkılar daha çok kulağa hoş geldiklerinden söylenir. Çoğu zaman dört cümle bir anlam ifade etmez.

5. Ulen²⁶⁰. Bu biçim artık en yeni şairler tarafından hem doğaçlama hem de şiirler için kullanılıyor ve en çok Orunbai²⁶¹ ve Sultan Abulhair Gabbasov himayesinde bulunan Atıgay-civir'den kr şarkıcı Çoje²⁶² tarafından kullanıma sunuldu.

Çoğunlukla, bu şarkıların konusu bir tür dini anlatımdır. Şimdi Seyit Battal ²⁶³ Hoca'nın ²⁶⁴kahramanlıklarını ve Yusuf ile Züleyha'nın aşkını, İbrahim'in hayatını vb. şeyleri anlatıyor, tüm bu fikir fanatizmi ve hikayeler son derece sıkıcıdır.

Ayrıca ozanlar doğaçlama için en uygun olanı ve şimdi olduğu gibi daha alışıķın oldukları ulen biçimini kullanıyorlar. nl "Kozı- Korpeş ve Bayan-Sulu" şiiri, ünlü ozan Canak tarafından bir ulen şeklinde yeniden anlatılmıştır.

Şarkı (ulen), bozkır Tobolsk ve Kazan Tatarları tarafından erişilebilir hale geldiğinden 50 yıldan daha uzun bir süre önce Kırgız bozkırlarında kullanılmaya başlandı. Önceleri kaçaklar ve Tatar göçmenler Kırgızlar tarafından Çin, Buhara ve Taşkent'te koçlar gibi satılırken, Müslüman dini kuruldukça Tatar göçmenler bozkırda

²⁵⁷ Ozan daha sonra bir çok şiir yarışmasına katılmış ve ünlü olmuştur.

²⁵⁸ Sözlü şiirsel atışma, çekişme

²⁵⁹ Daha doğrusu Kara ole : Tarih ve coğrafyayı konu alan kısa anlatılar şeklinde şiirsel ifadeler.

²⁶⁰ Ole: Kelimenin tam anlamıyla şarkı. Geniş anlamda her türlü lirik ve düz yazıların toplamına denir

²⁶¹ Orunbay: Kökçetava Kazaklarından nl bir ozan. Mahkeme konuşmacılığı da yapmıştır. Valihanov'un aul'unu sık sık ziyaret ederdim. St Petersburg'dan döndükten sonra onu Valihanov'un toplantısında gördüm ve uzun bir doğaçlama söyledi. Ancak Valihanov, Orunbay'ın ezgilerine pek ilgi göstermedi. Bunun sebebi onun dini bağnazlık altında olduğuna inanmasıydı.

²⁶² Çoje(Doğrusu Şoje) 1807-95. nl doğaçlamacı ozan, çok sayıda şiiri de vardır. Atıgay'dan Kokcetava Kazaklarındandır. Şiirlerinde halkın yaşadıklarını ve özlemlerini vurgulamıştır. Bu nedenle Shoqan ona saygı duyar ve onu takdir eder. En iyi halk şiiri Kozı Körpeş ve Bayan Sulu, Shoje'nin ağızından 5 Mart 1864'te Valihanov'un evinde kayıt altına alındı. Bu kayıtlar daha sonra I.N. Berezin'e ulaşmıştır.

²⁶³ Seyit Battal (Battal Gazi) Türk destan kahramanı. Dini sebeplerle gayrimüslim uluslara karşı savaşıyan, Türk destan kahramanı

²⁶⁴ Yazım Hatası Gazi (Emektar savaşıcı)

dokunulmaz fikir ve din şehitleri oldular. Tatar şiirinin biçimleri, sesler ve düşüncelerde [uyum] dolu Kırgız kahramanlık Cir'inin ilkel biçimine üstün gelmeye başladı.

Ulen (şarkı)'de bir dize dört cümleden oluşur, ilk iki ve dördüncü cümle kafiyelidir, üçüncü cümle kafiye uymaz. Oryantalistlerimiz için Arap ölçüsünün Doğu şiirinin tüm boyutlarına uygun bir şekilde uygulanmadığını kanıtlamak için "Kozu-Korpeş" ten ilk dört mısrayı örnek olarak sunuyorum.

Yiğitler ! Haydi ! Yurdumuzu arayalım.

Arzın merkezinden Kok-Tobe'ye bir yol bulalım.

Ve vatandaşlar dinlenmek için tembellik etmeyin

Sonra Kozi Korpeş ve güzel Bayan'la sakinleşelim.

1) Tatarca ve alimlere göre Türkçe kökünden gelen tüm lehçelerde "igıt" - cigit(yiğit) kelimesi vardır, ancak farklı ülkelerde farklı telaffuzlara ek olarak farklı bir anlamı vardır. Kafkasya'da, Anadolu'da, Kürtler arasında bu kelime, pervasız bir adam, iyi bir yoldaş, bir binici anlamına gelir; aynı anlam Konstantinopolis'te de kabul edilir - askeri manevralar ve süvarilerin cesaretinden söz ederlerse; Orta Asya'nın göçebe Tatar kabilelerinde, cigit kelimesi takdire şayan (delikanlı) anlamına gelir. Cigita'nın yılları tanımlanmamıştır, çünkü 80 yaşına kadar bozkırda hala cigit-yiğit (yani delikanlı) olabilirsiniz. Jigit kelimesi, Kazan ve Tobolsk'un yerleşik Tatarları arasında kullanılmaz. Bunun yerine yarı hizmetli, yarı köle anlamına gelen malay (maloy) kelimesi kullanılır.

2) Azamat, çora kelimeleri eski Kırgız şiirlerinde (Cir) sıklıkla kullanılır. Azamat, eşi olan ve akrabalarından bağımsız olan, mal sahibi, yetişkin [baba] hür kişi anlamına gelir. Çora, azamat ile eşanlamlıdır, ancak oldukça ince bir nokta vardır, azamat kelimesini eklemekten kendi başına kullanılacaktır. Çora azamat - kelimeleri tamamen askeri bir şeyi ifade eder ve Rusça olarak şöyle tercüme edilebilir: yoldaş, arkadaş.

3) Kozu-Korpeş ve güzel Bayan ile ilgili masal Orta Asya'nın tüm Tatar ve Moğol kabilelerinde, elbette, yer ve zamanlarda farklı değişikliklerle vardır. Profesör

Erdmann ²⁶⁵ “Kozı- Korpeş”i yorumlu olarak Farsça yayınladı, Farsça bilmediğim için okumadım. Daha sonra “Kozı- Korpeş” Orenburg’da biri tarafından Başkurt dilinden Rusça’ya çevrildi ve az sayıda nüsha halinde yayınlandı ²⁶⁶.

Kırgız bozkırlarında, söz yazarları arasında sözlü gelenek vardır.

Kırgız şiirinin giydirildiği biçimler şunlardır: ulen - bazı ünlü söz yazarları (ulençi) tarafından yeniden doğaçlama yapılmış veya önceden yaratılmış ve balalayka, kopuz veya çeşitli sesler eşliğinde orijinaline mümkün olduğunca yakın aktarılan bir şarkı; Bir şarkı (ulen) söyleyen ulençi, hikayenin girişine ve sonuna kendisinden ekleme yapma hakkına sahiptir. Bu çeviride ilk dört mısra kambara boyu olan kara-keseklerden gelen söz yazarı Janak’a ait olup, geri kalanı ise eski zamanların bilinmeyen bir şairinin saf efsanesidir.

En dikkat çekici tarihi Kırgız Ciri “Idige”, Tohtamış’ın bahsinde adı geçen aynı Idige, Edeku ve Idigi, Vitovt’u Vorskla’da mağlup eden ve orduyu dört bayrak altında tartışmasız şekilde yöneten aynı temnik ²⁶⁷ Bek-mangab ²⁶⁸. Urak, Ir-Kokçe ²⁶⁹, Ir-Kosay ²⁷⁰, yine ilk Nogay halkının zamanından beri diğer destansı şiirlerin kahramanlarıdır, ancak Cirleri yalnızca boy çekişmeleri, han savaşları, sorunlu geçen batır baskınları ve Orda’da Tohtamış sonrası dönem hakkındaki ilginç konularıyla dikkat çekicidir.

Kırgızlar’ın şiirsel eserleri: destanlar, övgüye değer hikayeler, ağıtlar²⁷¹ - bu, kadının ölen kocasının ve oğlunun anısına söylediği şarkının adıdır - yani bir anne olarak ²⁷². Doğaçlamacıların şarkıları kafiye ve ölçüye sahiptir ve nesilden nesile, özel Ahun sınıfı ozanları tarafından sözlü olarak aktarılmıştır²⁷³, tıpkı antik Yunanistan’da Homeros’un ezgilerinin hikayelerle aktarıldığı gibi. Bu Ahunlara özellikle halk

²⁶⁵ Erdmann Franz (Theodor Ivanovich 1793-1863) Oryantalist. 1818'den beri Kazan Üniversite'sinde Arapça ve Farsça profesörüdür. Orta Asya tarihini ve halklarını inceledi. Rusça ve Almanca çok sayıda makalesi vardır. Fransızca, Latince, tarih, filoloj., nümizmatik ve doğu halklarının dillerine ilgilidir.

²⁶⁶ H. Belyaev tarafından 1912'de yayımlandı

²⁶⁷ On bin kişiye komuta eden general (eski bir ünvan)

²⁶⁸ Yani Manap-Feodal aristokrat

²⁶⁹ 1423'ten önceki Nikonyan Yazmalarında geçen, hükümdar Kuidadat'ın çağdaşı, cesur ve güçlü bir Tatar kahramanı.

²⁷⁰ Sayfa 156'daki güncelerde geçen, Kadirbirda Han'ın Edigey ile yaptığı savaş sırasında öldürüldüğü bahsediliyor (Valihanov'un notu)

²⁷¹ Bu dizelerin yazımında Kırgızlar'ın yaptığı gibi mümkün olduğunca aktarmaya çalıştım (Valihanov'un notu)

²⁷² Bir kadının ölen kocasının anısına veya bir kadının ölen oğlunun anısına söylediği ağıtlardan bahsediyor.

²⁷³ Ahun: Dini eğitim almış, okumuş ve Çarlık hükümeti tarafından yasallaştırılmış ozanlar.

tarafından saygı duyulmakta ve zengin sultanlara ve beylere övgüler söyleyerek ün ve servet kazanmaktadırlar. Şu anda bozkırda birçoğ ahun olmasına rağmen, onlar da doğaçlamacıdır ²⁷⁴ ve eski Cirler, yeni nesil için anlaşılmazlıkları nedeniyle, yıldan yıla kullanım dışı kalmaktadır ve sayıca çok az bilirkişiler tarafından kendilerine saklanır. Bunları toplamak da zordur: Tüm çabalarımla, “Edige ve Urak” tan küçük bir alıntı olan “Kozı- Korpeş” in tam bir kopyasını almayı başardım, ancak bu arada, tüm eski Cirleri yakında bulmayı umuyorum. Onları bilen, yakın zamanda tanıştığım bir Ahun’dan...

Eski Tatar efsaneleri ve şiirleri, özellikle de üç Kırgız ordusunun birleşmesiyle oluşan boy ismi olan Kazaklar’ın ²⁷⁵ Tatar halkı kadar eski olmadığını düşündürüyor; eski zamanlarda Kazak kelimesi ve Kazaklık sınıfı...²⁷⁶

2.3.14.Güney Sibiry Kabilelerinin Tarihi Üzerine Notlar²⁷⁷

Avrupa Rusya’sının güneydoğu kesiminde ve tüm Sibiry’nin tundrası, ormanları ve bozkırları boyunca, ülkemizde yabancılar adıyla tanınan birçok farklı halk, dolaşmış, göç etmiş ve yerleşmiştir. Bu halklar Fin, Türk ve Moğol köklerine aittir veya tüm bu kavimlerdeki unsurların ilginç bir kombinasyonundan oluşmaktalar. İmparatorluk Coğrafya Topluluğu, yararlı faaliyetlerinde Rusya’nın yabancı ve din dışı kabileleri hakkında etnografik bilgi toplamaya çalışsa da, bu halkların yaşam tarzı ve dili neredeyse bilinmemektedir, ancak şu ana kadar elimizdeki tek bir büyük makale budur.

Güneydoğu Sibiry’da, Altay ve Yenisey boyunca Türklerin ve Moğolların beşiği olan ülkede yaşayan Moğol-Türk boyları, Türk dili ve adetlerinin saflığını hala koruyarak, bize öğrenmek için mükemmel bir imkan sunmaktadır. Gözlemci Moğol filologu, Sibiry’da bulunan akademisyen Castren²⁷⁸, birçoğunu Türk kavminin Samoyed boyu olarak görüyor ve Sayan Dağları’nı Finlerin beşiği olarak görüyor. Hiç şüphesiz yok ki Fin, Türk ve Moğol kabilelerinin, hem hayatının farklı dönemlerinde insanlığın gelişimi üzerindeki birleşik etkileri hem de dilde ortak bir yanları vardır.

²⁷⁴ Burada Valihanov antik hikayeleri anlatan Jirci ile arasındaki değişkenleri açıklamaya çalışıyor.

²⁷⁵ Kırgızlar kendilerine Kazak diyorlar. Antik çağda Kazak kelimesi özgür- serbest anlamına geliyor ve ben bunda şüpheye düşmem. Babürname’de ise fiil olarak kazaklık defalarca geçer. Shaibaniad’da Kazak kelimesinin bir serseri ve gezgin anlamına geldiği biliniyordu ve Eski Rusya’da da böyle kullanıldı.

²⁷⁶ Metin burada kesiliyor.

²⁷⁷ Çokan Valihanov. (1984). Zametki Po İstorii Yujnosibirskih Plemen. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 294-305.

²⁷⁸ Kastren Matvey Aleksandroviç 1813-52/ fin dil bilimci ve etnograf

Fin, Türk ve Moğol dilleri arasındaki ilişki, özellikle son ikisi başta olmak üzere birçok bilim insanı tarafından şimdiden kabul edilmiştir. Sibiry göçebeleri ve Türk ve Moğol aşiretlerinin şamanları, yani rahiplik inancını savunan gezgin din adamları, karakterlerinde, yaşamlarında ve dillerinde Osmanlı Türkleri²⁷⁹ ve Kazan Tatarlarından daha fazla milli kimlik ve milli benliğe sahipler. Muhammedi din(İslam),milletlerin içindeki her milli kimlik kıvılcımını ve kavmiyetçiliği [söndürür]: Kazan Tatarlarına bakın, tarihin bize söylediği gibi onlar Batyev Moğollarının torunlarıdır veya Batu'nun bir Türk [boyu] - Polovtsı(Kıpçaklar) ile karışımıdır. Lütfen bana Volga Moğollarının kökenini açıklayan bir şey var mı? - Hiçbir şey yok.

Kazanlılar, Osmanlılar ve Kırımhlılar; Kuran ve İslam'a öyle derinden inanmışlar ki, tek bir halk destanı bile hatırlamazlar, bir eski şarkıyı, şiiri bile muhafaza etmemişlerdir. Kazanlı Mus'un tek eseri olan Muhammediye şiiri dini bir içeriğe sahiptir. Onların yazdıklarının yarısında Arapça ve Farsça kelimelerle karşılaşsınız. Ne söylerseniz söyleyin, Muhammed'in öğretisi amacına tam olarak ulaşmıştır. Şöyle ki: Tüm takipçileri, Araplaştırmak, onları düşünmekten alıkoymak, Kuran ve Muhammed dışında hiçbir şeye saygı duymamak.

Müslüman Türklerde dinsel-skolastik eğilimin yalnızca tek yanlı olduğunu görüyorsunuz; diğer tüm açılardan son derece aptaldırlar ve başka herhangi bir şey düşünüp yapmazlar, oysa pagan kardeşleri çok daha düşük bir eğitim düzeyine sahiptirler ve zihinsel olarak onlardan üstündürler. Gezgin bir Yakut, Kalmık, Moğol, halk karakteristiğinden bahsetmemekle birlikte, kendi şiirine, edebiyatına, dolayısıyla sınırlı da olsa kendi orijinal, entelektüel ve ilerici yaşam alanına sahiptir.

Yakut şiirlerini okuyun, şiirsel yetkinliğinin yanı sıra Shçukin'in ²⁸⁰ ("Yakutsk Gezisi") adlı eserinde anlattığına göre, aynı zamanda tarihsel önemi de vardır. Halk efsanelerine göre Onogoy-bai (aynı isimli şiirin kahramanı) 150 kişiyle Altay'dan çıktı. Bu efsanenin bir temeli vardır: Karagas ²⁸¹ Tatarları arasında (Yenisey ilinde) hala Saha olarak adlandırılan bir volost vardır; Yakutlar ayrıca [kendilerine] Saha diyorlar. Yakutların bu tür şiirleri çoktur: Onoga-bai, Bagani-batyr, Nemeybay-toyon'u takip

²⁷⁹ Osmanlılar: Küçük Asya kabilelerini tek bayrak altında toplayan Sultan Osman'ın kurduğu bir Türk Hanedanlığı. Bu isim birleşen kabilelerin ortak adıdır. Sultan Osman (1268-1324)

²⁸⁰ Shçukin: Rus yazar ve gazeteci. 1865 yılında tutuklandı ve hapisanede öldü.

²⁸¹ Karagas Tatarları: Bu isim devrimden önce biliyordu. Türkçe konuşan göçebe etnik bir grup.

eden göçmenlerin başı Ellai-batyr. Her biri, tarihinin farklı dönemlerindeki bilinen olayları anlatmak için ölümsüzleştirildi.

Halkın inanç ve dini ritüellerini tanıtan şiirler şunlardır: Horılan, Mohsogol, Eberen-Emekşin, romantik, Kılınıh-hıs-batır sevgisini öven (Ogorodnikov'un Yakut dili üzerine notlar. ²⁸²“Oteçestvennye zapiski”, 1846). ²⁸³

Karagas (Yenisei eyaleti, Minusinsk bölgesi), Teleuts, Kergits (Tomsk eyaleti) ve diğerlerinin de birçok efsanesi ve hikayesi var. Söyledikleri pek çok hakikat içerir; örneğin, Teleutların atasözü: “Bir köle bazen bir prensten daha fazlasını bilir, ancak konuşmasına izin vermezler”, “Akıl sakalda değildir” vb. Tüm Yenisey ve Tomsk yerleşimcilerinin dili, sözlerden anlaşıldığı kadarıyla, tamamen Türkçedir.

Çıkhaçev, ²⁸⁴ üzerine çalışılan lehçelerden daha yerli olduğu düşünülen Çağatay dilinin, Fince ve yaygın Türk-Moğol kelimelerin bir karışımından oluştuğunu söyler. Bu, özellikle Fin-Türk-Moğol dilinin akrabalıklarını belirlemeye çalışan akademisyenler için yararlı olacaktır. Şimdiye kadar Yakut dilleri hakkında dergi ve broşürlerde yayınlanan tüm yorumlar (Yakut dili üzerine notlar. Oteçestvennye zapiski, cilt XLVII, Mix; Izvestiya Coğrafya Topluluğu ...) ve Karagas (ibid²⁸⁵, Prens Kostrov)²⁸⁶ başka hiçbir fikrim yok.

Türkçe harf seslerinin özel fonetik vurgular olmadan Rus alfabesinde ifade edilmeye çalışılması onları son derece çirkinleştirir; Türk veya Moğol dilinde bazı kelimeler yazarken birbiriyle karıştırılabilir... O zaman hangisinin doğru olduğu konusunda insan şüpheye düşüyor. Ancak bilimin mükemmel yararı için, bu halkların dilini derleyip, bizlere tanıtmak isteyenler bu konuda bize bilgi veriyor. 1846 yılında “Yakut dili üzerine açıklamalar” makalesinin yazarı olan Ogorodnikov şöyle der: Bu dillerin [yazımı için] önerilen Moğol veya Arap alfabesi seçilmeliydi çünkü: 1) seslerin aktarımının doğru olması, 2) Moğol ve Tatar dillerinde var olan aynı sözcüklerden sapma ve farklılıkları kolayca fark edilebilmesi için. Bunun yanında iyi bir kelime dağarcığı veya gramer derlemek için kişinin Moğolca veya Türk dillerinden en az biri

²⁸² Ogorodnikov Yevlampiy Kirilloviç: 1816-89, Rus etnograf.

²⁸³ Yakut dili hakkında notlar "Yerli notları" 1846

²⁸⁴ Çihaçev Peter Aleksandroviç 1808-90, Rus coğrafyacı, gezgin ve jeolog

²⁸⁵ Ibidem(Latince de aynı ibidem-aynı eserde demek)

²⁸⁶ Kostrov Nikolay Aleksandroviç 1823-82 Rus tarihçi ve Sibir etnografı

hakkında temel dil bilgisine ihtiyaç duyduğunu söylemeyi de gerekli görmüyorum. Bu olmadan hiçbir çalışma verimli olmayacaktır.

G. Ogorodnikov, makalesinde “Türk dilinin Yakut dili ile benzerliği konusunda Shott’un isabetli bulgusunu” doğrulamak için aşağıdaki karşılaştırmaları yapıyor. İşte kanıtı.²⁸⁷

Über die Jakutische Sprache (Archiv V. Erdmann) Yakut arşivi (V. Erdmann)²⁸⁸

Турецкие	Якутские
от aqhul	ol
должно быть اوغل [ogul]	киргизы говорят также ol
avquv [?] — не знаю	ov
kungis [?] — не знаю, что это за слово	kumis – якутское, кажется, слово; нарицательное имя напитка из кобыльего молока.
ehder, ihder [?] — тоже бог знает, что за слово	eder
aral — должно быть ارال [aral] — остров	ary [арый]
mojun, bojun	moi [mooj – моој]

NOT: Orjinal eserde yazar, bu kısımlarda çoğu kelimeyi tam öğrenmeden yanlış yazdığı için tercüme ve karşılaştırma için yeterli dokümantasyon sağlanamamıştır.

Henüz tam olarak çözilememiş Yakut dilindeki Türkçe kelimeleri Fransız diline göre değerlendirmek imkansızdır. Bu karşılaştırma da Oryantalist Shott’a aittir.

G. Ogorodnikov 21 harfli bir alfabe öneriyor ve örnekler veriyor, ancak bu da işi kolaylaştırmıyor. Fakat tüm örneklerde ve alıntılarda hakim olan unsurun Türkçe olduğu açıktır; bazı tanımlanayan kelimeler olabilir, bunlarda muhtemelen Fince olmalıdır; sonuçta bu diller ortak Türk dilbilgisi ve biçimlerine sahiptir. İşte açıklama: (Ogorodnikov’un makalesine bakın).

²⁸⁷ İfade, Ogorodnikov'un Yakut dili ile ilgili açıklamalar adlı eserinden ödünç alınmıştır.

²⁸⁸ Wissenschaftliche Kunde von Russland, bd 3. / S. 312-332

Единственное число	Множественное число
от aqhul	ol
Именительный — ого — мальчик (у Шотта o1 теперь же ого)	
Родительный — огону, оголор и т. д.	оголор и т. д.
Дательный — оного	
Творительный — огонен	

Что-то не так; кажется, автор перемешал падежи: его творительный более походит на родительный а родительный, кажется, вместо винительного.

Вот местоимения:

Личные— мин у Ш[отта] (?)

ты — эн

он — кини (?)

Указательные сей — субу, бу; первое, кажется, происходит от [су]; киргизы говорят усу.

Притяжательные мой — мизн [миэнэ]

твой — мене [эйиэнэ]

свой — безмгене [бэйэм киэнэ],

у киргиз есть слово собственное мое.

Спряжение: Асыэкха — [есть]

Я ем — асабын [аһыыбын]

Ты ешь — асагын [аһыыгын]

Он ест — асыр [аһыыр]

Мы едим — асабыт [аһыыбыт]

Bu karışık sunumdan hiçbir şey öğrenilemez. Böyle bir liderlik hiçbir yere götürmez. Kelimelerin neredeyse tamamı Türkçedir ancak korkunç derecede şekilsizdir. İşte bir Yakut atasözü: Kim bar bu ola eregya soh bary tılıunan kepetyar - oydarana. ²⁸⁹

Bu bir göstergenin [zamir] olduğunu anlayabiliriz, ola - bilmiyorum, eregya-çok, Sox-çok, barlar [bar] dan (Kırgızcada [bar]), kelimeleri kepetyar Türkçe üçüncü şahısla bitiyor: oydarana, Oгородnikov göre, ses anlamına gelir; kelime bileşik gibi görünüyor... loçbina, mağara, oyuk ve ... çığlık. Karmaşıklıkta-loçbina'nın çığlığı, oyukların çığlığı. Yazara Göre, tüm atasözü şu anlama gelir: kim (çeviri değişebilir), öğrenmeden, (oradaki bilgi parçacığına inanmak zor, bu olmayabilir) tüm dilleri konuşabilir? — Yankı. Bu ola eregya - Tatarca'ya yakın görünüyor [yer]. O zaman cümlenin manası şöyledir: bu yerlerde bütün dilleri bilen kimdir? ya da Bu yerlerde (yani kendi ülkesinde) kim tüm dilleri biliyor?

²⁸⁹ Çeviriye bakılırsa, Kim öğrenmeden tüm dilleri konuşabilir ? gibi bir manaya geliyor.

Görünüşe göre, yazarın kendisi dilde yetkin değildir ve onu düzgün incelememiştir, ancak sorular sormuştur. Bu tür yöntemlerle asla yabancı dil öğrenemeyiz; Bu alanda yetkin Türk ve Moğol dillerini bilen bilim insanlarının bunları araştırıp bize sunmasını beklemek gerekiyor, daha fazlasına gerek yok gibi görünüyor. Yenisey, Tomsk ve Irkutsk eyaletlerinin göçebe kamplarına yapılacak bir ziyaret de tarihi faydalar sağlayacaktır. Doğu tarihçilerinin coğrafi bilgileri araştırmaya değer. Dulon-Buldak kanalının Abulgazi istikametinde açılması onlara büyük değer kazandırdı.²⁹⁰ Birçok nehir adı - Barfuçin (Barguzin), Kerulan, Onop ve diğerleri - hala var. Belki hakkında bu kadar çok şey yazılan İkar-Murun, yerlilerin dilinde de “10 nehir” adıyla mı geçiyordur (?)

Bu az bilinen halklar arasında bir Türk boyu olan Kırgız da vardır. Abulgazi’ye göre, Selenga ve İkar-Murunu (Angara)²⁹¹nehirleri boyunca güney Sibiry’a yaşıyorlar. Onlara Kerkez veya Kırgız deniyor²⁹²... Uguzov-Kırgız soyundan geldiklerini söylüyor. Raşid-addin, onları Barhudcin Tukum ülkesinde yaşayan orman halkları arasında görüyor. Cengiz Han yönetiminde, Urus inal idi (Abulgazi’nin söylediklerine göre bu halkın prensleri böyle tanımlanır). Cengiz Han’a boyun eğdi ve büyükelçisi Boru ile kırmızı gözleri ve bacakları olan beyaz bir şahin gönderdi. MS 1207’deki Çin yıllıklarında Cengiz Han’ın Altan ve Bor adlı iki memurunu Kir-Tsziler nesline gönderdiği ve bunun sonucunda Idirnere ve Aldar’ın (muhtemelen Kırgız prenslerinin büyükelçileri) olduğu söylenir.) en iyi şahinleri getirdi. Kırgızlar Cengiz’den sonra Tuluy’un mirasına sahip çıktı, bu nedenle eski yerlerinde kaldılar ve diğer Moğol-Türk nesillerinin askeri göçüne katılmadılar. 1254’te büyük han Mongke ile birlikte olan Rubrukvis, Karakurum’un kuzeyinde Kırgızların yaşadığını söylüyor.

Karakurum’un - Selenga’nın kaynağında veya yukarı Orhun’da - nerede olursa olsun, Kırgızlar hala Sibiry’nın güney kesiminde ikamet ediyor ve Baykal Gölü’ne [yayılabilir]. Buryatlar hala yeni²⁹³ Sibiry’daki höyüklerle hala Kırgız-ger’de (Kırgız evleri) denir. Fisher (“Sibiry Tarihi”) İkar-Murun’un Huanghe olduğuna inanıyordu, bu yüzden Kırgızların Cengiz’den çok daha sonra güney Sibiry’ya taşındığını varsaydı.

²⁹⁰ Rus Coğrafya Derneği bülteni, Banzarov (Valihanov’un notu)

²⁹¹ Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi 1843- Ebulgazi (Valihanov’un notları)

²⁹² Ibidem (yani Valihanov’un notlarıyla aynı)

²⁹³ Düzeltme: Güney

Klaproth (*Mémoires relatifs á l'Asie*), ki-li-ki-sz (çin) halkının Yuan hanedanlığının tarihinden (1280-1367) alıntılar yaparak bu [hipotezi] yalanladı.

Bu halkın tarihi, Sibirya'da Rusların ortaya çıkmasından önce ve Kazakların Kırgız ve Uryanhay'larla çatışmasından önce bilinmemektedir. Öte yandan, 17. yüzyıl boyunca, onları sürekli olarak Sibirya güncelerinde görüyoruz. Ya Tomsk'a, ya Kuznetsk'e saldırırlar, şimdi Teleut'larla, Uryankhai olan Altan Han'la veya Cungaryalı Tayş'le birleşirler²⁹⁴ 1606'da Nemça vatandaşlık istedi ve bu diplomatik görüşmeler için [karısını] gönderdi. Matrona işi pek iyi yapamadı, hakarete uğradı ve Kırgızlar intikam için Tara ve Tomsk'a baskın yaptı. 1607'de Rus tebaası oldular, 1642'de Cungar sahibi Bator'un tebaası ve 1657'de Uryankhai Lobzan'ın Altan Han'ın. Sonra güneyde Sayan dağlarına, batıda Tom'a ve doğuda Yeniseylere, Beyaz ve Siyah Yusam Abakan boyunca dolaştılar. (Kırgızlar için bkz. Fisher'in "Sibirya tarihi"; Iakinfa "Oyratların tarihsel incelemesi").

17. yüzyılın sonunda Kırgızlar birdenbire tamamen ortadan kaybolurlar ve isimlerine artık Sibirya güncelerinde rastlanmaz.

Fisher'e göre, Zyungar [Khontaijiy] tarafından yeniden yerleştirildiler, ancak nerede olduğunu bilmiyordu, ancak söylentilere dayanarak, yeniden yerleşim yerlerinin Tibet ve Hindu Kush dağları yakınında olduğunu öne sürdü. Levshin, bu olayı tarihe ilk getirenlerin Sibirya'da bulunan İsveçli subaylar olduğunu söylüyor (Levshin "Kırgız-Kaisak ordularının ve bozkırlarının açıklaması"). Klaproth, bu haberi yeni yerlerini açıkça belirterek doğrular (*Journal Asiatique*, 1823).

Peder Lakinf'in iddia ettiği gibi, bütün bir boyun birdenbire ortadan kaybolup bir Kalmuk otok'a (yani ayrılığa) dönüşebileceğine inanmak son derece zordur. Lakinf, Kırgızların Burut olduğundan emindir, ikincisi Türk kökenli Kırgız Sibirya halkından tamamen ayırdır ve Kergyz adı Türkçe'dir.²⁹⁵ Yazar, "Sibirya Kazakları" diyor, "bir Kalmuk çıkışını öne sürerek" Kırgız deniyordu " diyor. Bu tür varsayımlar bizi hiçbir yere götürmez: Başkurt volostları arasında, Kırım Nogayları arasında ve Astrakhan

²⁹⁴ Taisha, Taiji hepsi aynı. Prenslik

²⁹⁵ Yani Türk

eyaletinin Kundurov ²⁹⁶ Tatarları arasında ve Kazaklar arasında (Kırgız-Kaisaks) bir Giray boyu vardır.

Yenisey Kırgızlarının Başkurtlar, Nogaylar veya Kazaklardan geldiğini mi yoksa tam tersini mi öne sürüyor: Başkurtlar, Nogaylar ve Kazaklar Kırgızlardan geldi. Bilge keşiş ne doğuya ne de kendi Çin kaynaklarına hiç aldırış etmemişti, halbuki bu kaynaklardan çok şey alıyordu. Türk khoi-khu ile akraba olan Khakass adı altında Kırgızlardan, Gök İmparatorluk tarihçileri tarafından bahsedilmektedir (Klaproth, *Mémoires relatifs á l'Asie*); Cengiz Han hikayesi, Kirtsziler için bir elçilikten bahsediyor. Kırgızların Kalmuklar arasındaki çıkışı, yeniden yerleşimden sonra Kırgızların kalıntılarından veya Kırgız-Kazaklar ²⁹⁷ ve Kundurov Tatarları arasında olduğu gibi savaş esirlerinden kaynaklanmış olabilir; Georgi ²⁹⁸, 1779'da ²⁹⁹ yayınlanan halklarla ilgili açıklamasında şöyle diyor: “Aralarında (Kundurov Tatarları) birkaç Burut veya Büyük Kırgız Ordusu var (yazar, Kaisaklar Büyük Ormanı'nın yakınlığı sayesinde her yere müdahale ediyorlar. Kırgızlar), 1758'de bazı Çungarlar ile birleşti. Başkurtlar ve Nogaylar arasına da, [onlar] aynı nedenle girmiş olabilir..

1780'de Başkurtlar, Ayaguza Nehri'nden Orta Kırgız-Kaisak ordusunun [Naimanov] volostlarına at sürdüler . Bunun yanında tarihe ve efsaneye göre Nogaylar, 1680 yılına kadar Kırgız bozkırlarında yaşadılar. Tarbagatai'den [Kho] -Urluk hareketi, torgoutların başları ³⁰⁰. Baranta her zaman göçebe bozkır sakinleri arasında var olmuştur ve baskınları için herhangi bir engel yoktu (?) (Nogaylar hakkında, aşağıdaki nota bakınız).

Çin coğrafyası Dai-tsin-i-tun-çzhi; çok eski zamanlardan beri Kara Orda 'nın ³⁰¹ mevcut göçebe kamplarının yerlerinde dolaşıyor gibi görünen Türk kabilesinden, Polu veya Pula'dan bazı insanlardan söz eder ve Tang Hanedanlığı'nın çağdaşları olan Çinlilerin onlarla hiçbir ilişkisi yoktu. (*Tableaux historiques de l'Asie. Journal Asiatique*, 1823; *Mémoires relatifs á l'Asie*). Kaşgar'da bir Pulu'nun varlığına dayanarak, Çinli coğrafyacı şu varsayımı ifade ediyor: “Yarı adı açıkça bora'ya

²⁹⁶ Kundurov Tatarları, Volganın alt delta bölümünde yaşayan topluluk

²⁹⁷ Kazakların bölünmesi hakkında aşağıya bakın (Valihanov'un notu)

²⁹⁸ Georgi Johann Gottlieb: 1729-1802 / Avrupalı ünlü bir etnograf, naturalist ve gezgin

²⁹⁹ Giorgi, Rus devletinde yaşayan tüm halkların tanımı, 2. baskı St. Petersburg, 1779

³⁰⁰ Torgoutlar moğolca konuşan büyük kabilelerden biridir. Geçmişte Moğolistan ve Çungarya'nın kuzeybatı kesiminde yaşadılar. Şu anda Moğolistan'ın batı kesiminde yaşıyorlar, bir kısmı da Volga'nın alt kısımlarındadır.

³⁰¹ Yani Tianshan Kırgızları

benziyor ve Pulu halkının Burut olduğuna şüphe yok.” Yazar kesinlikle Burut adını açıklamak istedi ve sadece bir Çinli yarı Burut olabilir (Levshin’den “Kırgız-Kaisak ordularının ve bozkırlarının açıklaması”; “Anavatan Notları”; Klaproth. Magasin Asiatique).

Burut kelimesinin nereden geldiği biraz tartışmalıdır; Kırgızlar kendilerine sadece Kırgız ya da Kara-Kırgız diyorlar. Yarı Burut, Bora ve Burutlar hakkında hiçbir şey bilmiyor gibi görünüyorlar. Bu isim, yukarıdan da görülebileceği gibi Çince değildir, ancak Çinli adamın bu kelimeyi kesinlikle bir bilge gibi açıklamak istediği bellidir. O zaman Kırgızlar arasında böyle bir aşiret varsa ve sonra Burutlar olarak ayrıldılarsa, Raşid-addin’e göre, aynı Kırgızlar gibi orman halkı olan Burut kabilesi de, o insanlardan gelmiş olabilir. Oiro. (Halk Eğitim Bakanlığı Dergisi 1845 Mayıs).

Torunların Yenisey’deki önceki göçebeliği ve güneye doğru hareketler hakkındaki efsaneleri koruyup korumadıklarını bilmiyoruz. Tek bildiğimiz efsaneler açısından çok zengin oldukları. Büyük Kırgız Ordusu yönetimi altındaki hükümetten eski icra memuru tarafından toplanan bilgilere göre, 1849’da Binbaşı G. Franel, hikayelere göre, kendilerini daha önce burada dolaştığı iddia edilen Nogay’ın torunları olarak gördükleri açıktır şeklinde yorumluyor. Atıgen³⁰² ve Tagai adlı iki oğlu olan ata Kırgızbay, Nogay prensleri Manas ve oğlu Semetey’in İli kıyılarından, güneyde uzanan dağlara kadar olan zulmünden kaçtı. Kırgızbay’ın en büyük oğlu, Badahşan dağları³⁰³ arasında uzanan yüksek Pamir vadisinde, Amu ve Syra nehirlerinin doruklarında dolaşmaya başladı ve küçük olan Kungei ve Terskey dağ vadilerine yerleşti. - Kungei-Alatau dağlarının güney yamacı ve gölün kuzey kıyısı [Issık-Kul], Terskey - gölün güney kıyısında ve gölün akıntısı ile birlikte Kırgızın-Alatau’nun kuzey yamacına yerleşti. Böylece Issık Kul Kırgızları’nın sadece üç boyunu biliyoruz ve onların güneyde yaşayan akrabaları hakkında hiçbir bilğimiz yok; ancak Çinlilerin iddiasına göre 15 kuşaktan oluşuyorlar.

Issık³⁰⁴ kıyılarına dağılmış antik kentlerin ve kulelerin kalıntıları da Nogay zamanının insanlarına aittir.

³⁰² Daha doğrusu Adigen, Kırgızlarda bir aşiret adıdır.

³⁰³ Bornes, Buhara’ya Yolculuk adlı eserde sayfa 297’de geçiyor.

³⁰⁴ Yani Issık Göl

Genel olarak, Kara Kırgızlar hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır; Şimdi, Bugu bizim insanlarımız arasına girdiğine göre, bu konuda daha fazla yeni bilgi toplanmasını beklemekten başka çare görünmüyor.

Issık-Kul ... Göl, fırtınalı havalarda Kırgızların çeşitli ev eşyalarını kıyıya atıyor. İnsanlar bu fenomeni şu şekilde anlatıyor veya açıklıyor: Eski Nogay zamanlarında, göl kıyısında birçok gelişen şehir ve köy vardı. Tanrı, burada yaşayanları haksızlık ve inançsızlık ettikleri için cezalandırdı: sahilin doğu kısmı, şehirler ve köylerle birlikte hatırı sayılır bir alan sular altında kaldı. Göl, tüm bu imansız Nogay halkını yuttu.

Nogaylarla ilgili bu efsaneler, özellikle tüm göçebe Orta Asya kabileleri için neredeyse ortak oldukları için dikkat çekicidir. Kırgız-Kaisaklar, topraklarının güney ve batı kesimlerindeki tüm kalıntıları da Nogaylara bağlamaktadır. Karakalpaklar ve Başkurtlar da Nogaylar üzerinde hak iddia ediyor. Bu nokta özellikle incelenmeye değer ve bu konu hakkında başka bir yerde ve başka bir durumda ³⁰⁵ daha ayrıntılı olarak konuşmak istiyorum, ama şimdi Kazaklara dönelim. ³⁰⁶

Kırgız-Kaysaklar, dil itibariyle Türk halklarına aittir ve birçokları tarafından Türk kökenli oldukları için saygı görürler. Kırgız halkı hiçbir zaman ciddi bilimsel araştırmaların konusu olmadı, Levşin'in "Kırgız-Kaisatsk orduları ve bozkırlarının açıklamaları" [ve "Kırgız Üzerine Notlar- Orta Orda Kaisakları "Bronevsky], bu büyük ölçüde değerli ve dikkate değer bir çalışma ancak bazı durumlarda vasat kalıyor.

Hunlardan, Peçeneklerden, Uzahlardan, Avarlardan bahseden bilim alanındaki birçok çalışan, doğrudan sonuçlara varmıştır: Hunların geldiği ülkede yaşayan Kırgız-Kaysaklar ve Kalmuklar; Attila ³⁰⁷ monarşisinin Volga'ya uzanması geri dönmesiyle uzun süre Kutı-gurs, Arzi-gurs, gibi isimlerle anılanlardan ikincisinin torunlarıdır. Nitekim Kırgızlar gibi, yazılı dili olmayan ve geçmişe ait anıları kısıtlı olan göçebe bir halkın kökenini belirlemek zordur. Göçebe halkların tarihi ve kökeni gibi bir konunun, herhangi bir veri, gerçek sunmadan, ancak hiçbir şeyi kanıtlamayan çeşitli karanlık

³⁰⁵ Bunun hakkında daha ayrıntılı konuşmak niyetindeyim ... Nogayların, Kazaklar ve Karakalpaklar ile ilişkileri hakkında çalışmak için ... (Bakınız: Kırgız soyağacı)

³⁰⁶ Yani Kazaklar

³⁰⁷ Attila (ölüm ms 453) Hun lider. Hunlar onun döneminde en parlak dönemlerini yaşadı. Bir dizi yıkıcı fetih yaptıktan sonra Doğu Roma İmparatorluğu, İran, Galya gibi yerleri de fethederek hakimiyetini batıya taşımıştır. Ayrıca Hunlar yaptığı akınlarla Kavimler Göçüne sebep olmuştur.

varsayımlara yol açabileceğini inkar etmiyorum; ama yine de, insanların etnografyasını dikkatlice inceleyerek, gerçeği değilse de, en azından onun belirsiz bir yansımasını keşfedebiliriz, bir şekilde bilinmeyen bu karanlık kalın tabakayı parçalayacak ışığı bulabiliriz.

Homeros'un ³⁰⁸ şiirsel efsaneleri ve Herodotos'un ³⁰⁹ söylentilere göre derlediği efsanelerin tarihi bir haysiyeti varsa, çarpıtılmamışsa, masalsı efsane, bir olaya veya gerçeğe dayanıyorsa, o halde Kırgızların olumlu ve tutarlı hikayeleri dikkate değerdir. Atalarının yaşamını yaşam biçimleri, modern gelenek ve görenekleri, her açıdan tarihsel göstergelerle kıyaslandığında tarihsel öneme sahip olabilir. Tüm toplum kitlesinin duygularını, yaşamını ve ilerlemesini koşullandıran tamamen popüler bir zihnin çalışmaları olarak, nihayet ... tek bir varlık adına olduğu gibi tüm insanların ağzından dökülen eserler olarak, hem tarihsel, filolojik hem de psikolojik ilgiyi çekmiştir.

Göçebe Tatarlar ³¹⁰, İslam'ı kabul etmelerine rağmen, pagan soydaşları gibi yerleşik kabile üyeleriyle mükemmel bir tezat oluşturuyor. Uzun süredir benimsedikleri İslam dininin, Tatarlar ve diğerleri üzerinde olduğu gibi onlar üzerinde yıkıcı bir etkisi olmadı. Kaysaklar bundan 20 yıl önce, Rus hükümeti tarafından Ortodoks adıyla [bölge kararları] verilmesinden 20 yıl önceydi. Hala şaman ritüellerine ve büyülerine özenle devam ettiler ve ruhların hizmetkarı Baxu'yu onurlandırdılar. Bozkırdaki tek bir batır, Muhammed'in ne tür bir kuş olduğunu bilmiyordu.

Orta Orda'daki ünlü Sultan Barak'ın (1749'da öldü) Tatarlardan ve Buharalılardan sürekli olarak şöyle bir şey duyduğunu söylüyor: "Ey Muhammed! Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed onun peygamberidir ". " Bütün Tatarlar ve Sartlar diyorlar: Muhammed ve Muhammed ile olanlar biraz pısrık olmalı. " Ama şimdi hiç de öyle değil: Kısa bir süre içinde, ilk yerleşimlerin 1822'de açılmasından bu yana, İslam, hükümetin ilgisi sayesinde korkunç bir ilerleme kaydetti. Her aulda bir molla ve hareketli bir medrese vardır - bir okul. Otuz günlük oruç ve beş vakit namazı yapmayan, akrabalarının muhatabına ve saygısına sahip değildir; Kısacası, fanatizmde

³⁰⁸ Homeros mö 9. yüzyılda yaşamış efsanevi antik Yunan şairi. İlyada ve Odesya'nın yazarı kabul edilir.

³⁰⁹ Herodot (D: MÖ 484- Ö: MÖ 425) Tarihin babası lakaplı antik Yunan tarihçi. Asya, Avrupa, Pers ve yunan tarihi üzerine çalışmaları vardır. Çalışmaları bir çok ulusun antik tarihini keşfetmek için dayanak noktası olmuştur.

³¹⁰ Volga bozkırlarında gezen Astragan, Nogay, Karagaş ve Kazaklar

Kırgız bir bozkır sakini hiçbir şekilde İstanbul dervişinden ³¹¹ aşağı değildir, Mevlevi düzeninin yükselmesi ... ³¹² Bozkırdaki yeni dini akımın halkın refahı için daha iyi olup olmayacağını tanrı bilir. Onlara aynı toleransla bakmak daha iyi olmaz mıydı? Kırgız, bozkırın hevesle giden oğluna yakışır olarak, sırlıslam [İslam'a] daldı ve artık Kuran ile uyuşmayan hiçbir şeye müsamaha göstermiyor.

Şarkılar, eski şiirler, mücadele, kadın cinsiyetinin özgürlüğü ve halk eğlencelerine katılımı - her şeyi terketmeye başlıyorlar. Harem denilen hapishane gibi olan yurtlara zavallı eşlerini hapsedtiler, ve bu kadınlar hasret kaldıkları beyaz ışığa ve oradan geçenlere [bakmak] için yurtların keçesini gizlice kestiler. Kadınların doğası budur: Yasak meyveyi tadıncaya kadar eziyet ederler ve acı çekerler. Yaşlı insanlar yenilikten şikayet ediyor; kadınlar yaşlıların görüşlerine gizlice sempati duyuyorlar, gençler çoğunlukla tereddüt ediyor - evlenmeden önce eski günleri hatırlıyorlar ve evlilikle hemen taubya (tövbe) ediyorlar ve düzenli olarak ibadet ediyorlar; fakat peygamberin (sünnet) emirleri ve yüksek taklidi onlar için bir yanadır. Kırgızları eskisi gibi bırakmak daha iyi olmaz mıydı? Doğal yetenekleri - istikrar, canlı zihinleri - faaliyetlerinde inançta granit bir siper buldu ve kırıldı ... Büyük adımlar atmalarına rağmen kitlelerin ilerlemesi bazen taban tabana zıt bir rotaya girer. Şu anda gelenek ile yenilik arasında algılanamaz ama güçlü bir mücadele olduğu söylenebilir: Doğu'yu taklit eden Müslüman ve Rus. Peki şimdi. Benzer bir fenomen de, kısa süre önce Kırgızlarla birlikte hareket eden Başkurtlar olan Nogaylar'da görülüyor ve şimdi tamamen kontrol altına alınmış durumdalar. Bozkırlarda ünlü Başkurt çibizgiçi³¹³ müzisyenleri şarkı söylemiyorlar ve artık dinleyen batırlar şaşkın bakışları ve sevinç gözyaşlarını dökmüyorlar. Artık "Altın Orda'nın düşüşü için feryat figan" sesi duyulmuyor - özgürlükleri sona erdi.

Kırgızlar yeniden doğuyor, Karakalpak kabilesi ölüyor ve eski Tatar, yeryüzünden tamamen silinme tehdidi altında. "Allah'ın dilediği olur! Hepimiz Allah'tan geliyoruz ve O'na döneceğiz."

³¹¹ Derviş: Müslüman gezgin

³¹² Mevlevilik: Türk derviş tarikatı. dans ederek ayin yapıyorlar. Celal ad-dina ar-Rumi adlı biri tarafından kurulmuştur.

³¹³ Çibizgi: Uzun ahşap bir boruya benzeyen enstrüman. (Valihanov'un notu)

Avrupa’da, göçebe kabileleri şiddetli ordular ve düzensiz vahşiler şeklinde temsil eden yanlış bir kavram hala hüküm sürüyor. Onlara göre ; göçebe bir Moğol veya Kırgız kavramı, kaba ve anlayışsız bir barbar fikriyle yakından ilgilidir. Bu arada, bu barbarların çoğunun hem yazılı hem sözlü edebiyatı ve efsaneleri var . İlki Moğolları ve Cungarları içerir ve ikincisi Moğol-Türk kökünün göçebe ordularını içerir.

Bozkır Ordusu - Kırgız; bilişsel yeteneklerinde, yerleşik sıradan bir Tatar veya Türk’ten çok daha gelişmiş duruyor. Şiir tutkusu ve özellikle doğaçlama, tüm göçebe ırkların karakteristiğidir. Bedevilerin şiirsel yetkinliği ve doğaçlama yapan şairleri Avrupalılar tarafından iyi bilinir. Arap çöllerini ve çadırlarını ziyaret eden tüm gezginler, tüm sorulara doğru hece ölçüsüyle karşılık veren bu çıplak adamları şaşkınlıkla yazmıştır.

Moğol-Türk kuşakları da aynı akımı temsil ediyor. İster kaygısız göçebe yaşamın etkisi, ister doğanın sürekli tefekkürü olarak düşünün ama her zaman açık olan yıldızlı gökyüzü ve sınırsız, yeşil bozkırlar, bu bozkır göçebelerinin şiirsel ve inişli çıkışlı ruh hallerinin nedeni olabilir - bilmemize gerek yok: bunu çözümlemek, doğayı, onun insan üzerindeki etkisini ve bu etkinin sonuçlarını gözlemleyen bilim adamlarına bırakılmıştır. Biz Yalnızca gerçekleri verileri sunacağız.

Şiirsel yeteneklerle ilgili olarak tüm Tatar halkları arasında Kırgızlar ilk sırada yer almıyor. Onlar hakkında, seçkin oryantalistimiz Senkovski’nin Araplar hakkında fark ettiği şeyi söyleyebiliriz: Bedevi, doğası gereği şairdir ama her şeyden önce bir şair olarak varolur.

Kırgız ozanların eserlerinde, Arapların şiirlerinde olduğu gibi, tam anlamıyla kurgunun doğruluğunu görmek imkansız olsa da, hala iyi uygulanan bir kural ve kafiye vardır. Kırgız dili, Türk lehçelerinin önde gelenlerinden biri olarak, Arapların çok yönlü, esnek ve mecazi dili ile aynı yapıya ve tabiri caizse esnekliğe sahip değildir; sonuç olarak şiirsel değerleri elbette farklı olacaktır.

Arabistan şiiri; nasıl kendi kültürünü, doğasını ve çöl yaşamını aktarıyorsa bozkır şiiri de kendi değerlerini anlatır. Göçebe yaşamın akışı, alışılmış sıradanlık, kabile çekişmeleri ve düşmanlıklar. Bu benzerlikler şiirin yansıttığı betimlemeleri birbirine yakın kılar. Her halükarda toplumlarının yaşamı, ilişkileri ve inançları Kırgız

şiiirini merak uyandırıcı bir niteliğe sokar. Artık bu makalede, şiiri ve Kırgız ozanlarını anlatmaya son vereceğiz.

Ana fikrimize dönelim. Tarihsel olarak, halkın şiirsel ruhu dikkat çekicidir:

Birincisi, ozanların inanılmaz hatıraları aracılığıyla aktardığı çoğu eski şiir, bu antik dil ve kelimeler nedeniyle yeni nesil tarafından anlaşılması güçtür. Fakat Altınordu zamanına ait tarihi verilere göre; kahramanların yiğitliklerini anlatan birçok eser, anlaşılması güç olasa da bozulmadan günümüze ulaşmıştır.

İkincisi; farklı zamanlarda yaşayan ozanların, kendi dönemlerindeki olağanüstü olayları insanların anısına ölümsüzleştirmeleri, böylece hep birlikte bir bütün oluşturmalarıdır.

Üçüncüsü ise; tüm bu şiirler, adetler, atasözleri, deyimler; onların insan hakları, yasaları ile birlikte insanların geçmiş tarihsel ve manevi yaşamının tam bir yansımasını oluşturarak, bize bilinen tarihi verileri yenileme ve bunların şekillendirilmesi için fırsat tanır. Kırgızlar'ın eski efsanelerinin ve inançlarının ne kadar tazeliğini koruduğu şaşırtıcıdır ve bozkırın tüm uzak uçlarında, özellikle şiirsel destanlarda, değişmemiş olarak aynı şekilde aktarılmalrı ve karşılaştırıldıklarında tam anlamıyla özdeş olmaları daha da şaşırtıcıdır. Bir el yazmasının kopyaları gibi. Göçebe, cahil sürüsünün sözlü kaynakları, inanılmaz bir doğruluğa sahip olması garip görünse de yine de bu şüpheyi mahal vermeyen bir gerçektir.

2.3.15. Issıkköl Seferinin Günlüğü³¹⁴

18 Nisan'da Semipalatinsk'ten(Semey) Ayaguz'a³¹⁵ gittik. Kazak yol işaretlerinden geçen yol (onlar da istasyonlardır)tuzlu susuz bozkırda uzanıyordu. Burada yeşilliği ilk kez gördük. Ayrıldığımız gün sıcaktı; tarla kuşu her zamanki şarkılarını söyledi. Sulu çayırlarda çeşitli cins ördeklerle ve özellikle Hazar Denizi'nde

³¹⁴ Çokan Valihanov. (1984). Dnevnik Poezdki Na İssık-Kul. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 306-357.

³¹⁵ Ayaguz, geçmişte Çuguçak, Kulca ve Doğu Türkistan'ın diğer şehirleriyle canlı bir kervan ticareti yapılan bir şehirdir. Aynı adı taşıyan nehir vadisinde yer almaktadır. Balkaş Gölü'ne akıyor. 1831'de kuruldu. 1860'da Sergiopol olarak yeniden adlandırıldı. Ekim Devrimi'nden sonra orijinal adı restore edildi. Şimdi Ayaguz, Semipalatinsk bölgesinin bölgesel merkezidir. El yazması, Semipalatinsk'ten Ayaguz'a kadar istasyonların isimlerini listelemek için parantez içinde boşluk içeriyor. Yazar bunlardan altı tane olduğunu söylüyor, yani şu anlama geliyor: Uluguz, Arkalık, Arkat, Uzunbulak, Engrekey, Altınkolat. Bununla birlikte, bu yol boyunca Valihanov'dan biraz daha geç seyahat eden P.P. Semenov-Tyan-Şanskiy, bu istasyonlara Aşikul, Cartaş, Kzılmola ve Alcan-Adır gibi dört gözcü daha ekler. Böylece, Semenov-Tyan Şanskiy'ye göre, beşi Semipalatinsk ile Arkat arasında ve beşi Arkat'tan Ayaguz'a bozkırda olmak üzere on istasyon vardı. Bu istasyonlar, tüm devrim öncesi haritalarda gösteriliyor.

bilinen, turpan veya atayka adı verilen cinsten ördeklerle karşılaştık: tuzlu suyu sever ve bu tür bozkırlarda bulunur, sürülerde yaşamaz, yalnızlığı sever - bir erkek ve bir dişi. Bitkilerden sadece yaygın yem otu, havuç (yabani dereotu) ve karahindiba gösterildi. Tavoljnik ve Karagan (yabani akasya - Caragane sibiricum), oldukça uzun, çok fazla ve yapraklar hala [sadece] çiçek açıyordu.

Ayaguz otoyolu boyunca tüm istasyon görevlileri kuyulardan su çekiyorlar: Ayaguz'a kadar altı tane istasyon var.

Bu tuzlu arazi yavaş yavaş Ayaguz'a yükselir ve Arkat tepesini (sopka) oluşturur ve buradan yükselti alçalmaya başlar. Her halükarda Ayaguz yamacı İrtiş yamacından daha yüksektir. Mavi manzaralı Arkat oldukça uzakta görülebilir ve sıkıcı ve boş yolu çeşitlendirir. Arkat dağları yemekleriyle ünlüdür ve bu nedenle Ayaguz bölgesindeki Nayman ve Uvakov volostlarının³¹⁶ kışlama alanları buralarda yoğunlaşmıştır. Yüz ya da daha fazla Sart çadırı burada benim seyahatime katıldı. Kendilerinin de söyledikleri gibi, burada 70 yılı aşkın süredir dolaşıyorlar. Önce zorunlu olarak serseriliğe zorlandılar: Semipalatinsk üzerinden Asya ürünlerinin ticaret kervanlarını göndermek için atları ve develeri olması gerekiyordu - onları otlatmak zorunda kaldılar, ayrıca kımızı seviyorlardı - bu yüzden Kırgızlardan [Kazaklar] arazi kiraladılar ve birkaç ailede boz üylere taşındı. Tüm Asya'nın göçebe, özgür yaşam özelliğini sevdiler ve kısa sürede yeni gelenler olarak 150 kibitkaya (vagona) çıkardılar. Kaçakları ve kaçak kısmı barındırdıklarından şüphelenen Genel Vali, onlara Arkat'ı terk etmelerini emretti. Onlar, ya Rus vatandaşlığına katılıp bir kasabaya kaydolmalı ya da geri dönmelidirler. Onlar sanırım son kararı verdiler.

20 Nisan 1856 tarihi gecesinde Ayaguz'a geldim. Ayaguz küçük bir limandır, içinde Nayman boylarının yönetimi için bir ilçe düzeni de vardır. 1824 yılında kuruldu. Kırgız bozkırlarının tüm köyleri arasında Ayaguz görünüşte en sıradan yer gibi görünüyor, ancak Kokpekti'nin da iyi olmadığını söylüyorlar. Küçük bir kale, birkaç ahşap varoş ev, Tatar mahallesinde cami ve sığınaklar var. Yeni yönetmeliğe göre, Semipalatinsk bölgesinin kurulmasıyla şehir olarak adlandırılıyor ve birkaç Çalakazak vatandaşlığını oluşturuyor. Çalakazaklar - yani yarı Kazak (Kırgızlar kendilerine Kazak diyorlar) - yazılı olarak Rus vatandaşlığına giren Orta Asya topraklarında yaşayan

³¹⁶ Bir idari-bölgesel birim, imar öncesinde Rusya'nın kırsal kesimlerinde ve SSCB'de bir ilçenin bir alt bölümü

insanlardır. Bozkırın doğu kesimindeki bölgelerde çok fazla var: Ayaguz, Kokpektin ve Ulu Cüz'de. Bu isim bir kereden fazla notlarımızda bulunabilir ve bu nedenle lütfen affedin.

Ayaguz Bölgesindeki Naymanlar Hakkında kısa bir not

Akşam Ayaguz'dan ayrıldık ve Ayaguz Nehri geçidinden geçerek Tumurza denilen dik, kayalık kıyı tepelerinden nehrin sağ kıyısı boyunca geçtikten sonra, akşam karanlığında Kanal yolunun ilk istasyonuna - Eski Ayaguzka'ya vardık.

Ayaguz'a göre doğada daha çok canlılık gördük. Bozkırın tamamı açık yeşil bir halıyla kaplıydı gibi, Karagan'da, çayır ve söğüt üzerindeki yapraklar çoktan açılmıştı ve güneş güneyden gelen ışıkları ile daha fazla ısıttı. Havuç, dağların arasındaki tüm boşlukları kapladı ve şimdiden büyümeye başlamıştı. Aralarında kavakların yükseldiği hanımeli, kuş kirazı, söğüt çalıları ile yoğun bir şekilde sınırlanan nehrin kıyıları, siyah toprak vahalarındaki yerlerde tuz tümseklerinden başka hiçbir şeyin olmadığı üç günlük bir yolculuktan sonra burası son derece hoş bir his yarattı. Kıyı çayıruları yem ve saman otu bakımından zengindi ve kıyı ormanları kış ormanlarına ve kar fırtınalarına karşı iyi bir koruma sağladı. Kırgız efsanelerinde Ayaguz'un nehir akışının zikredilmesi hiç de şaşırtıcı değil.

Çölde ve onu çevreleyen bozkırların susuzluğunda, gerçekten Ayaguz bir cennet gibi görünebilir. Otlaklarla kaplı sol yüksek kıyısı, otlarla dolu vadileri, hiç şüphesiz, Rusların ve onların istasyon görevlileri olmadığı günlerde sürekli göçebelerin bulunduğu yerdı. Kırgızlar Kazakların mahallesinden korkuyor. Bu hissin doğru olup olmadığını söyleyemeyiz, ancak genel olarak kendini koruma hissi övgüye değer bir duygudur. Ayaguz'u gerçekten çok seviyorum ve hayranlık duyuyorum, belki de güzel Bayana'nın bu nehir üzerinde gerçekleşen altın saçlı Kozı-Korpeş'e olan aşkına dair şiirsel efsanede, bunun önemli bir nedeni var.

Yolumuzun ilerideki seyrine geri dönelim. 2 numaralı istasyon noktasında sağ bankaya geçtik. Geceydi. 10 verstte 4. sayıya ulaşmadan önce Kırgız şiirleriyle ünlü Kozu-Korpeş'in mezarı vardır. Şiiri iyi inceledik ve bu nedenle mezarlarını mutlaka incelemek istedik. 2 No'lu [istasyon] 'den ayrıldığımızda, gece Kızılkiy istasyonundan geçmek zorunda kaldık. Ama biz sabah oraya kalkıp mezarda çay içmek istedik: Yolda, özellikle harabelerde, antik mezarlarda çay içmek keyifli. Geçmiş düşünün ve şimdiki

zamana dikkat edin. Bu amaçla, sürücüye gitmesi emredildi, böylece sadece gün doğumunda, tarla kuşunun ilk şarkısını söylediğinde, bir tarafta karanlık ve gecenin bulutları kuzeye gittiğinde, batıdan (doğudan) sabah kıpkırmızı güneş doğar ve ışık ağaçların tepelerini hoş bir şekilde aydınlatır, suyu harika bir ışıkla aydınlatır, bu şiirsel saatte mezarın yanındaydı.

Adam varsayar, ama Tanrı sahiptir. Bütün gece boyunca, at arabasından semsiyesine büyük yağmur damlaları çarptı. Çamurda kayan yorgun atlar küçük adımlarla ilerlediler. Sadece kırbacın sert bir şekilde vurulması ve yorgun atların homurdanması ve sürücünün çaresiz çığlıkları yağmurun monoton savaşını bozdu. Berbat bir gece ve berbat bir yolculuktu.

Endişe verici bir şüphe içinde, yağmurun gezi planını engellememesi için, birkaç kez bir soru ile sürücüye döndüm:

“Peki, açıklığa kavuşturmadın mı?” iliklerine kadar ıslanmış arabacı iğrenç bir şekilde cevap verdi: “Hayır” ve sonra, kadere bir çağrı olarak ekledi: “Ne hava! brr ... “- dizlerinin üzerinde biriken suyu silkeledi. Şoför için üzüldüm - eğer erken gidecek olsaydık, uzun zaman sıcak bir ocakta(soba) dinleniyor olurdu. Güzel Bayana’nın anısına da yazık oldu. Güzel Bayana’nın anısına yazık oldu. Bir saattir yoldayız. “Sizin soylu,” diye tepki verdi sürücü, “ işte mezar! Kafamı çıkardım. Güneş kasvetli bulutların arkasından belli belirsiz geliyordu, tüm gökyüzü sürekli bir kirli-donuk bulut kütlesiyle kaplıydı, daha önce olduğu gibi yağmur yağıyordu, yorulmuş atlar çamurlu tuz bataklığı boyunca zar zor yürüyordu. Nehrin solunda Kavak tepelerinden görülüyordu. Mezarın sivri bir ucu görülüyordu: kırmızı tuğladan yapılmış [katlanmış] görünüyordu. Böyle bir havada çay ve Kırgız mezarı hakkında rahatça incelemek için düşünecek hiçbir şey yoktu.

- Görünüşe göre nehir sular altında kaldı, Sizin soylu: hareket etmeyeceksin dedi sürücü, - sanki düşüncemi tahmin ediyormuş gibi.

- Pekala, devam et, geri dönüş yolunu görelim, - dedim ve kendimi bir kürk mantoyla sardım, sağ tarafıma döndüm ve uykuya dalmak için gözlerimi kapattım. Yüz-Ağaç istasyonunda çay içtim. Nehrin sol kıyısı, tuz kaplı yerler ve şişelenmiş suyla kaplı bir bozkır oluşturur. Ayaguz kıyısı boyunca giden yolu takip etmek imkansızdı. Biz nehri dolaşarak gittik. Önümüzde düz, tuzlu çamurlu bir bozkır vardı. Beyaz çiya

çalıları (tahıl cinsi) ayrı yumrular halinde büyüdü ve bol miktarda vardı. Orada burada dikenli çengel (bir Karagan cinsi, baklagil ailesinin (*Fabaceae*) yaprak döken çalıları veya küçük ağaçlarının bir cinsidir), boyalışa (aynı cinsten), yalancı iğde, Cigdochnik ve kokpek çalıları büyüdü. Böylece yaklaşık 25 verst ilerledik ve nihayet Arganat'ın sırtının zirvelerine ulaştık. Burada bölgenin bitki örtüsü doğayı tamamen değiştirmiştir.

Resim 2.39.Kozı Korpeş ve Bayan Sulu'nun antik mezarındaki taş heykeller
1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi

Daha sağlam bir zemine sahip olan dağın yamacında, Kazaklar tarafından yabancı turp adı verilen sürekli yeşil bir havuç ve çimen halısı ile büyümüştü. Bu dağların ortasında, adını ondan alan bir istasyon var. İstasyonun arkasında bir havuç ve yabancı sarı laleler büyümüş; Lepse'ye doğru, sırtın eğimi boyunca - yabancı turp ve keçi sakalı ve buradan açılan düz kil bozkır boyunca - yabancı turp, çok sayıda ravent ve soğan, yavşan(jusan) ve kokpek vardır. O kadar çok ravent vardı ki, tüm bozkır uzaktan kırmızı görünüyordu. Yüksek yerlerde (istasyona yaklaşırken) çayır tatlısı, küçük karagan ve sarı lale vardı.

Yem otu, hem Arganat'tan Ayaguz'a kadar ve oradan Lepsa'ya hiç yoktu. Bu yerlerde göçebelerin yaşayamadığı ve ayakta duramadığı, Nomadlardan geriye kalan tek anıtın bile olmaması bunu tamamen kanıtlanmıştır. Ayaguz, Lepse ve diğer nehirlerin bolluğu hayvancılıkla ilgili olarak değer kazanmıştır.

İstasyonun yarısına gelindiğinde, Arganat istasyonunda Lepsinki'ye kadar olan dağ silsilesinin Lepse'ye yakın olan bir tepe yamacında; arkalarındaki arazinin karakteri tamamen değişir. Bu sırtın güney yamacında sazlıklarla kaplı bir göl vardır. Yaz aylarında kurur, ilkbaharda Lepsa nehri taşar ve o göl Lepsa nehrinden

beslenerek suya doyar. Akşam oraya vardık. Çok sayıda kazın ve özel bir tür kurbağanın (çingirak) çığlıkları yüzünden, kulaklarımızı tıkamak zorunda kaldık. Nehir kıyısında, dağa doğru, Lepsa'nın ağzında Kırgız mezarları görülebiliyordu. Sayıları belli değildi. Yol boyunca kışlama alanlarının izleri görülüyordu ve burada aulumuz (köyümüz) vardı. Mezarlardan görülebileceği gibi, bu yerler göçebe halkların yerleşiminden ibretti. Şu anda Kırgızlar kışı Balkaş'ın sazlıklarında geçiriyorlar ve yazları dağlara gitmek için terk ediyorlar - burada dinlenmek için duruyorlar ve kesinlikle on gün kalacaktır. Bu gölün ötesinde, Lepsa'ya kadar (bu alan yaklaşık on mildir) kumlarla kaplıdır. Kumlar hareketlidir. Bazı yerlerde bitki örtüsü, çok sayıda çiy³¹⁷, kokpek, çingil(dikenli çalı), ak-tastı(aktaspa=çalı) * olan kamıştır.

Bu kumlarda çok sayıda kaplumbağa ve yılan var. Burada Lepsa'nın akışı başlıyor. Lepsa, Alatav dağlarının yamacından doğar ve Balkaş'a akar. Nehir derindir. Kıyısı boyunca kavaklar, büyük söğüt ağaçları, iğde(cida), hanımelinin olduğu oldukça yoğun bir orman büyür. Nehrin halici bile sazlıklarla kaplıdır. Bu sazlıklarda birçok farklı kuş ve kaplan vardır. Bir gece, bir kaplan istasyonda bir nöbetçiyi ısırıldı.

Resim 2.40. Ayaguz Nehri'ndeki heykel profilleri Çokan valihanov'un çizimi

Lepsa'nın iklimi önemli ölçüde değişir: Şubat ayının sonunda kar yoktu ve Noel'den önceki Kutsal Haftada³¹⁸ onlar(yerliler) kaz yumurtası ziyafeti yaptılar. Vadisinde falank örümceği ve akrepler olduğunu iddia ediyorlar. Birkaç yıl önce, bu nehir güneydeki Rus topraklarının sınıırıydı ve sıkı bir sorumluluk altında geçmek yasaktı, ama şimdi ... Şimdi bu başka bir mesele!

³¹⁷ Orta Asya'da yetişen, hasır işçiliğinde, yakıt olarak ve kağıt ve kağıt hamuru üretimi için hammadde olarak kullanılan bir tüy otu türü

³¹⁸ Paskalya anlamına gelen bir dil sürçmesi

Akşam Baskan'dan geçtik ve ancak sabah Aksu'ya vardık. Lepsa'da olduğu gibi Aksu üzerinden bir tekne ile geçiş ayarlanmaktadır.

Aksu nehri oldukça hızlı bir akıntıya sahiptir, kıyıları kavak ağaçları ile kaplıdır. Kıyıları düzdüştür; pürüzsüz bozkırdan Lepsa'ya gider ve aynı bozkır Kiysukauz dağlarına gider. Aksu'dan Alatau dağlarının karlı tepelerini gördük. Bu dağların uzaktaki mavisi bulutlarla birleşerek göz kamaştırdı. Yerlerde tepeler bulutların arkasından çıktı; yükselen güneş üzerlerine kıpkırmızı bir ışık saçtı. Manzara harika. Kiysukauz, Alatau ile karşılaştırıldığında, yüz yıllık bir meşe ağacının altında büyüyen bir çimen gibi görünüyordu. Bindığımız bozkır, sanki [ayaklarıyla] öldürülmüş gibi düzdü ve üzerinde yusan dışında hiçbir şey yoktu. Yolun sağında ve solunda, burçlu bir kaleye benzeyen veya küremsi biçimli, çoğu ilk şeklini koruyan mezarlar görülebiliyordu. Yol boyunca at ve koç sürüleri ile karşılaştık ve uzakta Kırgız boz üyleri parıldadı. Bizi gören Kırgızlar kaçmak için acele ediyorlardı ve sultanın nerede dolaştığını öğrenmek için çobanı durdurduğumuzda, aul'daki kadınlar gürültü yaptı. Aul bir ses çıkardı. Bir boz üyden diğerine kadınlar dolaşüyor, birine adıyla hitap ediyor, bey olmalıydı.

“Koçumu aldılar,” dedi biri, muhtemelen bir önsezi ile Marca bağırarak, “Benim sıram değil,” diye ciyakladı.

Devam ettik ve köy sakinleşmeye başladı. Sadece yukarıda adı geçen kadının uzaktan bağırışları bize ulaştı - hiç şüphe yok ki o, koçunu Ruslardan kurtardığı için Allah'a

15 Mayıs gecesi Çilik Nehri'nde konaklama

Çilik Nehri, Alatau Dağları'nın en yüksek doruğu olan Talgar'dan doğar ve sonra dağların ortasında batıya doğru (doğu olması gerekiyor) Ciniçke nehrinin birleştiği yere akar; İli'ye ulaşınca kadar kuzeydoğuya³¹⁹ doğru akar. Ona akar veya daha iyi söylemek gerekirse belirtilmelidir sağ tarafta ırmaklar var: Kuganter, Dele-Karagaybulak, Suttebulak, Uçbaysorn. Kudorge, Kurmente, iki Sarıbulak (Kuldi-Sarıbulak, Asu-Sarıbulak), Çatle (Satlı) ve Karabulak: solda: Uçbulak, Tekjol, Çiniçke, Sarıbulak ve Asu³²⁰. Çilik akışı boyunca aşağıdaki geçitler ve nehirler veya Asu³²¹

³¹⁹ Doğrusu kuzey

³²⁰ Ası- Asu

Kuganter, Dele-Karagay ve diğer tüm nehirler sağdaki Çilik'e akıyor. Develer sadece Temmuz ve Ağustos aylarında Kurmenta'dan geçer.

Çilik'in akışı oldukça hızlıdır, her zaman belli bir miktarda su vardır ve oldukça geniş bir alana dökülür. Haziran sonunda dağ karlarının erimesi nedeniyle sular altında kalır ve Kırgızların dediği gibi darı toplamadan önce Ağustos ayına kadar [sel] devam eder. Çilik'in yukarı kısımları Kırgızlar için kalıcı bir kışlama yeri olarak hizmet vermektedir; Eskiden Karabulak'tan Uçbaysorn'a kadar Sarıbağışlar işgal etti, ama şimdi Adban Kızılbork kabilesi (Ulu Cüz Kazaklarından)orada kışlıyor. Özellikle kışın hayvancılığın korunmasında Ciniçke ve Sarıbulak nehirleri arasındaki dağ platosundaki Bakala yolu meşhurdur. Bakala kurbağa yeri demektir. Sarıbağış kabilesinden Dikomenni(Dağlık)Kırgız, Umbet-Ali'nin manapları orada kışı geçirdiğinde, bir baharda tüm kış kurbağaların vırakladığını bana söyledi. Ayrıca bu kurbağaların beyaz tenli olduğunu ve yaklaşık bir avuç içi büyüklüğünde olduğunu söyledi. Kırgızlar da aynı şeyi söylüyor. Çilik'in üst kesimlerinde Kipetsa((Tipeks, Tipçak Kazakça Betege, Kazakistan topraklarında yaygın mera bitkisi) dışında başka ot yetişmese de, yine de şiddetli bir kış, çok fazla kar, vakalar ve kar fırtınası olmadı, en az 80 yaşındaki insanlar hatırlamıyor.

Çilik ve kolları boyunca uzanan Alatau dağları bol miktarda ladin ormanı ile kaplıdır. Çilik kıyılarındaki vadide, yusanu ve yabancı maki (kızgaldak) dışında özel yem otları yoktur, ancak nehir kıyısı söğüt, jigda(meşe), çayır tatlısı, ılgın, berberis(kızılcık), hanımeli bakımından zengindir. Bu çalılar, nehrin kenarlarında, yeşil bir geçit oluşturur. Nehrin ortasında, Kırgızlar tarafından Bauagaç(Çilik Nehri'deki araziye verilen isim) denilen çevredeki söğütlerden yüksek bir orman vardır. İli'ye akan yer sazlık ve saksaula kaplıdır. Çilik ve İli'nin kıyıya yakın, Karaturuk kenarında, yerlilerin dediği gibi, iyi samanlıklara sahiptir. Aynı alanda sadece çingil(dikenli çalı) ve çiy³²² yetişir.

Karaturuk'tan Çilik'e giderken sol tarafta, Kırgızların bir batırı Koram'ın mezarından sonra sulu bir log (alan) var. Yola paralel uzanır. Çilik'e doğru olan ucu bir

³²¹ Asu – geçit(pereval). Çokan Valihanov makalelerinde o zamanlar henüz coğrafi literatürde kurulmamış olan geçit(pereval) kelimesinin yerine geçit(prohod) kelimesini kullanmıştır; aynı çalışmada genellikle Kazak terimi olan Ası'yı kullanır- geçitten(prohod) daha doğru bir anlam taşır. Daha sonraki çalışmalarda, özellikle Kaşgarya üzerine yaptığı çalışmalarında, bazen pereval bazen prohod kelimesini kullanır.

³²² Orta Asya'da yetişen, hasır işçiliğinde, yakıt olarak ve kağıt ve kağıt hamuru üretimi için hammadde olarak kullanılan bir tüy otu türü

bataklık oluşturur ve yakınında çok fazla saman çimi bulunur. Diğer kuru ucunda bir kalenin kalıntıları ya da daha doğrusu hendek kalıntıları ve yanına bir kuyu açılmıştır. Kırgız efsanesi, burada bir Kalmık istasyon görevlisi olduğunu ve Abla Han'ın onu yok ettiğini ve Çilik vadisini kafirlerden temizlediğini söylüyor. Çilik'te, Bauagaç'ın yukarısında, daha geniş bir diğer kurganın³²³ kalıntılarına ulaşılır Sarıbağış bana, merhum Urman-batır buraya göçtüğünde, burada kadınların ve çocukların inci, mercan, boncuk ve başka şeyler bulduklarını söyledi. Ben şahsen höyükte ilk kil vazolar ve kiremitten saksılar buldum.

Çilik'ten Issık Gölü'ne, bir kervan yolu Temirlik'ten Karkara'ya gidiyor, seyahat için pek uygun olmayan başka bir yolda, Çilik'in tepesinden, Sogota dağları boyunca, aynı adı taşıyan ası geçerek Toraygır dağlarından geçiyor, oradan üç Merki ile Karkara'ya; Karkar'daki Çarın vadisi boyunca Temirlik rotası Merkin rotasına bağlanır ve tek (büyük kervanla ilgili olarak) Santaş geçidinden geçer.

Temirlik yolu daha elverişli, hatta tekerlekli vagonlarla geçilebilir. Bir engel, Templika Nehri akıntısının oluşturduğu uçurumdur. Sugultı³²⁴ ve Merki'den geçen yol, onu develer için geçsek de, tekerlekler için zor. Müfrezemizde bir araba ve küçük bir dağ topu olduğundan, deveye bir top ve bir araba yükleyerek Sugulta geçidini en kısa olanı olarak seçtik.

16 Mayıs Karabulak'ın nehrinde Sogotı dağlarında geceledik.

Çilik akıntısına paralel olarak Sugulta geçidine gittik. Sugulty, Sugulty dağını, doğu yakasına bitişik olan batıdaki Bugulty dağından ayıran bir geçittir. Sugulta adı, Kırgız'ın bana açıkladığı gibi, sukmak fiilinden geliyor - darbe. Sürekli kuvvetli rüzgarlar var. Hata, bugulta bugu(geyik) kelimesinden gelir. Orada birçok geyik var.

Bu yüzden, tam önümüzde Sugult dağı merkezde, sağda Çilik'in içinden aktığı, dağları yararak Sugult'u Ası ve Sauskandık dağlarından ayıran vadinin bulunduğu güneye gittik. Aynı yerde, soldaki Şilik'e akar, Ası Nehri, Ası dağını Sauskandık dağından ayırır. Ası, Alatav Dağları'nın kollarından birinin batı yamacından, Turgen'in

³²³ Kurgan modern edebiyatta eski halkların bıraktığı bir mezar höyüğü. Çokan Valihanov, bir yerleşimden veya Çilik ve Çarın nehirlerinde karşılaştığı antik sur kalıntılarından bahseder. Türk dillerinde "kurgan" terimi bir kale, savunma duvarı veya tahkimat (Çulak Kurgan, Yanı Kurgan vb.) anlamlarına gelir. Valihanov bu terimi tarihsel anlamda kullandı

³²⁴ El yazma eserlerde birkaç versiyon halinde bulunan dağların adıdır. Söğüt kelimesinden geliyor.

ortaya çıktığı kuzey-doğu tarafından doğar. Dağ yamacından ayrıldıktan sonra Ası'nın üst kısımları, "Ası Yaz göçebesi", "Ası yaylası * veya Araltube olarak bilinen küçük bir dağ vadisini oluşturur. Çilik vadisi boyunca, Kırgızların bu elverişsiz toprağı özenle sürmesine, dağlara doğru, sadece Yusan killi topraklarda yetişir;

Geçitten geçenken şiddetli yağmur nedeniyle geçit hasar gördü. Karabulak ve Uytaş'tan dağa doğru başka bir yoldan gitmek zorunda kaldık. Bu geçit dik ve tekerlekler için engebeliydi, ancak müfrezemiz ve develer pek zorlanmadı. Kuzey yamacında bir dik yer ve yamaca paralel bir patika vardır. Genel olarak, küçük bir çalışmayla, bir araba için çok uygun hale getirilebilir. Geceyi Karabulak'ta zirvelere yakın güney yamacında geçirdik. Dağlarda çok fazla papayu, sarıagaç vardı, ayrıca elma ağaçları da vardı. Gün yağmurlu ve soğuktu.

17 Mayıs. Terskey dağının³²⁵ Toraygır tarafı. Aynı adı taşıyan Ası membası.

Sogota Dağı'ndan Toraygır'a uzanan geniş bir eğimli dağ platosundan geçerek yağmurun bizi zorladığı girişteki Asu'nın kaynağına gittik. Geceyi Toraygır dağının kuzey yamacında geçirdik, ancak uzaklaştıkça Kungey tarafına geçebilirdik. Terskey, dağların kuzey veya kuzey-batı yamacının ulusal adıdır, Kungey güney veya [güneydoğu] yamacıdır. Dağların arasındaki bu dar vadide, Sogotı Dağı'na kadar birçok ravent vardı, aynı zamanda Toraygır tepesine bir yusan ve kipets büyüdü. Ravent çoktan solmuştu, yapraklar çoktan kırmızılaşmıştı. Sağ tarafta, yolumuza paralel olarak Çilik akıyor. Sogotı ile Toraygır arasındaki akıntı, doğal sınır olarak Kırgızların Bartugay³²⁶ dediği, Çarın vadisi boyunca bizim yolumuza paralel olarak akıyordu.

³²⁵ Kuzey yamacı

³²⁶ Nehir vadisinin genişletilmiş bir bölümü. Yüksek Soget vadisinin batı ucunda toragir ve seriktaş dağları arasında nehir Çilik'in kestiği nehirdir. Buradaki vadi seyrek bir orman ve çalılıklarla kaplıdır. Taygar nehrini geçtikten sonra Çilik'ten doğuya sonra kuzeye doğru akar. Soygır dağına yaklaştıktan sonra doğuya doğru akmaya başlar.

Aygır turları, körfezdeki aygır demektir. Kırgız efsanesi, Kırgızlar, Zyungar Kalmıklarını bu yerlerden kovduklarında, bu dağda bir koy atı bulduklarını söyler. Toraygır, Adban en iyi kışlaktır. Orada neredeyse hiç kar olmadığını söylüyorlar [ve] varsa, azdır ve kısa sürede erir. En kötü geçen kışta ve hayvanların yem eksikliğinde sadece bir maralla beslenirler - çim ve toprak çok iyidir. Kırgız Cugumdı er (iyi yer) der. Tanrı, Mayıs ayında bu güzel yerde kar bulmamızı sağladı. O kadar çok kar vardı ki, tamamen erimesi 3 güneşli gün sürdü - zaman bizim için değerliydi ve ertesi sabah dağın Kungey tarafında [Toraygır] Sulu-Karaçok yolunda kısa bir mola verdik.

18 Mayıs. [Yön] Toraygır dağının Kungey. Sulu-Karaçok bölgesi

Her ne kadar Asu (geçidi) Sogot'lar kadar dik olmasa da, yol boyunca uzanan devasa taşlar, arabaların ve at arabalarının geçişini imkansız kılıyor. Bu dağın kayalıklarının temelini oluşturan taş, Finlandiya'da otoyolun kaldırıldığı çok kırılğan bir kumtaşıydı. Çok sayıda hanımeli, funda ve diğer dağ çalıları vardı. Burada ilk kez Kırgızların ravaş ve rauvaş olarak adlandırılan özel bir tür kuzukulağıyla tanıştım. Bu bitkinin, hoş bir ekşi meyve suyu ile doldurulmuş boş, etli bir gövdesi vardır. Yaprakları sıradan bir kuzukulağın yaprakları şeklindedir, ancak çok daha büyüktür. Tadı narı andırıyor.

Resim 2.43. Ravaş (Ravent) Ç. Valihanov'un 1856'da karakalem çizimi

Dağlardan çıkarken, güneybatıya ve Kuuluk dağlarına doğru yükselen bir vadi önümüze açıldı. Bu vadi kuzeyde Kuuluk dağları, kuzeydoğuda - Alatau dağları,

güneyde - Alatau dağları ve Cinička'daki Çilik nehri geçidi, (SSW) - Uçkumbel sırtı ve (S) - Toraygır sırtı ile sınırlıydı.³²⁷

Resim 2.44.Kursaklı Ceylan. 1856 Ç.Valihanov'un karakalen çalışması

Çilik, mezgilimizin sağ tarafından aktı. Önümüzde Alatau'yu kestiği vadi ve daha sonra Çilik'e akan Cinçe Nehri'nin deresi görülebiliyordu. Solumuzda Çarın var idi, aslında Aktogay vardı ve onun önünde güneydoğuda, Kuuluk'un kök sırtıyla birleştiği ve boyunca üç Merki'nin Çarın'a aktığı yüksek bir burun var. Bu düzlemde ilerledik. Vadi yavaş yavaş Merkam'a yükseldi. Her yer Kırgız dilinde denilen otlarla kaplıydı. Bu çimen iki çeşittir: biri haçlı sarı renkli, çentikli dikdörtgen baklalar, sanki bükülmüş gibi ve düz yapraklar, diğeri beyaz, kapitat, bölmeler bile silindirik, ancak koçboynuzu şeklinde bükülmüş ve tırtıklı yapraklar. Hem birinci hem de ikinci cins yem olur ve hayvanları şişmanlatır, özellikle de koçları.

Bu vadide ciren olarak bilinen birçok antilop vardır. Kırgızlar bu hayvana karakuyruk diyorlar. Kafkasya'da ve Dauriya'da buna dayran denir. Kara Kırgız ve İli Kalmıkları Ciren olarak adlandırıyor. Onlar [antiloplar] Mayıs ayında ürerler.

³²⁷ Dağlardan ayrıldıktan sonra önümüze çıktı... ve Toraygır sırtına. Bu pasajda Çokan Valihanov'un ana noktaların ve coğrafi yönlerin tanımı, bu paragrafa göre yanlış olmaktadır. Taslak perspektifte güney(S, yani üste ve kuzey (N) altta olacak şekilde, hareketli pespektifte, yani kuzeyden güneye olarak verilmiştir. Sonuç olarak bilimde kabul edilenin tersi kardinal noktalarının konumunu gösteren haritadır. Bununla birlikte çizim üzerine yorum yapan Çokan Valihanov metinde her zaman bilimsel isimleri vermiş ve bu da bir dizi yanlış anlaşılmalara neden oldu ve yayımlarda hatalar olmuştur. Bu paragraf şöyle olmalıdır "güneybatıya Kuuluk dağlarına doğru yükselen bir vadi açıldı. Bu vadi güneydoğuda Kuuluk dağları ile sınırlıydı, güneyde Merke(daha ileride) güneyde Alatau dağları, güneybatıda Çilik ve Ciničke geçitleri, batıda Toraygır sırtı."

Resim 2.45.Kozlenok Antilopu, 1856 Ç.Valihanov'un karakalem çizimi

Kırgızlar birkaç yavru keçi yakaladı ve kamp masamızda bu avdan bir pirzola vardı.

19 Mayıs Birinci Merke Nehri

Alatau dağlarını Kuuluk silsilesi ile birleştiren yükseltilmiş kıstaklara tırmandığımızda önümüzde bir yarık, yüksek kayalık bir vadi açıldı. Oldukça hızlı akan bir nehir olan Merke, tabanı boyunca ince bir şerit şeklinde büküldü. Bir yükseklikten, nehrin akışı pitoreskti: yeşil ve düz bir uçurum boyunca nehir maviydi, kıyıları her iki tarafta söğütlerle bir geçit şeklinde sınırlandırılmıştı. Merki (bunlardan üçü var) Çanır'a akar, Alatau dağlarından doğan ve en derin geçitleri oluşturan kıstağın tüm uzunluğu boyunca akar ve Çanır'a akar; Kuuluk'un etrafında kıvrılır ve daha sonra kuzeye dönerek İli'ye akar.

Geceyi, Çanır ile birleşen yerin yakınında, Birinci Merke'de geçirdik. Merke'de çok sayıda argali ve yaban keçisi var. Onları avladım ama işe yaramadı. Argali çok hızlı ürer, Kanal'da bile küçük bir keçi gördüm.

Keçiler, gördüğümüze göre yavrularını, Nisan sonunda terk ediyor. Alatau Dağları genel olarak keçiler, argali ve marallarla ünlüdür. Karakuyruklar sadece vadilerde bulunur. Burada kuşlar gördüm: kargalar, yaban güvercinleri, Kırgız denen kara fındık tavuğu, keklik, bayağı kocabaş dağ sığırcıkları³²⁸ (kırmızı tüylü) ve örümcek kuşu. Bir atmaca kadar yırtıcı ve beyaz, siyah kanat uçları ve kırmızı bacakları olan özel bir kuş cinsi geceleyin konakladığımız yerde yükseldi.

³²⁸ Daha doğrusu pembe sığırcık

Resim 2.46. Rus müfrezesi Merke Nehri üzerinde geceleme. 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çalışması

20 Mayıs, Çerganak Nehrinde Bir Gece

Birinci Merke'de boy üy kurmak için karı temizlemek zorunda kaldık. Akşam gökyüzü bulutlardan temizlenmiş olmasına rağmen, keskin bir kuzeydoğu rüzgarı vardı ve hava soğuktu. Sabah gördük. Kar tüm alanı kapladı. Gün güzel ve güneşliydi. Bakamadık: Güneş ışınlarının beyaz, parlak kar üzerindeki yansıması gözler için korkunç derecede dayanılmazdı. Üç Merke'nin oyuklarından geçişler ne kadar zor olursa olsun, müfrezenin güçlendirilmiş ve genel yardımı ile topçu, kayışlarla güvenli bir şekilde kaldırıldı.

Muhteşem manzara, İkinci Merke'nin birleştiği yerde kayalık kıyılar arasındaki Çarın manzatası muhteşemdir. Dev kayalıklarla kaplı dik bankalar, piramidal köknar ağaçları kayaların altında ve kayaların üzerinde büyür. Aşağıda yeşilimsi dalgalarıyla köpüren gür Çarın akıyor.

İkinci Merke çok daha dar ve akım çok zayıf. İçinden geçiş ve çıkış, ilki kadar dik değil. Üçüncü Merke'de atları dinlendirip yemek yedik. Üçüncü Merke akıntısının oluşturduğu vadi oldukça geniş ve bataklıktır. Nehir Birinci Merke'den bile daha derindir, daha çok su vardır. Kıyısında büyüyen söğütler diğerlerinden daha kalındır. Bir çalı bitkisi burada büyür, yaprakları thallusu andırır, ancak alıç gibi dikenlidir ve kabuğu alıça benzer, ancak biraz daha koyudur. Kırgızlar buna çerganak diyor. Ağacın kırmızımsı bir rengi var, bu yüzden Kırgızlar ondan silah gövdeleri yapıyor. Meyveleri deniz topalakına çok benzer.

Resim 2.47.Çarın Nehri geçidinde kervan. 1856' Çokan Valihanov'un seyahat günlüğündeki çizimi

Üçüncü Merke'nin tırmanışı çok kolaydır. Birinci ve Üçüncü Merke arasındaki kayalıklarda şu çalılar yetişir: rğay, sariagaç, sarı renkli ve küçük yapraklı bir gül, çok küçük yapraklı oldukça uzun bir karagan (Kırgızlar buna bor-karagan derler), funda, hanımeli, kızılça (kalın saplı at kuyruğu gibi; yerliler küllerini enfiye içine koyarlar). Merke'nin zirvelerine yakın dağlarda, Çilik'e akan Ası'ya kadar, kar çizgisinin altında binalara uygun bir ladin büyür. Yüksek yerden geçtiğimizde, belirttiğimiz gibi, isthmus, sağa³²⁹ Kuuluk, Alatau'nun asıl silsilesi sola³³⁰ yatıyor. Kuuluk'un sonu, doğu tarafından çıkan Çarın tarafından yuvarlatılmıştır. Bu kıstak üzerinde üç Merke Çarın'a akar.

Alatau'dan gelen kaynağıyla Üçüncü Merke'yi oluşturan geçite Tovoldı-Ası denir. Bu, Issık-Kul Gölü'ndeki üç ana geçitten biridir.³³¹ Bizim geçidimizde göçebe Bugu boyunun olduğu Karkar'da olmak zorundaydık. Tobuldı-Ası'nın, tekerlek sürmek için zor olduğunu söylediler. Çünkü yol yoğun bir ladin ormanından geçiyor ve bundan dolayı daha sonra kar yığınlarıyla kaplıydı. Üçüncü Merke çıkışından sonra yol daha uygun hale geliyor. Günlüklerde üç küçük iniş ve iki kaynak; Tieктаş kayasındaki son iniş, ova çayırları Çayır vadisini ortaya çıkarır. Bu vadi, Karkara vadisiyle bağlantılıdır.

Tieктаş, Çarın'ı Kuuluk'un kuzeyinden kesip ve onu Üçüncü Merke'nin kıstağından ayıran bir geçittir. Soldaki Çarın Vadisi Kuuluk ile sınırlıydı, sağ tarafta

³²⁹ Yazım hatası "sola"

³³⁰ Yazım hatası "sağa"

³³¹ Dar geçit

kıstağın³³² tabanının küçük ve düşük bir uzantısı ile sınırlandırılmıştır. Geceyi geçirdiğimiz Çerganaktı nehrinin Çarın'a birleştiği yerden, Çarın'a akan aynı adı taşıyan Karkara adlı yuvarlak bir vadi açılıyor.

21 Mayıs, Karkara Nehri

Çarın Nehri aşağıdaki nehirlerden oluşur. Başlangıcı Kukyarturuk yolunun yakınındaki Karkara dağlarından doğan Çon Karkara'dır. Cel-Karkara, kuzeybatıdan nehre akar. Sarıdcaz nehrinin oluşumunu sağlayan dağdan dolayı Sarıdcaznentau ismini almıştır. Kegen Nehri, Kegennen-Kensazı adı verilen tuz yatağı ve Kuşmurun dağlarının (Temirlik sırtının sonu olan) batı tarafındaki İlyiç [en] -Buyrek [sazı] tuz yataklarından kaynaklanır. Çarın denilen Kuuluk dağı Karkara ile birleşir... Kuşmurun tarafındaki Kegen şu kaynaklara akar: Çibcenbulak, Kuraylı. Kuşmurun'un tam ucunda ılık bir kaynak akar. Bu nehirle ve kaynaklara ek olarak, Çarın sisteminden bağımsız olarak, Çulak-Karkara, Çon-Karkar'a ulaşmadan önce kaybolan Karkara dağından akar.

Çibdcok Nehri, Kuuluk'tan Kegen'e akar ve ona ulaşmadan kaybolur. SSO üzerindeki Kuşmurun'dan Manasnen-Boztobe adında ayrı bir tepe veya höyük var. Yerlilerin efsanesi, kahramanları Manas'ın (halk arasında harika bir destansı efsanenin kahramanı) Kaugiras³³³ (Kalmıklar) ile savaş sırasında orada kendi yerleşimi olduğunu söylüyor.

Karkara Vadisi, Temirlik'ten Kuzey geçişi ile sınırlıdır. NO³³⁴ üzerinde, SSW - Santaş geçidinde Kırgız-Alatau dağlarında, NO - Kuşmurun sırtında, ONO - Labasy dağlarında ve OSO'dan SO - Uç-Karkara dağlarında üç Merke geçidi vardır.

³³² Düzlükleri ifade eder. Yumuşak plato benzeri tepeleri ve dik dik dağ yamaçlarını ifade eder.

³³³ Semireçye'de yaşayan eski bir kabile. Çin kaynaklarına göre Hınlos olarak adlandırılır.

³³⁴ Yazım hatası NO değil, NW kuzeybatı

Resim 2.48.Karkara nehir vadisinin sistematik haritası 1856 seyahat günlüğünde Çokan Valihanov'un çizimi

Labası ile Kuşmurun arasında, Çinli muhafızların arkasında Sumbenentau dağları ve daha sonra aynı adı taşıyan Artkan zirvesi Keuşentau görülebilir. Vadinin kendisinde, Sarıyaza nehrinin Kegen ile birleştiği yerden, Kırgız tarafından Tasmacon denen ve Karkara nehrinde biten tepelik bir sırt vardır. Kuzey-doğudan güney-batıya doğru bir yönü vardır. Bu sırtın doğu tarafında, bir çukurda Karkaranen-Kainatma-Tuz denilen tuzlu su kaynakları vardır. Ayrılırken, kaynaklar katılmış bir tuz kaynağı çamur kütleleriyle kaplı bir rezervuar oluşturur. Bu kabuğun ortasında, güvenilir bir şekilde, yeraltının hareketinden (tam anlamıyla konuşursak - toprak kelimesiyle, üst tuz kaynağından kastediyoruz ³³⁵) aynı maddeden düzenli bir kübik kütle oluştu. Yüksekliği 1.5 saj³³⁶, uzunluğu 3, genişliği 2.5 sajdır. Güneydeki Labası dağlarının ardında, İli'nin kaynaklarını oluşturan aynı adı taşıyan nehrin aktığı Tekes dağları yer alır.

Bora-Dabısın adı verilen bir başka tuz gölü, Labası'nın doğu yamacında yer almaktadır. Bu göl, Kegen tuz kaynağı ile bir uçurumdan bağlanır. Bugu'nun dediği gibi, Çilik'den Santaş'a kadar her yer daha önce Kalmıklara aitti. Yaklaşık 30 yıl önce, Kalmıklar Toraygır'de dolaştı, kışı Kuuluk'ta geçirdiler. Sınır gözcüleri Birinci Merke ve Karkarinsky tuz kaynaklarında duruyordu. Şu anda, Zurgan-Suun ve Argun-Suun kabilesinden olan Çinli Kalmıklar, Kuşmurun ve Labası dağlarının etrafında dolaşıyor.

³³⁵ Üst katman

³³⁶ Eski bir Rus mesafe ölçüm birimidir.Kulaç.

Sumbe dağlarının arkasında bir şehir ve bir Lamai Hit³³⁷ var. Kuşmurun'da kurşun cevherinin çıkarılması için bir yerleşim yeri var. İç vilayetlerden sürgün edilen suçlular olan şampanlar, kalkınma sürecine katılıyor. Karkara yolu bir yazlıktır. Adbanlar ve Bugulardan Kara Kızıllar dolaşıyor. Vadi, sığır dostu olmasıyla ünlüdür; gadflies veya sivrisinek yok. Genel olarak Alatau vadilerinde çok az böceklerle karşılaştık. Burada hava çok soğuk, özellikle de geceleri.

22 Mayıs, Karkara Nehri'nde ikinci gece

Çerganak'tan güneydoğuya ve Karkara deresi boyunca gittik; Birkaç tepe geçtikten sonra nehir kıyısında biten Tasma'nın dağlık silsilesinin oluşturduğu bir geçit noktada durdular. Bu yerin aşağısında, nehir kıyısı ağaçlıktır, söğüt söğüdü ve kara-çerganak ile oldukça yoğun bir şekilde kaplıdır. Kıyıda, kumlarda saksofon ile sık sık karşılaşabilirsiniz. Nehirde yerliler tarafından çabak, Ruslar tarafından Osman (Diptychus) adı verilen küçük bir tür balık var.

23 Mayıs'ta Cideli bogu'da bir gece kaldık

Pişpek Farmançı'nın (vali) 1.500 kişiyle Kutimaldı'ya geldiğine dair bir söylenti vardı. Sarıbağış'ın Manap'ı Umbet-Ali esir alındı, sığırları yağmalandı. Bazı dedikoducu Bugunitler, beylerinin bu söylentiye yanlış bir şekilde yaydığını, böylece özgürlüklerini sonsuza dek yok edecek göle gitmeyeceğimizi söyledi. Diğerleri, Taşkent'ten dört kişinin şu anda tüm bugu boyunun nüfuzlu bir manabı olan Buranbay yakınlarındaki aul'da olduklarını ve onları sarıbağışlarla [anlaşmazlığı] çözmek için yerlerine davet ettiklerini söyledi. Elbette Bugu için bu karar faydalı olacaktır. Urman Taşkent kurganlarını yok ederken, onlar zaten zyaket olarak 30 at verdiler ve halefi Umbet-Ali, talepleri üzerine görünmedi. Bugu'nun Ruslardan artık kurtulmak istediği ve Sarıbağış Sart'ların katılımıyla kazanabileceği açıktır. Ancak bunların hepsi söylenti. Biz kesinlikle göle gitmeye karar verdik.

24 Mayıs

Bugu boyunun etkili kıdemli manap Yarbay Buranbay Bekmuradov, Muratalı Bernazarov (eski kıdemli), Kazibek Şiralin, Karaç (Çon) – Salmeke kolunun biy gibi temsilcilerimiz vardı. Arık boyunun bir kolundan olan Olcabaev ve kardeşi Hakimbek

³³⁷ Lamay Hit Tibet Moğol Budistlerinin Manastırı

Toksaba etkili değildiler. Karasüyek'ten ³³⁸ biy Telekmet, Murat-Ali ve Ömer-batır'ın kölelerinden geliyor. Adbanlar buğu ile bir karar verdiler.

25 Mayıs Tup³³⁹ Nehri üzerinde Santaş geçişinde konaklama.

25'inci günün sabahı Dulatlar ile Bugu arasında görüşmeler devam etti. Aul'a 10 Kazak sevk edildi. Öğle yemeğinden sonra müfreze geri çekildi ve kuzeydoğuya³⁴⁰ Santaş'a³⁴¹ gitti. Karkara'nın kaynak sularından, arazi düz, yiyecek bol, genel olarak buradaki bitki örtüsü çok zengin: Kırgızların dediği gibi, sonbaharda binicinin üzengilerine kadar uzanan uzun otlaklar, çayırlar ve yamaç ve dağ tepeleri boyunca çeşitli geniş yapraklı bitkiler her ikisinde de yoğun bir şekilde var. Bitkiler özellikle dikkat çekiciydi: nane (İngilizce) ve cigar³⁴²(şeker kamışı) gibi yapraklı kamışlar. Kırgızlar bu bitkiye ak-kurgaşen, yabani taş olanlar ise geyik kulağı (maral-kulak) diyor. Bu bitkinin suyunun zehirli olduğundan ve tümörü oluşturduğundan emin oldular. Sığırlar, ağustos ayına kadar sararınca ve suyunu kaybedinceye kadar yemiyorlar. Koku inek dışkısından geliyor. Dağlarda, sol tarafta, vahşi çalılar, üvez (özel bir cins, pürüzsüz ve tamamen kırmızı, karmin, kabuğu vardır) büyüdü. Oyuklarda ve dağlarda (Santaş dağları çok alçak) yatan karlara bakılırsa, Karkara vadisinin son derece yüksek olduğu varsayılabilir.

Gece konakladığımız yerde, sağda³⁴³ Tobuldı Ası dağlarının ve Karkara dağlarının devamında küçük bir tepe vardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu dağlar alçaktır. Yol, bataklık bir dere boyunca ilerliyor, dağlardan sağa ve sola birleşerek bir nehir oluşuyor ... Cele-Karkara'nın³⁴⁴ kesişme noktasının altında Karkara'ya akan birçok kaynak var. Bu nehrin güneybatıdan kuzeydoğuya doğru bir yönü vardır³⁴⁵. Dağ geçidindeki bu kaynakların arkasında, yazın sıcakta kuruyan bir göl (yaklaşık 2 ay) var. Gölde İrtiş yerlilerinin dediği kazları gördük. Bu cins gri-kül rengine sahiptir, beyaz kafasında iki enine siyah çizgi vardır, boynun üst ve alt kısımları yanlarda beyaz ince

³³⁸ Han yönetimi döneminde Kazak toplumunun bir parçası, Türk boylarının temsilcilerini içeren ana sınıf

³³⁹ Doğrusu Tyup

³⁴⁰ Doğrusu "güneybatı"

³⁴¹ Santaş Kungey Alatau silsilesinin doğu kısmındaki geçidin adıdır. Burada güney tarafında, Terskey Alatau sırtının kuzeydoğu mahmuzlarından biri eyere yakın gelir.

³⁴² Yazar tarafından şeker kamışı olarak tanımlanmış. Cungar Kazakları ve Kırgızlar mısırın yanı sıra "sorgo" yani sorgum (güneyde)olarak adlandırıyor.

³⁴³ Solda

³⁴⁴ Irsu

³⁴⁵ Irsu Nehri'nin akış yönü sadece orta yolu göre doğrudur.

çizgilerle ayrılmış koyu uzunlamasına çizgilere sahiptir; bu kazın kanatları siyah, bacakları sarı ve gagası da sıradan [Dağ kazı] kazların gagasından daha küçüktür.

Resim 2.49.Dağ kazı. Çokan valiyanov'un 1856 seyahat günlüğündeki karakalem çizimi

Tupa Nehri'nin gölden iki verst uzaklıktadır. Tup güneydoğudan veya (OSO'dan WNW'ye) kuzeybatıya doğru bir akıma sahiptir. Tup nehri oldukça hızlı bir akıntıya sahiptir, tabanı kayalıktır, kenarlarında söğüt vardır, çerganak ve balgın (bir saksul cinsi) ile kaplıdır. Nehirde balıklar var. Kazaklarımız balıkları marinka gibi ağa aldılar. Kırgızlar buna sazan diyor. Tupa'nın kaynağının yakınında çok sayıda balık olduğunu söylüyorlar.

Tyup Issık-Kul Gölü'ne akar. Tupa'ya paralel olarak Tasma denilen ladin ormanı ile kaplı alçak dağların silsilesi vardır. Tasma'nın arkasında da Issık-Kul'a akan Cırgalan Nehri vardır.

Santaş bir sayma taşıdır. Bu geçit, adını bir höyüğün içine yerleştirilmiş bir taş yığınınan almıştır. Höyüğün yüksekliği 3 kulaç, çevresi 35 kulaçtır. Efsaneye göre, Emir Temir-Kurgen (Tamerlan'nin doğusundaki adıyla Emir Temir-Kurkan) İmparator'un kızını almak için Çin'e gittiğinde Kaan-Çin haremine (Çin İmparatoru'nda Kaan-Çin bir ünvanıdır [Türkçe'de tam tersi] Hakançin - Çin İmparatoru [unvan], Kırgızlar kendi adlarına hitap ediyordu), ardından askerlerinden her birine tek bir yere bir taş koymalarını emretti. Dönüşünde bütün askerlere bir taş alıp başka bir yere koymalarını emretti. Kalan keşfedilmemiş taşlar bu şekilde değerlendirildi. Eski mezar höyüğünün yeri yakın ve şimdi oradadır.

Tarihi haberler bu efsaneye tamamen aykırıdır. Tamerlan gerçekten Çin'e gitti, ancak Semerkant'tan çıkışta Otrar³⁴⁶şehrinde öldü. Bununla birlikte, tüm Orta Asya efsanelerinde, Tamerlan, Orta Çağ'da Çarlemagne'nin kahramanlık şiirlerinde ve Rus masalları Vladimir Krasnoe Solnyşko'da olduğu gibi ilk rolü oynar. Türkistan, tüm camileri, tüm antik su kemerlerini fatihi Emir Temir Sahib-Keran'a (dünyanın galibi) atfetmektedir. Her halükarda, Santaş mezar höyüğünün inşası için çok sayıda insana ve çok çalışmaya ihtiyaç vardı ve elbette bu, geçmişin halkların yaşamında bazı önemli gerçeklerden önümüzdeki günlere miras kalan bir anıttır.

Bu arada, Karkara nehrinin adının kökeni hakkında başka bir efsane daha var.

Kırgızlar, Kalmıklara yaptıkları baskınlardan birinde, bir Zaysanın³⁴⁷ kızları olan iki genç kızı bu nehirde esir aldı. Onların Aulları bir göçebe yerleşkesiydi. Akıllı ve eğlenceli bir kıyafetle koçaya (toplanma yerine) geldiler. Başlarında tüyler, sultanlar vardı. Kırgızlar bu tüylere karkara diyor. Bu, Karkara adının başlangıcı ve bununla ilgili efsanedir.

Küçük bir not. Kara Kırgızlar(Dikokamenniye Kırgız), Santaş höyüğünü Kırgız Hanı İşim'e Kalmıklar-Cungarlara karşı kazandığı zaferin anıtı olarak atfeder. Bu daha muhtemeldir. İşim gerçekten bu yerlerdeydi ve gerçekten Hontay'ya karşı bir zafer kazandı.

26-27 Mayıs oradaydı.

28 Mayıs. Santaş Geçidi'nin güney ucunda, Kensay yolunun yakınında Tupa Nehri üzerinde bir gece.

Gece konaklama yerimizin iki verst aşağısında, Santaş Vadisi'ni sağında ve solunda olan dağlar tam sahile yaklaşmaya başlar, bu yüzden yol zorlaşır. Yolun

³⁴⁶ Otrar, aşağı Sırderya havzasındaki en eski ticaret ve el sanatları merkezlerinden biridir. Cengiz Han'ın sert girişimlerine bağlantılı olarak geniş bir popülerlik kazandı. Şehrin kahramanca savunulması ve sakinlerinin katledilmesiyle bağlantılı 1218-1219 olayları tarihte "Otrar Felaketi"olarak adlandırıldı. Yine de kervan yollarının kavşak noktasında yer alan önemli bir kavşak olan Otrar, hızla toparlanacak ve ekonomik büyüme dönemine girecektir. XIII-XV yüzyıllarda bölgede önemli bir ekonomik ve askeri-politik merkez olarak kaldı. Bununla birlikte, şehrin tekrar tekrar kuşatılması, iç savaşlar ve soygunlar Otrar'ın ekonomisini baltaladı. XVIII. yüzyılın sonunda burada hayat ikinci kez durdu, geriye sadece Otrar-tobe olarak bilinen kalıntılar kaldı. Yerleşim, Timur tren istasyonunun 15 km batısında, Sırderya ile Aras Nehri'nin birleştiği noktada yer almaktadır. 70'lerin başından beri Otrar vahasında kazılar, adını taşıyan Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün Güney Kazakistan arkeolojik keşif gezisi tarafından yürütülmektedir. Kazak SSR Bilimler Akademisi Ç. Valihanov Otrar-tobe yerleşimindeki kazılarda yapılan kapsamlı bir materyal çalışmasının sonuçları, temel bilimsel çalışmalarına yansıtılmıştır (Bkz : Akişev K.A., Baypakov K. M., Erzakoviç L. B. (1972) "Drevhiy Otrar" Alma-Ata;(1981) Pozdnesrednevekoviy Otrar (XVI-XVIII. Yüzyıllar.) Alma-Ata; K.A. Pişulina. (1977) Yugo-Vostochniy Kazahstan v Seredine XIV- Naçale XVI v (Voprosi Politiçeskoy i Sotsialnoy- Ekonomičeskoy İstopii. Alma-Ata)...

³⁴⁷ Kalmıklar ve Kazaklar arasında feodal asaletin kanıtsal temsilcisidir.

tamamı yamaç boyunca uzanmaktadır. Ancak hepimiz [bir deve üzerinde] geçtik. Develer kolayca yürür. Kıyı boyunca birçok ağaç var. Çalılar, nehrin kıyılarını yoğun bir şekilde çevreler ve dağların yamaçlarını kaplar. Bu çalılar, Kazaklar tarafından kislitsa olarak adlandırılan kuş kirazı, siyah frenk üzümü, kızamık, funda, hanımeli, söğüt ağacı özellikle bol, funda ve aktasba taşlarının üzerindedir. Sol yakada hem dağlarda hem de kıyıda ladin vardır. Buradaki çim, geçidin girişindeki kadar iyi değil, ancak çok fazla yem var. Nane çok yaygındır. Dağlarda gece konakladığımız yerin yakınında bir sürü şakayık vardı. Silahla dağlara gittim. Çok sayıda dağ keçisi (ilek) vardı ama onları vurmak çok zor. Kuşlardan gördüm: etçil uçurtma, kel kartal, fare kapanı ailesinden. Kara Kırgızların adlandırmasına göre dağlarda kırmızımsı koyu renkli güvercinler var.

Müfrezemizin Kırgızları tepelerde ayı, geyik ve yaban domuzu gördüklerini söylediler. Issık-Kul ve çevresinde kaplanların olduğunu söylüyorlar. Yolun ortasında, nehrin akıntısının sağında, Kensu denilen göle açılan geniş bir vadi var. İlk olarak Tobulgotı ve Tup'un birleşmesiyle oluşur. Tobulgotı, Üçüncü Merke'nin aktığı aynı dağın güney yamacından ortaya çıkar. Geçitleri, daha önce bahsettiğimiz Tobulgotı geçidini oluşturur.

26 Mayıs'ta Kara Kırgızlardan ırçı³⁴⁸ vardı. Manas destanı biliyor. Destanın dili, konuşulan dilden çok daha nettir. Bir Nogay olan şiirin kahramanı Manas, eşleri toplamadan önce korkusuz bir avcıdır. Tüm hayatı savaşmaktan ve güzellikler aramaktan ibarettir. Sadece mizacı tamamen doğulu değil - sık sık babasını azarlıyor, ondan hayvanlarını, ona çok kayıtsız davranıyor. Bu tuhaf. Genel olarak, tüm göçebe halklar yaşlılara ve aksakallara büyük saygı duyarlar.

Bu destanda Çuy, Taşkent, İli ve Issık-Kul Gölü'nden üç halk vardır: Nogay, Kaysak ve Kırgız. Görünüşe göre yakınlaşmaları ve göle gelişleri, kendilerinin de söylediği gibi, 70 yıldan fazla olamaz. Nogay efsaneleri yerli Orda halkı tarafından bilinmemektedir: Edigey³⁴⁹'yi bilirler ve hikayesi Kırgız Efsanesine benzer. Ayrıca şöyle derler:

Gece ki on san nogay bilganda?

³⁴⁸ Şarkıcı

³⁴⁹ Doğrusu Edige, Nogayların(Mangıtlar) kurucu

Urmanbet bi olganda
Ordunun kara çağaçı
Amanga uçub gitganda.

Tuhaf: Nogaylar, tüm Orta Asya göçebelerinin tüm efsanelerinde yer alıyor. Nogay “Taşkent” Manas’ta geçiyor. Canbek³⁵⁰, Asan Kaygı³⁵¹ burada da bilinmektedir. Kırgızları da pek çok belaya sokan rengarenk bir tay (2 yaşında) - [ala] tayı de işgal ediyor. Bacaklarla ilgili olacak.

Tasma’nın 25’indeki konakladığımız yerden bir manzara. 28 Mayıs’taki gezimizde ilk kez sinek ve sivrisinekler açıldı. Santaş’tan Göle çıktığımız günler hissedilir derecede sıcaktı. Dağlara girdiğimizden beri tek bir güzel gün görmedik. Çok az böcek gördük, neredeyse hiç; 28. gecede çok fazla kurkürü(bamya) gördük. Burası gündüzleri çok sıcak ama geceler çok soğuk. Göl vadisinin her zaman sıcak olduğunu söylüyorlar. Kırgızlar her zaman yağmur yağması için dua ettiklerini söylüyorlar.

³⁵⁰ Canbek - Doğrusu Canibek (yaşam tarihleri bilinmiyor) - XV. yüzyılın 60’lı yıllarında kurulan Kazak Hanlığı’nın kurucularından biri. Cucıdı sultanlarından Canibek ve Girey, göçebe devletin hükümdarı Abulhair Han’ın hanlık mücadelesinde mağlup oldu. Doğu Daşt-i Kıpçak’ta, onlara bağlı göçebe ve yarı göçebe topluluklardan oluşan kabile grupları birleşmiştir. Yesenbuga üzerinde Han Mogulista Canibek ve Giray’a samimi bir şekilde bir araya geldi ve sonraki yıllarda Abulhair Han Kazaklar tarafından işgal edilen Çu ve Talas Nehri vadilerindeki otlak alanlarını aldı. XV. yüzyılın 60’lı yıllarında, Canibek ve Girey aynı zamanda Semireçye Kazaklarını da birleştirerek Kazak Hanlığını kurdu ve Kazakları Semireçya’da bir araya getirdi. Tarihi kaynaklarda Janibek adı ancak 1473 yılına kadar görülmektedir. Sonraki kaynaklarda sadece Girey Han’ın adı geçmektedir. Görünüşe göre Canibek Han XV yüzyılın 70’li yıllarında iç çatışmaların birinde öldü. Tarihi kaynaklarda Ebu Said adıyla bilinir ve halk efsaneleri ve destanlarında “Әз-Жеңібек” adıl, saygın olarak tanımlanır. (Bakınız: K.A. Pişulina. (1977) Yugo-Vostochny Kazakhstan v Seredine XIV- Naçale XVI v (Voprosi Politiceskoy i Sotsialnoy- Ekonomiceskoy İstopii. Alma-Ata) ve Sultanov T. İ. (1982). Koçevle plemena Priaralya v XV-XVII vv. , M., 1982).

³⁵¹ Asan Kaygı (15. yüzyılın sonları - 1460’lar) - şair, filozof, efsanevi karakterdir. Saray ve Kazan’da etkili bir Ulug-Muhammad Biy’iydi. Daha sonra ilk Kazak Hanları Giray ve Canibek’e danışman ve akıl hocası oldu. Muhtemelen, onlara yeni bir dürüst devlet yaratmaları için ilham veren oydu. Asan Kaygı Nogay ve Kazak uruglarının yeni kurulan hanlığın çatısı altında birleşmesi, İdil, Yayık ve Yem nehirleri çevresinde sağlam bir devlet teşkilatı kurulması düşüncesindeydi. Yaşlılığında Daşt-ı Kıpçak’a geri döndü. Hayalini gerçekleştirmek için Kazak dağlarını, bozlarını bir deve üzerinde gezdi ve bunu gerçekleştiremeden öldü.

Resim 2.50.Tasma Dağı'nın eteklerinde bir yerleşke. Çokan vali hanov'un 1856 seyahat günlüğündeki karakalem çizimi

Büyülerle yağmur çağıran şarlatanlar var, bunlara “Cayçı” deniyor. Ancak bu inanç eski Türklerde vardır; Doğulu tarihçiler, yağmur çağırma gücüne sahip bir tür taşcada hakkında konuşurlar ve Allah tarafından Türklerin babası Yafes’e, onun gelecek nesillerine özel bir iyilik işareti olarak verildiğini söylerler.

29 Mayıs Yol ve nehir Karabatpak (siyah çamur) ile konaklama.

Kensu ile müfrezemiz 4 saat 5 dakikada kalktı ve gece 10 buçukta geldi. Issık-Kul ovasından Santaş’a bir kama gibi uzanan geniş bir vadi boyunca yürüdük. Bu vadinin başlangıcı, daha önce de belirtildiği gibi, Tobulgota ve Tup’un birleşmesinden oluşuyor. Alatav dağlarının güney yamacında, sağda Tasma’nın alçak sırtının solunda kaldıktan sonra güneybatıya gittik. Yol, dağların eteklerine kadar uzanıyor. Burada çim boştur, ancak bitki örtüsü, yem olarak çiftlik hayvanları için mükemmeldir. Kaynakları ile dağları kesen, geçitler oluşturan Tup’a akan birçok ırmağı geçtik - asu. İşte isimleri: Korımdı Nehri - üst kısımları, Üçüncü Merke’nin aktığı aynı sincabın güney yamacından çıkıyor. Korymdy adında bir ası var. Bu geçit önce Merke deresi boyunca Bişkaragay yoluna (beş çam) ve oradan da Korımdı nehrine gider. Geçitten sadece biniciler geçebilir. İkinci Merke akıntısı ile birlikte İniçkesu nehri de bir binicilik geçidi oluşturur. Pasaja İkinci Merkinsky denir. Taldısu nehri - Çon-Merke akıntısının tersi ile bir binicilik asına sahiptir. Çatı Nehri (Satı). Dağlardan ayrıldıktan hemen sonra, birkaç kolda ikiye ayrılır ve Tup’a akar, bunlardan beş tane vardır. Çatı’nın, Çilik’in üst kısımlarına giden ve Ciniçke’nin üst kısımlarından geçen bir asu vardır ve Asa (Çilik’e

akan) Turgen geçidine bağlanır. Bu geçit, genel olarak tekerlekli bir karavan yolculuğu için bile uygun olsa da, yolun dik bir yamaçta uzanan dar bir patika boyunca gittiği zor bir yer, yaklaşık 15 kulaç vardır. Aşağıda dipsiz bir uçurum var. Ahşap korkuluklar uçurumun üzerindedir. Korkulukların yolu ve inşası, Batır Ateka'ya (Cantay'nin babası) atfedilir. Sarıbağış manapları İsengül ve Ateke'nin içten içe düşmanlığında, ikincisi düşmanın ani saldırısından saklanmak zorunda kaldı ve ilkiyle Çatı aracılığıyla gitti. Ancak, bu arada, iyi, güçlü ve genç develerin acil durumlarda koçilerin ve kervanların geçtiğine dair örnekler vardı.

Yolda ilk kez Kara Kırgız mezarları gördük. Taldıbulak ile Birinci Çat arasında, birincisine daha yakın bir mezarlık var. Küçük bir kare şeklinde iki sur izleri var (Kırgız'ın mezarları höyük şeklinde inşa edilmiştir) - bu, Kırgız'ın dediği gibi, Manap Ateke'nin oğlu Karabek'in mezarıdır. O, Ablay Han'ın aul'u Çilik'in üst kesimlerinde bulunan Sarıbağış'a saldırısı sırasında öldürüldü. Çat'a daha yakın başka bir mezarlık var. Kırgızların kendi sanatı, mimarisi varsa, şüphesiz bu anıtsal mimari, mezarların mimarisidir.

Bozkır boyunca, yanmış ve sırlı tuğlalardan sıkıca yapılmış mezarların kalıntıları dağılmıştır. Bu mezarlar, mimari ihtişamlarıyla, bozkırlarında sanata bir şekilde aşına olan yerleşik bir halk olduğunu düşündürür. Ancak, Kırgızların yaşam tarzı ve cehaletiyle aşağı yukarı karmaşık ve zor ibadethane ve höyükler inşa etme tutkusunu hesaba katarsak, bozkırdaki bina kalıntılarının da mezar veya ibadethane olduğunu varsayabiliriz. İşte bu varsayımı destekleyen örnekler.

Geçen yüzyılın Kırgızı ve Kırgız Kaysakı gelecek kuşaklar için bazı batırların istirahat yerini ya büyük bir toprak setle ya da kale şeklinde bir duvarla ya da bir çıkıntı kulesiyle işaretlemek zorunda kaldı. Bütün bunları, araçlarına bağlı olarak yanmış veya toprak tuğlalardan yaptılar. Muazzamlık, merhumun gücünün amblemidir. Bu tür mezarlar Büyük Orda'da bulunur. Nayman'ın doğumlarında hala yapılıyor.

Zenginler, anıtın inşası için Türkistan'dan zanaatkarlar istediler ancak bu onlara çok pahalıya mal oldu. Syuk böyle inşa edildi (Büyük Orda'da). Kara Kırgızlardan bir manap olan Cantay, Kaşgarlı'ya dört mezarın inşası için dokuz³⁵² sığır ve yüz koç

³⁵² Dokuz değerli eşyalardan oluşan bit ödül veya hediyedir. Eski halk inanışlarında misilleme veya armağanın doluluğunu sembolize etti.

ödedi. Dokuzlar şunlardan oluşuyordu: 1 - bir köle ve 8 at, 2 - bir deve ve 8 at, 3 - bir koşucu at ve 8 at, 4 - bir öküz ve 8 inek. Bu mezar gerçekten iyi yapılmış - karmaşık bir şekle sahip, genel olarak bozkırdaki kalıntıları andırıyor. Bozkırda, şehirlerin kalıntıları hiçbir yerde görülmez - bozkırda bulunan tek tek kaşenler³⁵³ (stanlar), biçimleriyle, bir mezar anıtından başka bir şey değildir. Efsaneye göre ünlü Kozu-Korpeş anıtı, Kırgızlar tarafından anıt mezar olarak dikilmiştir.

Bu gerekçeyle, bozkırın³⁵⁴ Güneydoğu şeridindeki kalıntıların sadece mezarların kalıntıları olduğunu düşünmek için bir nedenim var göçebe insanlardan geldiğini düşünmek için nedenlerim var. Ama burası konuşulacak yer değil.

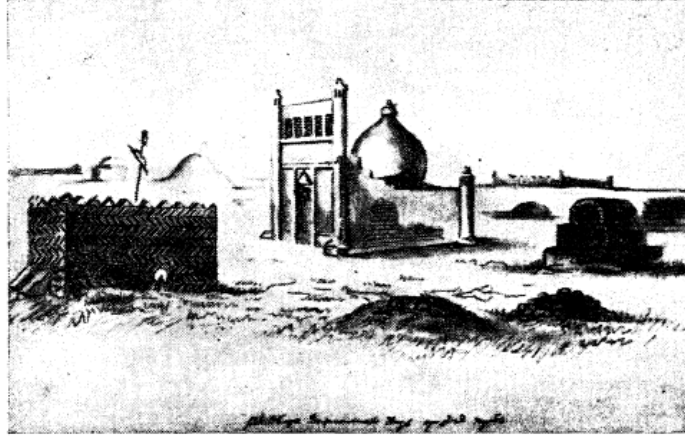
Kara Kırgızların mezarkarı genel olarak Kırgız Kaysakları kadar iyi değildir. Höyükler küçüktür, birkaç taş, sadece yere yapıştırılmış bir sopa, bir insanın son meskenini olduğu gibi, yeri işaret eder. Eğik tuğlalar³⁵⁵ oranında duvar şeklindeki mezarlar çok geçmeden çöker ve içlerinde herhangi bir şekil kalmaz. Bununla birlikte, Kara Kırgızların birkaç muhteşem (göreceli türlerinde) [mezarları] vardır. Butu neslinden Salmeke kabilesinden olan Nogay'ın mezarı ve Ateke-Sarıbağış neslinden Cantay'ın mezarı böyledir. Son anıt, Tupa'nın ağzında yer almaktadır. Bir Kaşgarlı tarafından yaptırılmıştır ve bu nedenle Kaşgar mezar mimarisi hakkında fikir verir. Bu mezar çok düzgün bir şekilde ağartılmış, içi oryantal bir tada sahip farklı renklerle boyanmış, yapının tuğlaları iyi yanmamış, kireçsiz, neden çatlaklar vardı. 1 No'lu [bina] duvarında [kafes] hava için pencereler yapılmıştır.

30 Mayıs konaklama aynı yerde.

³⁵³ Yanmış tuğladan yapılan bir mezar taşı. Bu terim Nogaylar, Kıpçaklar ve Kazak dillerinde kullanılır.

³⁵⁴ Eskiden çobanların mezar yapılarına, Zaili ve Cungarya eteklerinde Tarbagatay dağlarında bulunan büyük komplekslere atıfta bulunur.

³⁵⁵ Figürlü desenli duvar

Resim 2.51. Tyup Nehri'nde Kırgız Mezarlıkları. 1856'da Ç. Valihanov'un seyahat günlüğünde karakalem ve mürekkep çizimi

Tyupa'nın ağzına gittik ve koylarda ağları attık. Kırgızların Karabalık, yezya, kanilter, podyaz ve çabaklar (İrtiş'te bulunan küçük bir cins) olarak adlandırılan birkaç marinka balığı aldık. Gölün koylarında o kadar çok balık vardı ki, kamışlardaki Kara Kırgızlar kılıçlarla onları kesti ve bizim gözümüzde Karaçev³⁵⁶ Kırgız bu yolla çok sayıda balık yakaladı. O gün Kazaklar yeni bir büyük gırgır yaptı. Tupa ve gölün kıyısında çok sayıda küçük çerganak vardı. Kırgızlar, birkaç yıl önce bu ormanlardan geçmenin imkansız olduğunu söylüyor. Gölde ördekler, kazlar, kara karabataklar, küçük ve siyah balıkçıl³⁵⁷ gibi kuşlar yaşar. Kırgız karabataklara karacaz ve siyah balıkçıla karabay diyor. Yurtta üç yılan öldürüldü. Birçoğu.

1 Mayıs³⁵⁸ Kazibek ile birlikte Buranbay köyüne gittim. Onun aul'u, Kırgızların dediği gibi, Jirgalan'da, gece konakladığımız yerden 35 vest uzaktadır. Tup geçidinin neredeyse ağzından geçtim ve ardından Cırgalan vadisini Tup'tan ayıran yüksek Tasba sırtına tırmandım. Nihayet öğle vakti nehrin akışı ve aula önümüzde beyaz noktalar şeklinde açıldı. Birçoğu vardı. Yolda tanıştığımız Kırgızlardan Buranbay'ın daha da ileriye gittiğini öğrendik. Gün sıcaktı, güneş ekvatordaki gibi kavuruyordu, dinlenmek ve Kazakların dediği gibi akşam serinliğinde Salkınçık boyunca ilerlemek gerekiyordu.

³⁵⁶ Manap Çon Karaç

³⁵⁷ Kara leylak anlamında

³⁵⁸ Yazım Hatası "Haziran olacak"

Resim 2.52. Tyup'ta balık tutanlar. 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi

Bu amaçla biz yakın bir aul'a döndük. Genç bir adam olan aul'un sahibi benimle buluşmaya geldi ve Buranbay'ın oğlu olduğunu, adının Kiliç (Kılıç) olduğunu söyledi. Kiliç'in bir çadırı vardı - biz onun konukuyuz. Onur konuğu olarak bize Kalmık zaturanu³⁵⁹ gibi bir sürahide tuzla demlenmiş çay getirildi. Sonra kımız servis ettiler. Köyün dört bir yanından gelen çocuklar ve Kırgızlar, öğle yemeğimizden sonra kalan koyun kemiklerinde ziyafet çekmeyi bekleyenler çadırın etrafında toplandılar. Beklentileri boşunaydı - ev sahibini bu görevden kurtardım ve yemek yemek için doğru zaman değildi. Kadınların genel olarak bizden korktukları ve yurtlarından uzun süre çıkmadığı söylenmelidir, ancak ayrılışımızda çizgili bir buhar elbisesi ve beyaz bir gömlekli bir kız (bu elbisenin yerini alır) ve bir püskül ile kırmızı sivri bir şapka giyen genç bir kadın ortaya çıktı. Çok geçmeden ortadan kayboldular. Kırgızların ifadesine göre, bozkırda herkesin hızlı ve ileri görüşlü bir bakışları var; kadın güzeldi ama çok zayıftı ve kızın oldukça güzel olduğunu söylediler - tabii ki, kendi zevklerinde. Kırgızlarda bir kadının güzelliği vücudunun yuvarlaklığı ve dolgunluk derecesi, yüzün ay şeklindeki küresel ovalinde ve yanakların kızarıklığında, şairler onları beyaz karda düşen kanla karşılaştırırlar.

Devam ettik: Yolda sürekli aullar ile karşılaştık, ancak insanları görmek imkansızdı, herkes kendini bozüyelerine attı ve bağırarak: "Urus! Urus! " (Ruslar, Ruslar). Şüpheyi ortadan kaldırmak ve meraklarını cezbetmek için Kırgız şarkısını söyledim ve Kırgız kıyafeti(modaya uygun) giyindim. Bu numara gerçekten de tam bir

³⁵⁹ Unlu Kalmık çayı

başarı ile taçlandırıldı; bütün kadınlar yurtlardan döküldü, hatta biri cenaze törenine başladı ve bize inançlı olarak müracaat etti.

Kara Kırgızlar, biz de olduğu gibi eşi ölen kadının, kocasının ölümü için yıl boyunca ağlamak zorundadır. Müslümanlar geçerken dua etmeli. Soruşturma üzerine, yas tutan kişinin kocasını Sarıbaşı işinde kaybettiğini öğrendik; bir yurt üzerine asılan siyah bayrak bu olaya işaret ediyor, ölenlerin yaşlarını, yıllarının derecesini de gösteriyordu. Yurtta bayrak dalgalanıyorsa, bu yurdun üyelerinden birini kaybettiğini anlamalısınız. Bu bayrak kırmızıysa - ölen genç, siyah - orta yaşlı, beyaz - yaşlı bir adamdı. Ayahımızın (Kara Kırgız kadını) orta yaşlı bir kocası vardı. Kara Kırgız başhemşirin ağıtını dinledik ve durduk. Kelimeleri duyamadık, sadece bazen “oh!” ve “koki!” açıkça bize geldi. Eskiden bu kalabalıkta olan bir Kırgız, daha önce duyduğu birkaç ayeti nakletti ve onlardan bu ağıtların önemi hakkında bir sonuca varabilirdik ...

Ağıtların genel niteliği, ona ne olacağı konusunda Tanrı’ya bir şikayet ve merhumun gündelik ve doğal ihtiyaçlarını kimin karşılayacağı, kimin çizme dizeceği, kiminle darı lapasını paylaşacağı sorusuyla ölen kişiye bir çağrıdır. Böylece sohbete girdik. Kendimin bir Kırgız sultanı ve hanların torunu olduğumu öğrenince, daha çok güvendiler ve yaşlı ayaçiler zayıf bedenime ve kızarmış yüzüme sempati ile baktılar. Benim muhtemelen annemi özlediğine dair makul sonuçlar çıkardı ve benim gibi bu kadar uzak bir taraftan gelen, ketenini sinir bozucu yabancı böceklerden temizleyebilen bir çocuk için çok üzgündü. Son saf sözleri beni güldürdü. “Ne iyi ve sıradan insanlar!” Düşündüm. Yaşlı bir kadın bana bir fincan kımız getirdi. Gözlerinde ve sözlerinde o kadar çok gerçek şefkat ve sempati vardı ki, sırf onu mutlu etmek için bir anda bütün bardağı boşalttım.

Bir sonraki aul’da bizi bekliyorlardı. Birkaç adam bir sultan olarak beni “allayar”³⁶⁰ selamlamasıyla karşıladı ve ilk başta benden bir istekte bulundu.

- Bir talihsiz ayaçımız var - dediler - cinlerin (iblislerin) sahip olduğu, beyaz kemikli bir adamın onları dışarı çıkarabileceğini duyduk.

-Bu adamları nasıl kovacağım? - dedim.

-Çok basit, - dedi Kırgız - acımasızca kirli tapınağı kırbaçlamak gerekiyor (kirli taşınak derken hastanın vücudunu kastediyorlardı) ve tüm cinler gidecek.

³⁶⁰ Halkın hana hitap şekli

Her ne kadar tüm bunların saçmalık olduğunu, iblislerin olmadığını, hasta olduğunu, dayak ile tedavi edilmemesi gerektiğini, ancak huzur içinde olduğunu, ancak bunların hepsinin boşa gittiğini garanti etmeye çalıştım. Kırgız hoşnutsuzluk ile uzaklaştı, sanki bir darbeye bir adam şeytanları kovabilir. Yapacak bir şey yoktu. Onlara sultan olarak bir Kırgız'ı tavsiye ettim, kardeşim. Önerilen batır, bir Mars formu varsayarak, yükseltilmiş bir kırbaçla hızlı bir şekilde aul'a koştu. Talihsiz kurbanı birkaç kadın tutuyordu. Kırgız bir haykırıyla ona koştu ve büyük bir zevkle kendi işini kurdu. Mutsuz kadın çığlık atmaya başladı ve büyük bir çabayla kendini kurtardı ve boz üye koştu. Onu tekrar yakaladılar. - Vur, vur! - diye bağırdı anne. - Vur! Kalabalık tekrarladı. Dayanamadım, zavallı ayağa gittim ve Kırgızların onu tedavi etmesini yasakladım. Hastanın ailesinin benim müdahalemden memnun olmadığı gerçektir. Hepsi bana kötü niyetli bakışlarla baktı. Sadece içimdeki kurtarıcıyı gören deli kadın kendini boynuma attı ve bana çeşitli isimlerle seslendi:

Kalkalayın anakay aldingnan kitayın anay³⁶¹

Herkes sakinleşince hastayı muayene etmeye başladım. Görünüşe göre 15 yaşından büyük değildi, ancak iki telli örgü evli olduğunu söyledi. O çok çok iyiydi. Özellikle parlak büyük siyah gözleri birini arıyormuş gibi her yere bakıyordu. Yüzü soluk ve zayıftı. Bütün bunlarla çok iyiydi. Pelerinli ve iç çamaşırını belli eden bir bornoz dışında hiç elbise giymiyordu. Onunla konuşmaya çalıştım, ama tüm sorularıma birdenbire aynı isimlerle cevap verdi: “Cambek! Çon-Ata, Kara Can” ve daha sonra, korkuyla genç bir Kırgız'ı işaret ederek ekledi:” Aynam ... kırdı ... yakasını yırttı...” diye ekledi ve bunu söyleyerek, başörtüsünü özel aceleyle sakladı, kimsenin fark etmemesi için etrafa baktı. Daha fazla soru üzerine ben söylediği isimlerin akrabalarının isimleri olduğunu öğrendim. Sonra her şey netleşti. Kocasını onu dövdü, aynasını kırdı, gömleğini yırttı. Ailesinin evinde, tek kızıydı, bu nedenle babasının en sevdiği ve kaprisli bir kızıydı. Kocasının zulmü ve baskısından dolayı, eski özgürlüğünü tekrar istedi. Ve onların isimlerini çağırıp durmasının nedeni de budur.

Kendisine ve ailesine artık sağlıklı olacağına dair güvence verdikten sonra, kocasına aynayı kırmaması ve karısını sağlıklı görmek istiyorsa gömleğini yırtmaması talimatını verdik.

³⁶¹ Senin gölgen olabilir miyim amca, senden önce ölebilir miyim amca?

Buranbay aul'unda bize söylediği yerde, onu bulamadık. Uzun bir süre dolaştık, 40 verst kadar yürüdük ve sadece akşamları bizi geçide götüren çobanla larşılaştık. Kar çizgisinin en yüksek noktasında Kırgız'ın akşam ışıklarını gördük. Bizim için çadır kurdular, çay verdiler ve sonunda bir koç kestiler. Buranbay ortaya çıktı ve her zamanki selamlamadan sonra sarıbağış hakkında genel bir konuşma başlattı - kim incinirse, bundan bahsediyor.

2 Haziran. Bugu kabilesinden Aul manapa Buranbay Bekmuratov Tulpartaş yolunda.

Boz üy bizim için yüksek bir yere kurulmuştu, bu yüzden sabahları aşağıyı görmeye başladık. Oyukta aşağıda bozulmuş Kara Kırgız aulları vardı. Kırgız [-Kaysak] aullerinde olduğu gibi, köpekler ve ve havlamaları yoktu - her şey soğuk ve cansızdı. Alçak boz üyeler belirli bir mesafede ayrı ayrı durarak, toplamda bir dik oluşturunuyordu. Aul'un içinde ve ortasında, taylar³⁶² bağlandı ve kısıraklar sağıldı, inekler ve koçlar orada dolaşıyordu [...] Birkaç kadın boz üyelerin yanına oturdu ve kurt³⁶³ pişirdi *. Manapın boz üyelerini görmek istedim. İlk başta Buranbay, boz üyenün küçük olduğunu, tüm mallarının Sarıbağışlar tarafından yağmalandığını söyleyerek kendisini vazgeçirmeye çalıştı, ama benim ısrarımla Buranbay kabul etti ve yemek pişirmek için birkaç dakika istedi. Sonunda bizi çağırdılar. Büyük bir dikkatle dağ eteklerine indim ve mutlu bir şekilde Buranbaev halkına ulaştım.

Girişimde birkaç Kırgız bir boz üyde oturuyordu. “Udakob! , Kubagal” diye bağırdı ve oturanlar kalktı. Boy üyen şeref yerine gittim. Uzun dişlere sahip yaşlı bir kadın olan (böylece dudakları bütün çabalarıyla kapatamayan) hanımefendi, rengarenk bir kaftan içinde, halının yerine kullanılan kuzu derisinin üzerine oturuyor. Elleri kirliydi ve topladığı saç ve yünler, bu saygın eşin daha önceki mesleğine tanıklık ediyordu - bir kement dokuyordu. Ona birkaç söz söyledim, onun kıymetli sağlığı ve hayvanlarının refahı hakkında bilgi aldım - bütün bunlara başımı sallayarak cevap verdim ve her başımı sallamada tam bir sıra uzun dişlerini gördüm.

³⁶² Bu normal zamanda olmaz. Valihonav'un orada kaldığı zaman Burambay aulunun kuşatılmış olduğunu belirtiyor. Güvnlü bir ortamda taylar auldan uzakta olur.

³⁶³ Peynir

Resim 2.53.Kırgız Manap Buranbay'ın Ailesi P. Koşarov'un çalışması

Dişleri belli ki saygıdeğer ayaça göre aykırı olarak gösterilmişti, sırtıtmaya hiç meyilli değildi, çünkü dişlerin kaçınılmaz görüntüsünü gizlemek için sürekli olarak kaftanının kolunu dudaklarına götürdü. Sorularımın büyük bir tedirginlik yarattığını fark ederek madamı yalnız bırakıp boz üyelerini incelemeye başladım. Boz üyde, Kırgızımız gibi yatak yoktu, sandık yoktu, halı yoktu, tek kelimeyle, keçeden başka bir şey yoktu. Kapıların sağında çiy bir bölme vardı. Boz üy duvarının yakınında, Kırgız sultanlarının yaptığı gibi düzgün katlanmış bir halıyla kaplı sandıklar yoktu. Yerlerine bir keçe yığını koydular. Göstermek için üzerlerine Çinlilerle kaplı birkaç yastık atıldı. Altımda tek bir halı vardı fena değildi. Ateş boz üyde parıldadı ve yanında bir ocak, iki dökme demir su sürahisi vardı. Bu arada, boz üy sahibi dana derisinden yapılan kese yolculuğumuzdaki gibi bir çantadan iki Çin fincanı aldı ve kımızı doldurdu. Kırgız uşak içkiyi aldı ve içtikten sonra bir bardağı³⁶⁴ bana, diğerini Buranbay'ın kendisine getirdi. Büyük Orda'lı Kırgızlarımızdan biri tütün çıkardı. Tütünü gören kadın diş etlerini çıkardı ve tek kelime etmeden elini uzattı. Kırgız'ımız kibarca ona bir boynuz uzattı ve avucuna bir avuç tütün attı.

³⁶⁴ Bu bir gelenektir. Buradakiler bana saygısını gösterdi ve benim herhangi bir zararım olmadığını anladılar.

Boy üyüme vardığımda, geri dönmek için atları eyerleme emri verdim: gezimin amacı olan Kara Kırgız'ı gördüm.

Buranbay ayrılırken özellikle yardımcı oldu. Ona boylar ve manaplar hakkında sorular sordum ve o, bunların hepsinin, onlara ödül vermek için beyaz sutanın emriyle yapıldığı sonucuna vardı. Ve bu izlenim ile hareket ederken, saygıdeğer manap bana bir hediye, bir at ve bir ipek parçası verdi. Bir misafirin hediyesi olmadan gitmesine izin vermenin iyi bir şey olmadığını söyledi. Ona bir hediye olmadan bile yeterince keyif aldığını ve misafirperverliğini asla unutmayacağını kalbimde tutacağımı söyledim. İyi arkadaşlara veda ettik, ancak iki gün sonra yanlış anlamalar vardı, sadece arkadaşların değil, genel olarak tanıdık insanların ilişkilerinde anormal anlaşılmalara vardı.

Buranbay'dan en uygun şekilde ayrıldım. Bu yer, karşılaşılan köy sakinlerinin, özellikle de kadınların bize karşı ilgili olması gerçeğiyle daha çok destekleniyordu. İstisnasız hiçbir şey yoktur - gerçek adildir. Kara Kırgızlar hakkında önce söylediğim her şeyle birlikte, sıra dışı bir durum ortaya çıktı. Kara Kırgızların yurtlarının tepesinden inderuna³⁶⁵, hesaplamalarıma göre kesinlikle güzel bir ayaç olan siyah gözlerin bulunduğu yere bakma konusunda ihtiyatsızlık hissettim ama bize daha önce baktı. Ben aldatılmadım. Gerçekten de boz üyde oturan iki genç kadın vardı, kadın tüm doğal güzelliğindeydi. Comme de raison, yakalanan ayaçın çok ama çok utandığını belirtti O, ilk korkudan kurtulduktan sonra, beni korkunç bir şekilde azarlamaya başladı... taşları yutmaya mahkum oldum, gözlerim büküldü, tüm felaketlerin üstesinden gelmek için, kafamın üzerine doğru çökmek zorunda kaldı, bana kurnaz bir Kazak dedi! (Manka Kazak). Bir yandan bir üzüntü yaşadım bir yandan da sofistike bir küfür ile hemen tanışabildiğim için mutluydum ve tüm bunları Kara Kırgız güzelliğinin güzel dudaklarından işittiğim için utandım. Bu tür iltifatlardan sonra daha fazla kalmaya gerek yoktu. Devam ettik. Bir sonraki aul'da gürültülü bir marca ile çarpışmadan kaynaklanan sorunların izleri tamamen silindi, hatta unutuldu. Aul zaten Kırgız sultanı olduğumu biliyordu. Saygıdeğer yaşlı bir kadının kızı, Nayman soyunun Kırgız sultanı evlendi. Burada tüm sultanlar bir kişi olarak gördüklerinden, bütün köy sabırsızlıkla akrabalarının kaderini öğrenmemizi bekliyordu. Kendimi sadece bu padişahın hatta akrabasının bir tanıdığını ilan etmem gerektiğini düşündüm ve onların sorularını olumlu

³⁶⁵ Enderun, evin iç ve dış görüntüsü

gerçeklerle cevaplayarak, yerlilerini sultanın sevdiği han olarak sundum. Bu masum ve rahatlatıcı yalanı söylerken, aklımda insanlara yakınlaşmak ve onların sevgisini kazanmak için iyi bir niyetim vardı. Bazı son derece zor sorulara verdiğim cevaplar, örneğin: Sultanın adı nedir, kaç çocuğu var, sahip oldukları bilgilerle o kadar uyumluydu ki, yeteneklerime kendim de şaşırdım. Söylemeye gerek yok, ilk başta bildikleri her şeyi akıllıca öğrendim ve zaten onlara uygun cevaplar verdim. Öyle de olsa, oturduğum boz üy genç yaşlı kadınlarla doluydu ve aramızda bir sohbet başladı. Genç ayaçilerle şakalaştık ve onlar, cevaplarında beklenmedik bir hava ve keskinlik buldu. Genel olarak, Kara Kırgız kadınları, kalbin birçok harika özelliğine sahiptir ve birkaç gün yaşadktan sonra, onları kısaca tanıyabiliriz. Kara Kırgız kadınların erişilemezliğiyle ilgili tüm hikayeler abartılıydı: Genç muhataplarımızdan en az üçü çok nazikti, o kadar naziktiler ki onlardan herhangi bir şeyi reddetmek günah olur. Ayrıca bir sınav şeklinde önce Buranbay ile aul'da sonra da (Kırgız'da olduğu gibi) bir kişi aracılığıyla ona olayı tanıtmaya çalıştım ve olumlu bir cevap aldım. Zaman ondan yararlanmama izin vermedi.

Resim 2.54.Üç Ayaç(Issık Göl Kırgız Kadınları) 1856' da Çokan Valihanov'un Karakalem çizimi

Farklı kadın kıyafetlerinden oluşan eksiksiz bir koleksiyona sahip kadınlara baktım. Kara Kırgız kadınlar, evli ve bekar, göğsü kırmızı ipekle kaplayan, yakasız beyaz bir gömlek³⁶⁶ giyerler. Dış giysileri, erkeklerin giydiği türden ve kesimden sıradan bir bornoz şeklinde yapılmıştır. Mavi [renk] (yas olan) dışında renkli kaftanlar giyerler. Evli bir kadının kostümü ve elbisesiyle bekar bir kadının elbisesi arasındaki fark sadece başörtüsü ve saç temizliğindedir. Kadınlar, biri yanaklara, diğeri başlarına

³⁶⁶ Farklı renklerde kumaşlarla yapılan gömlekler

türban şeklinde iki beyaz fular sararlar. Kızlar küçük bir fırçayla sivri uçlu beyaz bir fes takarlar. Kadının saçları iki örgüyle örülür, uçları tek bir ince tel halinde birleştirilir ve bozuk para, anahtar, zankir³⁶⁷ ve diğer doğaçlama şeylerle çıkarılır. Kızlar saçlarını birçok ince tel halinde çözer, kullandıkları malzemeye göre inci, mercan veya boncuklarla kulaklarının etrafına dolaşırlar. Saç uzunluğu, tüm kadınların sahte örgüler giymesinin ilk güzelliği olarak kabul edilir. Sürtünme ve diğer kozmetik bezemeler çok kullanılıyor. Önceki yıllarda kızların kokuzbek adı verilen korse giydiklerini (göğüslerini sıkılaştırdıklarını) söylüyorlar. Ayrıca inci ve madeni paralarla süslenmiş önlükler de giyerlerdi. Alatacak denir. Bütün bunlar eski günlerdeydi. Ciddi durumlarda genç kadınlar saukala³⁶⁸ - beyaz bir başlık takarlar.

Ayaçların aullerinden ayrılırken gösterdikleri özen, Kırgızlarımızdan çok komik anekdotlara neden oldu. Bir beyefendi, gönüllü olarak atanan, vahşi taştan kızların ne kadar utangaç olduğunu anlattı. Tüm iltifatlara kesinlikle karşılık vermeleri gerekir.

3 Haziran'da, geceyi Emen'in eteğindeki Celden boyunun Kara Kırgız körfezinde geçirdik. Hoş olmayan bir olay oldu.

3. günün akşamı, eski bir tanıdık olan Klça'da öğle yemeği için mola verdim. Dördüncü günün akşamı, Tasma ve Tup'tan geçen eski yol boyunca ilerleyerek Kudurga Nehri üzerindeki yeni bir yerde bulunan bir müfrezeeye vardık.

Tasma, Cırgalan Vadisi'ni Tupa Vadisi'nden ayıran bir dağ sırtıdır. Bu nehir, Tupa'nın da sadece güney yamacından geldiği Sırt dağından kaynaklanmaktadır. Akıntı oldukça hızlıdır; dağlardan çıktığında sığ bir yer bile yoktur. Kıyıları söğüt, hanımeli ve diğer çalılarla kaplıdır. Kızlkiya nehri sağdan Santaşa Dağı'ndan, Turgen-Aksu nehrinden Alatav dağlarından sola doğru Cırgalan'a akar, diğer küçük kaynakların bilinen bir adı yoktur. Dağlarda bitki örtüsü zengindir, yamaçları ladin ormanı ile kaplıdır, her yer ve Tereskey boyunca bu ormanlar Tıçkan Nehri'ne kadar uzanır. Tasma boyunca kipekler, yoncalar, çetr ve yusan yetişir. Tasma'da antik hendeklerin, surların ve çeşitli harabelerin izleri görülebilir. Kırgızlar efsaneye göre, Kalmık hanı Baka-Mancu tarafından yapılan Tasma boyunca bir sulama yolunun izi olduğunu söylerler. Tasma çıkıntısı göle doğru uzanır. Bu çıkıntının adı Koke-Holasun'dur.

³⁶⁷ İvir zivir

³⁶⁸ İpek işlemeli mücevher, gümüş ve bronz kolyelerle süslenmiş gelinin düğün başlığı

Cirgalan'ın diğerk tarafında, burunda iki Buruçuko tepesi var. Bunlardan üçü, Uç-Cergeç adı verilen Cirgalan'ın ağzına akıyor.

Karabatkpak yakınlarında ise göle kadar bataklık alanlar uzanmaktadır.

Son Çatı ve Karabatkpak'taki kampımızdan biraz daha uzakta, Sarıbulak denilen iki kaynak akıyor; Sarıbulak'tan Kurmeta nehrine kadar olan bölge kayalıktır, her yerde devasa taş parçaları vardır. Sonra yarı beline kadar yere batmış heykeller buldum (insan yüzü görüntüsüne sahip taş heykeller). Küçük Rusya, Sibirya'da görüldüğü gibi, bulundukları yerde höyüğün olmaması şaşırtıcıydı. Şu ana kadar bu heykellerin ne anlama geldiği ve kimler tarafından buraya yerleştirildikleri henüz belirlenemedi.³⁶⁹ Burada gördüklerim kocaman bıyıklı bir yüzü tasvir ediyordu. Tek parça olan heykellerin sağ ellerinde kupa gibi bir şey vardı. Yüz ve gözleri Moğol tipini andırıyor.

Bu yerlerin bitki örtüsü çok zayıftı. Ancak Kurmeta'nin ötesinde İşhanata Nehri'ne kadar topraklar çok zengindi. İbelek'i burada gördüm. İşhanata, aslında nehrin ağzındaki kavak korusunun adıdır. Gölün hiçbir yerinde kavak ormanı olmadığı için, bu koruda doğaüstü bir fenomen olduğunu varsayıp ve oraya tapınak adını verdiler. Tüm dallar adaklar, elbise parçaları ve at kılı ile donatılmıştı. Kurmeta Nehri vadisinde, Bugu'dan meşhur Sarıbağış dökümü gerçekleşti.

İlkinin aulu kutsal korunun altındaydı ve Buginitler'in - Sarıbulak'ta, Buta'yı mağlup etmelerinin sebebi olarak kutsal korunun komşularına olan bağlılığını bildirmesidir.. İşhanata'nın kıyılarında çok sayıda toprak set ve höyük vardır. Gölün Sarıbulak ve Kurmeta ağzındaki koylarıyla birleşen kanallar, küçük bir kıstak yoluyla vadi ile iletişim kuran bir yarımada oluşturur. Bu adaya Karabulun deniyor, zaptedilemez olarak kabul ediliyor. İşhanata ve Kudorga arasında Karynjardy-bulak adında küçük bir çıkıntı var. Kudorga, nehrin sağ kıyısı boyunca göle uzanan bir burun olarak da adlandırılır. Müfreze burada geceleyecek, tüm gün buradayız

2 Haziran, Trinity Günü.³⁷⁰

³⁶⁹ Valihanov zamanında modern bilim insanlarından hiçbiri bu heykellerin neden ve ne zaman dikildiğini açıklamadı. Moğolistan, Güney Sibirya ve Kazakistan'da bulunanlara ise yanlış isimle adlandırıldı. 1890'larda Orhun Yazıtları'nın çözülmesiyle heykelleri, Türklerin, vefat eden insanlar anısına 6. ve9. yüzyıllar arasında diktiği ortaya çıktı. Bu yapıların geleneğinin Kuman, Kıpçak ve Oğuzlara kadar uzandığı belirlendi. İslamiyet'in yayılmasıyla bu gelenek azalmıştır.

³⁷⁰ Hamsin Yortusu, Hristiyanlık'taki başlıca bayramlardan biri. Tarihi yıllara göre farklılık gösterip genelde Mayıs veya Haziran aylarına denk gelir. Paskalya'dan yedi hafta sonra, 50. günde kutlanır.

Dağların arasından geçtiğimiz yerlerde aşağıdaki geçitler vardı - Asi: ilki - Kurmetı geçidi, Issık-Kul gölüne akan Kurmetı nehrini oluşturuyor. Kurmeti olarak da adlandırılan başka bir nehir, aynı dağın kuzey yamacından akar. Çilik'e ve daha sonra Ciniçke nehrinin geçitlerinden Kzlauz geçidine, Asi'ye ve daha sonra Turgen boyunca İli vadisine akar. Kudorg'un da bir geçidi var, ancak başka geçitlere ulaşan patikadan yoksundur. Kurmetı, Alatav Dağları'ndaki en iyi geçitlerden biridir. Hatta bu yoldan kervanlar bile geçer.

4 Haziran. Müfreze Urukta denen üç çıkıntıya doğru ilerledi ve Üçüncü'de durdu. Karabatpak'tan tüm nehirlerin içinden geçen yol, tekerlekli bile olsa her türlü sürüşe elverişlidir. Sarıbulak'tan Kungey vadisi giderek daralmakta ve 5 verstlik bir genişliğe sahiptir. Bu Urukta'nın dağ yollarının en üst kesimlerinde eski bir mezar höyüğünün kalıntıları bulunmaktadır. Bu höyük gözle görülür şekilde korunmuş ve hala ayakta. Çevresi [yaklaşık] bir verst karedir; üç duvarla çevrili - iç duvarlar dış duvarlardan daha yüksekte ve bir burç gibi yükseltilere sahiptir; güneydoğuya bakan köşelerinde, Kalmukların muhafızları için yaptıklarına benzer büyük bir yükselti³⁷¹ var. Yapı izleri her yerde görülebilir. Bir verstlik alan içerisinde biraz daha alçak, mezar höyükleri vardır ve daha da eskidir. Nehirde bir dökme demir kap bulduk.

Üçüncü Urukta'nın altında hiç iğne yapraklı orman da yoktu. Cutimalds'e kadar tüm vadi boyunca, sadece tekerlekleri araçları engelleyen değil, aynı zamanda atların bile bacaklarını sakatlayan kayalar var. Tekneleri teslim etmek için 5 Temmuz'da Birinci Urukta'ya döndük. Bayserke, sarybagysh ile Üçüncü Urukta'dan ayrıldık.

Sayılar ... Temmuz'u gösterdiğinde Issık-Kul'dan ayrılmaya karar verdim. Görmem ve bilmem gereken her şey çoktan bitmişti. Sarybagysh vakası artık geride kaldı.

Seyahat ettiğim yoldaşlarıma veda ettikten sonra, Çatı'nın tehlikeli ve zorlu geçişini aklımda tutarak geri döndüm. Notlarınızdan da bilmeniz gereken Kungey-Alatau sırtı boyunca birçok geçit var ama yine de en önemli ve en konforlu geçit Santaş'tır. Kervanlar bu yolu kullanır. Diğerlerini kervanlarla değil sadece atla geçebilirsiniz. Bu kategorideki geçitlerde hiç şüphe yok ki Çatı ilk sırada yer alıyor; ikincisi - Kurmetı, Baysorn ve Kaskelen. Karlı kışta, Santaş'ın geçilmez olduğu

³⁷¹ Duvar

söylentileri tüm yıl boyunca dilden dile dolaşır. Kurmetı, Baysorn ve diğerleri yalnızca dağ başındaki buzulların ve karın azalmaya başladığı Ağustos ayında açılıyor. O zaman geçmek için çok daha uygun olduğu söylenir. Bu yüzden Çata'dan geçmeye karar verdim, dahası bunun en tehlikeli ve zor olanı olduğuna karar verdim. Bir turist olarak macera arıyordum. Çatı'nın Tup'a olaysız birleşmesinden önce geçtiğimiz yol boyunca geri döndük, Kudorg'da yılan ve Kurmet'te domuz avladık.

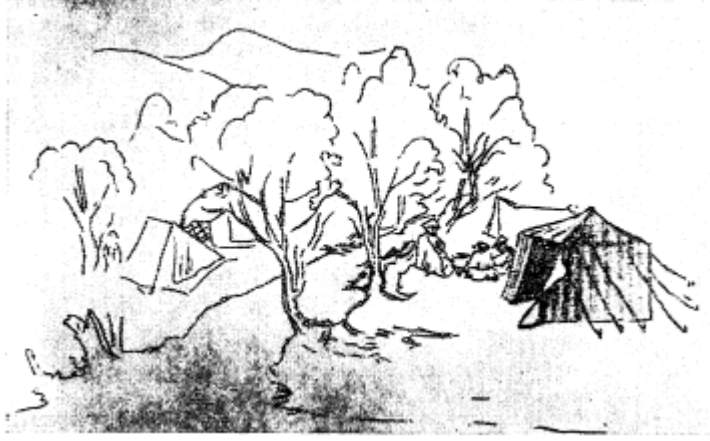
Resim 2.55. Ekibin Uç Uruk'ta konaklaması, 185'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi

Daha önce bahsettiğim toprak höyükler, İşhanat'ın sol yakasında ve heykeller - hem İşhanat ile Kurmeta arasında hem de Sarıbulak'a kadar uzanıyor: buralar geçmişten en bol kalıntıları içeren yerler. Bu yerlerde görünüşe göre farklı zamanlarda 4 çeşit mezarlar veya höyükler var: ilki tepeli höyükler, sonra elbette dörtgen şeklinde mezarlar vardı. Bir dizi taş, yerden dörtgen şeklinde bir sütun olarak birleşir. Bazısı toprakla kaplanmış ancak izleri görülebilir. Doğuya bakan tarafta ve bazılarında ön tarafta da büyük taşlar var. Bir de dağınık halde granit parçaları ve diğer taşlardan yığılmış mezarlar var. Çatı geçidinin girişi ilk başta çok geniştir ve yokuş dik değildir. Çatu'ya varıncaya kadar, Çatı'da NS³⁷² yönünde yürüdük, sonra kuzeye döndük, birkaç tırmanış yaparak NS³⁷³, sonra kuzeye gittik ve dağların karlı tepesine tırmandık. Dağların en dibinde, taşlı zeminde kipetler, yusan (pelin) büyür. Yükselişle birlikte bitki örtüsü daha çeşitli hale gelir. Çeşitli geniş yapraklı bitkiler, şemsiye şeklindeki panikülat gövdeleri

³⁷² Yazım Hatası: Kuzey doğu

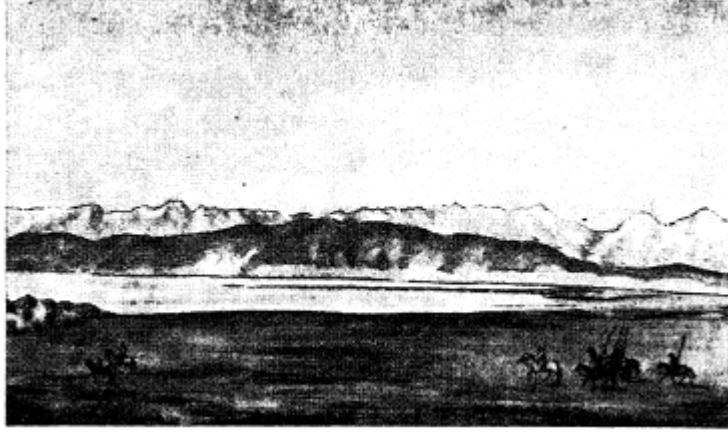
³⁷³ Yazım Hatası: Kuzey doğu

yeni yeni çıkmaya ve çiçek açmaya başlıyor. Bütün bu kalın bitkiler atların bacaklarına dolaşıyor.

Resim 2.56.Tyup Nehri'nde konaklama çadırı, 1856'da Çokan Valihanov'un karakalem çizimi

Aşağı dağlarda, çeşitli kuşburnu, hanımeli, saryagaç çalıları büyür, ancak az miktarlarda sadece ladin “oldukça” büyür. Yavaş yavaş, yükseldikçe bitki örtüsü incelmeye başlar: yalnızca funda, tepeleri yoğun bir şekilde kaplar, neredeyse karla kaplı tepelere ve esas olarak kuzey yamacına yayılır. Karla kaplanmış en tepede ya da yeni kar yağmış yerlerde bitki verimi düşüyor ve kuzeyde aynı yerde - yaprakları dökülmüş aster, soğan ve karahindiba gibi çiçekler bulunuyor. Bizi atlarla birlikte kaldıracak kadar kuvvetli olan karların arasından en tepeye çıktık, buradaki hava gözle görülür derecede soğuktu, rüzgar sertti, bu yüzden bir kürk manto giydim. Tepede Issık-Kul manzarasıyla karşılaştım. Saf kobalt gibi parıldayan göl, gökyüzünün ışıltısı ve karlı dağların uzaktaki rahatlığıyla birleşmişti, sıcak, kavurucu güneş bulutların arasından vadiye süzülüyordu. Sıcaklığın 6 veya 7 dereceden fazla olmadığı tepede durduk. Önümüzde, dağlardaki kar yüzünden yol kapandı. Ölümcül bir riske girerek dağların dik sırtı boyunca yürüdük. Kardan ıslanmış zemin kaygandı, atlarımızın bir kısmı yuvarlandı ve kayalara çarparak gözden kayboldu.

Resim 2.57. Issık Göl'ün Batı Kıyısı, N. Sirotkin'in Topografik Çizimi

Her zamanki Kırgız sakince dizginleri atarak bir şarkı söylerken Kazaklar attan inmek zorunda kaldı. Atların ayakları birkaç kez daha kaydı... Yuvarlanıyor gibilerdi ama Allah'a şükür kısa sürede toparlandılar ve yollarına devam ettiler. Yaklaşık bir buçuk saat boyunca bu sırtı tırmandık ve sonunda eski yola çıktık ve alçalmaya başladık. İniş, çıkıştan çok daha dik ve rahatsız ediciydi. Eğer sıkıştığımız yer bataklık olmasaydı, yukarı çıkarken bu kadar zorluk çekmezdik, belki o zaman tekerlekli bir araba bile götürülebilirdi. Daha çok kuzey yamacı karla kaplıydı ancak buna rağmen buradaki bitki örtüsü, güneydekinden daha yüksek bir paralelde başlıyor. İniş, tüm Çata'nın akıntısı boyunca devam ediyor, burada, sol taraftaki kolla birleştirilerek daha geniş hale geldi ve dar bir geçit boyunca hızlıca akıyordu. Ladin ormanları göründü ve bitki örtüsü çeşitlenmeye ve kalınlaşmaya başladı; bu yolu takip etmek kelimenin tam anlamıyla rahatsız ediciydi. Bazı yerlerde, dik dağ yamaçları nehri o kadar sıkıştırdı ki nehir yatağının aşağısında dizlerimize kadar suda yürümek zorunda kaldık. Yolda her yerde aşağı doğru eğilmiş ağaçlar vardı ve altlarından sanki bir siperdeymiş gibi atın yelesi üzerine yatarak geçtik. Dahası, yol daha yükseğe tırmandı. Aşağıda, yaklaşık 30 kulaçta, Çatı yolu birden değişti ve köknar ağaçlarıyla kaplı yerlerde granit çıplak kayalar vardı. Bu arada, Alatau Dağları'nın ana kayası granit: kırmızı, gri ve beyazdır. Çatı deresinin kuzey yamacında porfir ve aspet³⁷⁴ vardır. 40 kulaç yükseklikte dik bir uçurumun en ucundan geçmek zorunda olunan en zor yola yaklaşıyorduk. Korkunç yere ulaşmadan önce bile başıma bir olay geldi. Yolda büyük bir ladin bloğu yatıyordu. Atı

³⁷⁴ Yazım yanlışı: Aspid

teşvik ettim. At zıpladı ama toynağı bir ağaca çarptı ve düştü. Düşüşün kuvvetiyle yana fırlatıldım. Ayağa kalktığımda dengesini yitiren at uçurumdan aşağı yuvarlanmıştı, sadece donuk bir gürültü duyabiliyordum ve atımı nehirde, başının ve eyerinin taşların arasına sıkıştığı yerde gördüm. Neyse ki uçurum dik değildi ve 30 kulaç yuvarlanan at hayatta kaldı. Bu davanın iyi tarafı vardı - bulutlar gümüş bir astar gibi görünüyordu, yolculukta Kırgız cesaretim ve el becerilerim gelişti. Ve böylece yol boyunca zorlanarak meşhur kayalığa ulaştık. Kırgızların inatçı inancı ve zekasıyla yürüyerek yola devam ettik. Burası nehre, saçak olan büyük bir granit uçurumdu. Patika en uçurumun üzerinde uzanırken, solda başka bir uçurum yükseliyordu. Bu zorluğa rağmen Çatı en çok kullanılan geçittir. Ateke'ye ilk geçişten bu yana hiçbir talihsizlik olmadı. Ateke'ye giden geçitte, atlı bir oğlanın uçuruma düştüğünü, ancak yuvarlanma esnasında elbisesinin bir ladin ağacının dalına takıldığını söylüyorlar. ve bir kementle çekip çıkarılıncaya kadar güvenle orada asılı kaldı. Ancak birçok deve ve servet Çatı'nın derinliklerinde gömülüdür. Uçurum boyunca tehlike devam etti ve yol eğimliydi. Uzun bir süre, yarım verst kadar yürüdük. Nehrin, dağın granit yataklarından ayrıldığı yere, Çilik boyunca dağ yamacına varana kadar yürüdük. Nehir kıyısının zaten bir söğüt ormanı ile kaplı olduğu bu vadiye, bir ladin ormanı arasından yürüdük. Togailly Yolu - geceyi burada geçirdik - burada Adban klanının Kızılork kolu için bir kışlak var. Artık yol güvenliydi, biz tehlikeyi atlattıktan sonra ...³⁷⁵ 80 verst kadar gittikten sonra, iştahsızca çay içtik ve asla unutamayacağımız tatlı bir uykuya daldık.

13 Haziran. Küçük³⁷⁶ bir sırttan kuzey-batıya doğru tırmandık ve Çilik'in üst katını batıdan kuzeye doğru geçtik, göçebeler için rahat bir yazlak olan jalanaç'ın düz, dağlık tepesine tırmandık-jalau. Bu dağa tırmanmak çok dik olduğu için tekerlekli araçlar için imkansızdır. Bu geçitte sanki insan eliyle yapılmış yontma bir mağara var. Ası, bu vadide ilk kez üç gezgin arasından kışı burada geçiren bir avcının adıyla anılır.

Geyik, arharas, güderi gibi av hayvanları ve malzemeler burada bulunur. Bunun kanıtı da bu hayvanların leşlerinin her tarafa yayılmış olmasıdır.

³⁷⁵ Hızlıca

³⁷⁶ Çıplak

Resim 2.58. Alatau ve Terke Alatau dağlarının zirvesi, 1856'da Çokan Valihanov'un suluboua çalışması

Bu dağlarda Aitbozum'un Adban boyları vardı. Bu dağların tepesinden, çevredeki tüm tepelerin manzarası görülüyor. Batıdan doğuya ve Jalanaç'ın etrafını sarıp kuzeye doğru ilerleyerek Çilik'e akıyor. Calanaç'ın altında Asus, batıdaki Çilik Asy,³⁷⁷ Kuldybulak, Kurmeti ve diğer tanınmış nehirlerle akar. Alatau dağlarının bir kolunu oluşturan Jalanaç dağları, Çilik, Ciniçke ve Asy'nin aktığı dağların en yüksek noktasından uzanır. Jalanaç, Çilik ve Ciniçke'nin üst kısımlarında yer almaktadır. Paralel olarak uzanan ve Calanaç ile birleşen küçük bir dallanma noktasına sahip olan kuzey yamacına Arkalık denir. Ciniçke ve Asy arasında, Ciniçke ve Çilik'in birleştiği yerde bulunan Birinci Ası sırtı vardır ve bunun doğu ucu Bakalı olarak adlandırılır ve en iyi ılık kışlaklar buradadır (bkz. Günlük, birinci sayfa, Çilik). Ciniçke'den Asa dağlarına kadar, alan yükselir ve dik bir kesite sahip olan ve dik açılarda Ciniçke'ye uzanan çıkıntılar tarafından kesilir. Bunlara Uçbulak denir. Üçüncü Asu'ya Kzylauz denir. Kızılauz'da ve Ası nehrinin ilerisinde aullar vardı. Buradaki Kırgızlar, Ruslardan daha az saldırgan olan Kırgızlardan korkuyorlardı. Yaklaşımımızda çocuklar ve kadınlar çağrışmaya başladılar. Buraya tekerlekli araçlarla ulaşılabilir. Dağlardan indikten sonra, 20 verst uzunluğunda ve 6 verst genişliğinde küçük, dar bir vadi açıldı. Burası Dulatlarla³⁷⁸ kaplıydı. Tekasu vadisinin kuzey ucunda, vadinin ortasında iki tepe vardı, bu yüzden Araltobe deniyor.

³⁷⁷ Asu, dağlardan vadiye ve Çilik'e akar.

³⁷⁸ Türk ve Moğol kökenli acımasız ve şiddetli savaşçılardan oluşan göçebe bir boy.

O gün yine 80 verst gittikten sonra, geceyi padişah Ali diye çok aptal bir beyin evinde geçirdik. Ertesi gün, Turgen'in asu'sundan dağa tırmandık. Dağı ve Kumbel denilen Asu'yu sağımıza aldıktan sonra nehirleri takip ederek Issık'a ulaştık. Burada tahıl yetiştiren Kızgırlarla geceyi geçirdik.

Issık, dağlardan çıkan bir şelaleye sahiptir. Yamaçlar, Turgen'in üst kesimlerinden daha sıcak ve bitkisel açıdan daha verimlidir. Turgen yamaçlarında titrek kavak, tal, elma ağaçları, topper, kayısı, frenk üzümü, Kavak, akçaağaç, saryagaç, hatta yeşil huş ağaçları bile görülür. Vadiye indiğimizde bitki örtüsü o kadar yoğundu ki atları engelliyordu ve otlar, atların dizlerine kadar uzanıyordu.

Talgar'ın üst kesimlerinde, Kırgız Rustemovsky adında bir höyüğün kalıntılarını gördük. Bu höyük bir zamanlar çok güçlüydü, şimdi bile sadece iki girişi var. Üç hendeği vardır, dik ve 6 kulaç derinliğindedir. Höyüğün bulunduğu kare yerden 8 kulaç yükseltilmiştir. Hendekte ve geçit yolunda elma ağaçları, kızcıklar ve diğer çalılar büyümüş. Biz yol boyunca ilerlediğimiz tüm alan ve dağların eteklerine kadar, aullar [işgal edilmişti].Dulatlar, Çaprashtinler, vahşi Dağ Kırgızları gibi gruplar, biz ortaya çıktığımızda dağlara kaçtılar - Kazaklar onlara iyi bir ders vermiş olmalıdır.

Vadide Talgar yakınlarında çok sayıda höyük, set ve Kırgız tarım arazisi var.

15 Haziran akşamı Vernoe surlarına vardım. [ben] Burada Sartların ³⁷⁹ Umbet-Ali'nin kızını Sarybağlardan fidye için talep ettiğini öğrendim ve bu taleple 300 sepoy³⁸⁰ oradaydı. Sarybagysh'in bir kısmı Verny'den 2 gün uzaklıktaki Kozubashi'ye göç etti.

16 Haziran'da [Haziran] geri dönüş için yola koyulduk. Trans-İli'nde bitki örtüsü tamamen bozkır karakterine bürünüyordu. Yusan, İbelek, yabani çavdar, yarıtlar burada bolca yetişir. Gelincikler çoktan çiçek açmıştı. Yolda bir kervanla karşılaştık - yaklaşık 100 deveden oluşuyordu. İlk kez kervanları bu yolda gördüm.

Bunun nedeni Aygın'lerden kaynaklanan korkuydu.

Semireçye vadisinde, her yerde tanınmış alacalı cins [?] türü bulunur. Issık-Kul'da ve dağlarda hiç yok. Sabah İli bölgesine vardık ve Tamgalyar'a gittik. Gün sıcaktı (burada her zaman olduğu gibi). Bütün gün seyahat ettiğim için tamamen bitkin

³⁷⁹ Orta Asya'da yarı göçebe ya da yerleşik olarak yaşayan kasaba sakinleri

³⁸⁰ Sipahi: Atlı asker

düşmüştüm; sadece gece seyahat ederek geri geldik. Zirvelerin olduğu Talgar'ın birleştiği yerde, Kaskelen'in aşağısında, İli nehrinin kıyıları yüksek, kayalıktır, bu yerlere Kabçagai denir. ³⁸¹

Resim 2.59. Issık Nehri üzerindeki şelale. Topograf M. Sirotkin tarafından çizilmiştir.

İli'de bitki örtüsü zayıf ve her yerde kum var. İbelek, yaritsa, yabani otlar, deve diken, kızılça, çiy, bazı yerlerde de kipet yetişir. İli'deki su çamurlu ve nahoş. Çinliler, İli suyunun zararlı olduğunu ve bundan dolayı kilo verdikleri gibi bir önyargıya sahipler. Ancak Dorji Nehri'nin suyu (Kırgızlar tarafından Çučkala olarak adlandırılır) şifalı kabul edilir ve Kulca şehrinin tüm Çinli yetkilileri bu suyu içerler.

18 Haziran akşamı Çingeldi'dan geçtik, burada su tedarik sistemini inceledik ve buradan bir boru aldım. Burada bilinen tek kalıptaş ³⁸² yatağının bulunduğu 5 verst'e ulaşmadan, geceleri yolculuk ederek Karaçokinsky zirvelerinden geçtik. Bugün kırmızı ve gri bir kalıptüs keşfettik. Bir yerde bir daire içinde birkaç kulaç kadar vardı. Sabah Kuyankuz üzerinden geçerek Altın Emel'e vardık. Altın-Emel bir Moğol adıdır. Burada hala Kalmuk adlarını taşıyan birçok yer var: Tsagan-Bugu (beyaz geyik), Çoltepe³⁸³, Labası, vb.

³⁸¹ Kapçagai: boğaz, dar boğaz

³⁸² Kalıptaş: Üretimde kullanılan bir taş

³⁸³ Çöltepe: Türk ismi

2.60. Tahkimatın güçlendirilmesi, Sanatçı D. Koşarov'un çizimi

Kırgızlar [bu isimlerin] kökenini açıklamak için bana bir efsane anlattı. Hontaiji ava gitti ve Alatau'nun yüksek bir noktasında, Tavçok'ta Talgar'ın üst kesimlerinde altın bir kartalla durdu. Altın kartal bir koçu (nokta .) görünce yırtınmaya başladı. Han gitmesine izin verdi ve Tulpar (inanılmaz hızlı bir at) onu takip etti. Altın kartal, Tsagan-Bugu'da beyaz bir alageyik ve Çoltepe'de de bir keçi aldı. Bu çabu'da han'ın atı İli'nin üzerinden atladı ve toynağıyla suya dokundu. Han bunu fark etti ve "Bu akıntı dikkate alınmalı" dedi. Anlatıcı bana büyücü hontaiçi'nin izlerinin Tavçok'ta korunduğunu ve devasa satranç taşlarının hala ortalıkta olduğunu söyledi.

Altın Emel'den Tezek'in, Tersakkan bölgesinden çok uzak olmayan Krunbel'de bir aul olduğunu öğrenince oraya gittik.

Altın Emel'den İli'ye ilk yolculuğumda tüm bozkır kırmızı gelinciklerle kaplıydı. Şimdi tam bu renk çiçekler açmıştı ama yaritsa, tüy otu ve belek te vardır, bu dördü büyümüştü.

İli zirvelerinden Çingeldi'ye kadar yol nehir kıyısı boyunca ilerliyor. İli nehrinin hemen hemen her yerindeki kıyıları, seyrek bozkır bitki örtüsüyle karakterize bir dizi kumlu ama küçük tepeleri temsil ediyor. Kıyı çıkıntısından, tabanının iri feldspat taneli granitten oluştuğu görülmektedir.

Kaskelen Nehri'nin birleştiği yerden aşağıya doğru değişir: yüksek dik granit kütlelerinden oluşur ve ara sıra killi şeyl ile aralanmıştır.

Sağdaki İli kıyısı, tabanı granit kayalar olan kumlu alüvyal tepeciklere sahiptir. Kıyıya yakın büyür: Cida, tal, balgın (Kazaklar tarafından tanrı ağacı denir), saryagaç, hanımeli, tavolzhnik ve kızılçık çalıları. İli bozkırında falanks, akrep ve yılan gibi

birçok zararlı böcek vardır. Bozkırlardaki hayvanlardan karakuyruk sürüleri, saiga (akbiken) sürüsü ve kulanlar karşımıza çıkar. Birçok kurt var. İlkbaharda kuşlardan kazlar ve ördekler gelir; kayalarda güvercinler, kargalar, orman tavuğu grouse ve ormanlarda çok sayıda sülün vardır.

Tezek'te 5 gün kaldım. Onun aul'undayken, üç baigası ve bir tui'si vardı.

23 Haziran'da saat 9'da Tezek'ten ayrıldım. [Nehirler] Kargalı ile Agnykatty arasındaki boşluğa Kırgızlar tarafından Çubar denir.³⁸⁴ Bu nehirler birçok kanaldan Tersakkan'a akar. Bu alan taşlarla dolu ve burada at sürmek son derece nahoş.

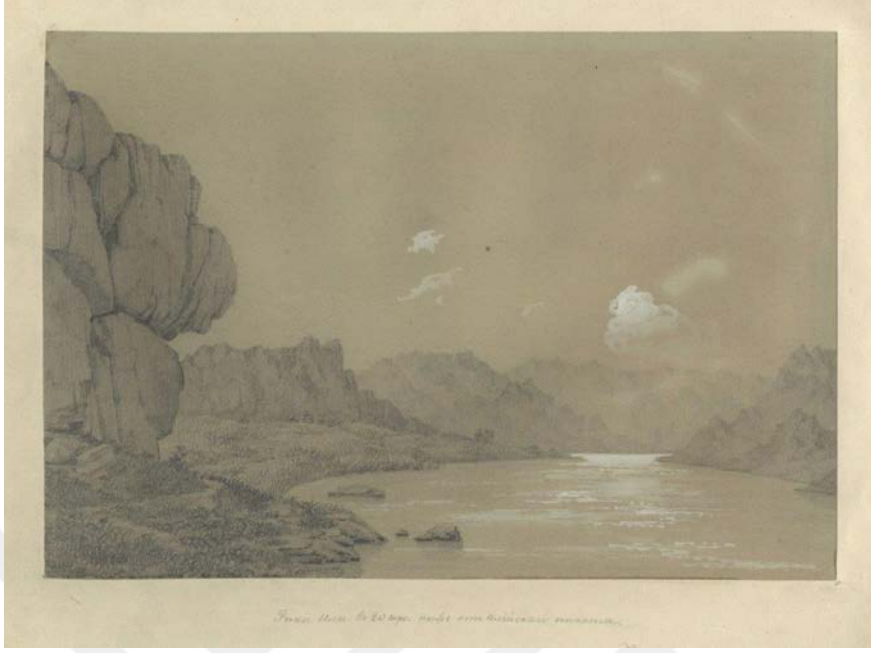
Toresazı, Agnikatta'dan dağlara kadar bir tuzlu alanın adıdır. Koksı'dan Uygentaş'a ve Krunbel vadisi boyunca uzanan yerler, Adban ve Calair'in yazlık merasını oluşturur. Kazaklar Toresazy'de ot biçer. Koksı'nın karşısında bir köprü var ve onunla birlikte bir de panayır [açması] gereken bir köy olması gerekiyor. Koksı Vadisi soğuktur. Ekmek burada genellikle donar. Kar burada Semireçye'nin diğer yerlerinden çok daha geç eriyor. Ama Terekty ve Yugentash'ta kışın bile kar olmaz. Adbans, Uygentaş'tan Kulja'ya kadar olan bölgede kışın Çinlilere yılda 60 at için para ödenir. Tüm padişahların Çin ünvanı vardır. Merhum Hakimbek'inki koyu kırmızı topla bir silahtı ³⁸⁵, rütbesi oğluna miras kaldı ... Tezek, bir kurmay subayını simgeleyen mavi topa sahiptir.

Koksı'dan ayrıldıktan sonra geceyi Sultan Kambar Alapov ile geçirdik. Cangizagaç'tan Sukovski kazısına giden yol dağlıktır. Buradaki bitki örtüsü dağlıktır - geniş yapraklı bitkiler bulunur.

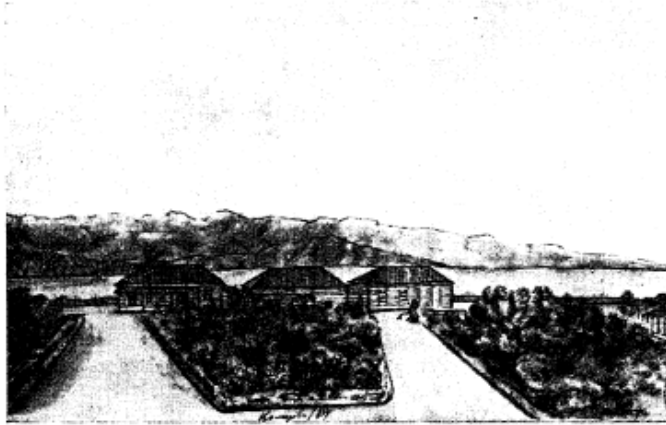
Kapal'a vardığımda, arkadaşım D.E.'nin Vernoe'ya gittiğini ve yakında [burada] olacağını öğrenmekten çok memnun oldum. Kapala'da neredeyse hiç kimse yoktu.

³⁸⁴ Çubar rengarenk bir korudur.

³⁸⁵ Çin ünvanı, rütbesi

Resim 2.61.İli Nehri Vadisi. sanatçı P. Koşarov'un kaleminden.

Resim 2.62.Kapal Şehir meydanı, P. Koşarov'un kaleminden.

A. ³⁸⁶ yeni bir yolun altında bir kayayı patlatmak için Kisykauz'a gitti - çok sıkıcıydı. İki gün sonra, beklenen beyefendi geldi - keşiflerinden çok memnun kaldı: Birincisi, birkaç kilo barut kullanarak bir kayayı başarıyla havaya uçurdu ve fayanslar için mükemmel kil keşfetti. Deneyimini gördüm ve çok başarılı [oldu]. Kil mükemmeldir, zamanla çok ama çok faydalı olabilir. D. evet ve Kovrigin geldi. Kovrigin, Tentek yakınlarındaki Irgalı yolu üzerinde bulunan yerel madenlere

³⁸⁶ Abakumov, Alatau icra memurundan bahsediliyor.

gidecekti. Birçoğunun söylediği gibi, bozkırdaki en iyi yer olan Oycaileu'yu görmek istedim ve bu fırsatı kullanarak Bay Kovrigin'e eşlik etmeyi teklif ettim.

...Temmuz akşamı ayrıldık. Geceyi Arasan'da geçirdik. Bu gün Semireçye Batır ve Barantaç Tineke'de³⁸⁷ meşhur olduk. Tineke, onların soyundandır, Mataevitler'deki Kabtagai klanı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir ve Volost valisidir. Orta boylu ve aşırı derecede yoğun bir adamdır. Garip: Kırmızımsı, büyük bir sakalı ve dikkat çekici bir burnu var. Aynı zamanda Augen³⁸⁸ - küçük ve sahtekar gözleri onun görünüşünü son derece rahatsız edici hale getirir. Bizimle gitmek istedi, ama o kadar sarhoştur ki, dört fiçı su onu hiç etkilemedi, ayılmadı. Aynı zamanda, bir gariplikfark ettim: Tyneke'nin tüm vücudu, Buffon'a göre ilkel bir adam gibi aşırı kıllıydı. Yoldaşı Sultan Hudaymende, aptal maskaralıklarıyla bizi fazlasıyla sıktı. Medeni görünmek istiyor ama arada bir aptalca şeyler yapıyor. İğrenç beyefendi, sürekli votka istiyor. ...

...Temmuz, Kısıkauz'u güvenli bir şekilde geçtikten sonra Karauz'da at değiştirdik ve başında çavuş olan Kırgız arabaları ve 6 Kazak konvoyuyla Çubaragaç yolundan dağlara çıktık. Gün biraz sıcaktı, içki veya kımız yoktu. Bir teselli olarak dağ nehirlerinin soğuk sularında yüzdük. Yaklaşık 30 verst yol yaparak Aksu'dan geçtik ve akşam karanlığında Baskan'a ulaştık. Allah merhametiyle günahkar kullarının yiyecek ve barınak olmadan yatmasını istemedi: Geceleyin dağlardan indik ve bir aula rastladık.

³⁸⁷ Daha doğrusu Taneke

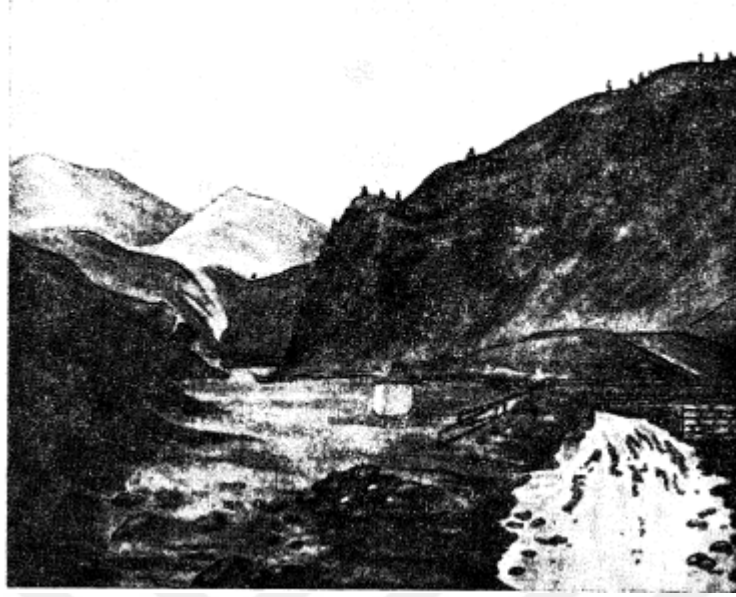
³⁸⁸ Okunuşu şüpheli

Resim 2.63.Ulu Cüz Sultanı Tezek. Suluboya sanatçı 1857'de P. Koşarov tarafından.

Gece için kalacak bir yer bulacağımıza güveniyorduk. Rusları görmeye can atmıyorlardı ama son aul kurban oldu. Batırlere ve kadınlara yaranmak için tüm çabalarımız boşunaydı - o kadar korktular ki, sonuçlarından korkarak hediyelerimizi almak istemediler. Dinlenmemize izin vererek çekildiler ve bizden yaklaşık 3 verst uzakta durdular.

Onlar bizim için yurt kurarken ve biz istenmediğimiz bir yerdeyken çok endişelendiler, Seslenip sağduyulu bir tavırla öndeki tüm insanları uzaklaştırdılar ve bazılarının bu yaygaraya vakti yoktu, üstleri başları yırtık pırtıktı. Kaftanları ve daha da kötüsü yüzleri çamur lekesiyle kaplıydı! Zavallı göçebeler, Kazaklar ve yöneticiler tarafından böyle sindirilmişti.

Resim 2.64.Koksu geçidi, M. Sirotkin'in topografik çizimi

Şimdi tarım zamanı. Bu amaçla, tüm bu aullar dağlardan inerek ekilebilir topraklarının toplandığı vadilere iner ve ağustos sonunda Balhash'a kıslamak için gideceklerdir. Bütün gece göçebeler yanımızdan geçti. Sabah kalktığımızda, düzgün giyimli kadın ve kızların önderliğinde deve kervanları hala yol alıyordu. Erkekler ise yan yana yürüyor, koyun veya deve güdüyorlardı.

Naymanlar, göçebelerden görüldüğü üzere, Aygın'lardan çok daha fakirdir. Yurtların çoğu öküzlere yüklenir ve bozkır Amazonları bu bineklere sahiptir. Hepsi delikli bot ve kaftanlar giymişlerdi. Daha önce bahsettiğim develerin koçu, bir Rus yetkilinin olduğunu öğrenince ortaya çıkmayı ve çıplak elle gelmemeyi bir görev olarak gören padişaha aittir (yöneticiler onları pek sevmez), kımız getirdi. Kim olduğunu anlatan padişah, eli boş gelmeyi uygunsuz bulduğunu fark etti ve sabahlık dolu olduğundan ve yanında at olmadığı için kumizden bir şarap tulumu getirdi. Daha önce bahsettiğim develerin koçu(başı) Rus yetkilinin olduğunu öğrenince eli boş olarak ortaya çıkmaktan çekinen bir bey'in adamıdır. (Çünkü yöneticiler onları pek sevmez.) Kim olduğunu açıklayan bey, eli boş gelmenin uygunsuz olduğunu biliyordu. Yanında atı da yoktu, kımız yerine bir şarap tulumu getirdi. Özür dilemek istedi.

Uzun ve barışçıl bir sohbetin ardından Bey, zeki bir insan olarak bizim memur olduğumuzu anladı, memurlar arasındaki meraklılar lafa atladı ve daha önce ücretsiz olarak teklif ettiği koçu normal fiyatının üç katına sattı. Bize eşlik eden Kazaklar

birbirleriyle dalga geçti, şaşkınlıkla bize baktı ve bu arada esprili biri, onbaşıya “buzağların uysal Mikola’yı yaladığını” söyledi. Bununla; daha önce seyahat eden yöneticilerin huzurunda nefes bile almaya cesaret alamayan Bey’in bu arsız davranışını ima etti.

Geçidimiz Suukcailyau dağlarıyla başlıyor. Sonra Kiy’in geçidi var; Karauz bölgeinden Baskan’daki geçide kadar yaklaşık 50 verst sürecek; yolda Aksu’ya akan Sarkan Nehri’ni geçeceğiz. Dağların eteklerinden vadiye kadar olan alanın tamamı Kırgız tarım arazileri ile kaplıdır. Kil bozkır (feldispatin yok edilmesinden). Bol miktarda yusan, ebegümece, ryuçets, tüy otu ve tarla haşhaş yetişmesine olanak tanır. Birçok Kırgız mezarı, buraların İliyatlar için iyi ve hayvancılık yapmaya müsait olduğunu kanıtıyor. Baskan’ı zar zor geçtikten sonra dağın eteğinde yaklaşık 20 verst yürüdük, Bişbany geçidinden bir ilkbaharda dağlara tırmandık. Bu dağların tabanı şeyl, kuvars ve granitten oluşuyor, nehir kıyısındaki demir oksidin etkisi birçok yerde göze çarpıyor. İki küçük kaynağı geçtikten sonra Terekti’daki bir aulda durduk.

Baskan’dan konaklama için 40 verst yol aldık.

Ertesi gün Lepsa’ya akan Terek nehrini geçtik. Bu nehrin kıyıları kavak ağaçları ile kaplıdır. Hızlı akar ve içindeki su saftır. Rakımın yükselişiyle birlikte yol tüm geçişler için zorlaşır. Koşuma alışkın olmayan Kırgız atları bize çok eziyet etti. Ertesi gün Almalı yolundan (kamp yerimizin adı buydu) Çubaragaç’a gittik. Terekta’daki mekanlar her bakımdan mükemmel bir başlangıç sunuyor. Bitki örtüsü mükemmeldir. Bol miktarda soğanlı çiçekler (Kalmık sabunu). Dağlar ladin, huş ağacı ve kavak [orman] ile doludur. Çubaragaç, bozkırın güneydoğu yarısının tamamında ekonomik açıdan belki de en iyi yerdir. Agnykattı nehrini geçmek, aşırı akış hızı nedeniyle çok sıkıntılıdır. Köy, her tarafı dağlarla çevrili bir vadide duruyor. Vadinin ortasında Santaş gibi bir höyük gördüm. Köy 1854’te kuruldu, evler yeni inşa ediliyor, 10. alaydan yüz tanesi oraya yerleştirildi, ancak şimdi Tobolsk eyaletinden üç yüze kadar köylü aile geldi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOBRANIYE SOÇİHENİY İ'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kitabın birinci bölümünde Çokan Valihanov'un doğumundan ölümüne kadar bütün yaşamına yer verilir. Çokan Valihanov'un babası, annesi, büyükannesi ve kardeşleri hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Kitapta Valihanov'un aldığı eğitim, yaptığı çalışmalar, başarıları hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Kitabın ikinci bölümünde N. İ. Veselovskiy, A. N. Pıpin, P. İ. Nebolsin, İ. V. Muşketov, P. P. Semenov Tyan Şanskiy, A.A. Dostoyevskiy, G. N. Potanin, N. M. Yadrıntsev, John ve Robert Michell, M. İ. Venyukov gibi araştırmacıların Çokan Valihanov ile ilgili anılarına yer verilmiştir.

3.1. “Profesör N.İ. Berezin'in “Han Yarlığı Kitabına Notları”“ Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Han Yarlığı Kitabına Notlar adlı eser 1850-1851'de yayınlanan Prof. İ. N. Berezin'in kitaplarının gözden geçirilmesinden oluşan incelemenin kaba bir taslaktır. İnceleme, Toktamış'ın Yagayil etiketinin Türk metni ve Ç. Valihanov'un yorumlarıyla sonuçlanır. “Valihanov'un Oryantalizm Notları”olarak adlandırılan özel bir klasördeki kağıtlar arasında farklı yapraklar olarak korunmuş olan bu çalışmada Valihanov'un Temir-Kutluk etiketine, Tarhan Toktamış etiketine ve Seadat-Girey etiketine ilişkin notları bulunmaktadır. Elyazmasının tarihleri yoktur, belki de Berezin'in Kostiletskiy'den sonra, Han etiketlerinde bulunan bazı arkaik kelimeleri deşifre etmek için Çokan Valihanov'a başvurmasından sonra yazılmıştır.

Büyük Ulus Hanının (Altın Orda) Polonya Kralı ve Litvanya Prensi Vladislav Yagailo'nun (1392-1393) etiketidir. Etiket, oryantal kağıttan iki parçadan oluşur (39.6x19.8; 41.8x19.8 cm). Metin eski Uygur alfabesiyle, ortaçağ Türklerinde 25 satır olarak yazılmıştır. Dokümanın 1. ve 6. sayfalarındaki “bizge” kelimesi ile 14. sayfadaki “Teñri biz-ni yarılıqab “ ibaresi altın harflerle yazılmıştır. Mektuba ekli dikdörtgen bir altın mühür (boyut: 12x12 cm). Mührün dış kenarındaki metin, Arapça, Kufi yazısıyla: Bissimillah ir-rahman ir-rahim. La ilaha illa Llah Muhammed rasul Allah salla Allahu galayhi sellem'in. Tercüme: Merhametli, Merhametli Allah'ın Adına. Allah'tan başka ilah yoktur (Allah), Muhammed Allah'ın elçisidir, Allah onu korusun ve selamlasın! Mührün iç karesinde kufi yazıt: es-sultan al-'adil Toqtamış. Tercüme:

Adil Sultan Toktamış. Orijinali Polonya Cumhuriyeti Eski Elçilerin Ana Arşivi'nde (no. 5612) saklanmaktadır. Bulunan K.M. Obolensky, (Moskova, Rusya Dışişleri Arşivi) 1834'te Polonyalı tarihçi A.S. Krakow Arşivlerinde Narushevich. Orijinal, 1921'de Polonya'ya nakledildi.

K.M. Obolensky belgenin bir kopyasını Kazan Üniversitesi A.M. Kovalevsky (1800-1878) ve o - tarihçi N.K. Kazem-Beku (1802-1870). Her iki bilim adamı da belgenin ilk çalışmasını gerçekleştirdi ve 1850'de "Altın Orda Toktamış Hanının Polonya Kralı Jagailo 1392-1393'e Etiketi" kitabında yayınladı. Böylece belge bilimsel dolaşıma girdi. Daha sonra Profesör I.N. Lehçe'ye çeviriyi Kazem-Bek'in Arapça grafiklere çevrilmiş bir kopyasıyla karşılaştıran Berezin, bir doktolojik çalışma gerçekleştirdi ve metnin Rusça'ya bilimsel bir çevirisini yayınladı . Khan's Labels (1852) adlı çalışmasında çeviriyi ve yorumları yayınladı. Bu belgenin bu çalışmasından sonra Ch.Ch. Valikhanov (1851) , V.V. Radlov (1889, 1890), A. Ibatov (1990, 12-20), M. Ozyetkin .³⁸⁹

3.2. "İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri" Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

1855 yılında, Çokan Valihanov, Batı Sibirya Genel Valisi G. Kh. Gasfort'un özel emir subayı olarak, ilk kez Orta Kazakistan, Tarbagatay ve Semireçye'ye keşif gezisine çıktı. Bu gezi, Ç. Valihanov'un Kazak halkının flora ve fauna, gelenek ve görenekleri, tarihi ve kültürü üzerine sistematik çalışmalarını içerir. St.Petersburg arşivlerinde Çokan Valihanov'un bu eserinin kopyaları mevcuttur.

Eserde Valihanov İli Nehri hakkında bilgi verirken Rusların, İli bölgesini, İli Nehri ile Kungey-Alatau'nun karlı dağlar sırtları arasında uzanan ve biraz batıya doğru genişleyen uzun bir arazi şeridi olarak tanımladığını, bu genişlemenin Kaskelen ağzından başlayarak İkinci Merke nehrinin orta yolundaki İli nehrine akan küçük nehre kadar uzandığını aktarmaktadır. Yazar bu arazi şeridinin kuzeye doğru geniş bir eğimi olduğunu ve Alatau'dan akan birçok nehir tarafından aşındırıldığını, Kırgız-Kaysak bozkırlarındaki en büyük nehirlerden biri olan İli nehrine istisnasız olarak bütün nehirlerin aktığını belirten değerli bilgiler sunulmaktadır.

³⁸⁹ <http://atalarmirasi.org/ru/121-varlyk-khana-tokhtamysha-1380-1395-gg-1393-g> Erişim Tarihi: 04.04.2021 13.37

Çalışmada Tekes, Kaşgol ve Kunges gibi üç kaynaktan oluşan, uzunluğu neredeyse 800 verst olan İli (Çince İli, Kırgızca İle) Nehrinin sol kıyısının çoğunlukla sığ, bazen kumlu ve tuzlu bir yapıya sahip olduğuna ve etrafı çigda, kavak, çingil, söğüt, seksul ve karagaynik sazlar ve çalılar ile kaplı olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır. İli'nin kuzeyinde yer alan Küçük Alatau'un aksine Büyük Alatau olarak da adlandırılan Kungey-Alatau dağları İli havzasını Issık Kul göl havzasından ayırdığını belirtilmektedir. Çalışma incelendiğinde İli Bölgesi'ne dair topografik, hidrolojik, faunası hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir

Yazar “doğadaki yabani elmalar, hem tadı hem de büyüklüğü bakımından Kulca'nın elmalarını aratmamaktadır” derken bölgede yetişen elmaların ne derece iyi olduğunu anlatmak istemiştir. 1853 yılında kuvvetli bahar rüzgarları ve soğuk hava nedeniyle çiçekler zarar gördüğünden kayısı hasadının olmadığını belirten yazar, Almatı yaylalarının ise kayısı hasadı açısından çok verimli ve bereketli olduğunu aktarır. Yolların her iki tarafında ağaç türlerinin çok olması nedeniyle buralara Kaysak Çubaragaç (çubarı- orman), yani çeşitli ağaçların adı verildiğini belirten yazar bölgede aynı zamanda ahududu, siyah kuş üzümü, yaban gülü, karadut gibi meyveler yetişmekte olduğunu söylemektedir. Nehir kıyılarının çok dik olmadığı dağlara on verst kadar uzandığı ve hızlı akan nehirlerin suyu, tarıma elverişli topraklara rahatça ulaştığını ifade eden yazar Kırgız-Kaysak'ın tarım arazilerinde toprağın daha verimli olduğunu anlatır. Bu tarım arazilerine ek olarak, killi-kumlu toprağa rağmen verimin hala iyi olduğu, hemen hemen tüm nehirlerin aşağı kısımlarında Kırgız-Kaysaklar darı ve buğday ekmektedir. Yazara göre bölgeler arasındaki tarımsal üretim açısından farklılıklar bulunmakta olup Kopal'da bulunan araziler daha verimlidir. Çokan Valihanov Kopal'da bir darı bitkisinin üç metre yüksekliğe ulaştığını ve burada hayvanların beslenmesi için saman yapmak amacıyla üretim yapılacak alanların bolluğundan bahsetmektedir. Valihanov bölgede sazlıklar ve otlakların Eylül sonuna kadar tazeliğini koruduğunu ve Mart ayının yarısından itibaren tekrar yeşerdiğini aktarmaktadır.

3.3. “Ulu Cüz Kırgız-Kaysakları Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Yaklaşık olarak 1854-1855’e kadar uzanan küçük notlar halinde olan eser, “İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri” genel başlığı altında bir dizi çalışmaya dahil edilmiştir. Bu sırada Çarlık yönetiminin kontrolü altında olan İli bölgesinde müstahkem nokta Vernıy kurulmuştur. Çalışma, İli bölgesinde bulunan Kazak aşiretleriyle ilgilidir. Yazar çalışmasında aynı zamanda bu bölgede dolaşan Kırgız boylarının isimlerine de yer vermektedir. Bu metnin kopyaları Rusya Coğrafya Derneği (St. Petersburg) arşivinde ve Rusya Bilimler Akademisi arşivinin St. Petersburg şubesinde saklanmaktadır.

Çalışma genel olarak incelendiğinde Ulu Cüz kabileleri olan Dulat, Calayır, Alban, Suan olup Albanlar ve Dulat kabileleri genelde İli nehri ve Türgen nehri boyunda yarı göçebe bir hayat benimsemektedir. Çalışmada Albanların Çin’e vergi verdiklerini ve orada yaşadıklarına değinilmektedir. Çalışmada Dulat Kaysakları, hem sayıları, hem de askeri gücü ve zenginlikleri bakımından (Ulu Cüz’ün) diğer tüm boylarını geride bıraktığı, Albanlardan beş kat, Calayirlerden üç kat fazla güçlü ve zengin oldukları anlatılmaktadır. Genel olarak Ulu Cüz kabileleri başka Cüzlere göre daha güçlüdür, hatta bazı hanlıkların Ulu Cüz kabilelerinden korkup yüksek duvarlar inşa ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak savaşlar sırasında yıkılan duvarların kalıntılarına İli nehri boyunca rastlanmaktadır. Çalışmada ayrıca İli’nin sağ tarafında bulunan Dulat’lar, Albanlar ve Çapraşlar hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Kungey-Alatau’dan akan suların kuzeye İli’ye ve güneye Göl’e doğru aktığına vurgu yapılmakta ve Issık-Kul’u kuzey tarafı ağaçlık, güneyi ağaçsız olarak tasvir etmektedir.

3.4. “Kırgız-Kazak Barutunun Yapısı” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Çalışmanın içeriği, Bozkır koşullarında barut yapma teknikleri ile ilgilidir. “Kırgız-Kaysak barutunu oluşturan kısımların güherçile (çöp), kömür (kumur) ve kükürttür (kükurt)” diye ifade eden yazar güherçilenin Kırgız-Kaysaklar tarafından, ya eski kışlık yerleşimlerin gübresinden ya da eski “Kalmuk” höyüklerinin ³⁹⁰ bulunduğu arazilerden toplandığını aktarmaktadır. Kömürün tala(yani söğüt) ahşabından elde edildiğini, Taşkent pazarından buraya kükürt gelse de bu kükürtün kalite bakımından

³⁹⁰ Kalmuk Höyükleri: Kaysaklar tarafından mezar anıtı olarak tanımlanır, İslam’ın yayılmasıyla bu tür anıtların yapımı hoş görülmemiştir.

zayıf olduğunu bu yüzden Tatar tüccarlardan alınan Rus kükürtünün kullanıldığını belirtir. Kazak barutunun ana kısımlarının güherçile, kömür ve kükürt olduğu belirtilmekte olan yazar hem barutun bileşenlerini konusunda bilgiler aktarırken hem de diğer halklarla yapılan ticaret hakkında bilgi vermektedir. Çalışmada detaylı olarak ateşli silahlarda kullanılan barutun yapım aşamalarını anlatılmaktadır.

3.5. “Tarım Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Çokan Valihanov’un eserinde Kırgız-Kaysakları’nda tarımsal üretim, ürün çeşitliliği, ekim, dikim, sulama ve hasat konularında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Çokan Valihanov’un bu eserinde Kazakların yaşadığı bölgede toprağın durumu, ekim yöntemleri hakkında bilgiler aktarmaktadır. Toprağın verimliliğini, burada tarım yapmanın kolaylığını anlatmak için “...Toprağın yumuşaklığı, burada Sibiry’a da olduğu gibi gerçekten bir saban gerektirmez. Çok küçük bir demir parçası, toprağı gerekli bir derinliğe kadar hasat etmek için (sürmek için) yeterlidir. Saban demiri (uç demiri) tahtadan yapılan saban yerine sağlıklı ve masif bir demir çiviye benzer. Sabanın sadece bir kısmı ağaca tutturulur ve iki boğa tarafından çift sürülür.” ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Sibiry Kazakları tarafından kullanılan çekilir tip sabanları (pullukları) Kırgız-Kaysakları’nın nasıl kullanacaklarını bilmediklerini ve bu aletlerden korktuklarını eklemiştir. Valihanov Kırgız Kaysakları’nın yaşadığı Büyük Orda’da, çetin kış şartları nedeniyle süt üretimi olmadığından ağırlıklı olarak sütün yerini tutması için darı yetiştirdiklerini, ayrıca son dönemlerde bölgede özellikle Kırgız zenginleri kendi ihtiyaçları için Çin buğdayı ekimi de yaptıklarını aktarmaktadır.

Valihanov’un aktardığına göre Büyük Orda’da ekilebilir tarım XVII. yüzyılın başlarında Canıs boyu atalarından biri olan Baykibil zamanından beri yapılmaktadır. Baykibil akrabalarından kendisine kaçan bir Kalmık’ın yardımıyla Kırgız-Kaysaklar arasında çiftçilik yapmaya ilk başlayan kişidir. Valihanov’un eserinde Büyük Orda halkının anlatımlarına göre, buğday buradaki ekilebilir araziye XVII. yüzyılın başında Kaşgar’dan Kara Kırgızlar (Burut) yoluyla getirilmiştir. Büyük Orda’da XIX. yüzyılda bilinen tohumlar şunlardır: sonbaharda atları beslemek için ekilen buğday, darı, kunak, daha sonra tohumları Çin’den getirilen musyuy³⁹¹, bezelye, arpa, mercimek, keten,

³⁹¹ Tahıl, hububat, tarlada yetişen besleyici bir bitki.

mısıf (sorgum) ve yine Çin'den ithal edilen susam ekimi yapılmaktadır. Kimi Kırgız-Kaysaklar tarafından çavdar ve pamuk da yetiştirilmeye çalışılmış, ancak bu bitkilerin yetiştirilme denemeleri bölgenin ağustos ayında bile soğuk olması nedeni ile başarılı olamamıştır.

Tarımda sulama konusuna de değinen Valihanov, Kazaklarda tarımın topağın parsellere ayrılması yoluyla yapıldığını, küçük sulama yapılarının olduğunu, sulu tarım yapılan yerlerde sulama amaçlı basit (tekerleksiz) değirmenler inşa edilmesi yöntemi buraya Taşkent'ten getirildiğini aktarmaktadır. Sulama teknolojisinin gelişmesiyle birlikte, su kaldırma mekanizmaları ortaya çıkmaya başladı ve su ile hareket eden "sakiye"(Bahçe ve tarlaları sulamaya mahsus su arkı, su dolabı, su kanalı) Orta Asya'da yaygınlaştı. Ayrıca doğal olarak nemlendirilmiş topraklarda (höyük ve haliç tarımı) da tarım yapılmaktadır.

3.6. "Kırgız-Kaysak Mezarları (Mola) ve Genel Olarak Antik Eserler Hakkında" Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Kazak halkının tarihi üzerinde çalışırken, eski mezar taşlarının incelenmesiyle çok ilgilenen ve buna çok zaman ayıran Çokan Valikhanov "İli Bölgesi ve Büyük Orda" üzerine bir dizi çalışmanın parçası olan ve tarihi 1855 yılına dayanan bu çalışmasında Kulan Han, Syuk (Ablai'nin oğlu) ve Abulhair Han'da dahil olmak üzere eski mezarları setleri ve höyükleri incelemiştir. Çalışmada bozkır boyunca birçok eski ve yeni mezar, kurgan(höyük), set gibi çeşitli yapıların dağınık halde bulunduğunu ve bu anıtların Kaysak bölgesinde tarihi değil de coğrafi olarak önemli olduğu belirtilmektedir. Çünkü mezardakilerin adına göre Kaysaklar kendi yolunu bulabilmektedir. Aynı çalışmada "mola" olarak geçen kavram açıklanmakta ve mezar yani molanın belirsiz bir tanımlama olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu isim eski ve yeni mezarların birbiri ile karıştırılmasına sebep olmaktadır. Ama mola deyince genellikle basit, keşfedilmemiş bir höyük, moloz yığını veya kilden yapılmış harabe bir anıt gibi yapılardan bahsedilmektedir. Yeni mezarları eskilerden ayıran, yenilerin bu sadeliği ve sanattan yoksunluğudur. Bunun da istisnaları olmakla beraber bazılarının, örneğin Kulan Han, Syuk, Abulhair Han'ın mezarları gibi (Küçük Cüz) bu özellikten ayrı tutulmalıdır.

Çokan Valihanov'un Büyük Orda'da karşılaştığı en büyük mezar, Kaşgar kervan yolu boyunca Talgar Nehri üzerinde Kulan Han için yapılandır. Bu mezar çit ve

mezarın kendisi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Çit, köşelerde taret bulunan ve kapıların üzerinde basit bir dekorasyona sahip bir höyük(kale yapısı) görünümüne sahiptir. Mezar, çitin içinde ve kübik bir kaide üzerinde bir kubbe gibi görünmektedir. Bu mezar o kadar geniştir ki, hanın soyadının tamamı içine sığmaktadır.

Mezarların yapı malzemesi her yerde bulunan topraktır. Yaygın olması ve kolay ulaşılabilirliği ve kolay şekillendirilebilmesi nedeniyle toprak çok fazla kullanılmaktadır. Orijinal formdaki birçok mezar topraktan yapılmıştır ve yalnızca dıştan kil ile güçlendirilmiş veya kerpiç tuğlalarla kaplanmıştır. Kaysakların bu sanatı nereden aldıkları bilinmemekle birlikte genel olarak bozkırda pişmiş tuğla genellikle antik yapılarda bulunur.

3.7. “XVIII Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Kazak tarihi efsanelerini toplama fikri, Çokan Valihanov’da daha Sibirya Kadet Kolordusu’nda okurken, 1852 gibi erken bir tarihte oluşmuştur. Valihanov eski dönemlerden kalan veriler aracılığıyla Doğu’nun kadim tarihine ışık tutabileceğini düşünüyordu. Valihanov’un bu eserinin orijinal el yazmalarının birçoğu iyi korunamadığı için günümüze ulaşamamış olsa da bize birçok şeyi aktarmaktadır. Eserde, Çokan’ın büyük dedelerinden ve ayrıca Orta Cüz’de eski bir hükümdar olan Abılay Han’a ve onun cesur kahramanlarına da yer verilmiştir. Abılay Han Efsanesine göre baskın için 1000 kişilik bir orduyu Janatay ve Bogenbai adlı batirlerinin yani kahramanlarının komutasına veren ve onları Cunganlar’a karşı baskına gönderen Abılay Han zaman geçtikçe kahramanlarının geri dönmeyeceğinden endişe eder, Buhar Cıray adlı ozana sorar. Bu efsane Valihanov tarafında aşağıda görüldüğü gibi aktarılmaktadır.

Abılay Han -”Arkadaşlarıma ne oldu ve neden bu kadar uzun süredir dönmediler?”

Buhar Cıray şöyle cevap verdi :

“Janatay Talkyn’dan geçecek, Bogenbai Kuldjan’dan geçecek. Ve Khan Baba koşarak geri gelecek. Janatay Talkyn’in yolları dar ve tehlikelidir. “Janatay’ımın başı dertte, diye düşünüyor Ablai. “Janatay gidecek, uluslara varacak ve onu koparıp alacak. Han Ablai-Sultan, Janatay’ın yakaladığı beyaz yüzlü kızı alsın. “

Bu cevaptan yola çıkarak Abılay Han, Buhar Cırayın kendisi için bir kehanette bulunduğunu ve bu gerçekleştiğinde olumlu şeyler olacağını düşünmüştür. Bir diğer olayda ise Abılay Han Çinlilere karşı savaşırken yenilmemek için geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bu durumun, ordunun gözündeki komutanın saygınlığına zarar vereceğini düşünen hanı endişeye sevk etmiştir. Bu konuyla ilgili de Buhar Cıray şu sözleri söylemiştir. “Güçlü zırhlı ve geniş gövdeli Ablay, bu işi tek başına halleder. Çinli düşman kuyruğunu kıstırıp, sızlanarak kaçtı, hayır - Ablay Khan kaçmadı, “kaçtı” demek haksızlık olur- o sadece manevra yaptı. Basentinian Serımbet, ok atarak savaştı. Manevra yapmaktan çekinmeyin! Acele etmeden, soğukkanlılıkla! “ Bu da bize Kırgız Kaysaklarında saygı duyulan ozanların toplum üzerinde ne denli etkili olduğunu, söyledikleri sözlerle geri çekilmek durumunda kalan askerleri teskin etmek ve hanın şöhretine zarar gelmesini engellemek konusunda başarılı olduğunu gösterir.

Bir diğer olayda ise Abılay Han bir köye yağma için saldırmak istediği vakit kimse ona itiraz edememiş sadece Buhar Cıray adlı ozan buna dizeleriyle itiraz etmiştir. Şöyle ki Han’ın karşısında çekindiğinden kimse söz söyleyemezken bir ozanın söz söylemesi toplumda onların ne denli saygıya mazhar olduğunun kanıtıdır. Şöyle seslendi hanına Buhar Cıray :

“Ey Ablai! Ablai! Ari ve guri gibi ihtişamınız yükselir ve dağlarla rekabet eder; Azat edilmiş köleleriniz beş kapıya sığmaz , Alatau’yu geçin, öfkenizi söndürün, eğer onu söndürürseniz....”

Bir diğer efsaneye; tahtı en yakın akrabası olan Abdulmamet Han’a bırakıp, bozkırda halk içinde gizlenmek zorunda kalan, bunu yaparken zenginliğinden ve ailesinin adından yararlanmayan Abılay Han, bir süre için hayvan sürüleri olan bir ailenin yurduna yakın bir yerde konaklamıştır. Sürü sahiplerinin bu yabancısındaki garipliği anladığı şu satırlardan anlaşılmaktadır:

“Dauletbay’ın karısı, sürpriz olmamakla birlikte, genç bir yabancının yiyecek verilene kadar asla yiyecek istemediğini ve sonra onu isteksizce aldığını fark etti; ve bu yabancı kirli bardaklardan asla içmezdi. Bu kesinlikle bir Kırgız davranışı değildi: Bu alışılmamışlık, sürü sahibinin dikkatini çekti”. Daha sonra garip davranışlı bu yabancının kim olduğu sürü sahiplerinin sorduğu sorularla ortaya çıkmıştır. Sürü sahipleri onu tekrar Abdulmamet Han’a ulaştırmak için sürülerindeki en iyi atı

sunmuşlardır. Bu at, daha sonra Abılay Han'ın batır yani kahraman ünvanı kazanmasına yardım eden Kırgız Kaysakların gözündeki itibarının artmasını sağlayan ve en sonunda bey olmasına yardım eden yoldaşı efsanevi Çalkuyruk'tur. Yani Alevkuyruk. Bununla birlikte Türk töresinde atın ne kadar önemli ve değerli olduğu ve sadece bir araç olarak görülmediği aynı zamanda bir yoldaş olduğu da efsanede net olarak görülmektedir.

Efsanenin bir diğer kısmında Galdan adlı beye karşı savaşıyan Abılay, Galdan'ın oğlu Çarç'ı tek vuruşta öldürmüştür. Oğlunun ölümünü üzüntüyle karşılayan Galdan, suçlunun yakalanması için Kalmık askerlerine emir vermiştir. Bunun neticesinde Abılay, Atıgayev aşiretinin ünlü batırları Kudayberdi ve Dzapek tarafından tuzağa düşürölüp yakalanıp Galdan'a teslim edilmiştir. Galdan Abılay'a oğlunu neden ve nasıl öldürdüğünü sormuş ve Abılay şöyle cevap vermiştir:

“Suçlu ben oldum fakat bunu halk istedi, benim aracılığımla, halkın iradesi oğlunuz Çarç'ı öldürdü.”

Bozkırda alışılmamış bir bilinçle verilen bu cevaptan memnun kalan Galdan, Abılay'ın şimdilik öldürölmesi yerine hapsedilmesini emretmiştir. Ölen oğlunun acısıyla yanan Çarç'ın annesi her gün Abılay'ın hapsedildiği yere gelerek ona öfkesini kusmuştur ve lanetler okumuştur. Abılay ve kadın arasında yaşanan tartışma şu satırlardan anlaşılmaktadır: ve Kadın nihayet şöyle dedi: “Onu nasıl öldürebildin? Ona nasıl kıydın? “ Ablai, her zamanki soru sorulduğunda, duyduklarından sonra dişlerini gıcırdatarak, yumruğunu havaya kaldırdı ve artık dayanamadı: Oğlun gibi öl yaşı Kalmık kadını Öl! “. Hem oğlunun öldürölmesi hem de uğradığı küstahlıktan çok rahatsız olan bu acılı Kalmık annesi bey olan kocasına gidip Abılay'ın idamını talep etmiştir. Galdan, bu zeki Kırgızı öldürmek istemediğinden daha sonra Abılay'ı ve yanındaki bir kaç batirini serbest bırakmıştır. Zaten buradan da anlaşılmaktadır ki Kırgızlar ve Kalmıklar arasında bozkırda sürekli bir çekişme olmasına rağmen merhametli ve zeki insanlar bu yıkım döngüsünü kırmaktadırlar.

Efsanenin bir diğer kısmında ise; kaçan Torgoutlar'ın peşinde olan Abılay ve ordudaki bir kaç batırdan bahsedilmektedir. Bu sefer hikayenin asıl kahramanı Baygoz denilen bir gençtir. Aşırı gururuyla tanınan biri olan Canıbek batır bir gün pipo içerken Baygoz ona gelir ve şöyle der :” Canıbey, pipondan biraz da bana ver”. Ona aldırmayan

Canıbek, kendini kanıtlamamış bu Kırgız gencine onu aşağıladığını göstermek için piposunu çizmesinin altına sürer ve sonra piposunu cebine koyup uzaklaşır.

Efsaneye göre; Han beklemeye çekildiğinde batırlarını etrafında toplayıp konsey oluşturdu ve durum değerlendirmesi yapıp düşmana saldırmanın zamanının geldiğini söyledi. Tabi bunun için önce keşif yapılması gerekiyordu ve gönüllü olarak ortaya atlayanlardan biri de Baygoz'du. Keşif görevleri tamamlandı ve düşmanın sayısının 10 bin civarında olduğu bildirildi ve saldırı başladı. Abılay Han'ın Kırgızları ağır zarar aldı ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Elinde siyah bir bayrakla Kırgız saflarını mahveden heybetli ve cesur bir Kalmık sancaktarı göze çarpıyordu. Kırgızlar bozguna uğrayıp geri çekilirken Canıbek kaçanlara şöyle seslendi : “Bu aptalı öldürebilecek tek bir Kırgız doğmadı mı ?” Sonra Baygoz ileri atıldı, sadağından bir ok çekti, gerilerek gıcırdayan kırışından öyle hızlı bir ok attı ki, heybetli Kalmık sancaktarı atının üstünde sallanıp düştü. Baygoz'un attığı ok sancaktarın zırhındaki çatlağa saplanmıştı. Sancaktarın ve taşıdığı bayrak önemli olacak ki Kalmık saflarında kargaşa çıktı. Bundan faydalanan Kırgızlar da geri manevrayla tekrar saldırdılar ve kazandılar. Kazanılan zaferin ardından Baygoz bir pipo hazırladı ve Canıbek batıra gitti ve şöyle seslendi: “Batır, artık bütün içebileceğimiz zaman geldi”.

Bu olaydan sonra ordudaki herkes Baygoz'un ismini bilir olmuştur. Kırgız ordusunda bir asker olan Baygoz'un kendini kanıtlayıp batırlığa yükselmesi ve onu aşağılayan Canıbek Batır'a iyi bir ders vermesi efsanede böyle anlatılmıştır.

Efsanenin diğer bir kısmına bakarsak; yaşanan olayların atasözlerine dönüştüğü de görülmüştür. Yani zamanın sosyo-ekonomik ve siyasi dinamiklerinin kültürel hayata etkisinin kanıtıdır. Hikâyenin bir kısmında şöyle anlatılmaktadır : “Bir kaç Kalmık askeri bozkırdaki mağaralara yerleştiler. Mağaranın girişini ise bir tetikçi efsanevi bir silah olan Korun ile koruyordu. Mağara kapısına tek tek yaklaşan Kırgızlar bir türlü tetikçiyi aşip mağaraya ulaşamadılar. Bunun üzerine Kırgızlarda tedirginlik hâkim olmuşken Sırgelin İlçibek adlı batır atına binip yavaşça mağaraya yaklaştı. Herkes onunda düşüp öleceğini beklerken atının arkasına saklanıp onu kendine siper etti böylece Kalmık savaşçı batırı vuramadı. O zamanlar tüfekler barutla doldurmalı olduğu için temizleyip, yeniden hazırlamak zaman alıyordu. Batır bundan yararlandı ve hedefine ulaştı. Batır soranlara şöyle dedi : “Kalmık atımı istedi ve yaklaşmamı bekledi

ancak ben giderken, ilk atıştan sonra namlunun içinin is dolacağını ve ikinci atışta silahın tekleyeceğini düşündüm” Böylece bu olaydan ötürü bir Kırgız atasözü oluştu:” Kurunov’un namlusu isli olur.”

Ayrıca eserde, eski çağlardan beri gelen Kırgız-Kalmık düşmanlığının Valihanov’un karakterine de etki ettiği söylenebilir. Kitabı düzenleyen yazar şöyle anlatır: Valihanov gençliğinde, alışılmamış büyük bir yaramazlık ile tanınıyordu . Orduda, Abılay Han’a boyun eğen Kalmıkların soyundan gelen bir noyan da vardı. Kız meselesi yüzünden genç noyanla tartışan Valihanov onu tekmeledi ve zavallı Kalmık’ın kaburgalarını antika botlarının ağır topuklarıyla kırdı.

Efsanenin içinde geçen bir diğer hikayede; savaştan dönemeyen kahraman kardeşinin anısına ağlayıp ağıt yakan bir kız kardeşin sözleri şunlardır:

“-Sürüde gri bir at var, dönersem boynu ağrır, Hanın oğlu gibi bir kardeş, çekmezsem kalbi ağrır.

-Kardeşim, ben ne yapacağım? Tanrım! bokşadaki boyak gibi, sürüdeki sayak gibi, Çin’deki manat gibi, Kardeşimi hatırlayamam artık Han oğlu gibi,

-Kalbim yanıyor, ah kardeşim, ben ne yapacağım Tanrım ...”

Bu ağıtın bir baksı ya da ozan tarafından değil de bir kız kardeş tarafından söylenmesi ilginçtir. Sözlü şiir kültürünün sadece ozanlara has olmadığı ve halkın tabakalarına eriştiğinin göstergesidir.

Diğer bir kısımda yine Kalmıklarla savaşan Kırgızların nasıl aldatıldığı ve kahramanlardan birinin bulaşıcı hastalığa yakalanıp öldüğü anlatılmaktadır. Efsaneler genelde kahramanlıklar ve doğaüstü olaylar üzerine kurulu olduğu düşünülürken bulaşıcı hastalıktan bahsedilmesi de dikkat çekicidir. Sanıyorum ki Valihanov’un anlatmış olduğu ve efsaneler dediği bu kayıtların bir kısmı dedesi Abılay Han’ın yaşadıklarını kayıt altına alması neticesinde oluşmuştur ve doğaüstü olaylar içermediği için tarihe ışık tutan belgeler olarak nitelendirilebilir. Zaten bunlar antik çağlardan beri, hanların yanında olan baksı ve ozanlar aracılığıyla yazılı olmasa da sözlü olarak ana hatlarıyla aktarılmış eserlerdir. Böylece ozan ve baksıların sadece şarkıcılar olarak değerlendirilemeyeceği, onların tarihi olayların aktarımında ana rolü üstlendiği çıkarımı yapılabilir. Şöyle ki: “Kalmıklar durdu, uzun boylu, siyah bir Kalmık liderliğindeki tilki şapkalı 7 elçi atından indi, hana yaklaştı ve selamladı : Alla

kavanozu (Allah yardımcımız olsun) ! Beni Usa ve Seren-Han gönderdi: Kalmıklar ve Kazaklar kardeştiler, şimdi yine eskisi gibi olalım. Haracı ve ak yurtları kabul edin” dediler.

Han da : “Öyleyse haydi, Beyaz yurtları alalım ve haracı yağmalayalım “ dedi

Hanın batırlarından olan Bayan cevap verdi: “Hayır! Ak yurtları kabul etmeyin, sizi aldatmaya çalışıyorlar. Usa ve Seren yukarı ve aşağı Çin’i aldattı, sizi de aldatacaklar. “

Han kendi sözlerini ikinci kez tekrarladı ve bildiğini yapmaya devam etti. Kalmıklar uzak bir mesafede haracı ve ak yurtları teslim edeceklerini söyleyip ayrıldılar. Daha sonra Han ve askerleri Kalmıklardan sözleşilen şeyleri teslim almak için oraya vardılar. Onlar oraya vardıklarında Kalmıkların çoktan gittiklerini ve bir şey bırakmadıklarını gördüler. Han’ın sözünü dinlemediği Bayan batır 1000 kişiye takip etme emri verdi ve kaçan Kalmıkları Çin’in içine kadar takip etti ve yakaladı, yalnızca 40 kişi eksikti. Kılıç darbeleriyle paramparça olmuş Kalmık cesetlerinin kirlettiği sudan geçmek durumunda kalan Bayan batır bulaşıcı bir hastalık olan “kara tışkak” yani kara dışkı hastalığına yakalandı. Savaşlardaki çeşitli kahramanlıklarıyla anılan Bayan batır kılıç yerine hastalığa yenik düşerek böyle telef olmuştur.

3.8. “Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hakkında” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Not şeklindeki bu çalışma, Valihanov’un Semireçenskiy Bölgesi’ne yaptığı ziyaretten sonra, Batı Sibiry Genel Valisi G. Kh. Gasfort adına 1856 yılında yazılmıştır. Not, ilk defa Güney Kazakistan ve Kırgızistan’ın Rusya’ya katılmasının gerekliliği ve uygunluğu sorusunu gündeme getiriyor. Çalışmanın içeriği, Çokan Valihanov’un Kazakistan ve Orta Asya coğrafyası ve tarihi hakkındaki yeterli bilgisine ve ayrıca XIX. yüzyılın ortalarında Kazak aşiretlerinin bölgesel yerleşimine tanıklık ediyor. Rus İmparatorluğuna yeni eklenen Ulu Cüz Kazaklarının makul bir yönetimi fikri, yerel halkın ihtiyaçları ve gelenekleri dikkate alınarak gerçekleştiriliyor.

3.9. “Ağıt (Örnek)” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Eser 1855 yılında Kırgız-Kaysak dillerinde Arap alfabesiyle yazılmıştır. İlk nüshası el yazısı ile yazılan eseri günümüzdeki Kazak diline A. Ş. Nurmanova çevirmiştir. Ağıt şiir şeklinde yazılmıştır. Yırın kahramanı Abılay olup, onun

kahramanlıklarını anlatır. Çokan Valihanov'un el yazısıyla yazdığı ve yayımladığı ırda ; “Sırtında eğitim aldı, Esnek ve güçlü atların” derken Abılay Han'ın sürekli at üzerinde kahramanca mücadele ettiğini ifade etmektedir.

“Sayısız Karakalpak, Boyun eğdi gücüne” diye aktarılan dizelerle diğer halklarla olan mücadelelerine yer verilmiş ve kazandığı zaferlere dikkat çekilmiştir.

“Atları da sevindirir arpayla” Türklerde çok önemli bir konumda olan ve aynı zamanda yoldaş sayılan atlara verilen besinler aktarılmaktadır.

“Labaçı denen bir kabile, Ona yemin etti” derken de kendisine biat eden boylara da yer verilmiştir.

“Yüksek kubbeli ak yurt, Onun ihtişamı için dikildi” ve “Şam çivileriyle, Çakıldı Şanarakı” ve “Tahtı oymalarla süslüdür, Renk renk resimlerle “ sözleri ile Türk kültüründe önemli yeri olan göçebe yaşamın vazgeçilmezi Yurt denilen boz üyelerinin kullanıldığı ve bununla birlikte tahtının gösterişli ve şanına yakışır olduğu belirtilmektedir.

“Bakır kaplar doludur, Emriyle kalaylanmış, Saf altından yapılmış kolotuşku, Kırmızlar onun için hazırlanmış, Deri işlemeli çantanın içinde, Porselen kaplarda ikram eder kımızı misafirlerine” ve “Her gün misafir ağırlar, Onlara tazeli et yedirir” dizeleri ile de misafirperver olduğu ve konuklarına değer verdiği anlatılmak istenmektedir.

“Sandığı altın yaldızlıdır, Onun mülkünü taşıyan, Hizmetçiler taşıyamazdı, Kırk bin deveyle bile, Onu götüremezdi, Yayılmış, kızıl ayaklı hayvanları ve akbaşlı sürülerine bakmak ne hoştur, Servetler, nimetler, arabalar” diye aktarılan dizelerde ise zenginlik ifade edilmektedir.

Zenginliği halkıyla paylaştığı şu dizeden anlaşılır: “ Halkı zengin oldu, ona hayır diledi”

“Çünkü kışı yaşanabilir yerde geçirdi” halkının refahına göre hareket ettiği anlaşılmaktadır.

“Adalette, Nuşirvan'dan aşağı kalmaz, Cömertlikte Cömert Atımtay'ı geçti” adil ve cömert bir hükümdar olduğunu ve bunu toplumunda yansıttığı anlaşılmaktadır.

Bu ağıtı okuyup incelediğimizde, yazıldığı dönemi de göz önüne bulundurursak topluma dair önemli bilgiler aktarılmaktadır.

3.10. “Abılay Hakkında Destan” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Arap alfabesiyle karışık Kazak ve Kırgız dillerinde yazılmış taslak notasyondur. Çokan Valihanov tarafından diğer sözlü efsanelerle birlikte 1855’te kaydedilmiştir. Günümüz Kazakçasına A. Ş. Nurmanova çevirmiştir. Şiir şeklinde yazılmış eserde Abılay Han’ın kahramanlıklarına değinilmektedir.

3.11. “Ulu Cüz Kırgız-Kaysaklarının Gelenek ve Efsaneleri Hakkında Yazılar “ Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

“Büyük Orda Kırgızları, kendilerini, Moğol Cengiz Han’ın çağdaşı olan Mayki Biy’in soyundan gelen Uysunlar’ın torunları olarak görür.” ifadesi ile başlayan çalışmada Kırgız-Kaysak halkının kökeni ve Çokan Velihanov’un bu çalışmasında Kırgız halkının soyu ve üç Cüzle birleşmesi hakkında ve bu konu ile ilgili efsaneleri yazmıştır.

Kırgızların İşim bozkırlarında kaybolan Nogaylardan geldiğini söyleyen kişilerin olduğunu belirtmektedir. Uysun’larının Kazak halkıyla birleşmesine dair efsaneye yer veren Çokan, Altın ve Jagatay ordularının düştüğünü, iç karışıklıkların aşiretlerin birliğini bozduğunu, koruyacak ve yönetecek kimsenin olmadığını aktarır.

Nogay isminin kökenine dair bilgiler veren Valihanov, Tatarları yarı yerleşik olan halktan ayırmak için Nogay isminin bozkır göçebe Tatarları’nın genel adı olduğunu söylediklerini belirtir. Nogaylı Özbekler’e de Nogay denildiğini aktarır.

3.12. “Ulu Cüz’ün Atasözleri” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Valihanov, denemelerinde, notlarında, eskizlerinde, “Ulu Cüz’ün Atasözleri” koleksiyonuna ek olarak, atasözleri, aforistik ifadeler, klişe referanslar vb. türlerine atıfta bulunur ve onların yardımıyla, bozkır halkının geleneklerini bireysel görüşlerini açığa vurmaktadır. Gezgin, Kazakların geçim kaynağı olan sığır yetiştiriciliğine atıfta bulunan yazar, Kırgızlar için hayvancılığın bir aileden çok daha fazlası olduğunu ifade etmektedir.³⁹² Ayrıca eserde ;

“Ötkir pışak kanga kas, ötürük söz canga kas (Keskin bıçak kına düşman, yalan söz cana düşman)

Cauda kalgan bulbuldan elge kaytkan it ozdı (Düşman elinde kalan bülbül yurduna dönen itten iyidir.)

³⁹² V. A. Moskvina.(2017) Folklorne Material V Tvorčestve Ç. Ç. Valihanova, Gumanitarnie İssledovaniya, 1 (14).

Saklanganda Hda saktar (Tanrı kendisini koruyan insanı korur)

Asıkma karga, tusarsın tuzağa (Aldanma kargaya düşersin tuzağa)

Alıp anadan tuadı, at biyeden tuadı. (Alp anneden doğar, at kısırakdan doğar.)

Kus at menan kul kubayındı, kuzu su menan koy köp kurnadı.(Yedek atlı savaşçılar olunca ordu artar, kuzulu koyunlar olunca sürü artar.)” gibi Kazak atasözü ve deyimlere yer vermiştir.

Bu araştırmalar Çokan’ın ilk defa halk ağız edebiyatını tarihi kaynak olarak kullanılması ve bunların kâğıda geçirilmesi açısından çok değerlidir. Atasözlerinde ahlaki değerlere, hayvanlara, dini konulara ve milliyetçilik konuları atıfta bulunulmuştur.

Ç. Valihanov’un kendisinin de söylediği gibi, atasözlerinin ana kısmı I. A. Bardaşev’in koleksiyonundan alınmıştır. Bununla birlikte, Ç. Valihanov’un kayıtları, Kazak metninin transkripsiyonunun Çağatay yazısına çok yakın olan doğru aktarımı bakımından Bardaşev’in kayıtlarından farklıdır. Ç. Valihanov kelimeleri transkripsiyonunu Kazak telaffuzuna yaklaştırmak istediğini gösteriyor.

Kazak folklorunun materyallerinden olan I. A. Bardaşev’in eserinin başlığı “Büyük Orda Kırgızlarının Atasözleri ve zdeyişleri” şeklindedir.

3.13. “Kazak Halk şiirinin Türleri zerine” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Bu çalışmada Çokan Velihanov’un 1855-56 yıllarında Kazak Halk şiirinin köken ve biçimleri üzerine yaptığı çalışmadır.

Çokan bu çalışmasına baksılara değinerek başlar. Onların gezgin ozanlar olduğunu aul aul dolaşıp halka hikayeler efsaneler anlattığını ve şiirler okuduğunu söyler. Baksıyı dinlemek için uzak kabilelerde yaşayanların da oraya geldiğini belirtir. Bununla birlikte halkın, baksıları büyük bir coşkuyla karşılaması, onlara aşırı saygı duyması ve el üstünde tutması onların sadece tarih aktarıcısı rolünden değil onlara doğa üstü yetenekler atfedilmesinden de kaynaklıdır. Çünkü halk nezdinde baksı kavramını incelediğimizde baksının tanımı olarak karşımıza şu çıkar: Baksı: Orta Asya’da destan anlatıcısı, duacı, halk şairi hekim ve büyücü olarak tanımlanan özel yetenekleri olduğuna inanılan kişiler.

Zamanın sosyo-kültürel yapısında, halkın medet umduğu ve doğaüstü yetenekler atfettiği bu kişilere saygı duyulması pek normaldir.

Valihanov'un değindiği bir diğer kavram ise Cır ve Cıray kavramlarıdır. Cır , halk hikayeleri demektir. Cırlamak ise bu halk hikayelerini güzel bir ezgiyle okumak anlamına gelir ki “cırlamak” deyim olarak günümüze kadar ulaşmış bir kelimedir. Tüm bozkır cırları genelde kopuz eşliğinde okunur. Cır'ın konuları genel olarak eski çağdaki kahramanların hayatı ve kahramanlıklarıdır. Aynı zamanda, savaşçıların hayatındaki olaylarının, fetihlerin, kısaca hikayeyi oluşturan her şeyin anlatıldığı ve hikayedeki karakterlerin güzel bir ezgiyle seslendirildiği unutulmamalıdır. Çok kaba tabirle bir şeye benzetecek olursak, günümüzde Hacivat ve Karagöz anlatıcısı ve seslendiricisinin yaptığını görsel sanat olmaksızın aktarmak buna benzetilebilir. Anlatılan cırlar yalnızca işitsel bir sanat değil aynı zamanda bilgi ve tarih aktarımı görevini de görmektedir. Diğer analizlerimizde çeşitli cırları incelediğimizde cırların hem tarihi olayları aktardığı hem bozkır savaşlarında kullanılan stratejileri ayrıntılı olarak bize ulaştırdığını gördük.

Valihanov zamanındaki ünlü cırlardan şöylece örnek vermiştir :

“Diğer bir jir ise “Urak-batır ” olarak adlandırılır. Rusya'ya baskın yapan, Ruslar tarafından tutsak alınan ve 10 yıl hapis yattıktan sonra Rusya'da evlenip çocuk yapan ama yine de memleketini özleyip bozkıra kaçan yerli bir muhafız olan Urak-batır'ın maceralarını anlatıyor. “

Urak-batır hikayesini de nerden duyduğunu şöylece anlatmaktadır:

“Urak-batır Jir'i birçok Kırgız tarafından bilinir ama sadece bir kısmı. Küçük Orda'da bir kez ozan Nurumbay”dan tüm hikayeyi duydum. Açgözlü bir yerli ve neredeyse sürekli Sultan Ahmet Canturin yönetiminde Kıpçak göçebesi olarak yaşıyor.”

Valihanov , “Jırda kullanılan dizelerin ölçüsü hakkında bir fikir vermek için, burada bir örnek veriyorum.” diyerek bize şöyle aktarır:

Dokuz Tohtamış yiğidi Idıge'yi yakaladı ve Ken-Janbai ona seslendi :

“Kalk ! Edige , kendine gel .

Volga'ya geri dön

Yüksek tepeleri aşıp

Eğil de selam ver

İnce sarı dudaklarından

Belli ki iş ağır gelmiş
O mahir omuzlarına
Düğmen iliğinden çözülmüş
Ve kara adam çökmüş üstüne
Sanki tonlarca
Mavi bir ata bin
Güneşin doğuşuyla
Yuları som altından
Ak sungur kuşu gösterir
Göl kenarından Çuy'u sana"

Valihanov'un yakındığı bir diğer konu ise bize şöyle aktarılıyor:

"Olaylara göre "Idige" Jiri 14. yüzyılın sonunu anlatır, ancak 15. yüzyılın başında yazılmıştır. Bu, şu anda dilde olmayan birçok eski kelime ve cümle ile kanıtlanmıştır, aynı zamanda tüm hikayede tek bir Farsça veya Arapça kelime olmaması da dikkate değerdir, oysa şimdi, Müslüman dininin yayılmasıyla sıradan insanlar bile günlük hayatlarında bu dillerden kelimeleri kullanmaya başladılar." diyerek İslam kültürünün bozkır kültürü üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir.

Çalışmanın devamında kopuz ve balalayka adlı enstrümanların kaba bir tanımı yapılmıştır ve bu enstrümanlarla hangi kültürel söylemlerin bize aktarıldığını madde madde sıralamıştır:

- Cır
- Cılav yani ağıt
- Kaim yani atışma
- Kara ulen yani kulağa hoş geldiği için söylenen ezgiler
- Ulen yani doğaçlama yapılarak aktarılan dini şiirsel söylemler

Bu aktarım biçimleri arasından ozanların ve baksıların en çok Ulen adlı stili kullandığını aktarmakta ve buna örnek olarak ta ünlü "Kozi-Korpesh ve Bayan-Sulu" adlı şiirsel destanı vermektedir.

3.14. “Güney Sibirya Kabilelerin Tarihi Üzerine Notlar” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Ç. Valihanov Orta Asya, Kazakistan ve Güney Sibirya halklarının tarihini ve etnografyasını incelemiş ve yaklaşık 1856’da yazılmıştır. Bu çalışmasında o dönemde Rusya’nın göçebe nüfusu üzerine uzmanlaşmış makalelere çok az önem veren Rus etnografya bilimindeki büyük bir boşluğu doldurmayı ummaktaydı.

Avrupa Rusya’sının güneydoğu kesiminde ve tüm Sibirya’nın tundrası, ormanları ve bozkırları boyunca, ülkemizde yabancılar adıyla tanınan birçok farklı halk, dolaşmış, göç etmiş ve yerleşmiştir. Bu halklar Fin, Türk ve Moğol köklerine aittir veya tüm bu kavimlerdeki unsurların ilginç bir kombinasyonundan oluşmaktalar. İmparatorluk Coğrafya Topluluğu, yararlı faaliyetlerinde Rusya’nın yabancı ve din dışı kabileleri hakkında etnografik bilgi toplamaya çalışsa da, bu halkların yaşam tarzı ve dili neredeyse bilinmemektedir, ancak şu ana kadar elimizdeki tek bir büyük makale budur.

Güneydoğu Sibirya’da, Altay ve Yenisey boyunca Türklerin ve Moğolların beşiği olan ülkede yaşayan Moğol-Türk boyları, Türk dili ve adetlerinin hakkında bilgiler aktarılmış, Moğol filologu, Sibirya’da bulunan akademisyen Castren , birçoğunu Türk kavminin Samoyed boyu olarak gördüğünü ve Sayan Dağları’nı Finlerin beşiği olduğunu aktarmaktadır. Fin, Türk ve Moğol kabilelerinin, hem hayatının farklı dönemlerinde insanlığın gelişimi üzerindeki etkileri hem de dilde ortak bir yanlarının olduğuna değinilmektedir.

Çokan, Halkın inanç ve dini ritüellerini tanıtan şiirlerin Horılan, Mohsogol, Eberen-Emekşin, romantik, Kılınih-hıs-batır sevgisini öven Ogorodnikov’un Yakut dili üzerine notlar Oteçestvennye zapiski olduğuna vurgu yapmaktadır.

3.15. “Issıkköl Seferinin Günlüğü” Adlı Çalışmanın Değerlendirilmesi

Günlük, Çokan Valihanov’un Albay Homentovskiy’nin yönetiminde Nisan-Temmuz 1856 tarihli askeri-topografik seferi ile ilgili kendi eliyle yaptığı değişiklikler ve eklemelerle kendi karakalem çizimlerini de içeren mürekkeple yazılmış bir çalışmasıdır.

Homentovski’nin Issık Köl gezisinin amacı, Kırgız halkını yakından tanımak ve Issık Köl’ü topografik olarak inceleyip topografik bir çizim yapmaktır.

Çokan'ın ve kervanın 18 Nisan 1856 tarihinde Semipalatinsk'ten (Semey) Ayaguz'a seyahati ile başlayan, 20 Nisan 1856 gecesinde Ayaguz'a ulaşan ve daha sonra bozkırları, dağları, nehirleri aşarak Issık Köl'e kadar uzanan bu seyahatte iki ay boyunca Dikokamenni (Kara Kırgızlar) Kırgızları arasında yaşamış, onların dilini, folklorunu, özellikle de efsane ve rivayetlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Issık Köl'ün tarihi ile ilgili birçok değerli bilgiyi not almıştır.

Onun "Issık Göl Seyahati Günlüğü, 1856" başlığını taşıyan yazısında önce Ayagöz tanıtılır: "Ayaguz küçük bir limandır, içinde Nayman boylarının yönetimi için bir ilçe düzeni de vardır. 1824 yılında kuruldu. Kırgız bozkırlarının tüm köyleri arasında Ayaguz görünüşte en sıradan yer gibi görünüyor, ancak Kokpekti'nin da iyi olmadığını söylüyorlar. Küçük bir kale, birkaç ahşap varoş ev, Tatar mahallesinde cami ve sığınaklar var. Yeni yönetmeliğe göre, Semipalatinsk bölgesinin kurulmasıyla şehir olarak adlandırılıyor ve birkaç Çalakazak vatandaşlığını oluşturuyor." diye başlayan seyahat günlüğünde pek çok değerli malumatı bizlere sunmaktadır.

Valihanov, Kozi Körpeş Bayan Sulu destanının yurdu olan Ayagöz'ü çok sevdiğini ve ona hayranlık duyduğunu dile getirir. Çokan, Ayaguz'da durmadan yağın yağmura ve çamurlu yollara rağmen Kozi Körpeş Bayan Sulu Türbesi'ni ziyaret etmek istemiştir, ancak oraya ulaşmadan hava şartlarından dolayı istikameti değiştirmek zorunda kalmıştır.

Valihanov, Ayagus'tan Issık-Köl'e olan yolculuğunu ayrıntılı olarak anlattığı çalışmasında, tasvirleri genellikle orografik şemalarla gösterilmiştir. Issık Köl Seferinin Günlüğü, Semireçya ve Issık Köl doğasının ve nüfusunun ilk profesyonel tanımlamasıdır. Arazi, nehirler, dağların iklimi, bitki örtüsü, hayvanlar ve bölgenin yer adı hakkında bilgiler içerir. Valihanov, zamanında İli Vadisi'nde hala kulanların bulunduğunu veya Kapçagay (Kapşagay) yolunun yakınında Buda'yı tasvir eden yazı ve çizimlerin kayıplarında olduğunu belirtmektedir. Valihanov eserinde onları da çizmiştir. Seyahatlerinde bitkiler, hayvanlar, yeryüzü şekilleri, insanların günlük yaşamları, gelenek ve göreneklerini içeren birçok çizimi bulunmaktadır.

Ayaguz bölgesindeki Nayman hakkında kısa notlar, Çalakazaki isminin kökeni, Kırgız efsanelerinde Ayaguz'un nehrini akışının tasviri, Ayaguz nehrinden geçerken Kozi Körpeş ve Bayan Sulu aşkı, Kozi Körpeş'in mezarı, arazinin karakteristik

özellikleri, nehirlerin nerede doğup nereye aktığı, nehrin akımı, Kırgız boz üyelerinin yapısı, Kırgız halkının özellikleri, Kırgız evli ve bekar kadının giyimi arasındaki farklılıklar, Merke nehirleri hakkında, hayvanların ve bitkilerin bölgesel isimlendirmeleri, su kemerleri, Otrar vahası, Manas Destanı, göçebe halkların ahlaki yönlerini, mezar şekilleri, Kırgızların ve Kırgız-Kaysakların mezarları arasındaki farklılıkları, Kaşgar mezar mimarisi, Kırgız cenaze töreni ve ağıtın genel niteliği, kocası vefat eden kadının yapması gerekenleri, ölen kişinin boy üyüne asılan bayrakların renklerinin neyi ifade ettiği, Kırgız misafirperverliği, dağ geçitleri vb. konular bu günlükte işlenmektedir.

Çokan “Issık Göl Seyahati Günlüğü, 1856” başlığını taşıyan çalışmasında, Kırgız kadınlarını uzaktan görür görmez: “Urus! Urus! (Ruslar, Ruslar)” diye bağırarak boz üyelerine kaçtıklarını dikkat çeker. Valihanov bu durumda arkadaşlarına Kırgızca bir türkü söylemelerini ister. Kendisi de Kırgız kıyafetleri giyinir. Güven ortamı oluşunca kadınlar dışarı çıkarlar, biri ağıt yakar. Çokan, Kara Kırgızlarda Kazaklarda olduğu gibi kocası vefat eden bir kadının yas tuttuğunu, “bizden biri” dedikleri, daha doğrusu bir Müslüman geçiyorsa yüksek sesle ağıt yaktığını belirtir. Kazak veya Kırgız boz üyelerinin üst kısmında, herhangi bir bayrak (tuğ) asılı ise o ev yas tutmaktadır anlamını vermektedir. Bayrağın veya bayrak yerine asılmış kumaşın rengine bakarak ölen kişinin yaşını tahmin etmek mümkündür: Bayraklar kırmızı ise genç, siyah ise orta yaşlı, beyaz ise yaşlıdır.

Çokan Issık Köl seyahatinde Manas Destanı’nın ilk ilmi çalışmasını yapmış, onu tarihi ve edebi açıdan değerlendirmiş, seyahati boyunca Rusça’ya çevirmiştir. Onun Rusçaya çevirdiği ve neşrettiği bölüm, “Kökötöy Han’ın Yuğ Töreni” adlı çalışmada yer almaktadır. “26 Mayıs’ta Kara Kırgızlardan ırçı vardı. Manas destanı biliyor. Destanın dili, konuşulan dilden çok daha nettir. Bir Nogay olan şiirin kahramanı Manas, korkusuz bir avcıdır. Tüm hayatı savaşmaktan ve güzellikler aramaktan ibarettir. Sadece mizacı tamamen doğulu değil - sık sık babasını azarlıyor, ondan hayvanlarını alıyor, ona çok kayıtsız davranıyor. Bu tuhaf. Genel olarak, tüm göçebe halklar yaşlılara ve aksakallara büyük saygı duyarlar.” diye belirten Çokan hem Manas destanı hakkında bilgi vermekte hem de göçebe halklarındaki ahlaki yapısı hakkında malumat aktarmaktadır.

“Bu destanda Çuy, Taşkent, İli ve Issık-Kul Gölü’nden üç halk vardır: Nogay, Kaysak ve Kırgız. Görünüşe göre yakınlaşmaları ve göle gelişleri, kendilerinin de söylediği gibi, 70 yıldan fazla olamaz. Nogay efsaneleri yerli Orda halkı tarafından bilinmemektedir: Edigey ‘yi bilirler ve hikayesi Kırgız Efsanesine benzer. Ayrıca şöyle derler:

“Geçe ki on san nogay bilganda?

Urmanbet bi olganda

Ordunun kara cağaçı

Amanga uçub gitganda.”

“Tuhaf: Nogaylar, tüm Orta Asya göçebelerinin tüm efsanelerinde yer alıyor. Nogay “Taşkent” Manas’ta geçiyor. Canbek, Asan Kaygı burada da bilinmektedir.”

Ç. Valihanov 1856 yılında M. Homentovski tarafından yönetilen araştırma gezisi kapsamında Issikköl seyahatine katılır. Bu bölgenin faunası ile florasını inceler. Harap olmuş eski şehirlerin yerine, kitabelere ve taş heykellere dikkatini yönlendirir.

Kırgızların Buğu, Sarıbağış, Soltu boyları arasında belli bir süre yaşayan Çokan, Kırgız halkının şeceresini, halk şiirlerini, yırlarını, efsanevi öykü ve rivayetlerini ve bu kapsamda olmak üzere “Manas” destanını yazıya geçirir. Valihanov ilk kez Kırgız halkının epik eseri olan “Manas”ı dikkatleri çekip, onun ilk bilimsel nüshasını yazıya aktarır. Bu çalışmanın ilk tarihi-edebi tahlilini yapar, Manas ve başka Kırgız kahramanlarını değerlendirir. Çokan “Manas” destanının bütün Kırgız efsane, masal ve hikayelerinin bir zamanın ve tek kişinin yani Manas kahramanının etrafında toplandığı, yani bir araya getirilmiş hali olduğunu söyler.

“Manas”, Kırgızların mitleri, efsaneleri, masallarından oluşan, tek kişinin yani Manas’ın etrafında toplanan ansiklopedik bir derlemedir. Bu yönüyle o bozkırın “İlyadası” gibidir. Bu çok kompleks epik destanda Kırgız halkının hayatı, gelenek görenekleri, coğrafyası, dini- tıbbi anlayışları, yabancı memleketlerle ilişkileri tamamen ihtiva edilmiştir. İkinci epos “Semetey”, “Manas”ın devamı olarak kabul edilir. Bu Kırgızların “Odessası”dır.³⁹³ O İli Nehri’nin başındaki Manas’ın sefer düzenlediği söylenen yerleri giderek görür. 1856-1857 yıllarındaki ilk seyahatlerinin bilimsel

³⁹³ Ç. Valihanov(1984). 5 ciltlik toplu eserler, 1. cilt-Almatı: Kazak Sovyet Ansiklopedisi tarafından redakte edilmiştir, 1984. S. 42

sonuçlarını Valihanov'un "Issıkköl Seyahati Günlüğü", "Kırgızlar Hakkında Yazmalar" adlı çalışmalarında verilmiştir. Bu seyahatlerinde Valihanov Kırgız tarihinin meseleleri, özellikle de, Kırgızların Yenisey vadisini, Pamir, Altay dağlarında bir dönemde nasıl mekân tuttuğu konusunda düşüncelerini aktarmıştır. Sayan-Tyan-Şan arasındaki bölgenin Kırgızların göç mekânı olduğu konusundaki bilimsel meseleyi ele almıştır. 17-18. asrın yazma kaynaklarını incelemeye girişen Valihanov 1856 yılının kışını Batı Sibirya oblastlarının arşivlerini karıştırarak, Altınhan, Cungar zamanının belgelerini aramakla geçirmiştir. Böylece, Sibirya ile Tyan-Şan arasında göçerek yaşayan Kırgızların Aladağ'ın otokton sakini olduğunu tarihte ilk belirleyen kişi olmuştur. Bu eski zamanlarda Kırgızların Yenisey vadisi ile sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu, Yenisey ile Altay'ın, Cungar bozkırının, Tyan-Şan'ın hepsinin birleşik bir coğrafi bölge olduğunu kanıtlamıştır. Kırgızlar hakkındaki doğu yazma kaynaklarını da incelemiştir. Kırgızların Yenisey'le ilgisinin üzerinde ancak Altay ile Tyan-Şan arasında XVII. asırda Oyrat (Cungar) devletinin ortaya çıktığını belirtmiştir.³⁹⁴

Çokan Valihanov ayrıca bölgedeki günlük sıcaklık farkına ve sıcaklığın çok yüksek derecelere çıktığı için kimi insanların yağmur duasına çıktığını aktarır. Ayrıca Kırgızların boz üylerive konukseverlikleri hakkında "Boz üyde, Kırgızımız gibi yatak yoktu, sandık yoktu, halı yoktu, tek kelimeyle, keçeden başka bir şey yoktu. Kapıların sağında çiy bir bölme vardı. Boz üy duvarının yakınında, Kırgız sultanlarının yaptığı gibi düzgün katlanmış bir halıyla kaplı sandıklar yoktu. Yerlerine bir keçe yığını koydular. Göstermek için üzerlerine Çinlilerle kaplı birkaç yastık atıldı. Altımda tek bir halı vardı fena değildi. Ateş boz üyde parıldadı ve yanında bir ocak, iki dökme demir su sürahisi vardı. Bu arada, boz üy sahibi dana derisinden yapılan kese yolculuğumuzdaki gibi bir çantadan iki Çin fincanı aldı ve kızıyı doldurdu. Kırgız uşak içkiyi aldı ve içtikten sonra bir bardağı bana, diğerini Buranbay'ın kendisine getirdi." gibi bilgileri aktarmaktadır.

³⁹⁴ Azhar SHALDARBEOVA, (2014). "Çokan (Muhammed Hanafiya) Valihanov – 19. Asrın Türk Bilgesi". Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB) Eskişehir, ss.313-324 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

SONUÇ

Tarih boyunca coğrafya, antropoloji, folklor, etnografya, siyasi tarih, dilbilim, din, kültür, gelenek ve görenekler halkların kültür değerlerinin oluşumunu sağlayan unsurların başında gelmiştir. Belirli bir dönemde yaşamış halkların veya devletlerin tarihini, ekonomisini ve sosyo-kültürel özelliklerini aktaran araştırmacılar bu açıdan çok önemli bir yere sahiptir.

Bu araştırmacılardan biri olan, Kazakça, Rusça, Arapça, Farsça, Çağatayca bilen ve çok iyi bir eğitim alan Çokan Valihanov tarih, din, kültür, dil, etnografi alanında önemli bilgiler aktarmış ve kendinden önce vukuu bulan tarihi olaylar veya topluluklar hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. Genç yaşta vefat eden Valihanov'un yalnızca Kazak halkına değil, tüm Türk dünyasına yaptığı hizmetleri paha biçilemez. Zamanının büyük bir bölümünü bilime adayan Çokan Valihanov dönemin zorlu şartlarına rağmen, Kazaklar ve Ruslar arasındaki bağların güçlenmesine ve iki millet arasında dostça bağlar kurulmasına çaba sarf etmiştir. Rus eğitim sistemi içinde yetişen ve çalışmalarını Rusça yazan Valihanov, çocukluktan itibaren babaannesi Ayganım'dan da öğrendiği Kazak kültürü, örf-adetleri sayesinde milli duyguları çok güçlü ve kendi halkının durumu ve geleceği konusunda her zaman endişe duyan bir kişi olmuştur. Genç yaştan itibaren kendi halkının araştırılmamış veya gizli kalmış tarihini, uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasını, sözlü edebiyatını ve Türkistan bölgesindeki Türk halklarının edebi miraslarını merak etmiş ve araştırmaya başlamıştır. Çokan Valihanov, Omsk Kadet Okulu'nda okuduğu dönemlerde bilimsel çalışmalara, araştırma gruplarına katılmış ve Rus bilim insanlarının gözüne girmiştir. Rus bilim insanları Çokan'ın daha fazla kendini geliştirebilmesi için himayesine almışlar ve destek olmuşlardır. XIX. yüzyılda yaşamış ve araştırmalar yapmış olan Çokan Çingisoviç Valihanov, Türk ve Dünya tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Genç bilim adamının araştırma yelpazesi, coğrafya, antropoloji, folklor, etnografya, siyasi tarih, dilbilim gibi çok çeşitli alanları kapsamaktadır. Kısa ama parlak hayatı boyunca, büyük bir bilimsel mirası toplayan ve çok önemli ve büyük bir bilimsel miras sahibi olan Çokan bunu sonraki nesle bırakmayı başarmıştır. Tarihe ışık tutan birçok efsane ve gelenekleri yazıya aktarmıştır. Halk arasında kaybolmaya yüz tutmuş ve göçebelerin günlük hayatlarını, gelenek ve göreneklerini aktardığı eski şarkıları, atasözlerini yorulmadan, usanmadan araştırmıştır.

Çokan günlüklerinde, seyahatlerinin yapılma amacı, ne gibi beklentilerinin olduğunu çok net bir şekilde ifade etmiştir.

Bir dizi keşif gezisi yapan Çokan Valihanov, Orta Asya halklarının etnografik bir tanımını da derlemiştir. Sefer sırasında toplanan coğrafi veriler, Orta Asya coğrafyasının bir tasvirini oluşturur. Orta Asya'da nadiren ziyaret edilen ve hala erişilemeyen yerleri karakterize etmek gerektiğinde bilime cesaret ve özverili bir şekilde bağlı olan ve birkaç neslin araştırmacı olan Çokan Valihanov bu açıdan idealdir. Kazak bozkırlarından bilim dünyasının en önemli mevkiilerine yükselen Çokan Rus ve Avrupa ileri gelenleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

Диссертациянын кыскача мазмуну

Түрк элдеринин тарыхын изилдөөдөгү Чокан Валихановдун орду жана “Собрание Сочинений I”дин анализи

Чокан Валиханов учурдагы Казакстан Республикасынын Костанай облусундагы Сарыкөл районуна караштуу Күнтиймес айылында жарык дүйнөгө келген. Өзүнүн аты Мухаммед Ханафия. Балалык чагында арап тили жана чагатай тилин, мектепте болсо Түркстандагы бардык түрк тилдерин үйрөнгөн. Тил үйрөнүүгө шыктуу болгондугунан жана тил үйрөнүүгө кызыккандыгынан улам француз жана немец тилдерин үйрөнгөн. Батыш Сибир генерал-губернаторлугунун карамагындагы орус армиясында кичи лейтанант кызматынан баштаган. Анын негизги өзгөчөлүгү - кызматы боюнча барган бардык аймактар жөнүндө аскердик тартипте менен балуу маалыматтарды жазып алгандыгында. Мындан сырткары бул аймактарга байланыштуу иллюстрация да тарткан. Бул маалыматтар учурда Түркстандын саясий, социалдык-маданий жана этнографиялык тарыхы үчүн эң алгачкы маанилүү булак катары каралат. Армиянын карамагында 1856-жылы Ысык-Көл экспедициясына катышат жана алгачкы саякаттарынын жыйынтыктары «Ысык-Көл күндөлүгү», «Кыргыздар жөнүндө эскерүүлөр» аттуу эмгектеринде берилген. Түрк дастандары Валиханов үчүн шыктануу булагы болгон. Кыргыз калкынын белгилүү «Манас» эпосунун бир бөлүгүн жазып алып, бир бөлүгүн орус тилине которгон. Валихановдун фольклордук изилдөөлөрүнүн негизинде жазылган эмгектери орчундуу орунга ээ. 1856-1857-жылдары бүгүнкү Кыргызстан жана Батыш Сибир аймактарына саякат кылган. Батыш Кытай аймактарын да көрүп келген. Анын «Ысык-Көл күндөлүгү», «Кыргыздар жөнүндө эскерүүлөр», «Кытай императорлугунун Батыш аймагы менен Гулжа шаары» аттуу эмгектери бул экспедициянын негизинде жазылган. Бул сыяктуу географиялык, тарыхый жана этнографиялык изилдөөлөрү менен Орусиянын билим дүйнөсүнө кыска убакытта таанылган. Валихановдун Кашкарга болгон саякаты кыйынчылыктар жана коркунучтар менен коштолсо дагы жакшы натыйжасын берген. Топтогон маалыматтары кайткандан кийин «Жунгар баяндоолору», «Танлу-алты шаардын милдети» деген аталыш менен 1861-жылы Орусия географтар коомунун «Записки» илимий

журналында жарыяланат. Кийинчерээк бул журналда чоң атасы Абылай хан жөнүндөгү макаласы да жарыяланат. «Казактарда шаманизм», «Казактардын куралдары», « Казак сот мекемелеринин реформасы», «Башкыр баатыры Шуна баатыр», «Кыргыздардын «Манас» эпосунун котормосу жана тексти (Көкөтайдын ашы)», «Эдиге» эпосунун котормосу жана тексти, «Теңир», « Казактардын шаман ишенимдери», «Улуу жүз казактарынын дастандары жана уламыштары», «Казак элинин санжыралары», «Казактардын жайлоолору» жана «Кашкар саякатынын маршруту» деген аталыш менен саякат жөнүндөгү макалалары жарыяланган.

Валихановдун казак калкынын этнографиясы жөнүндөгү эмгектерине токтолсок: «Кыргыздарда шаманизмдин издери», «Айдың талаадагы ислам дини жөнүндө», «Айыл-чарбачылык жөнүндө», «Кийиз чатыр», «Кыргыз-Кайсак күмбөздөрү жана жалпы эле эстеликтер жөнүндө», «Кыргыздардын мурдагы доорлордогу куралдары жана аскерий шаймандары», «Кыргыздардын көчүүсү жөнүндө» аттуу макалалары жарыяланган. Өпкө ооруусунун улам 1965-жылы апрель айында көз жумган.

Түрк элинин тарыхын изилдөөдө Чокан Валихановдун орду чоң экендиги диссертациялык иштин негизин түзөт. Мындан улам эмгегибиздин мазмунун Чокан Валихановдун өмүр баяны, түрк тарыхына байланыштуу эмгектерине саресеп салуу, «Собрание сочинений в пяти томах»(беш томдук дилбаяндар жыйнагы) деген эмгегинин биринчи томунун орус тилден түрк тилине которулушу жана анализи түзөт. Чокан Валихановдун «Собрание сочинений в пяти томах» (Алма-Ата, «1984) деп аталган беш томдук эмгегинин 1-бөлүмүн которуу менен түрк тарыхын изилдөөдө салым кошуу максат кылынган

Диссертациялык иш үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө Чокан Валихановдун өмүр баяны, илим тармагындагы жетишкендиктери, казак эли, кыргыз эли, Чыгыш Түркстан жана башка тектеш түрк элдери жөнүндөгү эмгектери берилген. Экинчи бөлүмдө Чокан Валихановдун Собрание Сочинений Iдин эмгегинин котормосу орун алат. Акыркы үчүнчү бөлүмүндө котормонун анализи берилген.

20-кылымдын эң таанымал адамдарынын бири болгон аскер адамы, изилдөөчү, тарыхчы жана ар тараптуу Чокан Валиханов жашоосунун аягына

чейин түрк дүйнөсүнүн тарыхын, адабиятын, этнографиясын, географиясын жана рухий дүйнөсүн изилдеген жана мунун натыйжасында бир топ эмгек жаралган. Бир топ себептерден улам Валихановдун жашоосу жана эмгектери жөнүндө жалпы маалымат болсо да түрк адабиятында анын эмгектери жөнүндө маалымат жокко эсе. Мындан улам диссертациялык иштин максаты- Чокан Валихановдун жашоосун жана эмгектерин изилдөө. «Собрание сочинений I» эмгегин которуу жана анализдөө менен Түркиядагы билим дүйнөсүнө киргизүүнү максат кылынат.

Көз карандысыз бир улут катары казак элинин качан пайда болгону дагы деле талаш маселе катары каралат жана өзбек улутундагы Абулхайр ханга баш ийбеген бир топ Чүй жана Талас дарыяларынын ортосунда бир мамлекет куруп, казактар пайда болгонун айтышат. Казак сөзүнүн этимологиясына көз салсак, белгилүү бир сөз бекитилип каралган эмес, бирок «казак» деген сөз « өз ою менен иш кылган жигит, баатыр, бойдок» деген маанини түшүндүрөөрү айтылып келинет. Каспийдин түндүгүнөн Алтайдын ортосуна чейинки аймакка ээлик кылган казактар «Тарихи Рашиди» эмгегинде айтылганына караганда Жети-Сууга келип жайгашкан Жаныбек жана Керей башкарган элдин аталышы болгон.

Зеки Велиди Тоган «казак» деген сөз алгач султандарга айтылган, андан кийин урууларга жана аларга тиешелүү сөз болгонун белгилейт. Ошол мезгилде «казак» деген сөз мамлекеттин да, уруунун аты болгондугун айтат. Аса, Каса, Хайсак, Косок, Гасак, Хасык, Касок, Казак, Казсак сыяктуу ар кандай аталышта жазылган «казак» деген сөз кумук тилинде «аткыч жоокер, ачуусу келген, жоокер» деген маанини түшүндүрөт. «Казак» деген сөз ошондой эле Орто Азиядагы айкалыш менен «ээн баш, тентек» деген маанини түшүндүрөт. В.В.Бартольд «Работы по истории филологии тюркских и монгольских народов» деген эмгегинде «өз мамлекетинен кеткендерге жана ага каршы согушкандарга казак деп айтылган» деген пикирин билдирген жана орус адабиятында казак жана кыргыз деген сөздөр аралашып кетпөөсү үчүн кыргыз калкын «кара кыргыз» дегенин айтып кеткен. «Казак» сөзүн изилдөө 14-кылымга чейин бараары айтылат. Орус саякатчылары казактарды алгач «кыргыз-казак» (кайсак) деп аташып, 19-кылымдан баштап «кыргыз» деген сөздү колдонуп баштаган. 19-кылымда казак элинин агартуучусу Чокан Валиханов да «кыргыз-

кайсак» сөзүн колдонгон жана Валиханов «казак» термини аскердик сөз болгонун, ошондой эле «эр жүрөк, баатыр» деген маанини түшүндүрөрүн айткан.

Чокан Валиханов токтолгон тема -этникалык топтун пайда болушун, өнүүгүнү түшүндүргөн, калк жашаган жерин, тилин, экономикасын, маданиятын, рухун изилдеген этногенез темасы. Борбордук Азиядагы байыркы элдерден болгон кыргыздардын келип чыгуу тарыхы тарыхчылардын, этнографтардын, археологдордун, тилчилердин жана антропологдун көңүлүн бурдурган. Бул маселенин пайда болуусунун себеби тарыхый булактарда «кыргыз» деген эки улут болгондугу. Чокан Валиханов кыргыз жана казак эли белгилүү бир мезгилде окшош аталышта болсо да, эки башка улут болгонун баса белгилейт. Кыргыз этногенез маселеси бир гана кыргыз тарыхында эмес, бардык түрк элдеринин тарыхында кыйын жана талаш маселе. Бул этникалык көйгөй бир гана Орто Азия менен эмес, Түштүк Сибирь , Монголия жана Кытай менен да байланыштуу.

Кыргыздар каякта пайда болгону тууралуу илим дүйнөсүндө ар кандай пикирлер бар. Кыргыздар учурда жашап жаткан жердин жергиликтүү эли деген эмгекти жазган Н.Й.Бичуриндин пикирин Чокан Валиханов да уланткан.

Энисей кыргыздары башкырлардан, ногойлордон же болбосо казактардан пайда болдубу? Же тескерисинче башкырлар, ногойлор жана казактар кыргыздардан пайда болдубу? Топтолгон маалыматтар чыгышка да, кытай булактарына токтолгон жок. Хакас аты берилген жана түрк-хой-ху (уйгурлар) менен байланышы болгон кыргыздар жөнүндө Көк императорлугунун тарыхчылары айтышкан(Klaproth, Mémoires relatifs á l'Asie); Чыңгыз хан жөнүндөгү маалыматтарда кыргыз элчилери жөнүндө сөз болот. Кыргыздар калмактардан чыкты деген пикир кыргыздардын көчүрүлүшүнөн калган эстеликтерден улам жана согуш туткундарынан улам айтылышы мүмкүн; Кыргыз-казак менен Кундуrow татарлары арасында болгондой эле Георги 1779-жылы жарыяланган түшүндүрмөсүндө: «1758-жылы жунгарларга кошулган бурут же кыргыз ордосу бар жана булардын арасында Кундуrow татарлары да бар. Кыргыз, башкыр жана ногойлорго окшош эле себептерден улам кириши мүмкүн.» деген пикир айтылып, кыргыздардын кантип пайда болгону илимде талаш туудурат.

Кыска, бирок маңыздуу жашаган казак изилдөөчүсү, этнограф жана педогог-демократ Чокан Валиханов (Мухаммед-Ханифия) Чингизович (1835-1865) Казакстандын маданият тарыхында орчундуу орунга ээ. Таанымал орус саякатчысы Г.Н.Потанин, Кадет Корпусунда Ч.Ч.Валиханов менен таанышкандан кийин этнографиялык аңгемелерди башкача дептерге жазып баштагандыгын жана өзгөчө казак элинин шумкар менен аң уулоосуна түшүндүрмө бергенин, андан кийин казак элинин аң улоо шаймандары, мүнүшкөрлүк жана добулбас жөнүндө сүрөт тартканын айтат. Мындан сырткары Чокан Валихановдун кыргыздар жөнүндөгү жазгандары кызыктуу экендиги жана булар ырлар, элдик уламыштар жана каада-салт, ритуалдары тууралуу маалымат берээрин айткан.

Ар тараптуу изилдөөчү болгон Ч.Валихановдун 1861-жылы казактардын салттуу курал-жарактары жөнүндөгү «Вооружение кыргыз в древние времена и их военные доспехи (Мурдагы мезгилдердеги кыргыздардын курал-жарактары жана алардын аскерий жетишкендиктери)» деген эмгеги Н.И.Веселовский тарабынан оңдолуп, Валихановдун кол жазмасы эскиздери менен сакталып калган. Ч.Валиханов бул эмгегинде камчы, чалма жана окторго токтолгон. «Карагайдан узундугу 150-195 см жана жоондугу 3.5 см болгон найза жасалат жана учу учтуу темир болот. Учу жайгашкан жерде кара жибек же ат жалыны болот. Ошондой эле найзаны ташуу үчүн илгич бар.» деген маалыматтар берилген.

Чокан 1830-жылдан 1853-жылга чейин Омск Кадет Корпусунда билим алган. Сибирь, 1830-31-жылы Польша козголоңуна катышкан декабрист жана петрашевчилердин сүргүнгө айдалган жери болчу. Сүргүнгө айдалган козголоңчулар Сибирдин өнүгүүсүнө, маданиятынын жайылуусуна, жаратылыш байлыктарынын изилденүүсүнө салымын кошкон. Бирок сүргүндөгүлөрдүн материализмдик ишенимдери Чокан Валихановдун көз караштарынын пайда болушуна таасир эткен эмес. Виссарион Григорьевич Белинскийдин, Александр Херзен жана андан кийин Николай Чернышевскийдин жана Николай Александрович Добролюбовдун чыгармаларынын негизинде философиялык түшүнүктөр пайда болгон. Философиялык маалыматтарды Белинский, Херзен жана кийинчерээк сүргүндөрдүн арасында таанымал болгон Чернышевский менен

Добролюбовдун чыгармаларынан алган. Чокан орус тилин тилин билбей туруп Кадет Корпуска келген, бирок анын шыктуулугуна байланыштуу орус тилин бат эле өздөштүрүп кеткен. Жаш Чокан билиминин күчтүүлүгү, эске тутуусунун жакшы болгондугу, эмгекчилдиги жана адептүүлүгү менен Корпустагы мугалимдер тарабынан мактоолорго ээ болгон.

Эмгекчилдиги менен бааланган Чокан Кадет Корпусунда окуган мезгилде илимге болгон кызыгуусу артып, саякаттоону, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнү кыялданган жана буга даярданган. Окуу жайдын окуу программасына канааттанбаган Валиханов чыгыш элдеринин географиясын, тарыхын, этнографиясын, фольклорун жана тилдерин окуду. Омскда жеке менчик китепканага барууга уруксат берилген. Г.Н.Потанин билимдүү коомдо жөндөмдүү казак жигитинин пайда болушуна кызыгып, аны коргоону мойнуна алганын айткан. Чокан Валихановдун мезгилдеши болгон жана анын эмгектерин жарыялоого аябай аракет кылган изилдөөчү Г.Н.Потанин Чокан Валиханов жаркыраган метеорит сыяктуу болгонун, кыргыз (казак) ханынын небереси жана ошол эле убакта орус армиясынын жоокери жана чыгыштаануу тармагында орчундуу орунга ээ болгондугун айтат. Орус чыгыш таануучулар тарабынан жөндөмдүү окумуштуу катары кабыл алынган Чокандан түрк элдери жөнүндө маанилүү ачылыштар күтүлгөн эле, бирок анын эрте өлүмү бул ачылыштардан куру калтырган.

Валихановдун өмүрүнүн кыска болушу анын бир топ нерсе жасоосуна тоскоол боло алган эмес жана анын эмгектери илим тармагында маанилүү маалымат катары орун алган. Орус педогогикасында билим алганына жана чыгармаларын орус тилинде жазганына карабастан патриоттуулук сезими күчтүү болгон Чокан өзүнүн эли үчүн да дайыма санааркап, бала кезинен өлгөнгө чейин жашаган жерлерге дайыма суктанып келген. Орто Азия жана бул аймактарда жашаган элдин этнографиясы, географиясы жана фольклордук байлыктары жөнүндө маанилүү маалыматтарды жазып алган. Өзгөчө илимий изилдөөлөрүндө жана эмгектеринде 19-кылымдагы казак эли жана түрк элдеринин материалдык-моралдык, социалдык-маданийттык баалуулуктарын майдалап изилдеген. Анын изилдөөлөрү учурда өзгөчө мааниге ээ. Валихановдун ар тараптуу изилдөөлөрү

түрк дүйнөсүнө кызыккан бардык адамдардын көңүл борборунда. Казак элинин уулу Валихановдун бардык эмгектери жана чыгармалары түрк дүйнөсүнө терең таанытылышы зарыл. Анын эмгектери түрк тарыхы жана маданияты жаатында маанилүү булак жана анын келечек муундарга жеткирилүүсү биздин эң маанилүү милдеттерибиздин бири. Бул казак элинин даанышманынын илимий мурастары мындан кийин да түрк элдеринин тарыхына байланыштуу маселелерди чечүүдө жардам берээри шексиз.

Чокан жөнүндөгү маалыматтар бир гана анын эмгектеринде чагылдырылган эмес. Валихановдун мезгилдештери жана андан кийинки окумуштуулар эмгектеринде анын өмүр баянына жана анын илимий мурастарына орун берген. Аристов Николай Александрович, Бабков Иван Фёдоров, Берг Лев Семенович, Березин Илья Николаевич, Веселовский Николай Иванович, Врангель Александр Егорович, Александр Константинович Гейнс, Геннадий Григорий Николаевич, Георг Адольф Ерман, Грум-Гржимайло Владимир Ефимович, Губарев Константин, Достоевская Анна Григорьевна, Достоевский Андрей Андреевич, Михаил Знаменский Степанович, Ибрагимов Шахмардан Мирасович, Семён Яковлевич Капустин, Курмангали Халиди, Маргулан Алкей Хаканович, Мелиоранский Платон Михайлович, Мушкетов Иван Василевич, Бартольд Василий Владимирович, Павел Небольсин Иванович, Обручев Владимир Афанасевич, Остен-Сакен Фёдор Романович, Плотников Лев Николаевич, Потанин Григорий Николаевич, Пыпин Александр Николаевич, Свентитская Мария Хрисанфовна, Семёнов-Тянь-Шанский Петр Петрович, Луис Генри Феликс Емил, Николай Ядренцев, Николай Иванович Наумов, Герасимов Борис Георгиевич сыяктуу изилдөөчүлөр эмгектеринде орун берген.

Эмгектерде аты аталган Чокан Валиханов жөнүндө бир канча эмгекке көз салсак, анын илим тармагындагы ордун жана маанилүүлүгүн бир аз болсо да түшүнүүгө болот.

Сапаргали Бегалин «Чокан Валиханов» деген чыгармасын 1976-жылы жарыялаган. Чокан жашаган мезгилди жана анын чыгармаларын кунт коюп изилдеген. Китебинде казак элинин тарыхы жана күнүмдүк каада-салттары жөнүндөгү баалуу маалыматтар бар. Китеп Чокан Валихановдун кыска, бирок

кызыктуу жана авантюралуу жашоосу келечектеги жаш окурмандарды шыктандыруучу булак болооруна багытталган.

Х.Г.Айдарова 1945-жылы жазган «Чокан Валиханов» деген чыгармасында ал мезгилдеги Советтер Союзунун идеологиясына ылайык жашоосу жана эмгектери менен биргеликте социалдык-политкалык жана маданий көз караштарын да чагылдырган. Автор бул эмгегинде Чокан Валихановдун жашоосун ирээти менен жана эмгектерин кеңири берген. Казакстандын эң таанымал педогогунун пайда болушун өлкөнүн социалдык-экономикалык структурасынын өзгөрүүсү менен байланыштырат жана Орусиядагы саясий жана башкаруу өзгөрүүлөрүнүн арткы планында берилет. Китеп кириш жана корутунду, толуктоолор менен 8 бөлүмдөн турат. Китепте «Мүнөзүнүн пайда болушу», «Илимий чараларынын башталышы», «Кашкар саякаты», «Петербургга саякат», «Айылдагы жашоо», «Акыркы жылдар», «Ч.Ч.Валихановдун көз карашы», «Окумуштуу катары Валиханов» деген бөлүмдөр бар.

«История Казахской ССР в древнейших времен до наших дней- Мурдагы мезгилдерден ушул убакытка чейин Казак ССР тарыхы» деген эмгек СССРде Казак элинин академиялык тарыхын камтыган алгачкы тажрыйба болгон. Бул китеп Улуу Ата Мекендик Согуш мезгилиндеги бир топ Совет окумуштуулары жана жазуучулары тарабынан Алма-Атада 1943-жылы жарыяланган. И.Омаров жана Анна Панкратованын жетекчилиги астында Кененсары ханды идеалдаштырылган деген сынга кабылгандыктан бул чыгарма 1949-жылы экинчи жолу «Казак ССР тарыхы» деген ат менен кайра каралган. Бул китепте биринчи жолу Чоканга арналган бир бөлүм бар эле.

Таанымал жергиликтүү тарыхчы жана архивист профессор Николай Петрович Ивлев 1983-жылы жазган «И оживает биографии. Записки краеведа- жана биографиялар жашайт. Жергиликтүү тарыхчынын жазуулары» деген эмгегинде Чокан Валиханов жөнүндө бар.

Кадыр Хасанов 1965-жылы жарыялаган «Чокак Валиханов как уйгуровед- Уйгур таануучу катары Чокан Валиханов» деген эмгегинде уйгур элинин тарыхы жана мурасына токтолгон.

Казак элинин таанымал жазуучусу Сабит Мукановдун «Промелькнувший метеор – Жаркыраган метеор» деген романы - казак элинин улуу окумуштуусу жана педогогу Чокан Валихановдун жашоосун жана чыгармаларын чагылдырган автобиографиялык эмгек. Көлөмдүү жана ар тараптуу бул чыгарма бир гана Чокан Валихановдун көз күйдүргөн мүнөзүн эмес, ошол мезгилдеги социалдык, политикалык абалды, казак элинин жашоо шартын жана каада-салттарын да көрсөтөт. Романдын биринчи китеби Валихановдун балалык чагына, өспүрүм кезине арналып, анын Омск Кадет Корпусундагы эмгектери менен аяктайт. Романдын экинчи китеби «Азиянын жакшы билинбеген аймактарына сапар» деп аталып, Валихановдун идеологиялык пикирлери жана ишенимдеринин пайда болгон мезгилдерин чагылдырган. Окумуштуу Кадет Корпусун бүткөндөн кийин кыска, бирок маңыздуу жашоосуна кантип даярданганын жазат. Бул китеп үч томдук болуп пландалган, бирок Сабит Муканов үчүнчү китепти бүтүрө албай калган. Биринчи китеп автор дүйнөдөн кайткан жылы, 1973-жылы, ал эми экинчи китеп 1984 –жылы жарыяланган.

Сабит Муканов тарабынан жазылган «Чокан Валиханов» аттуу эмгеги Валихановго арналган автобиографиялык чыгарма. Валихановго арналган казак тилинде «Чокан Валиханов (Нить Ариадны)- Чокан Валиханов (Ариадна жиби)» деген театралдык чыгармасы да бар.

Дүйнө тарыхы жана казак философия тармагындагы белгилүү профессор Ораз Амангелдиевич Сегизбаев 1974-жылы жазылган «Исследователь, мыслитель»- «Изилдөөчү, ойчул» деген эмгегинде Чокан Валихановдун эмгектерин философиялык жааттан да карап көрүү керектигин сунуштаган.

Мусина Макбал Шахановна жана Тихоморов Борис Николаевич тарабынан 2009-жылы жарыяланган «Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге-Чокан Валиханов Санкт-Петербурге» аттуу эмгегинде Ч.Валихановдун иш-аракеттери, илимий изилдөөлөрү, Достоевский жана башка окумуштуулар жана ошол мезгилдеги жогорку мандаттуулар менен болгон мамилеси жөнүндө жазылган.

Зиманов Салык Зиманович жана Атишев Арыстанбек Атишевич «Политические взгляды Чокана Валиханова- Чокан Валихановдун саясий көз караштары» деген эмгекте Валихановдун саясий көз караштарынын түрдүүлүгүн

жана Санкт-Петербургда өткөн жаштык мезгилиндеги революционер, демократ чөйрө менен болгон мамилеси, « Сибирь патриоттору», 19-кылымдын 50-60-жылдарындагы айыл көйгөйлөрү жөнүндө жазган.

2015-жылы Турдалиева Чолпон Жапарбековна тарабынан жазылган «Кыргызы в трудах Чокана Валиханова-Чокан Валихановдун жазууларында кыргыздар» деген китебинде 1855 -1865-жылдар аралыгында кыргыз жергесине бир топ жолу келген, 19-кылымдын таанымал казак окумуштуусу, ойчулу, саякатчысы жана педогогу Чокан Валихановдун илимий жана жаратмандык эмгектеринде кыргыз тарыхын жана маданиятын изилдеген эмес. Китепте Валихановдун саякаттарынын натыйжасында ошол мезгилде ал аймактарда жашаган калктын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий-идеологиялык жашоосу жөнүндө баалуу маалыматтарды изилдеп, бир системага түшүргөнүн айтат.

Стрелкова Ирина Ивановна тарабынан 1983-жылы жарыяланган «Жизнь замечательных людей» деген китептер жыйнагынын бир бөлүгү «Валиханов» деген ат менен автобиографиялык эмгек катары каралат.

Сатпаева Шамсиябану Канышеванын 1987-жылы жарыяланган «Чокан Валиханов и русская литература (монография)- Чокан Валиханов жана орус адабияты (монография)» деген эмгегинде Валихановдун орус жана Батыш Европа маданияты жана адабиятына болгон көз карашы берилген.

Валихановдун чыгармаларын изилдеген изилдөөчүлөр чындыгында Чокан Валихановдун мезгилдештерине эмес келечек муунга кайрылганын айтышат. Бир топ жылдан кийин анын саргарган кол жазмаларын, саякатта жазган жазууларын изилдеген окумуштуулар анын акылына, байкоо жана анализ кылуу жөндөмүнө таң калышкан.

Казак элинин улуу окумуштуусу документалдуу кинолордо да чагылдырылган. Чокан Валиханов жөнүндө эки узун метраждуу жана бир документалдуу фильм тартылган. «Его время придет» деген толук метраждуу кино 1957-жылы Мажит Бегалиндин жетекчилигинде тартылып, башкы ролду Нурмухан Хантурин аткарган. 1985-жылы окумуштуунун 150-жылдыгына байланыштуу режиссеру Асаналы Ашимов жана башкы ролду Сагы Ашимов

ойногон «Чокан Валиханов» деген төрт бөлүмдөн турган документалдуу сериал тартылат.

Чокан Валихановдун сүрөтү почта маркаларына да тартылган. 1965-жылы «Мекенибиздин окумуштуулары» марка сериясында Ч.Валихановдун да бар. 2010-жылы Россия жана Казакстан Валихановдун элеси менен марка чыгарган. Анын сүрөтү 1993-жылы чыккан алгачкы банкноттордун биринде да орун алат. Чокан Валихановдун сүрөттөрү бул ыкмалар менен унутулбай келет. Досу, орус элинин улуу жазуучусу, Ф.М.Достоевский менен бирге тартылган. 1956-жылы Н.Я.Третьяков тарабынан тартылган бир канча элеси тартылган жана бир портрети бар.

Чокан Валиханов ар кайсы тармакта ар кандай көз карашка ээ болгону баарыбызга маалым. Эң көрүнүктүүсү диний жана философиялык көз карашы. Татар молдолорунун казактарга таңуулаган ислам дининин бул түрүн чоочун жана жасалма деп ойлогон Валихановдун диний көз караштарын изилдегенде ачык эмес, көмүскөдө каршылык билдиргени байкалат. Чындыгында Валиханов Орусия өкмөтүнүн Казак жергегисине жөнөткөн татарларга каршы болгон. Чокан бул жааттагы нараазычылыгын билдирип, бул теманы философиялык өнүктөн караган. «Жалпысынан алганда казак эли татар мезгилине өтүүдө орустардын Византия мезгилиндегидей Европа цивилизациясына өтүүдөгү коркунуч туулат» деп жазган. Чокан Валиханов тарыхый тажрыйбанын негизинде маданиятты өнүктүрүүдө коомдогу диний структураны жакшыртуу керектигин айткан.

Ислам динин эч качан чанбаган Чокан Ислам дини татарлардыкынан жана Орто Азия калкыныкынан айырмаланаарына ишенген. Коомдук жашоодо Исламдын ордун билген жана казак элинин рухий дүйнөсү алар тарабынан пайда болоорун айткан. Чоканды Потанин эскерүүлөрүндө: « Казак элине кызмат кылуу үчүн орус кызга үйлөнбөшүн жана анын үйлөнүүсү үчүн мусулман болушу керектигин айткан» деп жазат .

Казак элинин көчмөн жашоосун чыгармаларында чагылдырган Валиханов орто кылымдардан бери айдың талаада жайгашканына карабастан Ислам дини жергиликтүүлөрдүн канына толук сиңбегенин жана «Айдың талаадагы Ислам жөнүндө» китебинде:« Ислам азырынча каныбызга жана жаныбызга» сиңген

жок.(...) Казактардын арасында дагы эле Мухаммеддин атын билбегендер бар жана жергебиздин бир топ аймактарында шаманизм дагы эле күчүндө.» деп айткан.

Ошондой эле Валиханов «Кыргыздар арасында шаманизмдин издери», «Айдың талаадагы ислам жөнүндө» деген эмгектеринде көчмөн калктын диний көз караштары, каада-салттары жана мифологиясы жөнүндө берген. Чокандын коомдун күнүмдүк жашоосу, маданий өзгөчөлүктөрү, диний жана идеологиялык пикирлеринин пайда болуусундагы тарыхый тараптары, калктын маданият өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү пикирлери камтылган маанилүү эмгектери бар.

Чокан Валихановдун кыска, бирок маңыздуу жашоосунда бүткөн жана бүтпөй калган чыгармаларынын арасында бир гана философия тармагында эмгеги жок жана философия илими казак элинин таанымал окумуштуусунун кызыккан тармактарынын арасына кирбейт эле. Ошондой эле ар түрдүү калктын тарыхын жана динин, этнографиясын жана адабий материалдарын анализдеген Валиханов философияны жана дүйнөгө болгон көз караш темасын да көз жаздымда калтырган эмес.

«Кыргыздар арасында шаманизмдин издери» аттуу эмгеги этнографиялык анализ эмес, көчмөн калктын жашоо-тиричилигиндеги мистикалык компонентти материалисттик көз караш менен түшүндүрүүгө багытталган конкреттүү түшүндүрмө. «Шаманизм жалпысынан алганда жана өз алдынча бөлүп карасак, табиятка сый көрсөтүү. Адам жаратылыштын таасири менен жашайт жана кыймылдайт. Бул жааттан алып карасак материализмди таанытат» деген Чокан Валиханов философиялык көз караштарын билдирген.

А.А.Атишев 19-жылдын экинчи жарымында жана 20-кылымдын башындагы Казакстандагы саясий көз караштарды анализдөө үчүн Валихановдун социологиялык жана өлкө укуктары көз караштарын карап чыккан. Валихановдун философиялык, социалдык жана социалдык-политикалык көз караштарына К.Б.Бейсембиев токтолот. О.А.Сегизбаев философиянын теориялык маанисин Чокандын философиялык саясаты жана укук философиясын, диндеги адамдардын сын-пикирин жана руханият контрасты, дин жана атеизм сын-пикирлерин, философиялык материализмди, социология, этика жана эстетика менен

айкалыштырган. М.С.Бурабаев жана О.А.Сегизбаев Валихановдун идеологиялык байланыштардын жана 19-кылымда Орусиянын социалдык-философиялык көз караштарынын изилденүүсүнө чоң салымын кошкондугун белгилешет. Валихановдун мурасындагы Евразия жөнүндөгү пикири А.Нысанбаев жана Е.Курманбаев тарабынан изилденди жана философиялык жактан оңдолду. Социалдык реформалар, Чокандын жаратмандык мурасынын маданий жана философиялык анализи О.А.Сегизбаев тарабынан жүргүзүлдү.

Валиханов казак элинин жашоо-тиричилигин жана тарыхын чагылдырган эмгектеринде казак коомунун социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүнө, көчмөндөрдүн идеологиялык көз караштарына таасир берген факторлорго басым жасаган. Казак тилинин өзгөчөлүктөрүн изилдеген Валиханов казак элинин адабин, этикасын жана каада-салтын көз жаздымда калтырган эмес.

19-кылымда орус агартуучулары менен бир катарда болгон агартуучу Чокан Валиханов бир реформа жана жаңычылык керек экенин байкайт. Заманбап дүйнө менен жакындан танышуу керек экенин жана жаңы билим ыкмасы керек экенин айтат.

Окумуштуу жеке жана коомдук кызыкчылыкты айкалыштырган жана адамдар арасындагы душмандыкты жок кылуу үчүн, индивид катары чыныгы бакытты сезүүсү үчүн маалыматтын негизиндеги эрежелер керек экенин айтат. Чокан Валиханов агартуунун кемчилиги жеке жана коомдук кызыкчылык дал келбөөсүнөн улам чыгарын белгилейт. Анын айтуусу боюнча бул кызыкчылыктардын айкалышуусу жана дал келүүсү педогогикалык иш-чаралар менен ишке ашат. Чыгыш Түркстандын социалдык-политикалык өнүгүүсүн баалаган Валиханов Кашкардагы айыл элинин билим деңгээлинин төмөн болгондугун белгилейт.

Ч.Валихановдун 1860-жылы Санкт-Петербургда жазган эң маанилүү эмгектерини бири болгон жана Кашкар саякатынын биринчи бөлүгү жазылган «Жунгар аңгемелери» деген эмгегинде мурда чыгышта эң сабаттуу жана эң бай өлкө болгон Мавераннахрда, (учурдагы Бухара, Хива жана Кокон) (14-15-кылымдарда) түркөйлүк жана жокчулук эми бардык жерде өкүм сүргөнүн жана Самарканд, Ташкент, Фергана (...), Хива, Бухара ж.б. китепканалары,

Самарканддагы обсерватория, татар вандализми жана Бухара инквизициясынын зулумдугуна кабылгандыгын белгилейт.

Чокан Валихановдун эмгектери бүгүнкү жаштар үчүн абдан баалуу. Чокандын ар тараптуу жөндөмдүүлүгү, билими жана мүнөзү, заманбап коомдо талап кылынган күчтүү жана билимдүү адамгерчиликтин пайда болушу үчүн колдонулушу мүмкүн жана колдонулушу керек.

Валиханов социалдык-демократиялык өлкө түзүм түрлөрүнө маани берген жана коомдук өнүгүүгө чоң салым кошконуна ишенген. Деспотизмге каршы болуп, республикалык системаны колдогон Валихановдун айтуусуна караганда өлкө политикасында негизги артыкчылык – кээ бир социалдык топтун кызыкчылыгы эмес, бүтүндөй улуттун кызыкчылыгынын өйдө болуусу.

Казакстан жана Орусиянын геополитикалык кызыкчылыгына басым жасаган Чокан Валиханов «Орусия болбосо, орустар болбосо биз деспотизмде жана караңгылыкта жоголобуз, биз болгону бир Азиябыз жана аларсыз эч кимбиз.» деп айткан.

Чокан Валихановдун бир канча гана чыгармасы бүткөн. Андан башка жазылгандар, тарых, этнография, география, филология, адабият жөнүндө жазгандары жазыла турган китептеринин планы катары эле каралат. Анын эмгектеринде экономиканы (Кытай императорлугунун батыш аймагындагы, Батыш Кытай менен Орусиянын соода планы...), укукту(укук реформасы жөнүндөгү жазуулар) жана жада калса архитектура жана дизайн жөнүндөгү да изилдөөлөрдү көрсө болот(Кыргыз-кайсак күмбөздөрү жана жалпысынан алганда антикалык баалулуктар жөнүндө).

Казак элинин таанымал окумуштуусу Чокан Валиханов Чингизович (1835-1865) 1858-жылы Орусия өкмөтү тарабынан басып алынган Чыгыш Түркстанга жөнөтүлгөн. Бул саякатынын негизинде уйгур шаарлары жана уйгурларга байланыштуу тарых жана этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алты уйгур аймагынын (Яркенд, Хотан, Кашкар, Аксу, Йенихисар жана Турфан) башкаруу структурасына байланыштуу эмгеги да мунун негизинде. Заманбап тарых изилдөөлөрдө Маньчжурлардын бийлиги астында болгон уйгурлар жөнүндөгү бир топ саясий темаларга токтолгон. Валиханов Кытай императорлугунун Чыгыш

Түркстанда кандай башкаруу системасын курганын жана чиндерди терең түшүндүрүп, маанилүү маалыматтарды берген. Өзгөчө Чыгыш Түркстандагы кысымдан улам бир топ жолу козголоң чыгарган уйгурларды башкаруу үчүн Маньчжурлар тарабынан алынган башкаруу, аскердик жана экономикалык чаралар жөнүндө маалымат берген.

Валиханов « 1858-1859-жылдары Кытайдын Нан Лу аймагындагы Алты шаар же болбосо Алты чыгыш шаарынын абалы тууралуу. Өндүрүш жана соодасатык.(Состояние Алтышара или Шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу в 1858-1859- гг. Промышленность и торговля)»деген чыгармасында «Чыгыш Түркстандагы өндүрүш Орто Азиядагы коңшу мамлекеттерге салыштырмалуу жакшы өнүккөн эмес. Ашыкча салыктар өндүрүш менен сооданын өнүгүүсүн токтотот. Бат-баттан согуш болуп тургандыктан эгин талаасы көбүнчө иштетилбейт. Козголоң учурунда айылдыктар ишин токтотуп жана козголоңдун артынан көчүшөт. Чыгыш Түркстанга тиешелүү чарбачылыктар: дан чарбачылыгы, пахта чарбачылыгы, кара куурай, күнжүт, шалбаа өстүрүү, жибек(бир гана Хотанда), тамеки, багбандык жана ири малдарды багуу. Дан жана пахта өстүрүү калктын негизги булагы жана жергиликтүү калк Кытайга салык төлөйт, айрыкча моңгол калкына салык төлөшөт.» деп жазат.

Валиханов «1858-1859-жылдары Кытайдын Нан Лу (Кичине Бухара) аймагындагы Алтышар же болбосо Алты чыгыш шаарынын абалы тууралуу. Өндүрүш жана соода-сатык (Состояние Алтышара или Шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу в 1858-1859- гг. Промышленность и торговля)» аттуу эмгегинде «Кашкарлыктар назик, активдүү, меймандос, эмгекчил жана аябай сылык. Элдин бардык катмары сылык. Баары адеп эрежелерин билет жана бул эрежелерге баш иет. Бектер муну катуу карманат.» деп Кашкарда адеп эрежелеринин маанилүүлүгүн түшүндүрөт.

Валиханов «1858-1859-жылдары Кытайдын Нан Лу аймагындагы Алтышар же болбосо Алты чыгыш (Кичине Бухара) шаарынын абалы жөнүндө..(Состояние Алтышара или Шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу в 1858-1859- гг.)»деген эмгегинде «Кичине Бухарада кирешени эсептөө аябай кыйын, киреше башаламан жана бирдей эмес; белгилүү бир аймактарда өзүнчө

салыктар бар. Жалпысынан алып карасак, өкмөттүн дыйкандары катары катталган түркстандыктар түшүмдүн экиден бир бөлүгүн казынага берүүгө мажбур. Башкалар болсо түшүмдүн ондон бирин берүүсү керек. Тегирмендер, дүкөндөр, жашылча эгиндери, пахта эгиндери ж.б. ижара төлөөгө милдеттендирилген.» «Алган маалыматтар боюнча Яркандда жергиликтүүлөрдөн 61 000 ат күчү менен кездеме, 31000 кап буудай жана ай сайын 2500 тенге, мындан улам жылына 30000 тенге алынат. Бул маалыматтар Си- Ю- Вин-Тзсян-Лудагы маалыматтар менен дал келет. Автордун айтуусу боюнча Ярканд тургундарынан жыл сайын 30504 кап дан, 57569 ат күчү менен кездеме, 35370 лан күмүш алынгандыгын белгилеген автор, 1649 лан күмүш, 30 лан алтын, 800 грамм өсүмдүк майы, 15000 грамм пахта, 3000 грамм жез, 1432 кездеме, 1237 ат күчү менен салык төлөгөнүн кошумчалаганын айткан.

Чокан: «Кашкардагы соода борборун куруу иши 1962-жылга чейин жылдырылганы жөнүндөгү маалымат бар. Бул теманы генерал Гасфорд менен талкуулаган жана Кашкардагы соода борборун куруунун бардык жоопкерчилигин жана чыгашасын мойнуна алган. Игнатъев менен Зиммерман соода жолу Тянь-Шандан Нарынга чейин созулаарына ишенген. Ошол эле убакта Зиммерман кожолордун жардамы менен кокондуктардын Алтышарда кытайлыктарга караганда таасири күчтүү болгон Кашкарда соода борборун куруу кымбат болоорун кабыл алган. Ошондой эле Кашкар аркылуу өткөн соода жолу пайда алып келбейт деген ою да болгон.

Валихановдун «1858-1859-жылдары Кытайдын Нан Лу(Кичине Бухара) аймагындагы Алтышар же болбосо Алты чыгыш шаарынын абалы жөнүндө. Состояние Алтышара или Шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу в 1858-1859- гг.)» деген эмгеги Чыгыш Түркстан жөнүндөгү алгачкы илимий эмгек катары каралат жана Европада эч ким билбеген Чыгыш Түркстан өлкөсүнүн географиялык өзгөчөлүктөрү, уйгур элинин тарыхы, саясий абалы, маданияты жана каада-салттары жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Жогоруда белгиленгендей Чокан Валиханов кыска жашоосунда маанилүү жана маңыздуу эмгектерди жараткан жана бул эмгектер андан кийинки изилдөөчүлөр үчүн да пайдалуу болгон. Түрк дүйнөсүнүн эң маанилүү

баалуулугу болгон Чокан Валихановдун эмгектеринин түркчөгө которулушу өзгөчө мааниге ээ. Биз бул диссертациялык ишибизде Чокандын эмгектеринин бир гана бөлүгүн каралды. Бизден кийинки изилдөөчүлөрдүн түрк тарыхы боюнча изилдөөлөрүндө жардамы тиет деген максат коюлган.

Чокандын өлүмүнөн кийин 1958-жылы Валихановдун Алтынтемелдеки мазарына эстелик тургузулган. Казакстандын түндүгүндөгү Көкшетау шаарында Чокан Валиханов деген шаар жана университет бар. Алма-Ата шаарында да «Чокан Валиханов» атындагы илим изилдөө институту бар. Булар Чокан Валихановдун илимге калтырган мурасынын унутулбай, муундан-муунга өткөрүлө тургандыгынын айкын далили. Чокандын айтуусу боюнча калктын маданиятынын жана адабий мурастарынын муундан-муунга өткөрүүчүсү – калк жана тарых. Чокан Валихановдун жашоосу боюнча жазган эмгектери казак эли жана бүтүндөй түрк элдеринин байлыгы болуп эсептелинет.

KAYNAKLAR

- Abuev, K. K. (2017). Çokan Valihanov: Puteşestvie V Kaşgariyu i Prebıvanie v Sankt-Peterburge. Valihanovskie Çteniya –21, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçnopraktičeskoy Konferentsii, , 21 Nisan, Kazahstan Kokşetau, ss. 8-13.
- Alpisbayeva, K. (2011). Şokan Ciynağan Folklorlik Ulgilerdin Zerttelui(Velihanov'un Derlediği Folklor Örneklerinin Araştırılması). Tan-Şolpan Dergisi, No:2, s.8.
- Aristanbek, A. (1974). Çokan Velihanovtın sosiologiyalık jane memlekettik-pravalık közkarastarı. Gilim, Almatı, s.24-26.
- Artıkbaev, J.O. (y.y.). Kozı Korpeş – Bayan Sulu. İdeya Poiska Boga V Epose, ss. 1-31.
- Bardaşev, İ. A. (1831-1868) Aladağ Eyaleti ve Büyük Jüz Kazaklarının Tercümanı.
- Bartold, V. V. (2002). Rabotı Po İstoriyi Filologiyi Türskih i Mongolskih Narodov. Moskva.
- Bazarbayeva, L. (2017). Çokan Velihanov (Eserleri). Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Beysenbayuli, C.(2010). 'Şokan Velihanovtın Gılımı- Körkemdik Dunietanımı cane Ruhani Kundılıktar'(Çokan Velihanov'un Bilimsel-Sanatsal Düşüncesi ve Manevi Değerler). Gılım cane Bilim Gasırı Dergisi, No 7-9,ss.87-99.
- Derviş, L., Devrisheva, K.(2016). 19.yy. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri. SUTAD, S. 40, s.128-129.
- Dulatov, M.(1994). Çokan Şıngızulu Velihanov. Kazakistan Tarihi Dergisi, Almatı, 1994.
- Ermekbay, C. A.(2013).Poezdka Ç. Ç. Valihanova v Vostoçnyy Turkestan (k 155-letiyu kaşgarskoy ekspeditsii Çokana Çingisoviça Valihanova). İstoriya i arheologiya. 372. ss. 101–105.
- Evgeneviç, YU. M. (2015), Sohranenie İstoriçeskoy Pamyati O Ç. Ç. Valihanove v Mirovoy Kulture i İskusstve. Omsk.
- Hafizova, K.(2019). Stepniye Vlastiteli İ İh Diplomatiya v XVIII–XIX Vekah. KAZİSS, Nur-Sultan, s. 179.
- Hıçhıns, K. (2002). Kazaklar. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 25 ss. 131-132.

<http://atalarmirasi.org/ru/121-yarlyk-khana-tokhtamysha-1380-1395-gg-1393-g>, Erişim Tarihi: 04.04.2021 13.37

İmanbekov, M. M. (2015). İstoriko-filosofskie Aspektı Naslediya Ç. Valihanova. İzd-vo KarGU, ss. 430-434.

İminov, İ. A. ve Mazbaev, O. B. (2015).Po Karavannomu Puti Velikogo Çokana. Kazahstanskoe Natsionalnoe Geografiçeskoe Obşçestvo, Astana,s.9.

İsiev, D. (1981). Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877). Moskva.

İsimakavo, A. (2009). Alaş Edebiyettanu. Mektep Yayınları, Almatı.

İşembetov, İ. R. (2006).Vzglyadı Valihanova Ç.Ç. Na Pravo i Gosudarstvo. Başkirskiy Gosudarstvenniy Universitet, Kazan.

Jumahanov, T. (2006). Bakıt Jumatayev, Kazak Handıǵı. Kazakistan Balalar Ensiklopediyası, C.2, Almatı, Aruna yayınevi.

Kabılbekova, T. (1997). Kırǵız Halkının Ortaya Çıkışı. Bilig-4.

Kapaǵan, E. (2015). Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi. Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks, 7, (1), s.253-265.

Karimova, R. U. (2014).O Kaşgarskoi Ekspeditsii Ç.Ç. Valihanova. Almatı,1(293):3-10.

Kazak Edebiyatı Ansiklopedisi. (2010). Aruna Yayınevi, Almatı, s.522-524.

Koç, D. (2017). Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri. Tarih Dergisi, Sayı 66 (2), İstanbul, s. 107-128.

Koç, K. (2010). İlk Kazak Bilim Adamı şokan Velihanov. Kùltür Evereni.

Kuandik, E. (2010). şıngışhannın 17-şi urpaǵı Çokan Ualihanovtın Kupiya Hizmeti men Ultjandılıǵı Turalı. Çokan Velihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı, Semey, s. 63-67.

Lawrence, K. (2014).Kazak Etnonimi. Acar, S.(Çev),Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 2, ss. 657-662.

Mansurova, A. S. (2014). Rol Ç.Valihanova v İstoriçeskom Nasledii Narodov Sredney Azii i Kazahstana. UDK,94(574):930(092):17-22.

- Mantayev, T. (2010). Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Margulan, A. (1971). Şokan cane Manas(Çokan ve Manas). Cazuşı, Almatı.
- Masanov, E. A. (1964). Nekotoriye Novye Materialy o Ç.Velihanove(Çokan Velihanov Hakkında Bazı Yeni Veriler). İzvestiya Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, Seriya İstitoriya, 1.Tom, Almatı 1964.
- Masanov, E. A. (1965). Vıdayuşçıysya Uçeniy Kazahskogo Naroda Ç. Ç. Valihanov. Voprosy Obşçey Etnografi i Antropologii, s. 57-73.
- Mehtieva, N. C.(2019). İssledovaniya S.G. Klyāstornogo ob izučenii Vostočnogo Turkestana russkimi uçenimi i puteşestvennikami // Türko-mongolskiy mir: istoriya i kultura. Materialı mejdunarodnoy naučnoy konferentsii, posvyaşçennoy 90-letii so dnā rojdeniā S. G. Klāstornogo. M.: Nauka — Vostočnā literatura, Moskva, ss.103-108.
- Mendualiyeva, A. (2016). Çokan Velihanov'un Eserlerindeki Dini ve Etnografik Konular, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2016.
- Miçell, D. R. (1984). Perevod Predisloviya k Angliyskomu İzdaniü Trudov Ç. Ç. Valihanova. M. İ. Venükova i Drugih Russkih Puteşestvennikov o Tsentralnoy Azii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.100-102.
- Moskvina, V. A. (2017). Folklorne Materialı V Tvorçestve Ç. Ç. Valihanova. Gumanitarnie İssledovaniya, 1 (14).
- Muşketov, İ. V. (1984). Çokan Valihanov i Ego Geologičeckaya Kolleksiya. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.86.
- Nasıçem, V. N. (1984). Nekrolog. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata. s.102.
- Nebolsin, P. İ. (1984). Ç. Valihanov v Peterburge. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, s.85.

- Pıpip, A. N. (1984). O Çokane Çingisoviçe Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 82-84.
- Potanin, G. N. (1984). Çokan Çingisoviç Valihanov. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.90-94.
- Potanin, G. N. (1985). Biografiçeskie Svedeniya O Çokane Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 346-368.
- Segizbaev, O. A. (2000). İdei Ç. Valihanova o Sotsialnıh Reformah. Mısı, 7:(54-60)
- Semenov-Tyan-Şanskiy, P. P., Dostoevskiy A. A.(1984). O Znaçenii Puteşestviya Ç. Ç. Valihanova v Kaşgar. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.87-89.
- Shaldarbekova, A. (2014).”Çokan (Muhammed Hanafiya) Valihanov –19.Asrın Türk Bilgesi”. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB) Eskişehir, ss.313-324.
- Simonaytis, M. (2011). Otnoşenie Ş.Ualihanova K Religii. Mejevuzovskiy Vestnik, 2. S. 230-234.
- Strelkova, İ. (1990). Poslednii god Chokana. Molodaya Gvardiya, Moskva.
- Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Torlanbaeva, K.U. (2017). Çokan Valihanov O Musulmanstve u Kazahov. UDC,3, (313):244 – 248.
- Valihanov, Ç. Ç.(1965). İzbrannie Proizvedeniya, Alma-Ata.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Dnevnik Poezdki Na İssık-Kul. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 306-357.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Geografiçeskiy Oçerk Zailiyskogo Kraya. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.173-180.

- Valihanov, Ç. Ç. (1984). İstoriçeskie Predaniya O Batırah XVIII v. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 216-222.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). O Formah Kazahskoy Narodnoy Poezii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 280-286.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). O Hlebopaşestve. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 184-188.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). O Kirgiz-Kaysatskih Mogilah (Molah) i Drevnostyah Voobşçe. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 190-197.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). O Kirgiz-Kaysatskoy Bolşoy Orde. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 180-183.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Ob Upravlenii Kazahami Bolşogo Juza. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 223-227.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Obrazets [priçitaniiy (Pesni Buhar-jırau po umerşemu Ablay)]. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 255-257.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Pesnya ob Ablaye. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 258-272.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Pogovorki Bolşoy Ordı. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 277-279.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Predaniya i Legendı Bolşoy Kirgiz-Kaysatskoy Ordı. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 273-276.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Sostavnie Çasti Kirgiz-Kaysatskogo Poroha. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 183-184.

- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Zametki Po İstorii Yujnosibirskih Plemen. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 294-305.
- Valihanov, Ç. Ç. (1984). Zametki Pri Çtenii Knigi Prof İ N Berezina Hanskıe Yarlıki. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 104-114.
- Valihanov, Ç.Ç.(1984). Sobraniye Sochineyii V Pyatih Tomah (Beş Ciltlik Seçkin Eserleri), cilt.1, Almatı.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Musulmanstve v Stepi. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, ss.71-76.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii). Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 171-197.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) V 1858-1859 Godah. Narodonaselenie. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 157-171.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). O Sostoyanii Altışara İli Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu V 1858-1859 Gg. Promıışlennost İ Torgovlya. Narodonaselenie. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 197-218.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). Ob Ustroystve Faktorii v Kaşgare İ O Dorogah V Kaşgar. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 297-299.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). Oçerki Cungarii. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 3, Alma-Ata, ss. 325-354.
- Valihanov, Ç. Ç. (1985). Sledı Şamanstva u Kirgizov. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, ss. 48-70.

- Valihanov, Ç. Ç. (1985). Voorujenie Kirgiz v Drevnie Vremena i İh Voennie Dospehi. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 4, Alma-Ata, ss. 35-39.
- Valihanov, Ç. Ç. (2010). Köp Tomdık Şıǵarmalar Cınaǵı, 1.Tom, (Çok Ciltli Eserler Külliyatı, 1.Cilt), Tolaǵay Grup.
- Veselovskiy, N. P. (1984). Meteor. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss. 79-81.
- Yadrintsev, N. M. (1984). Vospominaniya o Çokane Valihanove. Sobraniye Soçineniy V Pyati Tomah. Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Tom 1, Alma-Ata, ss.95-99.
- Zimanov, S. Z., Atışev A. A. (1965). Politıçeskie Vzglyadı Ç.Ç. Valihanova. İzdatelstvo “HAUKA”Kazahskoy SSR, Alma-Ata.

